संस्कृतनिबन्धाञ्जलिः

(विश्वविद्यालयस्तरीया मौलिका निबन्धाः

डा० रामकृष्ण आचार्य
एम ए, पी एच डी, डी लिट
अध्यक्ष, संस्कृत विभाग
राजा बलवन्तसिंह कालेज, आगरा

विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा

प्रकाशक
विनोद पुस्तक मन्दिर
कार्यालय रांगेय राघव मार्ग, आगरा-२
बिक्री केन्द्र हास्पिटल रोड, आगरा-३

चतुर्थम् संस्करणम् १९८०

मूल्यम् १५.००

मुद्रक कैलाश प्रिंटिंग प्रेस, आगरा-२
[C 8 79]

भूमिका

इदम् सुविदितम् अस्ति यत् स्वरूपण व्यापके परिमाणेन च विशाले अपि सस्कृतसाहित्ये पद्यसाहित्यस्य अपेक्षया गद्यसाहित्यस्य अल्पीयस्त्वम् अस्ति । गद्यसाहित्ये अपि च शास्त्रीयगद्यस्य अपेक्षया साहित्यिकगद्यस्य अल्पीयस्त्वम् अस्ति । साहित्यिकगद्ये अपि च पुन अन्यासाम् कथाख्यायिकादीनाम् गद्यविधानाम् अपेक्षया कञ्चित् एकम् विषयम् अधिकृत्य स्वतन्त्ररूपेण लिखितानाम् निबन्धानाम् अल्पीयस्त्वम् अस्ति । एवम् सस्कृतसाहित्ये निबन्धसाहित्यस्य तु अत्यन्तम् एव न्यूनता वर्तते ।

यद्यपि सस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नेषु शास्त्रीयेषु गद्यग्रन्थेषु तेषाम् प्रतिपाद्यस्य अङ्गरूपे मुख्यत प्रसङ्गत वा प्राप्तान् विभिन्नान् विषयान् अधिकृत्य लिखिता अनेके एतादृशा अशा सन्ति ये यदि स्वाकरभूतेभ्य ग्रन्थेभ्य उद्धृत्य स्वतन्त्ररूपेण स्थापिता स्युश्चेत् उच्चकोटिकानाम् विचारात्मकानाम् निबन्धानाम् रूपे दृश्येरन्, अथ च सहैव कथाख्यायिकात्मकेषु साहित्यिकेषु गद्यग्रन्थेषु अपि उक्तप्रकारेण लिखिता अनेके एतादृशा अशा सन्ति ये उक्तरूपेण स्थापिता स्युश्चेत् उच्चकोटिका वर्णनात्मका, विवरणात्मका, भावात्मका वा निबन्धा प्रतीयेरन्, किन्तु पुनरपि प्राचीने मध्यकालीने च सस्कृतससाहित्ये कञ्चित् एकम् विषयम् अधिकृत्य स्वतन्त्ररूपेण लिखितानाम् तादृशानाम् निबन्धानाम् लेखानाम् वा प्राय अभाव एव वर्तते यादृशाश्च आधुनिककाले विश्वस्य अन्यासाम् समृद्धानाम् भाषाणाम् साहित्ये बाहुल्येन उपलभ्यन्ते । इदम् स्वाभाविकम् अपि वर्तते, यतो हि एतादृशानाम् निबन्धानाम् रूपे गद्यस्य या विधा इदानीम् व्यापकरूपेण प्रचलिता वर्तते, सा प्राचीना मध्यकालीना वा न सती प्राय आधुनिककाले एव विकसिता अस्ति । विदुषाम् विचार अस्ति यत् अस्या विधाया आविष्कार सर्वप्रथमम् विदेशेषु—मुख्यत यूरोपीयदेशेषु जात, पुनश्च अस्या व्यापकरूपेण स्वीकार सर्वत्र जात । किमपि स्यात्, इदानीम् तु गद्यस्य इदम् विधा प्राय सर्वत्र एव बाहुल्येन प्रचलिता वर्तते । आधुनिक्य भारतीयभाषा अपि एतदपवादत्वम् न भजन्ते, अपि तु तासाम् अपि साहित्यम् एतादृश निबन्धै निरन्तरम् पूर्यमाणम् वर्तते । यता हि सस्कृतभाषा अतिशयितरूपेण प्राचीना

अपि सती आधुनिककाले जीवन्ती तिष्ठति, अतः तस्याः साहित्यस्य अपि एतादृशी निबन्धैः पूरणम् केभ्यश्चित् वर्षेभ्यः समारब्धम् अस्ति ।

संस्कृतभाषायाः आधुनिककाले अपि यथावत् जीवितरूपे वर्तमानत्वात् तत्र यथा अन्यासाम् काव्यनाटककथाख्यायिकादीनाम् रचना क्रियमाणा वर्तते, तथैव उत्कृष्टानाम् आधुनिकानाम् निबन्धानाम् अपि रचना निरन्तरम् सम्पाद्यमाना वर्तते यस्याश्च दर्शनम् अधुना एव लिखितेषु प्रकाशितेषु च विभिन्नेषु संस्कृतनिबन्धग्रन्थेषु प्रकाश्यमानासु च विभिन्नासु संस्कृतपत्रपत्रिकासु कर्तुम् शक्यते । इत्थम् संस्कृतसाहित्यम् निबन्धैः अपि पूरयितुम् प्रयासः विभिन्नैः विद्वद्भिः कृतः क्रियमाणश्च वर्तते । अस्याम् एव दिशि यथाशक्ति योगदानम् कर्तुम् प्रस्तुतलेखकेन अपि संस्कृतनिबन्धानाम् इयम् एका स्वकीया 'अञ्जलिः' समर्प्यते येन कृपितगणग् सम्पद्येत । यदि संस्कृतस्य विद्वांसः संस्कृतसाहित्याय निबन्धानाम् स्वकीयाम् एककाम् अञ्जलिम् एवमेव दद्युश्चेत् अन्यदृष्ट्या पूर्वतः एव समृद्धम् इदम् साहित्यम् विभिन्नविषयकाणाम् आधुनिकनिबन्धानाम् अपि दृष्ट्या अचिरम् एव समृद्धम् सम्पद्येत । दृढा आशा प्रबलश्च विश्वासः अस्ति यत् एतादृशम् अवश्यम् एव भविष्यति ।

प्रस्तुता 'संस्कृतनिबन्धाञ्जलिः' अपि अत्र किञ्चित् वक्तव्यम् अपेक्षते । अस्याः विषये सर्वप्रथमम् वक्तव्यम् तु इदम् अस्ति यत् छात्राणाम् सामान्य-पाठकानाम् च प्रतिपाद्यविषयस्य अथ च सहैव संस्कृतभाषायाः अपि ज्ञानम् सारल्येन स्यात्, इति दृष्ट्या अस्याः रचनायाम् यत् लक्ष्यम् परमप्रमुखत्वेन निर्धारितम् तत् भाषायाः शैल्याश्च सारल्यम् अस्ति । एतदर्थम् 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति नियमम् अनुसृत्य अत्र वाक्येषु सन्धेः विवक्षा प्रायः न कृता अस्ति । यद्यपि संस्कृतभाषायाः प्रकृतिः प्रायः सन्ध्यनुकूला वर्तते अथ च सन्धिविधानेन बहुषु स्थलेषु भाषायाम् प्रवाहः अपि वर्धते किन्तु सहैव इदम् अपि तथ्यम् अस्ति यत् सन्धिभिः महत् काठिन्यस्य अपि सृष्टिः भवति । यदि वर्तमानकाले संस्कृतप्रचारः विदुषाम् संस्कृतलेखकानाम् अपेक्षितः वर्तते चेत्, तेषाम् कृते इदम् अनिवार्यत्वेन आपतति यत् ते स्वप्रयुक्तसंस्कृत-भाषातः काठिन्यम् यथाशक्ति दूरीकुर्युः । अस्य च सर्वप्रथमः उपायः अयम् एव वर्तते यत् सन्धिविधानम् केवलम् तत्रैव क्रियेत यत्र तत् अत्यन्तम् आवश्यकम् अनिवार्यम् वा स्यात्, अथवा तेन विना भाषायाः स्वाभाविक-प्रवाहे बाधा उत्पद्येत, प्रचलनात् प्रतिकूलता वा सम्भाव्येत । एतदतिरिक्तम्, यदि सन्धिविधानेन सरलतायाम् कापि बाधा न उत्पद्यते चेत् तदा अपि स्वेच्छया सरलम् सन्धिविधानम् कर्तुम् शक्यते, अन्यथा तस्य यथाशक्ति परिहार एव श्रेयस्करः अस्ति । अद्य भाषा प्रायः अश्लिष्टा अयोगात्मिका

या निरन्तरम् सम्पद्यमाना सति, अत यदि संस्कृतभाषा अपि तदनुरूपम् सन्धिराहित्येन एतादृशी एव सम्पद्येत चेत्, तस्या प्रचारे सारल्यम् भविष्यति। एकस्मिन् एव शब्दरूपे विभिन्नेषु स्थलेषु विभिन्नरूपाणाम् सन्धीनाम् विधानेन तस्य विभिन्नानि रूपाणि सम्पद्यन्ते येन पाठकानाम् तस्य मूलस्वरूपस्य अभिज्ञाने काठिन्यम् भवति। अपरत्त यदि सन्धिराहित्येन हेतुना समानम् एव शब्दरूपम् पाठकानाम् सर्वत्र दृष्टिगोचरम् भवति चेत्, ते तस्य पुन पुन दर्शनेन तत् सरलतया यथावद्रूपेण परिचिन्वन्ति, येन ते संस्कृतम् अपि केवलम् तत्पुस्तकानाम् पठनेन एव तथैव ज्ञातुम् शक्नुवन्ति, यथा ते अन्या भाषा ज्ञातुम् पारयन्ति। अस्तु! भाषाया सारल्यस्य दृष्ट्या अत्र 'अञ्जली' वाक्येषु सन्धिविधानम् विरलया एव कृतम् अस्ति। अत्र प्राय एतादृशेषु स्थलेषु एव सन्धिविधानम् कृतम् अस्ति, यत्र 'अत एव' इत्यादिरूपे तस्य व्यापकम् सर्वपरिचितम् च प्रचलनम् अस्ति।

भाषाया सारल्यस्य दृष्ट्या एव समासविधानम् अपि अत्र तत्र एव कृतम् अस्ति, यत्र प्रवाहानुरोधेन अन्येन केनचित् कारणेन वा तस्य आवश्यकता अनुभूता, अथवा तत् सरलम् प्रतीतम्, अन्यथा तस्य प्राय परिहार एव कृत। सारल्यस्य दृष्ट्या एव अत्र शब्दावली अपि तादृशी एव प्राय प्रयुक्ता या संस्कृतनिष्ठायाम् हिन्दीभाषायाम् अन्यासु च संस्कृतनिष्ठासु आधुनिकीषु भारतीयभाषासु प्रयुज्यते। यदि पाठकै सामान्यरूपेण व्यवहृतानाम् भाषाणाम् शब्दावल्या एव समाना शब्दावली संस्कृतरचनासु अपि प्राप्येत चेत् तेषाम् संस्कृतज्ञानाय कोऽपि अधिक आयास न स्यात्। आधुनिकीनाम् भारतीयभाषाणाम् शब्दावल्या समानतासम्पादनाय अत्र कुत्रचित् परीक्षणार्थम् एतादृशानाम् अपि शब्दानाम् शब्दरूपाणाम् वा प्रयोग कृत अस्ति ये सामान्यत संस्कृतव्याकरणनियमानुकूला न प्रतीयन्ते, किन्तु प्रकारान्तरेण तदनुकूला सम्पादयितुम् शक्यन्ते, यथा—अत्र 'राष्ट्रिय' इति रूपस्य स्थाने हिन्द्यादिभाषासु प्रचलितस्य 'राष्ट्रीय' इति रूपस्य एव प्रयोग कृत अस्ति, यच्च प्रचलनानुरोधेन 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' इत्यस्य उपेक्षायाम् कृतायाम् 'वृद्धाच्छ' इत्यनेन निष्पादयितुम् शक्यते। संस्कृतभाषा स्वप्रयोगरूपम् जीवनम् धारयति, अतश्च यदि जीवन्त्या अस्या भाषाया शब्देषु स्वसमयानुसारेण यत्र कुत्रचित् किञ्चित् रूपान्तरम् स्याच्चेत् अस्वाभाविकम् नास्ति। अस्माकम् वैदिक पूर्वजै बहूनि एतादृशानि शब्दरूपाणि धातुरूपाणि वा प्रयुक्तानि यानि पश्चात् तत्परवर्तिभि अस्माकम् पूर्वजै एव परित्यक्तानि। एवमेव पूर्वजै 'राष्ट्रिय' इत्यादीनि रूपाणि प्रयुक्तानि, किन्तु यदि तेषाम् वंशधरै इदानीम् राष्ट्रीय इत्यादीनि रूपाणि बाहुल्येन प्रयुज्यन्ते चेत् तानि स्वीकरणीयानि व्याकरणेन च साधनीयानि, यतो हि

लक्ष्यानुसारि लक्षणम् भवति। भाषाया सारल्यस्य दृष्ट्या अत्र वाक्य-विन्यास अपि सिन्ध्यादिभाषासु प्रचलित एव अङ्गीकृत वर्तते।

भाषावत् शैल्या अपि सारल्यम् अत्र सरक्षितम्। पाठकानाम् विषया-वगतिम् एव मुख्यलक्ष्यत्वेन दृष्टौ धृत्वा अत्र भवस्य प्रतिपाद्यस्य सरलया सुबोधया च एव शैल्या प्रतिपादनस्य प्रयास कृत अस्ति।

यद्यपि निबन्धा अनेकप्रकारका भवन्ति, यथा वर्णनात्मका, विवरणात्मका, भावात्मका, विचारात्मकाश्च इत्यादय किन्तु यतो हि दृष्टौ धृता पाठका मुख्यत विश्वविद्यालयीया स्नातकोत्तरकक्षाछात्रा सन्ति, तेषाञ्च प्रौढत्वात् विचारशीलत्वाच्च तेषाम् कृते विचारात्मका निबन्धा अतिशयितरूपेण उपयोगिन रुचिकराश्च भवन्ति, अत अत्र प्राय विचारात्मका निबन्धा प्रस्तुता सन्ति येषु कुत्रचित् विवेचनम् समीक्षणम् वा अस्ति, कुत्रचित् च गवेषणा अस्ति, किन्तु विचारस्तु कुत्रापि न व्यभि-चरति।

अत्र प्रस्तुतानाम् निबन्धानाम् विषया यद्यपि विभिन्ना सन्ति, किन्तु बाहुल्येन ते भारतीयसंस्कृत्या संस्कृतवाङ्मयेन च सम्बद्धा सन्ति। अत्र विभिन्नानाम् निबन्धानाम् माध्यमेन भारतीयसंस्कृते आधारभूतानाम् प्रमुखानाम तत्त्वानाम् विभिन्नानाम् च तत्प्रकाशकानाम् रूपाणाम् अथ च संस्कृतवाङ्मयस्य वेदवेदाङ्गदर्शनेतिहासपुराणकाव्यनाटककथादिकासु विभिन्नासु शाखासु प्राय प्रत्येकम् शाखाया प्रतिनिधित्वम् कुर्वताम् प्रमुखा-नाम् प्रधानाम् लेखकानाम् च विषये विचारा प्रकटिता सन्ति, येन सामान्य-पाठकानाम् छात्राणाम च भारतीयसंस्कृते संस्कृतवाङ्मयस्य च स्वरूपस्य गौरवस्य च अधिकतरज्ञानाय अभिलाषा जागृयात्। अत्र प्रस्तुतेषु निबन्धेषु यत्र संस्कृतवाङ्मयसम्बद्धा निबन्धा प्राय समग्रस्य अपि संस्कृतवाङ्मयस्य सक्षिप्तम् चित्रम् पाठकानाम् समक्षम् उपस्थापयन्ति, तत्र संस्कृतिसम्बद्धा निबन्धा तान् आत्मगौरवम् स्वराष्ट्रगौरवम् च अनुभावयन्त तान् स्वचरित्र-निर्माणेन आत्मोन्नतिम् कर्तुम् प्रेरयन्ति।

अत्र प्राय प्रत्येकम् निबन्धे तद्वर्णनीयविषयसम्बन्धिनी पर्याप्ता सामग्री दत्ता वर्तते, येन ताम् उपयुज्य, तस्या सङ्केतेन च अन्याम् अपि तादृशीम सामग्रीम् अन्विष्य पाठका छात्रा स्वतन्त्ररूपेण विषयाणाम् वर्णने समर्था स्यु। निबन्धेषु सर्वत्र एव प्राय वर्णनीयविषयसम्बन्धे मौलिकानि चिन्तनसूत्राणि प्रस्तुतानि सन्ति, येन छात्राणाम् सामान्यत चिन्तनशीलता उत्पद्येत अथ च सहैव विशिष्टत तद्विषयस्य सम्बन्धे अधिकतराय चिन्तनाय प्रेरणा प्राप्येत। अत्र कतिचन विभिन्नविषयका अपेक्षाकृतरूपेण लघव निबन्धा अपि प्रस्तुता सन्ति। अस्तु! एवम् अत्र ग्रन्थस्य प्राय सर्वविधाम् उपयोगिताम् सम्पादयितुम् प्रयास कृत अस्ति।

यतो हि निबन्धा स्वभावत परस्परनिरपेक्षरूपेण स्वतन्त्रा भवन्ति, अत अत्रापि प्रस्तुता निबन्धा सम्पूर्णस्य ग्रन्थस्य एतादृशा अशा न सन्ति ये कस्य अपि ग्रन्थस्य विभिन्ना अध्याया इव परस्परसापेक्षा स्यु, अपि तु ते परस्परनिरपेक्षा सन्त स्वस्वरूप स्वतन्त्रा पूर्णाश्च सन्ति । फलत अत्र परस्परसम्बद्धविषयकेषु केषुचित् निबन्धेषु स्वस्वविषयस्य पूर्णताया अनुरोधात् कस्यचन अशस्य परस्परम् आवृत्ति अपि जाता अस्ति, अन्यथा पुनरुक्ति परिहरणीयत्वेन परिहृता एव ।

पुरुषस्वभावसुलभदोषेभ्य अन्यथा वा कथञ्चित् अत्र विभिन्नरूपा त्रुटय न्यूनता वा अपि सभाव्यन्ते, मुद्रणस्य अशुद्धय अपि च यत्र तत्र जाता स्यु । एतासाम् बोधे जाते एतासाम् निराकरणस्य अपि यथाशक्ति प्रयत्न अनन्तरे सस्करणे करिष्यते । इदानीम् तु सस्कृतानुरागिभ्य अनया आशया इयम् लघ्वी कृति प्रस्तुते रूपे समर्प्यते एव यत् ते इमाम् सस्कृतानुरागवशात् स्वीकरिष्यन्ति एव ।

अत्र येभ्य विभिन्नेभ्य स्रोतोभ्य यत्किञ्चित् अपि साहाय्यम् गृहीतम् अस्ति तदथम् तेषाम् आभार सादरम् अनुभूयते ।

आगरानगरस्थविनोदपुस्तकमन्दिराध्यक्षमहोदया सस्कृतसाहित्य सेवोद्देश्येन इमाम् कृतिम् प्रकाशितवन्त , एतदर्थम् ते धन्यवादार्हा सन्ति ।

प्रारूपसशोधनादिभि मदीयेन प्रियशिष्येण श्रीदामोदरप्रसादशर्मणा (एम ए, बी टी) अत्र पर्याप्तम् साहाय्यम् दत्तम् अस्ति, यदथम् तस्मै हार्दिक सधन्यवाद आशीर्वाद वितीयते ।

सस्कृत विभाग,
राजा बलवन्तसिंह कालेज,
आगरा
गणतन्त्रदिवस, १९७०

रामकृष्ण आचार्य

अनुक्रमणिका

विषया पृष्ठाङ्का

१

सस्कृत-महत्त्वम्

१—प्रास्ताविकम्—यद्यपि सस्कृतभाषा वतमानकाले कुत्र अपि तथा व्यवह्रियमाणा न वतते, यथा अद्य विभिन्ना आधुनिकभाषा व्यवह्रियन्ते तथापि सा पूवकाले तथैव व्यवहृता जाता, यथा अद्य कापि आधुनिकी भाषा व्यवह्रियमाणा वतते। व्यवहृता अपि सा तै महद्भि जनै येषाम् सस्कृति अद्य विश्वे प्रकाशमाना वतते, यैश्च ज्ञानविज्ञानयो विभिन्नेषु क्षेत्रेषु महत् कायम् कृतम्, यत्फलस्वरूपम् च ये महान्त सिद्धान्ता आविष्कृता, बहूनि च तथ्यानि प्रकाशितानि कृतानि, येषाम् च इदम् कार्यम् अद्यापि जगत्कल्याणाय पर्याप्तम् वर्तते। एतै जनै या विभिन्ना अनुभूतय प्राप्ता, तदाधारेण च ये सस्कारा प्राप्ता, तत्समष्टिरूपा च या सस्कृति विकसिता कृता, तदनुरूपम् च ये आदर्शा सिद्धान्ताश्च स्थापिता, तस्य सकलस्य प्रकाशनम् तै स्वकीयाया सस्कृतभाषाया माध्यमेन एव कृतम्। एवम् च, यतो हि सस्कृतभाषायाम् प्रकाशितम् इदम् सर्वम् मानवजाते एक अमूल्य निधि वर्तते, अतो हि एत महत्त्वपूर्णनिधे प्रकाशिकाया सस्कृतभाषाया महत्त्वम् स्वत एव सुविदितम् भवति।

२—वाङ्मयाधारकम महत्त्वम—कस्याश्चित् अपि भाषाया महत्त्वम् द्वयो तथ्ययो आधारे स्थितम् भवति। तयो एकम् तु तथ्यम् इदम् यत् तस्या भाषाया वाङ्मयम् कीदृशम् वर्तते, अपरम् च तथ्यम् इदम् यत् सा भाषा स्वयम् कीदृशी अस्ति। इत्थम् कस्या अपि भाषाया महत्त्वम् स्वप्रतिपाद्याधारकम् स्वाधारकम् च भवति। एताभ्याम् द्वाभ्याम् अपि दृष्टिभ्याम् दर्शने कृते सति सस्कृतभाषाया महत्त्वम् स्पष्टम् प्रतीयते। सस्कृतभाषाया वाङ्मयम् स्वकीये स्वरूपे व्यापकम् परिमाणे च विशालम् वतते। तत्र ज्ञानविज्ञानयो प्रत्येकम् क्षेत्रम् प्रकाशितम् विद्यते। सस्कृतभाषाया ज्ञानवाङ्मयम् भाववाङ्मयम्, इति द्विविधम् अपि वाङ्मयम् अतीव उत्कृष्टम् अस्ति। सहैव च विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अपि सस्कृतभाषायाम् एव उपलभ्यते।

(अ) वैदिकम् वाङ्मयम्—इदम् सुविदितम् यत् विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदचतुष्टयात्मकम् वेदवाङ्मयम् एव अस्ति, तच्च संस्कृतभाषायाम् एव निबद्धम् वर्तते। वेदवाङ्मयम् सुदूरे अतीतकाले वर्तमानस्य मानवसमाजस्य धार्मिकभावनानाम् दार्शनिकविचारधाराणाम् च वर्णनम् प्रस्तुतम् करोति। अस्मात् वाङ्मयात् अतिरिक्तम् अन्यत् किमपि एतादृशम् वाङ्मयम् सम्पूर्णेऽपि विश्वे नास्ति यत् इदम् वाङ्मयम् इव मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमम् स्वरूपम् प्रकाशितम् करोति। मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमस्य स्वरूपस्य प्रकाशकम् इदमेव एकमात्रम् वाङ्मयम् सुरक्षितम् वर्तते। वेदवाङ्मये अनेकानि वैज्ञानिकानि तथ्यानि प्रकाशितानि सन्ति यानि स्वसमकालीनमानवसमाजस्य वैज्ञानिकचिन्तनस्य उत्कृष्टत्वम् प्रदर्शयन्ति, सहैव च यानि मानवजातेः पथप्रदर्शनाय अद्यापि समर्थानि सन्ति। एतदतिरिक्तम्, तत्र अध्यात्मज्ञानस्य मानवधर्मस्य च यत् तत्त्वम् निहितम् वर्तते तस्य सार्वकालिकम् सार्वदेशिकम् च महत्त्वम् अस्ति। विश्वधर्माणाम्, तुलनात्मके अध्ययने सहैव च तेषाम् ऐतिहासिके अध्ययने वेदानाम् महती उपयोगिता अस्ति। ब्राह्मणादिकेन वैदिकेन वाङ्मयेन अपि तत्काले प्रचलितस्य धर्मस्य उपरि महान् प्रकाशः पात्यते, सहैव च तेन तत्कालीन इतिहास अपि समीचीनतया प्रकाशितः क्रियते। वैदिकवाङ्मयस्य एव अङ्गभूतेषु आरण्यकोपनिषदादिग्रन्थेषु अध्यात्मतत्त्वज्ञानस्य या आनन्दमयी धारा प्रवहमाना वर्तते, तस्याम् निमज्जनेन सर्वदा एव जिज्ञासुभिः महती शान्तिः अधिगता, साम्प्रतम् च अधिगम्यते।

(आ) अन्यत् ज्ञानवाङ्मयम्—वैदिकवाङ्मयात् पश्चात् अस्तित्वम् प्राप्नुवत्सु सूत्रग्रन्थेषु धर्मशास्त्रस्य, दर्शनशास्त्रस्य, व्याकरणादिशास्त्राणाम् च सूक्ष्मतमानि तथ्यानि यस्याम् शैल्याम् प्रकाशितानि सन्ति, सा विश्ववाङ्मये स्वकीयम् अपूर्वम् एव महत्त्वम् धत्ते। एतेषाम् सूत्रग्रन्थानाम् गम्भीरव्याख्यानपराणाम् भाष्याणाम् अपि महत्त्वपूर्णम् स्थानम् सुविदितम् अस्ति। एवमेव संस्कृतभाषायाम् निबद्धानि निरुक्तज्योतिषायुर्वेदार्थशास्त्रराजनीत्यादीनि विभिन्नानि शास्त्राणि तस्याः वैज्ञानिकवाङ्मयस्य ज्ञानवाङ्मयस्य वा गौरवम् वितन्वन्ति। स्मृतयश्च विधिशास्त्रस्य सूक्ष्मतमानि तत्त्वानि प्रकाशयन्ति। एवं संस्कृतभाषायाः वैज्ञानिकम् ज्ञानमयम् वा वाङ्मयम् अतीव व्यापकम् फलतश्च अतीव विशालम् वर्तते।

(इ) पुराणेतिहासात्मकम् वाङ्मयम्—संस्कृतभाषायाम् निबद्धम् एकम् एतादृशम् अपि पुराणेतिहासात्मकम् वाङ्मयम् अस्ति तस्य स्वरूपम् ज्ञानवाङ्मयात्मकम् भाववाङ्मयात्मकम् च, इति उभयात्मकम् वर्तते। इदम् वाङ्मयम् विश्ववाङ्मये स्वकीयम् प्रतियोगि न धत्ते। इदम् वाङ्मयम्

स्वप्रतिपाद्यदृष्ट्या अतीव व्यापकम् स्वपरिमाणदृष्ट्या च अतीव विशालम् वर्तते। अस्मिन् वाङ्मये धर्मस्य, दर्शनस्य, इतिहासस्य, भूगोलस्य, राजनीते, समाजशास्त्रस्य अन्येषाम् च अनेकेषाम् विषयाणाम् समन्वय वर्तते, फलतश्च इदम् वाङ्मयम् ज्ञानविज्ञानयो भावराशेश्च एकम् व्यापकम् विशालम् च निधानम् अस्ति।

(ई) भाववाङ्मयम्—संस्कृतभाषाया विशुद्धस्य भाववाङ्मयस्य उपरि दृष्टिपाते कृते सति स्पष्टम् ज्ञायते यत् तदपि व्यापकम् अस्ति। तत्र आदिकाव्यम् वाल्मीकीयरामायणम् तु गौरवपूर्णम् महत् काव्यम् विराजते एव, यच्च अनेकेषाम् परवर्तिनाम् काव्यनाटकादीनाम् उपजीव्यम् वर्तते। अन्यानि अपि अश्वघोषकालिदासभारविमाघश्रीहर्षादिभि महाकविभि प्रणीतानि बुद्धचरितसौन्दरानन्दरघुवंशकुमारसम्भवकिरातार्जुनीयशिशुपालवधनैषधीयचरितादीनि महाकाव्यानि नैकश सन्ति। सहैव तत्र नाटककथाख्यायिकागद्यकाव्यादीनि भाववाङ्मयस्य विभिन्नानि रूपाणि विभिन्नाभि कृतिभि पूर्णानि सन्ति। तत्र नाटकसाहित्ये अभिज्ञानशाकुन्तलविक्रमोर्वशीयमालविकाग्निमित्रोत्तररामचरितमहावीरचरितमालतीमाधवादीनि विभिन्नानि नाटकानि विराजन्ते, कथाख्यायिकादिषु च वासवदत्तादशकुमारचरितकादम्बरीहर्षचरितादीनि प्रकाशमानानि सन्ति।

भाववाङ्मयस्य काव्यनाटकादीनाम् विभिन्नानाम् रूपाणाम् तदाधारभूतानाम् च शब्दार्थरसालंकारादीनाम् तत्त्वानाम् सैद्धान्तिकीम् आलोचनाम् प्रस्तुवन्त अपि अनेकश गम्भीतरा ग्रन्था संस्कृतभाषायाम् निबद्धा सन्ति। आधुनिककाले अपि संस्कृतभाषायाम् विविधविषयका निभिन्ना ग्रन्था निर्मीयमाणा सन्ति।

एवम् संस्कृतवाङ्मयम् स्वकीयेषु सर्वेषु रूपेषु सर्वाभि दृष्टिभि परिपूर्णम् सत् विश्वस्य विभिन्नानाम् वाङ्मयानाम् मध्ये समुज्ज्वलम् रत्नम् इव प्रकाशते। एतस्य रत्नस्य दर्शनम् तदा एव समुपलब्धुम् शक्यते यदा संस्कृतभाषाया समाश्रयणम् स्वीक्रियेत, फलत तस्या महत्त्वम् स्पष्टम् एव वर्तते। वस्तुत स्ववाङ्मयाधारकम् स्वप्रतिपाद्याधारकम् वा संस्कृतभाषाया महत्त्वम् एतादृशम् वर्तते यत् कदापि न्यूनम् न भवितुम् शक्नोति, अपि तु चिरकालम् स्थास्यति।

३—स्वाधारकम् महत्त्वम्—संस्कृतभाषाया स्वाधारकम् महत्त्वम् अपि न्यूनम् नास्ति, तस्या वर्णमाला तथा वैज्ञानिकी वर्तते यथा च विश्वस्य कस्या अपि भाषाया नास्ति। शब्दा अपि तथा व्युत्पत्तिमन्त सन्ति, यथा अन्यत्र कस्याम् अपि भाषायाम् सुदुर्लभा। फलत अस्या भाषाया व्युत्पत्तिशास्त्रम् स्वकीयै व्यापकै नियमै सह राजमार्ग एव वर्तते। अथविज्ञानदृष्ट्या

दर्शने कृतेऽपि संस्कृतभाषा महती वैज्ञानिकी प्रतीयते। स्वकीयं नियमं सहसा वैज्ञानिकरीत्या स्वार्थम् प्रकाशयति। स्वरूपे अपि सा एवम् पूर्णा यत् विश्वे किमपि प्रतिपाद्यम् ईदृशम् नास्ति यत् तस्याः माध्यमेन प्रतिपादयितुम् न शक्येत। एतदतिरिक्तम्, विश्वस्य प्राचीनतमाभिः भाषाभिः सह अस्याः गाढः सम्बन्धः वर्तते। फलतः तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य अध्ययने अस्याः महती उपयोगिता वर्तते। वस्तुस्थितिः तु इयम् वर्तते यत् तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य समारम्भः एव संस्कृतभाषापरिचयवशात् जातः। अन्तु! विश्वस्य विभिन्ना भाषाः स्वकीयवर्णमालायाः संशोधने, व्युत्पत्तिशास्त्रनिर्माणे, अर्थविज्ञानपूरणे च संस्कृतभाषायाः पथप्रदर्शनम् प्राप्तुम् शक्नुवन्ति।

संस्कृतभाषायाः स्वाधारकम् एकम् इदम् अपि महत्त्वम् वर्तते यत् सा अतीव मधुरा भाषा अस्ति, येन तन्निबद्धम् काव्यादिकम् गीयमानम् सत् स्वमाधुर्येण परमाम् आध्यात्मिकीयम् शान्तिम् ददाति।

४—राष्ट्रीयम् महत्त्वम्—पूर्वोक्तप्रकारेण संस्कृतभाषायाः विश्वव्यापकम् महत्त्वम् वर्तते। तस्याः प्रतिपाद्यम् विश्वव्यापकस्य महत्त्वस्य वस्तु सत् जगतः निधिः वर्तते। स्वयम् अपि च स्वस्वरूपेण विश्वभाषाभ्यः तुलनात्मकभाषाविज्ञानाय च किंचित् दातुम् एव शक्नोति। किन्तु यदि भारतवर्षस्य दृष्ट्या दृश्येत चेत् तदा तु अस्याः महत्त्वम् अतुलितम् एव वर्तते। सा प्राचीनकालीना अपि सती भारतवर्षस्य सांस्कृतिकी भाषा अस्ति। तस्याम् भारतस्य सांस्कृतिकम् जीवनम् एव निहितम् वर्तते। ताम् विना भारतम् भारतम् एव न स्थास्यति, अन्यत् किमपि तत् स्यात्। भारतस्य यत् व्यक्तित्वम् वर्तते, येन तत् विश्वस्य अन्येभ्यः देशेभ्यः पृथक् स्वत्वम् रक्षितुम् शक्नोति, तत् संस्कृतभाषायाम् एव निहितम् वर्तते। संस्कृतभाषापरित्यागेन भारतम् स्वस्वरूपेणहीनम् भविष्यति। भारतस्य सांस्कृतिकम् ऐक्यम् संस्कृतभाषायाः आधारेण एव स्थातुम् शक्नोति। स्वकीयम् राष्ट्रगौरवम् अपि संस्कृतभाषायाम् निहितेन निधिना एव प्रकाशयितुम् शक्यते, अन्यथा भारतस्य समीपे किम् अवशिष्टम् स्थास्यति, येन स्वगौरवम् प्रकाश्यते, अथ च यदाधारेण कथयितुम् शक्येत यत् तेन मानवजातये ज्ञानविज्ञानादिक्षेत्रे स्वकीयम् किम् दत्तम्।

संस्कृतभाषा एव स्वकीयवेदवाङ्मयद्वारा मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमस्य स्वरूपस्य प्रकाशिका वर्तते, तस्याम् एव च भारतस्य सांस्कृतिकं जीवनम् निहितम् वर्तते, अतः मानवसंस्कृतिदृष्ट्या भारतीयसंस्कृतिदृष्ट्या च इदम् कथनम् यथातथम् एव वर्तते यत् 'संस्कृतिः संस्कृताश्रिता'।

आधुनिकीनाम् सर्वासाम् भारतीयानाम् भाषाणाम् विशेषेण च

राष्ट्रभाषात्वेन स्वीकृताया हिन्दीभाषाया अपि विकासः संस्कृतभाषाया आधारेण एव भवितुम् शक्नोति, यतो हि तासाम् स्वरूपम् एव संस्कृताधारकम् वर्तते, आधारभूतया तया विना तु ताः निर्जीवाः एव भविष्यन्ति ।

इत्थम् सम्पूर्णस्य विश्वस्य दृष्ट्या विशेषतश्च भारतवर्षस्य दृष्ट्या संस्कृतभाषाया स्ववाङ्मयाधारकम् स्वाधारकम् च महत् महत्त्वम् वर्तते । फलतश्च सा स्ववाङ्मयेन सह अध्ययनस्य अनुशीलनस्य च वस्तु सिद्ध्यति । अन्यत्र क्व अपि तस्याः अध्ययनम् स्यात् न वा स्यात्, किन्तु यतो हि भारतस्य सर्वस्वम् पूर्वोक्त प्रकारेण संस्कृताधारकम् एव वर्तते, अतः भारतम् अधिकृत्य तस्याः विषये इयम् मङ्गलकामना करणीया एव वर्तते यत्— 'भारते भातु भारती ।'

२

संस्कृताध्ययन-प्रयोजनम्

१—प्रास्ताविकम्—संस्कृताध्ययनप्रयोजनविषये सर्वप्रथमम् इदम् वक्तव्यम् अस्ति यत् सर्वेषाम् जनानाम् एकानि समानानि वा प्रयोजनानि न सन्ति, फलतः संस्कृताध्ययनेन यानि प्रयोजनानि सिध्यन्ति, तानि सर्वेषाम् जनानाम् अभीष्टानि स्युः, इदम् आवश्यकम् नास्ति। इदमेव कारणम् यत् इदानीन्तना जनाः प्रायः संस्कृताध्ययने रुचिम् न दधते, यतो हि यानि संस्कृताध्ययनेन प्रयोजनानि सिध्यन्ति, तानि इदानीम् तेषाम् जीवनस्य प्रयोजनानि एव न सन्ति।

कस्या अपि विशिष्टाया भाषाया कस्य अपि विशिष्टस्य विषयस्य वा अध्ययनस्य तु वार्ता दूरे वर्तते, बहवः जनाः तु कीदृशीम् अपि शिक्षाम् न गृह्णन्ति, अपि तु यावज्जीवनम् अशिक्षिता एव सन्तः तिष्ठन्ति, अथ च 'काकोऽपि जीवति चिराय बलिञ्च भुङ्क्ते' इति वाक्यप्रतिपाद्यं चरितार्थयन्ति। एतादृशानाम् जनानाम् कृते तु संस्कृताध्ययनेन एव किम्, कस्या अपि भाषाया अध्ययनेन कस्य अपि विषयस्य वा अध्ययनेन किमपि प्रयोजनम् एव नास्ति। किन्तु ये जनाः शिक्षायाम् अभिरुचिम् दधते, तेषाम् कृते इदम् विचारयितुम् शक्यते यत् अन्यासाम् भाषाणाम् अध्ययनेन यथा विभिन्नानि प्रयोजनानि सिध्यन्ति तथा संस्कृताध्ययनेन अपि किंचित् प्रयोजनम् सिध्यति। यदि तत् प्रयोजनम् तेषाम् अभीष्टम् स्यात् चेत् तैः संस्कृताध्ययनम् कर्त्तव्यम् एव, अथ च एतादृशम् प्रयोजनवत् संस्कृताध्ययनम् कुर्वद्भिः सद्भिः तैः 'संस्कृताध्ययनस्य भवताम् किम् प्रयोजनम्' इत्येतादृशाम् प्रश्नानाम् उत्तरम् सरलतया दातव्यम् एव।

२—भाषाध्ययनप्रयोजनानि—कस्या अपि भाषाया अध्ययनस्य मुख्यतः द्विविधम् प्रयोजनम् भवति। एकम् तु स्वयम् भाषाध्ययनसाध्यम्, अपरम् च तन्निबद्धवाङ्मयाध्ययनसाध्यम्। भाषाध्ययनसाध्यम् प्रयोजनम् अपि पुनः मुख्यतः द्विविधम् भवति—एकम् तु व्यावहारिकम्, अपरम् च

शास्त्रीयम् सैद्धान्तिकम् वा। भाषाध्ययनसाध्यम् व्यावहारिकम् प्रयोजनम् तद्भाषाभाषिभि सह तस्याम् भाषायाम् वार्तालापद्वारा परस्परम् विचाराणाम् आदान प्रदानम्, अथ च तैं सह विभिन्नव्यावहारिककार्यसम्पादनम् अस्ति। भाषाध्ययनसाध्यम् शास्त्रीयम् सैद्धान्तिकम् वा प्रयोजनम् तस्या भाषाया अन्याभि भाषाभि सह भाषावैज्ञानिकरीत्या तुलनात्मकेन अध्ययनेन इदम् ज्ञानम् अस्ति यत् तस्या भाषाया अन्याभि भाषाभि सह क सम्बन्ध अस्ति, तया अन्यास्य भाषास्य कस्मिन् रूपे किम् दत्तम्, अन्याभ्यश्च तया किम् गृहीतम् अथ च तद्भाषाभाषिणाम् जनानाम् अन्यभाषाभाषिभि जन सह क कीदृश वा विभिन्न धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक वा सम्बन्ध आसीत् अस्ति वा, येन तदनुकूलम् परस्परम् ऐक्यभावना सम्पद्यते। तद्भाषानिबद्धवाङ्मयाध्ययनसाध्यम् च प्रयोजनम् तद्वाङ्मयप्रतिपादितविभिन्नविषयाणाम् ज्ञानम् तद्द्वारा च विभिन्नानाम् धर्मार्थकाममोक्षादीनाम् पुरुषार्थानाम् साधनम् अस्ति।

३—संस्कृतभाषाध्ययनसाध्यम् व्यावहारिकम् प्रयोजनम्—उक्तेषु प्रयोजनेषु संस्कृताध्ययनेन कानि प्रयोजनानि सिध्यन्ति, अत्र विषये इदम् नि सकोचरूपेण कथयितुम् शक्यते यत् इदानीम् संस्कृभाषाध्ययनसाध्यम् व्यावहारिकम् प्रयोजनम् नगण्यम् वर्तते, यतो हि इदानीम् विश्वे स्वयम् भारते वा क अपि भूखण्ड प्रान्त प्रदेश वा एतादृश नास्ति यद्वासिनाम् जनानाम् मातृभाषा व्यावहारिकी भाषा वा संस्कृतम् स्यात्, येन तैं सह संस्कृतभाषायाम् वार्तालापद्वारा विचाराणाम् आदानप्रदानाय विभिन्नव्यावहारिककार्यसम्पादनाय च संस्कृतभाषाध्ययनम् अनिवार्यम् स्यात्। सम्पूर्णे अपि विश्वे यत्र-कुत्र अपि निवसन्त ये जना संस्कृतम् जानन्ति, तस्मिन् वार्तालापम् च कर्तुम् शक्नुवन्ति, ते अन्याम् अपि काचन प्रचलिततराम् स्वकीयाम् परकीयाम् वा भाषाम् समीचीनतया जानन्ति' अत तैं सह तस्याम् सौविध्येन वार्तालाप कर्तुम् शक्यते तद्द्वारा च विभिन्नव्यावहारिककार्याणि सम्पादयितुम् शक्यन्ते, यथा च इदानीम् सम्पाद्यमानानि वर्तन्ते। अत्र विषये इदम् अपा वार्ता वर्तते यत् विभिन्नेषु भूखण्डेषु प्रदेशेषु वा निवसताम् जनानाम् विभिन्ना भाषा वर्तन्ते, येन व्यवहारे किंचित् काठिन्यम् भवति, अत यदि ते सर्वे अपि जना संस्कृतम् जानीयु चेत् तस्मिन् सौविध्येन व्यवहारम् सम्पादयेयु, किन्तु एकम् तु इदम् असम्भवम् अव्यावहारिकम् च प्रतीयते, अपरम् च इदम् कस्या अपि अन्यस्या भाषाया विषये कथयितुम् शक्यते।

४—संस्कृतभाषाध्ययनसाध्यम् शास्त्रीयम् प्रयोजनम्—उक्तप्रकारेण यद्यपि संस्कृतभाषाध्ययनसाध्यम् व्यावहारिकम् प्रयोजनम् नगण्यम् अस्ति,

तथापि तदध्ययनसाध्यम् शास्त्रीयम् सैद्धान्तिकम् वा प्रयोजनम् विपुलम् वर्तते संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमा प्राचीनतमासु भाषासु अन्यतमा वा भाषा वर्तते। अतः तस्याः विश्वस्य अन्याभिः भाषाभिः सह भाषावैज्ञानिकरीत्या तुलनात्मकेन अध्ययनेन विपुलतया इदम् ज्ञातुम् शक्यते यत् तस्याः विश्वस्य अन्याभिः विभिन्नाभिः भाषाभिः सह कः सम्बन्धः वर्तते, तया अन्याभ्यः भाषाभ्यः कस्मिन् रूपे किम् दत्तम्, किम् वा ताभ्यः गृहीतम्, अथ च प्राचीनकाले वर्तमानानाम् संस्कृतभाषाभाषिणाम् पूर्वजानाम् इदानीम् ये परस्परं भिन्नभाषाभाषिणः वंशधराः वर्तन्ते, तेषाम् परस्परम् वस्तुतः के विभिन्नाः पूर्वोक्ताः धार्मिकादयः सम्बन्धाः सन्ति। यदि एतादृशम् ज्ञानम् सम्पद्येत चेत् विश्वे साम्प्रतम् या परस्परविघटनभावना अनैक्यभावना वा वर्तते, सा अधिकांशतः निराकृता स्यात्, सहास्तित्वभावना च प्रबलरूपेण जागृयात्, स्वयम् भारते च साम्प्रतम् या बङ्गादिषु विभिन्नेषु प्रदेशेषु निवसत्सु जनेषु,परस्परम् अनैक्यभावना वर्तते, सा अपि पूर्णरूपेण निरस्ता स्यात्। राजनैतिकरूपेण विभिन्नाः भूखण्डाः प्रदेशाः वा भारतात् तथैव पूर्वम् पृथक् जाताः सन्ति यथा च वर्तमानकाले एव कतिपये प्रदेशाः 'पाकिस्तान' रूपेण पृथक् जाताः सन्ति। एषु परस्परम् भारतेन सह वा यत् वैमनस्यम् वर्तते तत् संस्कृताध्ययनेन सांस्कृतिकादिकम् ऐक्यम् अनुभूय सौकर्येण दूरीकर्तुम् शक्यते।

५—संस्कृतवाङ्मयाध्ययनसाध्यम् राष्ट्रीयम् प्रयोजनम्—अनेन एव प्रकारेण संस्कृतभाषानिबद्धवाङ्मयाध्ययनसाध्यम् राष्ट्रीयम् प्रयोजनम् विपुलम् अस्ति। सर्वप्रथमम् च एतादृशम् प्रयोजनम् संस्कृतनिबद्धस्य विपुलस्य वाङ्मयस्य संरक्षणम् अस्ति। कस्य अपि वाङ्मयस्य संरक्षणम् अध्ययनाध्यापनेन एव भवति। अध्ययनाध्यापनेन विना वाङ्मयम् लुप्तम् भवति, यथा संस्कृतस्य एव भूयः वाङ्मयम् लुप्तम् जातम्। यदि अध्ययनाध्यापनाभावात् अवशिष्टम् प्राचीनम् संस्कृतवाङ्मयम् लुप्तम् स्यात् तदा राष्ट्रगौरवम् राष्ट्रैश्वर्यम् च पूर्णतः नष्टम् भवेत्। इदानीम् तु भारतीयैः इदम् घोषयितुम् शक्यते घोष्यते च यत् तेषाम् वेदवाङ्मयम् विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति, यदाधारेण च इदम् कथयितुम् शक्यते यत् तेषाम् संस्कृतिः सभ्यता च अतीव प्राचीना वर्तते, पूर्वकाले ते असंस्कृताः असभ्याः वा न आसन्, अपि तु यदा विश्वस्य,बहूनाम् राष्ट्राणाम् जन्म अपि न जातम् जातेषु अपि तेषु सम्यक् विवेकः एव न उत्पन्नः आसीत्, तदा भारतम् ज्ञान-विज्ञानयुक्तम् सत् विराजते स्म। सहैव च तस्य समीपे अन्यत् अपि विविध-विषयकम् ज्ञानविज्ञानपूर्णम् एतादृशम् प्राचीनम् वाङ्मयम् वर्तते यत् अस्य तथ्यस्य साक्षि वर्तते यत् भारतेन ज्ञानविज्ञानक्षेत्रे बहु आविष्कृतम्, बहु च अन्येभ्यः राष्ट्रेभ्यः दत्तम्। इत्थम् संस्कृतवाङ्मयसंरक्षणेन राष्ट्रगौरवम्

राष्ट्र श्वयम् च सरक्षितम् भवति, अन्यथा विश्वस्य जना कथयिष्यन्ति यत् यथा आधुनिककाले भारतेन पाश्चात्यदेशेभ्य बहु गृहीतम्, गृह्यते च, तथैव सदव प्राचीनकालात् आरम्य गृह्यते स्म। इत्थम् भारतम् प्राचीनकालात् आरम्य एव दरिद्रम् उद्घोष्यते, पुन किम् राष्ट्रगौरवम् अवशिष्टम् स्थास्यति एतद्विपरीतम्, यदि निष्ठया मस्कृतवाङ्मयाध्ययनम् भारतीयं कृतम् स्यात् सहैव च तत्र आवश्यकतानुसारेण समयानुसारेण च प्रयत्नपूर्वकम् परिष्करणम् सवद्ध नम् वा नूतनम् स्यात् चेत् तदा यथा त पूर्वकाले विश्वाय बहुदत्तम् तथा इदानीम् अपि दातुम् शक्यते, इदम् कृत्वा च तै प्राचीनकालात् समुपार्जिते राष्ट्रगौरवे काचन उल्लेखनीया वृद्धि य कर्तुम् शक्यते।

६—सस्कृतवाङमयाध्ययनसाध्यम ज्ञानरूपम् सार्वजनीनम प्रयोजनम्—सस्कृतवाङ्मयाध्ययनस्य द्वितीयम् प्रयोजनम् तत्प्रतिपादितविभिन्नविषयाणाम् ज्ञानम् वतते। अस्मिन् प्रयोजने एकतु तु भारतीयानाम् सार्वजनीनम् इदम् अवान्तरप्रयोजनम् समाविष्टम् वतते यत् ते ज्ञास्यन्ति यत् तेषाम् सांस्कृतिक राजनतिक धार्मिकश्च इतिहास कियत्प्राचीन कीदृशश्च वतते, द्वितीयम् सार्वजनीनम् अवान्तरप्रयोजनम् इदम् ज्ञानम् वतते यत् तेषाम् पूवजं ज्ञानविज्ञानक्षेत्रे विभिन्नानि अनुसन्धानानि विधाय य निधि तेषाम् कृते समर्पित, कथम् च अधुना तदाधारेण एव तस्मिन् सम्वर्धनम् कृतम् स्यात्।

७—सस्कृतवाङ्मयाध्ययनसाध्यम ज्ञानरूपम वैयक्तिकम् प्रयोजनम—ज्ञानस्वरूपस्य प्रयोजनस्य उक्तात् अवान्तरप्रयोजनद्वयात्मकात् सार्वजनीनरूपात् अतिरिक्तम् इदम् अन्यवाङ्मयसामान्यम् वैयक्तिकम् अपि रूपम् वतते यत् मस्कृतवाङ्मयनिबद्धेषु विषयेषु यस्मिन् विषये यस्य अभिरुचि स्यात् तस्य ज्ञानम् तेन तस्मात् प्राप्तव्यम्। सुदूरात् अतीतकालात् प्रवर्तमाने अद्यावधि च प्रचीयमाने सस्कृतवाङ्मये स्वभावत एव प्रतिपाद्यविषयाणाम् बाहुल्यम् वतते। धमशास्त्रम्, अथशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, दर्शनशास्त्रम्, राजनीतिशास्त्रम्, ज्योतिशास्त्रम् आयुर्वेदशास्त्रम्, शिल्पशास्त्रम्, अन्यानि च यानि विविधानि वैज्ञानिकानि शास्त्राणि सन्ति, तै विभिन्नै शास्त्रै सम्बद्धा विभिन्ना विषया, भाषाशास्त्र-व्युत्पत्तिशास्त्र काव्यशास्त्र नाट्यशास्त्र तकशास्त्रादिसम्बद्धाश्च विभिन्ना विषया, इतिहासपुराणकाव्यनाटककथाख्यायिकादिरूपाश्च विभिन्ना साहित्यिकग्रन्था सस्कृतवाङ्मये विद्यन्ते। यथारुचि यथापेक्षम् च तेषाम् अध्ययनम् जनै कर्तुम् शक्यते। स्वाभीष्टानुसारेण च विविधानि धर्मार्थकाममोक्षादिरूपाणि प्रयोजनानि तै साधयितुम् शक्यन्ते।

अस्तु! इत्थम् भाषावैज्ञानिकरीत्या सस्कृतभाषाया अन्याभि

विभिन्नाभिः भाषाभिः सह तुलनात्मकेन अध्ययनेन पूर्वोक्तम् विविधम् महोद्देश्यम् ज्ञानम् प्राप्तम्, संस्कृतवाङ्मयसंरक्षणेन राष्ट्रगौरवम् राष्ट्रैश्वर्यम् च संरक्षितुम् भारतस्य प्राचीनम् पूर्वोक्तम् धार्मिकादिकम् इतिहासम् ज्ञातुम् तुलनात्मकधर्मविज्ञानम् च परिज्ञातुम्, संस्कृतवाङ्मये प्रतिपादितानाम् विभिन्नानाम् वैज्ञानिकाम् विषयाणाम अन्येषाम च विभिन्नानाम् विषयाणाम ज्ञानेन विविधान् लाभान् सम्पादयितुम्, अथ च सहैव प्राचीनाम् भारतीयाम् वैज्ञानिकीम् तदितराम् च बहुमुखीम् प्रतिभाम् द्रष्टुम् वैज्ञानिकेऽस्मिन् युगे अपि संस्कृताध्ययनम् परमावश्यकम् वर्तते, सामान्यतश्च तु तत् महाप्रयोजनम् वर्तते एव। फलतश्च इदानीम् इदम् कथयितुम् अपेक्षा न अवशिष्यते यत् उक्तानि विभिन्नानि उद्देश्यानि सम्पादयितुम् अभिनवभारते संस्कृतज्ञानाम् परमावश्यकता वर्तते।

३

संस्कृताभ्युदयोपाय

१—भाषाभ्युदयस्य स्वरूपम्—कस्या अपि भाषाया अभ्युदय कथम् स्यात्, इति प्रश्नस्य समाधानाय सर्वप्रथमम इदम विचारणीयम् भवति यत् भाषाया अभ्युदयस्य किम् स्वरूपम् भवति, भाषाया अभ्युदयेन किम् अभिप्रेयते वा। एव लक्ष्यस्य स्वरूपे निर्धारिते सति तत्प्राप्तिसाधनानाम् विचार अवसरप्राप्त भवति, सहैव च स सौविध्येन कर्तु म् शक्यते, एवम् निर्धारितानि साधनानि च तदा निश्चितरूपेण सफलतादायकानि सिद्धानि भवन्ति।

कस्या अपि भाषाया अभ्युदयस्य पूर्णरूपस्य विविधानि अवान्तराणि रूपाणि भवन्ति, यै तत् पूर्णम् स्वरूपम् संघटितम् भवति। एषु अभ्युदयस्वरूपसंघटकेषु अवान्तररूपेषु प्रथमम् रूपम स्वयम् भाषास्वरूपनिष्ठम् भवति अर्थात् सा भाषा स्वयम् एतावत्सम्पन्ना स्यात् यत् तस्याम् सर्वविधविषयप्रतिपादनक्षमता स्यात्। अस्मिन् रूपे भाषाया शब्दकोश व्याकरणम् च तदङ्गताम् सहकारिताम् वा भजेते। भाषाया अभ्युदयस्य द्वितीयम् रूपम् वर्तते यत् सा केन अपि कारणेन लोकप्रिया सती लोके अधिकाधिकजनै अध्ययनीया व्यवहरणीया च स्यात्। तृतीयम् रूपम् वर्तते यत् तस्या वाङ्मयम् सर्वविध अपेक्षिते विषये पूर्णम् स्यात् सहैव च लोके जनानाम् स्वत एव एतादृशी रुचि स्यात् यत् ते तस्याम् नवनवानाम् ग्रन्थानाम् रचनाम् कुर्यु, येन तस्या वाङ्मयम् अभिनवानाम् अपि विषयाणाम् स्वस्मिन् समावेशेन उत्तरोत्तरम् सम्पन्नम् स्यात्।

२—संस्कृते भाषास्वरूपनिष्ठ अभ्युदय—यदवधि संस्कृते भाषाभ्युदयस्य स्वयम् भाषास्वरूपनिष्ठस्य रूपस्य सम्बन्ध अस्ति, तदवधि इदम् निस्सन्देहरूपेण कथयितुम् शक्यते यत् अभ्युदयस्य इदम् रूपम् संस्कृते पूर्वत एव प्राप्तम् वर्तते, अत तस्य प्राप्त्यै अस्य अपि विशिष्टस्य प्रयासस्य आवश्यकता नास्ति। संस्कृतभाषा पूर्वत एव एतावत्सम्पन्ना वर्तते यत् तस्याम्

सर्वविधविषयाणाम् प्रतिपादनाय क्षमता अस्ति। तस्याः शब्दकोशः एतावद्-विपुलः वर्तते यत् कस्य अपि विषयस्य प्रतिपादनावसरे यदि कस्य अपि विशिष्टस्य अर्थस्य द्योतनाय शब्दस्य शब्दानाम् वा आवश्यकता अनुभूता स्यात् तदा एव सः शब्दकोशः स्वापरिमितभाण्डागारेण सह समुपस्थितः सन् तस्मात् यथेष्टशब्दग्रहणाय पार्पणाम् करोति। अस्मिन् विषये तत्र किंचित् अपि दारिद्र्यम् नास्ति। यदि कदाचित् शब्दकोशसाहाय्ये प्राप्ते अपि काचित् न्यूनता अनुभूयेत् चेत् व्याकरणम् तस्याः पूर्तये सदैव उपस्थितम् वर्तते। संस्कृतव्याकरणम् तु शब्दानाम् एतादृशी शक्तिपूर्णा कर्मशाला एव वर्तते यत् तस्याः आधारेण यथेष्टम् शब्दाः निर्मातुम् शक्यन्ते। यदि पुनरपि आवश्यकता चेत् अवसरेषु प्राप्तेषु अन्याभ्यः भाषाभ्यः अपि शब्दाः ग्रहीतुम् शक्यन्ते, ये च मूलरूपे संस्कृतरूपे वा परिणताः सन्तः उपयोक्तुम् शक्यन्ते। तत्र न कापि हानिः, सर्वाः एव सजीवाः भाषाः इदं कुर्वन्ति, संभवतया संस्कृतेन अपि पूर्वम् इदम् कृतम् अस्ति। एवम् एतादृशरूपाभ्युदयाय कस्य अपि विशिष्टस्य उपायस्य आवश्यकता नास्ति।

३—संस्कृते व्यावहारिकः अभ्युदयः—भाषाभ्युदयस्य द्वितीयम् रूपम् संस्कृते अवश्यमेव इदानीम् नास्ति, सा इदानीम् लोकप्रिया अथ च अधिकाधिकजनैः अध्ययनीया व्यवहरणीया च न वर्तते। कस्याः अपि भाषायाः अभ्युदयस्य इदम् रूपम् तदा प्राप्तम् भवति यदा सा जनानाम् मातृभाषा स्यात् अथवा तस्याम् ताम् प्रति वा तेषाम् हृदये ममता स्यात्, अथवा सा राष्ट्रभाषा राजभाषा वा स्यात्, अथवा तस्याः वाङ्मयम् एतादृशम् स्यात् यत् तस्य अध्ययनम् तेषाम् पुरुषार्थसाधनाय विशेषतः अर्थसाधनाय अनिवार्यरूपेण आवश्यकम् स्यात्। फलतः संस्कृते अभ्युदयस्य इदम् रूपम् सम्पादयितुम् तत्सम्बन्धिन्यः उक्ताः स्थितयः परिस्थितयः वा उत्पादनीयत्वेन आवश्यकाः सन्ति।

(अ) मातृभाषात्वपरिस्थितिः—एतासु परिस्थितिषु मातृभाषात्वपरिस्थितिः प्राथमिकरूपेण असंभवा एव वर्तते, अतः तस्याः उत्पादनाय तु कस्य अपि उपायस्य वार्ता एव न विचारणीया, यतो हि वर्तमानानाम् बालकानाम् सा मातृभाषा अतएव न भवितुम् शक्नोति, यतः सा तेषाम् जननीनाम् भाषा नास्ति। यदा वर्तमानाः मातरः पितरश्च संस्कृतभाषाभाषिणः भविष्यन्ति, तदैव भविष्यति जनिष्यमाणाः तेषाम् बालकाः संस्कृतभाषाभाषिणः भवितुम् शक्ष्यन्ति।

(आ) ममत्वपरिस्थितिः राष्ट्रभाषात्वपरिस्थितिश्च—भारते संस्कृतम् प्रति ममत्वपरिस्थितिः उत्पादयितुम् शक्यते, किंतु इदम् कार्यम् तदा एव संभवम् वर्तते, यदा जनानाम् उद्बोधनम् स्यात् यत् इदम् एव तेषाम्

वकी भाषा वर्तते, तेषाम् पूर्वजा इमाम् एव भाषाम् प्रयुक्तवन्त , एवञ्च
अपि भाषाया सम्पन्नता पर सहस्रेषु पर शतेषु वा वर्षेषु सम्पद्यते, पुन
पश्चा जाता च भाषा एकम् निधानम् इव भवति, किन्तु उपेक्षणेन तत्
म् नष्टम् भविष्यति, येन ते सम्पन्नभाषादरिद्रा भविष्यन्ति, अत
सगाना स्वकीया समृद्धा भाषा तैं न उपेक्षणीया, अपि तु अध्ययना-
न तस्याम् विविधव्यवहारेण च सरक्षणीया । वस्तुत एतादृशम् उद्-
म् विबुद्धानाम् भारतीयानाम जनानाम् हृदये वर्तते अपि, किन्तु तेषाम्
ी नैतिकी शक्ति नास्ति यया ते स्वयम् एव स्वीकायाम् सस्कृतभाषाम्
य तस्या अध्ययनम् तस्याम् व्यवहारम् च सम्पादयेयु , तत्फलस्वरूपञ्च
वास्तविकम् तिरोहितम् ऐक्यम् पुन स्थापयेयु । अत एतत्परिस्थिति-
दनाय अपि प्रयास अकिञ्चित्कर एव भविष्यति । फलत राष्ट्रभाषा-
स्थितिसमुत्पादनप्रयास अपि विफल एव भविष्यति । यतो हि यदि
परिस्थिति स्यात् चेत् राष्ट्रभाषात्वपरिस्थिति स्वत एव समुत्पद्येत,
यदि ममत्वपरिस्थिति एव नास्ति, तदा राष्ट्रभाषात्वपरिस्थिति
म् बलेन उत्पादयितुम् न शक्यते, अत एव सस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्व-
म् बहुजनासमर्थित ननु अल्पजनसमर्थित एव वर्तते । फलतश्च इदम्
म् आदर्शवाक्यमात्रम् एव प्रतिभाति यत्—'राष्ट्रभाषापदमारोढु
र्हा सुरभारती ।'

(इ) राजभाषात्वपरिस्थिति —राजभाषात्वपरिस्थितिसमुत्पादनम्
न वर्तते, एतेन च सस्कृतप्रचार सौकर्येण भवितुम् शक्नोति । यथा
लभाषाया राजभाषात्वे जाते जना ताम् भाषाम् अधीतवन्त , तथव
कृतम् अपि अध्येष्यन्ते, तत्र किञ्चित् अपि काठिन्यम् न भविष्यति ।
शासनम् एतदर्थम् प्रस्तुतम् नास्ति, जनताया अपि विरोध सभाव्यते,
एतदर्थम अपि प्रयास व्यर्थ एव भविष्यति ।

(ई) पुरुषार्थसाधनत्वपरिस्थिति – इदानीम भाषाभ्युदयोक्तद्वितीय-
अन्तिमा परिस्थिति एव सस्कृतविषये विचारणीयत्वेन अवशिष्टा
। सस्कृतवाङ्मयाध्ययनम् यावत् पुरुषार्थसाधनभूतम् वर्तते, तावत् तत्
रुषार्थाभीप्सुभि अधीयते स्म । प्राचीनकाले तदध्ययनम् सर्वपुरुषार्थ-
भूतम् आसीत्, अत तदा तत् प्राय सर्वै अपि क्रियमाणम् आसीत् ।
म् तदध्ययने अर्थव्यतिरिक्तपुरुषार्थसाधनता तु विपुलरूपेण वर्तते,
अर्थसाधनता तत्र तादृशी नास्ति । फलत धर्मकाममोक्षाभीप्सव जना
कुर्वन्ति, किन्तु केवलम् अर्थस्य उपासका तत्र प्रायेण न प्रवर्तन्ते ।
म् तत्र अर्थसाधनता तु इयती एव वर्तते यत् कर्मकाण्डिन पण्डिता
रेण कर्मकाण्डम् सम्पादयित्वा अर्थम् उपार्जन्ति, ज्योतिर्विदश्च

ज्योतिःशास्त्रेण किंचित् उपार्जयन्ति, वैद्या वा आयुर्वेदाध्ययनेन स्वजीविकाम् सम्पादयन्ति, अथवा संस्कृतशिक्षका विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु वा संस्कृतशिक्षणम् कृत्वा वेतनभोगिनः सन्तः जीवनम् यापयन्ति। एतासु संस्कृताधारितासु वृत्तिषु कर्मकाण्डस्य भविष्यत् तु समीचीनम् न दृश्यते। सा वृत्तिस्तु नष्टप्राया एव अस्ति, नापि च तत्र कर्मकाण्डिब्राह्मणपुत्राणाम् अभिनिवेश एव वर्तते, अतः तत्र संस्कृताध्ययनम् लुप्तम् एव भविष्यति। फलतः अस्मिन् विषये इदम् आवश्यकम् वर्तते यत् प्रथमम् तु भारतीयज्योतिर्विज्ञाय चिकित्साविज्ञानाय च शासनेन साहाय्यम् देयम्, येन तयोः विकासः स्यात्। जनताया तत्र अभिरुचिः अपि अस्ति, अतः तदध्ययनाय जनाः प्रोत्साहिता भविष्यन्ति, तदुद्देश्येन च संस्कृताध्ययनम् स्वतः एव भविष्यति। एवमेव शासनेन विद्यालयात् आरभ्य विश्वविद्यालयपर्यन्तम् पाठ्यक्रमे संस्कृतम् अनिवार्यम् कृतम् स्यात्। एतेन एकम् तु संस्कृतशिक्षका भवितुम् जनाः तत् अध्येष्यन्ते, द्वितीयम् भारतीया विद्यार्थिनः, ये इदानीम् स्वतन्त्रे कस्मिन् विषये अपि रुचिम् एव न दधते संस्कृतस्य अनिवार्यपाठ्यत्वे तदध्ययनम् करिष्यन्ति, तृतीयम् अधीतसंस्कृता विद्यार्थिनः स्वाधीतविशिष्टविषयेण समस्य विषयस्य प्रतिपादनम् संस्कृतवाङ्मये अनुसन्धाय तत् स्वकीयेन आधुनिकज्ञानेन पल्लवितम् करिष्यन्ति, येन अपि संस्कृतवाङ्मयस्य अर्थसाधनता वर्धिष्यते एव। ते विद्यार्थिनः संस्कृते एव नवीनविषयकान् नवीनान् ग्रन्थान् लिखेयुः, एतदर्थम् शासनेन पुरस्कारयोजना अपि प्रवर्तनीया। इदम् सुनिश्चितम् वर्तते यत् यावत्कालपर्यन्तम् संस्कृते अर्थसाधनता न समायास्यति, तावत् सा नाकप्रिया अथ च बहुजनानाम् अध्ययनीया व्यवहरणीया च न भविष्यति। अर्थसाधनता च तावत् न समायास्यति यावत् वर्तमानकालानुसारेण अर्थसाधनभूतस्य विषयज्ञानस्य समावेशः तत्र न भविष्यति, एतादृशस्य ज्ञानस्य समावेशः तत्र तावत् न भविष्यति, यावत् संस्कृतज्ञानेन सह तादृशविषयाणाम् ज्ञानम् अपि लेखकानाम् न स्यात्। इदानीम् स्थितिः इयम् वर्तते यत् संस्कृतज्ञानाम् तादृशविषयज्ञानम् नास्ति, तादृशविषयज्ञाश्च संस्कृतज्ञाः न सन्ति। इयम् स्थितिः संस्कृताभ्युदयाय अवश्यम् एव दूरीकरणीया। एतदर्थम् सर्वप्रथमम् संस्कृतज्ञैः एव अयम् प्रयासः कार्यः यत् ते विविधविज्ञानादिकान् विषयान् अधीत्य तेषाम् प्रतिपादनम् संस्कृते एवंविधरूपेण कुर्युः यत् तादृशम् प्रतिपादनम् अन्यत्र दुर्लभम् स्यात्। एतदर्थम् यद्यपि महतः त्यागस्य महत्या च तपस्याया आवश्यकता भविष्यति, किं तु अद्यत्वे एतादृशसंस्कृतसाहित्यनिर्माणस्य परमम् महत्त्वम् आवश्यकता च वर्तते, अथ च एतादृशसाहित्यनिर्माणम् संस्कृतज्ञानाम् परमम् कर्तव्यम् अस्ति।

४—संस्कृते सम्पन्नवाङ्मयनिष्ठः अभ्युदयः—उक्तेन प्रकारेण भाषा-

भ्युदयस्य तृतीयम् रूपम् अपि संस्कृते सम्पद्यमानम् भविष्यति, अतः तत्र विषये अधिककथनस्य आवश्यकता नास्ति। संस्कृतवाङ्मयम् धर्मकाम-मोक्षादिविषये पूर्वत एव पूर्णम् वर्तते, अर्थविषयेण अपि तत् पूर्वोक्तप्रकारेण सम्पन्नम् कर्तव्यम्। एतेन जनानाम् तदध्ययनार्थ रुचिः भविष्यति, एतादृश्याम् च जनरुचौ सम्पन्नायाम् लेखकानाम् स्वत एव एतादृशी रुचिः भविष्यति यत् ते संस्कृते नवनवानाम् ग्रन्थनाम रचनाम् कुर्युः, येन संस्कृतवाङ्मयम् अभिनवविषयाणाम् समावेशेन उत्तरोत्तरम् सम्पन्नम् भविष्यति।

५—संक्षेपतः संस्कृताभ्युदयोपायाः—पूर्वोक्तप्रकारेण संस्कृतसंरक्षणा-र्थम् संस्कृताभ्युदयस्य उक्तत्रिविधरूपसम्पादनार्थम् वा शासनस्य, संस्कृत-ज्ञानाम्, जनतायाश्च करणीयाः विभिन्नाः उपायाः इमे वर्तन्ते यत्—

१—शासनेन संस्कृताध्ययनम् अनिवार्यम् करणीयम्। अत्र विषये भारती-यायाः जनतायाः कः अपि विरोधः न भविष्यति, इति निश्चितम् वर्तते।

२—शासनेन संस्कृतग्रन्थलेखकेभ्यः पुरस्कारयोजना प्रवर्तनीया। संस्कृते लिखितानाम् अभिनवविषयकाणाम् ग्रन्थानाम् प्रकाशनम् अपि शासनेन कार्यम्, तदर्थम् साहाय्यम् वा देयम्।

३—ये संस्कृतज्ञाः अभिनवविषयाणाम् ज्ञानम् उपार्जयितुम् वाञ्छन्ति, अथवा ये अभिनवविषयज्ञाः संस्कृतज्ञानम् अभीप्सन्ति, ये च अग्रे अनुसन्धानम् कर्तुम् वाञ्छन्ति, तेभ्यः शासनेन पूर्णम् सर्वविधम् साहाय्यम् देयम्।

४—संस्कृतज्ञाः संस्कृतभाषाम् सरलाम् कुर्युः, तद्व्याकरणम् च सरलम् कुर्युः, सरलायाम् संस्कृतभाषायाम् ग्रन्थान् लिखेयुः, सरलाम् च संस्कृताध्यापनशैलीम् विकासयेयुः, तस्यामेव च संस्कृताध्यापनम् कुर्युः।

५—जनता संस्कृते अभिरुचिम् दधती सती तदध्ययनम् कुर्यात् संस्कृताध्य-यनसंवर्धनाय पूर्ववत् आर्थिकम् साहाय्यम् दद्यात्। यद्येव इदम् कर्तुम् समर्था असमर्था वा सती अपि शासनस्य तदा कदापि विरोधम् न कुर्यात् यदा तत् संस्कृताध्ययनम् अनिवार्यम् कुर्यात्, अथ च संस्कृत संरक्षण-हेतवे तस्याम् किंचित् करारोपणम् कुर्यात्।

एवं कृते सति संस्कृतस्य अभ्युदयः सुनिश्चितः वर्तते, अन्यथा चापि समयस्य प्रवाहः एव एतादृशः इदानीम् समागच्छन् वर्तते यत् संस्कृतस्य अभ्युदयः अवश्यम् एव भविष्यति, पुनः कथम् न तत्र सर्वे यथाशक्ति सह-योगं प्रदेयुः?

४

सस्कृते स्वरूपम्

१—'सस्कृति' शब्दाभिधेयम—आधुनिककाले 'सस्कृति' शब्द बाहुल्येन प्रयुज्यते। एतस्य शब्दस्य क अर्थ भाव वा, इत्यत्र अपि विदुषाम ऐकमत्यम् नास्ति। केन अपि विदुषा सस्कृते या अपि परिभाषा कृता अ येन विदुषा अन्या एव परिभाषा दत्ता, इत्यम् सस्कृते स्वरूपम् सर्वसम्मतरूपेण स्पष्टम् नास्ति। अस्मिन् विषये सर्वप्रथमम् इदम् ज्ञातव्यम् अस्ति यत् यद्यपि 'सस्कृति' शब्द सस्कृतभाषाया शब्द वर्तते, तस्य निष्पत्तिश्च सस्कृतव्याकरणानुसारेण 'सम्+कृ+क्तिन् (ति)' इति रूप प्रदर्शयितुम् शक्यते, तथापि स रूपेण आधुनिकेन अर्थेन सह कदा अपि प्राचीनकाले सस्कृतवाङ्मये न प्रयुक्त जात। आधुनिककाले अयम् कल्चर शब्दस्य अनुकरणेन एव प्रचलित अस्ति। आधुनिककाले यस्मिन् अर्थे अयम् शब्द प्रयुज्यते, तस्मिन् तत्समाने वा अर्थ पूर्वम् सस्कृतवाङ्मये 'सस्कार' शब्दस्य 'कृष्टि' शब्दस्य वा प्रयोग दृष्टिगोचर भवति, यद्यपि 'सस्कार' शब्दस्य अर्थे प्राय व्यष्ट वैयक्तिकताया वा भाव प्रमुख आसीत्, यदा च 'सस्कृति' शब्दस्य सामान्यतया प्रचलिते वर्तमाने अर्थे प्राय समष्टे सामाजिकताया जातीयताया वा भाव प्रमुख वर्तते तथापि आधारभूत भाव प्राय समान एव वर्तते। फलत प्राचीनपरम्परानुसारेण तु मानवजाते कस्यचित् मानवसमुदायस्य वा व्यापकरूपेण सामान्यतया प्राप्तानाम अनुभूतीनाम् अनुभवानाम वा आधारेण जातानाम् सस्काराणाम् समष्टि एव मानवजाते तस्य विशिष्टस्य मानवसमुदायस्य वा 'सस्कृति' कथयितुम शक्यते।

२—सस्कृतिस्वरूपविश्लेषणम—सस्कृते किमपि लक्षणम परिभाषा वा स्यात्, तत्र विषये ऐकमत्यम् भवेत् न वा, किन्तु पुनरपि तस्या स्वरूपम् तु विश्लेषयितुम शक्यते एव। प्रत्येकम् सस्कृते पूर्णम् स्वरूपम तस्या द्वाभ्याम् स्वरूपाभ्याम् सघटितम् भवति—बाह्यस्वरूपेण आन्तरिकस्वरूपेण

च । प्रत्येकम सस्कृते सास्कृतिकपरम्पराया वा वाह्यम् स्वरूपम् तस्या स आचार भवति यम् 'धर्म' इति कथयन्ति । एवञ्च तस्या आन्तरिकम् स्वरूपम् तस्या सा विचारधारा भवति यस्या आधारेण तस्या धर्म चलति । इयम् आधारभूता विचारधारा एव तस्या परम्पराया 'दशनम्' इति कथयितुम् शक्यते । प्रत्येकम् दशनस्य दाशनिकविचारधारा वा स्वरूपस्य सघटनम् स्वसमर्थसिद्ध विज्ञाने आधारित तर्कै प्राप्तस्य निष्कर्षस्य रूपे भवति, अथ च यत विज्ञानम् मानवेन कृतानाम् अनुभवानाम् आधारे स्वम् स्वरूपम् प्राप्नोति, अत स्पष्टम् यत् प्रत्येकम् सस्कृते सास्कृतिकपरम्पराया वा प्रवतनम् मानवस्य अनुभवानाम् आधारे एव भवति । इत्थञ्च मानव एव प्रत्यकम् सस्कृते सास्कृतिकपरम्पराया वा प्रवतनस्य मूलम् अस्ति । तेन एव प्रत्येकम् सस्कृते सास्कृतिकपरम्पराया वा मूलस्तम्भा —विज्ञानम्, दशनम्, धर्मश्च—जनिता । विश्वस्य प्राचीनतमस्य वेदवाङ्मयस्य आधारभूता सास्कृतिकपरम्परा अपि अस्य अपवाद नास्ति, सा अपि वदिकानाम् ऋषीणाम् पूवजं स्वानुभवानाम आधारे प्रवर्तिता ।

३—सस्कृतिस्थापनाकारणम् सस्कृते स्तम्भाश्च—सस्कृते सास्कृतिकपरम्पराया वा उक्तानाम् मूलस्तम्भानाम् —विज्ञानदशनधर्माणाम् — जन्मन मूलहेतु मानवस्य सा स्वाभाविकी प्रवृत्ति अस्ति या तम् स्वजीवनरक्षार्थं प्रेरयति । जीवनरक्षाया अनया मूलप्रवृत्त्या प्रेरितेन सता मानवेन यदा विभिन्नानाम् जागतिकपदार्थानाम् सवप्रथमम् अनया दृष्ट्या अनुभव कृत यत् ते कियदवधि किं पयन्तम् वा जीवनरक्षायाम् सहायका भवितुम् शक्नुवन्ति, यदा च तेन तेपाम् पदार्थानाम् प्राथमिकानाम् सामान्यानाम अनुभवानाम् उक्तदृष्ट्या कृतै तेपाम् एव पौन पुनिकै विशिष्टानुभवरूपप्रयोगै परीक्षणम् कृत्वा तेपाम् सम्बन्धे इदम् निश्चयात्मकम् प्रत्यक्षम् ज्ञानम् प्राप्तम् यत् अमुक पदार्थ उक्तोद्देश्यपूर्तौ अमुकरूपे सहायक भवितुम् शक्नोति, तदा विशिष्टानुभवरूपप्रयोगै परीक्षितस्य अस्य निश्चयात्मकज्ञानस्य एव रूप 'विज्ञानस्य' उद्भव जात । एव 'विज्ञानम्' मानवस्य तदाप्रभृत्येव सहचरम् भवत् अस्ति यदाप्रभृति तेन विवेक प्राप्त, अस्य विज्ञानस्य आश्रयेण एव च स आदिकालात् एव स्वकीयाम् जीवनयात्राम् प्रशस्ताम् कुवन् वर्तते ।

यत मानवाय बुद्धिरूपे एतादृशी असाधारणी शक्ति प्राप्ता अस्ति यत् स केन अपि विपयेण सम्वद्धानाम् स्वकीयानाम् दिभिन्नानाम् अनुभवानाम् सयोजनम् विश्लेषणम् च कृत्वा तेपाम् आधारे तस्य विपयस्य सम्वन्धे एकम् निश्चयात्मकम् ज्ञानम् 'विज्ञानम्' वा प्राप्तुम् शक्नोति, अत स्वभावत स विज्ञानप्रिय अस्ति । अत एव च स स्वजीवनरक्षाया स्वाभाविक्या

५

संस्कृते मूलस्तम्भा[1]

१— मूलस्तम्भा तेषु च परस्परम् सम्बन्ध —यद्यपि वर्तमानकाले केचन जना संस्कृतिमूलस्तम्भेषु—विज्ञाने दर्शने धर्मे च—परस्परम् विरोधम् मन्यन्ते, किन्तु वस्तुत एषु कश्चन विरोध नास्ति, अपि तु तद्विपरीतम् एतेषु परस्परम् सुसंश्लिष्ट साहचर्यसम्बन्ध आधाराधेयसम्बन्धश्च एव वर्तते। विज्ञानम्, दर्शनम्, धर्मश्च, इत्येतत् त्रयम् प्रत्येकम् संस्कृते सांस्कृतिकपरम्पराया वा मूलस्तम्भत्रयम् वर्तते, फलत एषु साहचर्य-सम्बन्ध एव विद्यते। सहैव च यत प्रत्येकम् संस्कृते बाह्यम् स्वरूपम् तस्या स आचार भवति य 'धर्म' इति कथ्यते, तस्या आन्तरिकम् स्वरूपम् च तस्या सा विचारधारा भवति यस्या आधारे धर्म प्रचलित, एषा आधारभूता विचारधारा एव च तस्या संस्कृते सांस्कृतिक परम्पराया वा 'दर्शनम्' कथ्यते, अत दर्शनधर्मयो आधाराधेयसम्बन्ध स्पष्ट एव वर्तते। एवमेव यत प्रत्येकम् दर्शनस्य दार्शनिकविचारधाराया वा स्वरूपस्य संघटनम् स्वसमकालसिद्धे विज्ञाने आधारिते तर्के प्राप्तस्य निष्कर्षस्य रूपे भवति, अत दर्शनस्य विज्ञानधारितत्वात् अनयो अपि आधाराधेयसम्बन्ध स्पष्ट अस्ति। एवम् विज्ञानदर्शनधर्माणाम् परस्परम् आधाराधेयसम्बन्धेन हेतुना सुसंश्लिष्टता स्पष्टा वर्तते। यतश्च 'विज्ञानम् मानवेन प्राप्तानाम् अनुभवानाम् आधारे स्वम् स्वरूपम् प्राप्नोति, अत तत् मानवानुभवाधारकम् वर्तते। एवञ्च स्पष्टम् यत् मानव एव स्वसंस्कृति-प्रवर्तक, स एव च स्वसंस्कृते मूलस्तम्भान् विज्ञानदर्शनधर्मान् स्वप्रयोजन-साधनाय जनितवान्, अत एषु परस्परम् कश्चन विरोध नास्ति, अपि तु आधाराधेयसम्बन्धेन सह सहभाव एव वर्तते।

२—विज्ञानदर्शनधर्माणाम् स्वरूपम्—संस्कृते मूलस्तम्भानाम् विज्ञान-दर्शनधर्माणाम् जनने मूलहेतु मानवस्य सा स्वाभाविकी प्रवृत्ति अस्ति

१—अथवा—विज्ञानम्, दर्शनम्, धर्मश्च।

या तम् स्वजीवनरक्षार्थं प्रेरयति । जीवनरक्षाया अनया मूलप्रवृत्त्या प्रेरित सन् मानव यदा विभिन्नान् जागतिकपदार्थान् सवप्रथमम् अनया दृष्ट्या अनुभूतवान् यत् ते किमवधि जीवनरक्षायाम् साहाय्यम् कर्त्तुम् शक्नुवन्ति, एवञ्च यदा स तेषाम् प्राथमिकानाम् सामान्यानुभवानाम् उक्तदृष्ट्या कृत तेषाम् एव पौन पुनिकै विशिष्टानुभवरूपप्रयोगै परीक्षणम् कृत्वा तेषाम् सम्बन्धे इदम् निश्चयात्मकम् प्रत्यक्षम् ज्ञानम् प्राप्तवान् यत् असौ पदाथ उक्तस्य उद्देश्यस्य पूर्तौ अमुकरूपेण साहाय्यम् कर्त्तुम् शक्नोति, तदा विशिष्टानुभवरूपप्रयोगै प्राप्तस्य अस्य निश्चयात्मकज्ञानस्य रूपे एव 'विज्ञानम्' उदभवत् । एवम् 'विज्ञानम्' मानवस्य तदाप्रभृति एव सहचरम् वर्तते, यदाप्रभृति स विवेकवान् अस्ति, अस्य विज्ञानस्य एव आश्रयम् गृहीत्वा स आदिकालात् एव स्वकीयाम् जीवनयात्राम् प्रशस्ताम् कुवन् सन् आगच्छन् अस्ति ।

यत मानवस्य बुद्धिरूपे एतादृशी असाधारणी शक्ति प्राप्ता अस्ति यत् स केन अपि विषयेण,सम्बद्धानाम् विभिन्नानाम् स्वानुभवानाम् संयोजन-विश्लेषणे कृत्वा तेषाम् आधारे तस्य विषयस्य सम्बन्धे एकम् निश्चयात्मकम् ज्ञानम् 'विज्ञानम्' वा प्राप्तुम् शक्नोति अत स स्वभावत एव विज्ञानप्रिय अस्ति । अत एव च स स्वजीवनरक्षाया स्वाभाविक्या प्रवृत्त्या प्रेरित सन् विज्ञानम् जनयित्वा एतत् स्वजीवनसहचरम् कृतवान् अस्ति, स्वभावत विज्ञान प्रियत्वाच्च स प्रारम्भात् एव निखिलम् जगत स्वात्मानम् च स्वजिज्ञासा-विषयम् कृतवान् अस्ति । तस्य समक्षे एकत असख्यरहस्यपूरितम् निखिलम् जगत् सततम् वर्तमानम् अभवत्, अपरतश्च स स्वयम् एव स्वस्मै रहस्यम् अस्ति । फलत एकतस्तु स जगत वास्तविकस्वरूपोद्भवसचालनादिज्ञानाम् सम्बन्धे यथातथम् ज्ञानम् प्राप्तुम् प्रयत्नशील अभवत्, अपरतश्च स स्वस्य वास्तविकस्वरूपजन्ममरणजीवनरहस्यस्वकर्तव्यादीनाम् जगता जगन्मूलेन च सह स्वसम्बन्धादीनाम् च विषये जिज्ञासु भवन् आस्ते । स स्वस्य जगतश्च सम्बन्धे प्राप्तानाम् अनुभवानाम् आधारे उक्तविषयसम्बन्धे वचन निष्कर्षम् प्राप्तुम् प्रयत्नम् कुर्वन् आस्ते । अस्मिन् प्रयत्ने यदवधि स प्रयोग कृतस्य परीक्षणस्य आधारे किमपि निश्चयात्मकम् ज्ञानम् प्राप्नोति, तदवधि स विज्ञानस्य क्षेत्रे तिष्ठति किन्तु यदा स उक्तरूपे परीक्षणे स्वम् असमर्थम् अनुभूय पूर्व प्राप्तविज्ञानाधारिततर्काणाम् आश्रयम् गृहीत्वा अग्रसर भवति तत्फलस्वरूपम् च स्वचार निष्कर्षम् प्राप्य एकाम् विचारधाराम् स्थापयति, तदैव स दर्शनस्य क्षेत्रे प्रविशति । अत्र आगत्य दर्शनम् विज्ञानस्य पूरकम् भवति, यतो हि यान् विषयान् विज्ञानम् प्रत्यक्षीकर्तुम् असमर्थम् तान् दर्शनम् विज्ञानाधारितर्कै अनुमिमीते । जीवनस्य अन्तिम लक्ष्यम्, स्वकर्तव्यम् जगता

जगन्मूलेन च सह स्वसम्बन्ध , इत्यादिका विषया विज्ञानसाध्या न सन्ति, किन्तु ऐतेषाम् परिज्ञानेन विना जीवनम् लक्ष्यविहीनम् सत् समीचीनतया यापयितुम् न शक्यते, अत केवलम् विज्ञानम् जीवनसाधनम् नास्ति। अतएव मानव दर्शनस्य आश्रयम् गृहीतवान्। स दर्शनेन उक्तविषयाणाम् समाधानम् प्राप्नोति। तदनुसारेण च स विशिष्टम् आचारम् पालयति। यदा च स दर्शनरूपाया विचारधाराया आधारे एकम् विशिष्टम् आचारम् पालनीयत्वेन अङ्गीकरोति, तदैव स स्वम् 'धर्मस्य' क्षेत्रे प्राप्तम् पश्यति।

३—विज्ञानदर्शनधर्माणाम अविरोध —उक्तप्रकारेण विज्ञानम्, दर्शनम् धर्मश्च इत्येतेषाम् क्रमश आधाराधेयरूपे परस्परम् घनिष्ठतया सम्बद्धत्वात् फलतश्च परस्परम् अविरुद्धत्वात् एकस्याम् सुदृढायाम् सांस्कृतिकपरम्परायाम् एतत्त्रयम् परस्पर विरुद्धम् न मन्यते। वस्तुत एषु त्रिषु कश्चन विरोध अस्ति एव नहि। दर्शनम्, तदाधारित धर्मश्च परस्परव्यतिरिक्ते द्वे वस्तुनी न सन्तौ एकस्य एव वस्तुन —विचारधाराया— द्वे रूपे स्त। यत्र दर्शनम् विचारधाराया आधारभूतम् सैद्धान्तिकम् रूपम् अस्ति, तत्र धर्म तस्या तदाधारितम् व्यावहारिम् रूपम् अस्ति। प्रत्येकम् धर्म यस्य-कस्यचित् अपि दर्शनस्य उपरि आधारित सन् एव ,स्वम् अस्तित्वम् रक्षितुम् शक्नोति। अनेन एव प्रकारेण विज्ञानम् दर्शनम् च परस्परव्यतिरिक्ते द्वे वस्तुनी न सती एकस्य एव वस्तुन —निश्चयात्मकज्ञानस्य—द्वे भिन्ने रूपे स्त। यत्र विज्ञानम् वस्तुन विशिष्टानुभवरूपप्रयोगै परीक्षितम् एकम् प्रत्यक्षम् निश्चयात्मकम् ज्ञानम् अस्ति, तत्र दर्शनम् उक्तरूपविज्ञानाधारिततर्कै परीक्षितम् एकम् अनुमितिस्वरूपम् निश्चयात्मकम् ज्ञानम् अस्ति। अत एव च यथा धर्म स्वाधारभूते दर्शने एव स्थातुम् शक्नोति, तथैव दर्शनम् अपि स्वाधारभूते विज्ञाने एव स्थातुम् शक्नोति। विज्ञानम् दर्शनम् च, इत्युभयो उक्तप्रकारेण निश्चयात्मकज्ञानत्वे अपि एतावत् तथ्यम् अवश्यम् अस्ति यत् यत्र विज्ञानस्य साक्षादनुभवरूपज्ञानत्वेन तस्मिन् रहस्यात्मकता न तिष्ठति, तत्र दर्शनस्य साक्षादनुभवरूपज्ञानत्वाभावात् तस्मिन् रहस्यात्मकता तिष्ठति एव, किन्तु यदा किमपि दर्शनम् साक्षादनुभवरूपम् ज्ञानम् जायते, तदा तत् 'विज्ञानस्य' स्वरूपम् धारयति। पुनश्च अस्याम् स्थितौ एतादृशम् अनुभवम् प्राप्ताय जनाय तस्य रहस्यात्मकता समाप्ता भवति, एवञ्च 'दर्शनम्' स्वस्य वास्तविके अर्थे 'दर्शनम्' भवति। कामम् एवम् कस्य एव विशिष्टस्य तत्त्वदर्शिन सम्बन्धे स्यात्।

अस्तु। एवम् विज्ञानस्य दर्शनस्य धर्मस्य च क्रमश आधाराधेयरूपे परस्परसम्बद्धत्वात् विज्ञानशून्यम् दर्शनम् अपि उपेक्षणीयम् भवति। दर्शनशून्यश्च धर्म अपि उपेक्षणीय भवति। अत एव एकस्याम् सुदृढाय—

संस्कृतौ आधारभूतस्य विज्ञानस्य सिद्धान्तेषु परिष्कारे जाते तदाधारितस्य दर्शनस्य अपि सिद्धान्तेषु परिष्कारः भवन् आस्ते, एवञ्च आधारभूतस्य दर्शनस्य सिद्धान्तेषु परिष्कारे जाते तदाधारितस्य धर्मस्य स्वरूपे अपि परिष्कारः भवन् आस्ते। उदाहरणम् वेदगेया वैदिकी संस्कृतिः स्वजन्मकालात् एव विज्ञानम्, दर्शनम्, धर्मम् च परम्पराधाराधेयसम्बन्धेन सह स्वीकृत्य उक्तया प्रक्रियया तेषु क्रमशः परिष्करणहेतोः एकस्याः सुदृढायाः सजीवायाश्च संस्कृतेः रूपे अद्य अपि स्वकीयम् अस्तित्वम् सुरक्षितम् कुर्वती वर्तते, यदा च विश्वस्य अनेकाः संस्कृतयः नाममात्रावशेषाः एव जाताः, बहूनाम् च तु नाम अपि न अवशिष्टम् वर्तते। अस्तु ! इदानीम् उक्तकथनस्य प्रकाशे इदम् पुनरावर्तनीयम् नास्ति यत् विज्ञाने दर्शने धर्मे च परस्परम् कोऽपि विरोधः नास्ति, अपि तु तेषु सुसंश्लिष्टः आधाराधेयसम्बन्धः साहचर्यसम्बन्धश्च वर्तते।

६

वैदिकसंस्कृति[1]

१—प्राचीनता—वैदिकसंस्कृति, यस्या गौरवम् वेदेषु गीयते, विश्वस्य प्राचीनतमा संस्कृति वर्तते। यद्यपि अस्या संस्कृते सांस्कृतिकपरम्पराया वा सम्बन्धे इयम् भारतीया परम्परागता मान्यता अस्ति यत् इयम् वेदानाम् आधारे प्रवृत्ता अस्ति, अथ च यत वेदा अनादिकालीना अपौरुषेयाश्च सन्ति, अत तेषाम् आधारे प्रवर्तमाना इयम् संस्कृति अपि अनादिकालीना अपौरुषेया चास्ति, किन्तु, यथा च अग्रे द्रक्ष्यते[2], वेदानाम् अनादिकालीनत्वम् अपौरुषेयत्वम् च तथ्यानुकूलम् सिद्धम् न भवति, अन्यथा चापि सामान्यत कस्यापि वाङ्मयस्य अनादिकालीनत्वम् अपौरुषेयत्वम् च बुद्धिग्राह्यम् नास्ति, अत अस्या संस्कृते सांस्कृतिकपरम्पराया वा सम्बन्धे प्रचलिता उक्ता मान्यता अपि वितथा सिध्यति। यथा च पूर्वम् उक्तम् अस्ति[3], प्रत्येकम् संस्कृते सांस्कृतिकपरम्पराया वा प्रवर्तनम् मानवस्य अनुभवानाम् आधारे एव भवति इत्थम् च मानव एव प्रत्येकम् संस्कृते मूलम् अस्ति। तेन एव प्रत्येकम् संस्कृते मूलस्तम्भा—विज्ञानम्, दर्शनम् धर्मश्च—जनिता। वैदिकी संस्कृति अपि यस्य अपवाद भवितुम् न शक्नोति। सापि एतन्नियमानुसारेण वैदिकानाम् ऋषीणाम् पूर्वजै स्वानुभावानाम् आधारे प्रवर्तिता सती अस्तित्वम् प्राप्तवती सिध्यति।

अपि च, यथा प्रत्येकम् वाङ्मयम् स्वकाले पूर्वत प्रचलिता विभिन्ना मान्यता पश्चात् अभिव्यनक्ति, तथैव श्रुतिवाङ्मयस्य विभिन्ना अंशा—मन्त्रा, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद—अपि स्वस्वकालेषु पूर्वत प्रचलिता मान्यता पश्चाद् अभिव्यञ्जन्ति। अत एव च यथा प्रत्येकम् वाङ्मयम् स्वेन अभिव्यक्तासु पूर्वप्रचलितासु मान्यतासु आधारितत्वहेतो तास्य उत्तरवर्ति भवति, तथैव श्रुतिवाङ्मयस्य विभिन्ना अंशा अपि स्वै

१—अथवा—वैदिक धर्म। २—वेदानाम् उद्भव (आ) (तथ्यानुकूलम—मतम) इतिशीर्षक निबन्ध। ३—पृष्ठ १७।

अभिव्यक्तासु पूर्वप्रचलितासु मान्यतासु आधारितत्वहेतो तास्य उत्तरवर्तिन सन्ति। एवम् स्पष्टतम् अस्ति यत् श्रुतिवाङ्मये अभिव्यक्तानाम् मान्यतानाम् समष्टिभूता सा संस्कृति सांस्कृतिकपरम्परा वा, या स्वकीयस्य सर्वप्रथमस्य वाङ्मयस्य 'वेदस्य' नाम्न आधारे 'वैदिकसंस्कृति', 'वैदिकपरम्परा' वा इतिनाम्ना प्रसिद्धा अस्ति, वेदस्य अपि पूर्ववर्तिनी अथ च एषाम् रचनाया आधारभूता अस्ति। शब्दान्तरेषु, 'वैदिकी संस्कृति' वेदानाम् दानम् नास्ति, अपि तु स्वयम् वेदा एव अस्या दानम् सन्ति।

एतदतिरिक्तम्, स्वयम् वेदानाम् साक्ष्येण अपि इदमेव ज्ञातम् भवति यत् इयम् परम्परा वेदानाम् आधारे न प्रवृत्ता, अपि तु तेषाम् उद्भवात् अपि पूर्वम् सुदूरे अतीतकाले प्रवृत्ता आसीत्। यथा च 'ये न पूर्वे पितर सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठा' (ऋ० वे० १०।१५।८, य० वे० १९।५१) इत्यनेन स्पष्ट संकेत प्राप्यते यत् अस्य मन्त्रस्य प्रणेतु ऋषे वसिष्ठगोत्रोत्पन्ना एतादृश पूर्वे पितर अपि मृताः सन्ति ये सोमपीथस्य अर्थात् सोमपानस्य आयोजनम् कुर्वन्त आसन्, अपि च 'त्वया हि न पितर सोम पूर्वे कर्माणि चक्रु पवमान धीरा' (ऋ० वे० ९।९६।११, य० १९।५३) इत्यनेन ज्ञातम् भवति यत् अस्य मन्त्रस्य प्रणेतु ऋषे 'पूर्वे' पितर सोमसाध्यानि कर्माणि सम्पादितवन्त, वैदिकमन्त्राणाम् रचनाया पूर्वमेव सोमपानस्य अन्येषाम् च सोमसाध्यानाम् यज्ञादिकर्मणाम् सम्पादनस्य परम्परा प्रवृत्ता अभवत्। एतेषाम् एव 'पूर्वेषाम्' पितृजनानाम् परम्पराप्रवर्तकत्वे 'इद नम ऋषिभ्य पूर्वजेभ्य पूर्वेभ्य पथिकृद्भ्य' (ऋ० वे० १०।१४।१५) इत्यादिमन्त्रे महत्या श्रद्धया विनम्रतया च सह स्मरणम् कृतम् अस्ति, अथ च एषाम् मन्त्राणाम् प्रणेतृभि ऋषिभि इदम् स्पष्टत कथितम् अस्ति यत् यस्मिन् 'पथिनि' अर्थात् पद्धतौ मार्गे वा ते प्रवर्तमाना सन्ति, तस्य प्रस्तोतार ते स्वयम् न सन्ति, अपि तु तेषाम् 'पूर्वे पितर पूर्वजा वा ऋषय सन्ति। उक्तेषु मन्त्रेषु इदम् तथ्यम् अपि ध्येयम् अस्ति यत् यदा सर्वेषाम् अपि पितर पूर्वजा वा पूर्ववर्तिन एव भवन्ति, पुनरत्र तेभ्य 'पूर्वे' इति विशेषणम् कथम् दत्तम् अस्ति? फलत अनेन विशेषणेन स्पष्टम् भवति यत् अत्र उक्तानाम् कर्मणाम् कर्तार ये पितर पूर्वजा वा निर्दिष्टा सन्ति, ते सुदूरे अतीतकाले अभवन्। इत्थम् च वेदगेया सांस्कृतिकपरम्परा वेदेभ्य सामान्यत पूर्ववर्तिनी एव नास्ति, अपितु तेषाम् उद्भवात् पूर्वम् सुदूरे अतीतकाले प्रवृत्ता भवन्ती सिध्यति। एवम्, इयम् वेदसमेतस्य समस्तस्य श्रुतिवाङ्मयस्य सुदूरपूर्ववर्तिनी आधारभूता च सैषा परम्परा अस्ति, इति हेतो इयम् अस्मिन् अर्थे 'वैदिकपरम्परा' न कथयितम् शक्यते यत् इयम् वेदेभ्य प्रसूता प्रवृत्ता वा अभवत्, अपि तु केवलम् अस्मिन् अर्थे कथयितुम् शक्यते यत्

कामम् पश्चात् अस्या गौरवगानम् ब्राह्मणारण्यकोपनिषत्सूत्रस्मृतिपुराणा-दिभि विभिन्नै ग्रन्थ कृतम्, किन्तु पुनरपि केवलम् वेद एव अस्य सर्व-प्रथमम् वाङ्मय्या अभिव्यक्ते दत्तत्वात् इयम् मूलत 'वेदगीता परम्परा' अस्ति, फलत वेदेषु अस्तित्वम् प्राप्तवन्सु सत्सु अस्या अग्रिम विकास एषाम् एव आधारे जात अस्ति। अस्तु! एवम् वैदिकी सम्कृति वेदवाङ्-मयस्य आधारभूता अस्ति, अथ च यत वेदवाङ्मयम् विश्वस्यप्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति, अत तस्य अपि आधारभूता इयम् सम्कृति सुतराम् विश्वस्य प्राचीनतमा सम्कृति सिध्यति। वेदवाङ्मयम् कियत्प्राचीनम् अस्ति, इत्येव यदा आधुनिक इतिहास ज्ञातुम् न अशक्नोत्, तदा तदाधार-भूता 'वैदिकसम्स्कृति' कियत्प्राचीना, इति तु नितराम् आधुनिकेन इतिहासेन ज्ञातुम् अशक्यम्।

२—स्वरूपम्—(अ) विचारधारा—यथा च पूर्वम् उक्तम्, प्रत्येकम् सस्कृते सांस्कृतिकपरम्पराया वा आधारभूता एका तत्कालीनविज्ञानाधा-रिता दार्शनिकविचारधारा भवति। फलत वैदिकसस्कृते अपि आधार-भूतया कयाचित् दार्शनिकविचारधारया भाव्यम्, यस्या स्वरूपम् कामम् विकसितरूपे एव आस्ताम्, वैदिकम् न ज्ञातुम् शक्यते। वैदिकमन्त्रेषु अभि-व्यक्ताया दार्शनिकविचारधाराया विभिन्नेषु स्वरूपेषु ध्यानदानेन इदम् तथ्यम् सर्वप्रथमम् स्पष्टत ज्ञातम् भवति यत् तेषु कुत्रापि इदम् भौतिकम् जगत् स्वरूपेण स्वभौतिकशक्त्या एव प्रतिष्ठितम् न अमन्यत, अपि तु यस्याञ्चित् देवादिकायाम् अतिभौतिकशक्त्याम् एव प्रतिष्ठितम् अमन्यत। फलत अस्याम् सस्कृतौ शुष्काय भौतिकवादाय कदापि प्रश्रय दीयमान न दृश्यते।

वैदिकविचारधाराया यानि विभिन्नानि स्वरूपाणि उपलभ्यन्ते तानि मुख्यत त्रिषु वादेषु—देववाद, पुरुषवाद, तत्त्ववादश्च—अन्त स्थापयितुम् शक्यन्ते। एषु 'देववादस्य' स्वरूपम् 'बहुदेववाद' अस्ति, यत्र च रूपद्वय—देवातिदेववादीय बहुदेववाद, एकाधिदेववादीय बहुदेववाद—प्राप्यते। अनयो प्रथमरूपस्य अनुसारेण स्वाम् स्वाम् स्वतन्त्राम् सत्ताम् दधत विभिन्ना देवा निमित्तकारणरूपेण जगत विभिन्नानाम् अंशानाम् उत्पादका, धारका संहारकाश्च मता सन्ति, अत्र च अनिश्चयात्मकरूपेण कदापि कोऽपि देव, कदापि च कोऽपि, अन्यदेवातिशायी उत्कृष्टश्च घोषित अस्ति। अपरस्य रूपस्य अनुसारेण देवानाम् बहुत्वे यथावत् स्वीकृतेऽपि, ते स्वतन्त्र सत्ताका न मता, अपि तु नियन्त्रात्मकरूपेण एकेन अधिष्ठात्रा देवेन अधिष्ठिता मता सन्ति। अयम् अधिष्ठाता देवश्च केवलम् निमित्तकारण-रूपेण सम्पूर्णस्य जगत उत्पादक, धारक, संहारकश्च मत।

१—पृष्ठ १७।

'पुरुषवादस्य' अनुसारेण केवलम् एकम् अनन्तम् महामहिमव्यक्तित्वम् सर्वेश्वरम् उपादानकारणरूपे जगन्मूलम् च अमन्यत, यच्च स्वस्मात् सर्वम् उद्भाव्य सर्वरूपम् विश्वरूपम् वा भवति । इदम् व्यक्तित्वम् 'देव' न कथितम्, अपि तु 'पुरुष' कथितम् अस्ति ।

'तत्त्ववादस्य' अनुसारेण देव वा इव किमपि व्यक्तित्वम् नहि, अपि तु एका व्यक्तित्वविहीना परा सत्ता सम्पूर्णस्य जगत् एकमात्रम् मूलम् अमन्यत । इयम् परा सत्ता कस्मिंश्चिद् विशिष्टरूपे निर्देश्या न मता, अत सा सामान्यत 'तत्' कथिता । इदमेव 'तत्' अग्रे परमात्मतत्त्वरूप अनुभूतम् अभवत् । एवम् वैदिकविचारधारा बहुदेववादात् आरभ्य क्रमश विकसन्ती दार्शनिकतत्त्ववादे परिणता सती आध्यात्मिकी जाता ।

(आ) धर्म —विचारधाराया उक्तविकासानुरूपम् तदाधारित तद् व्यावहारिकरूपे च धर्मे अपि तदनुरूपम् क्रमश विकास जात । विचारधाराया मूलरूपस्य देववादस्य उक्तानाम् विभिन्नाम् रूपाणाम् काले धर्मस्य मुख्यम् रूपम् देवस्तवनम् देवयजनम् च आसीत् । एतच्च वैदिकी संस्कृति मूलत देवस्तवनरूपा च अस्ति । अस्या इदम् रूपम् आधारभूताया मूल विचारधाराया विकासस्य अनुसारेण विकसत् अपि यस्मिन् कस्मिन् रूपे सदैव अतिष्ठत्, इदानीम् अपि वर्तते । यदा देववादस्य विकास पुरुषवादे जात, तदा धर्मेऽपि क्रान्ति जाता । 'सर्वम् पुरुष वर्तते, अत पुरुषेण एव पुरुष इज्यते, न तु केन अपि कोऽपि तदन्य देव इज्यते, फलतश्च कस्मात् किम् याचयेत' इत्यादिस्वरूपा भावना यज्ञादिधर्माचरणे प्रबला जाता, येन शनै शनै यज्ञादिकानाम् स्वरूपम् भौतिकात् बाह्यात् वा सामग्रीमयात् प्राय आध्यात्मिकम् प्रति प्रस्थितम् । तत्त्ववादविचारधारायाम् च प्रवृत्तायाम् सत्याम् यज्ञादिकर्मसम्पादनस्थाने तत्त्वचिन्तनम् प्रति प्रवृत्ति जाता, या च अग्रे अध्यात्मचिन्तनरूपे विकसिता । फलत तत्त्वज्ञानाय आध्यात्मिकज्ञानाय वा तपोध्यानसमाध्यादीनि धर्मरूपाणि साधनानि विकसितानि । अत्र आगत्य वैदिकसंस्कृति पूर्णत विकसिता जाता देवस्तवनरूपा देवयजनरूपा च सती तत्त्वज्ञानोद्देश्यकतपोध्यानसमाध्यादिरूपा अपि अभवत् ।

पुन अग्रे वैदिकसंस्कृतौ अनेकानि अवान्तररूपाणि विकसित
किन्तु अद्यावधि तस्या इदमेव मुख्यम् स्वरूपम् यत्
विभिन्नानाम् देवानाम् सत्ताम् स्वीकृत्य अपि एवं
रस्य सत्ता स्वीक्रियते, फलतश्च स्वतन्त्ररूपेण अ
गृह्यकृत्येषु च विभिन्नानाम् देवानाम् देवाधिदे
देवस्य रूप एव यजनस्तवनादिकम् क्रियते । अप
त्मानम् मत्वा तेन सह स्वात्मन पूर्वत ि

साक्षात्काराय विभिन्नानि श्रवणमनननिदिध्यासनादीनि, शमदमादीनि, तपोऽनुष्ठानादीनि च साधनानि सम्पाद्यन्ते। मुख्यस्वरूपस्य इदम् रूपद्वयम् अपि इदानीम् अविरुद्धरूपेण परस्परसमर्थितम् वर्तते, किन्तु पूर्वस्मात् रूपात् द्वितीयम् रूपम् सर्वसम्मतरूपेण श्रेयः ज्यायः वा स्वीक्रियते।

अस्तु! उक्तप्रकारेण वैदिकसंस्कृतिविषये संक्षेपतः इदम् कथयितुम् शक्यते यत् वैदिकी संस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमा एका एतादृशी संस्कृतिः अस्ति यत् या स्वजन्मनः आरभ्य कदापि भौतिकी न सती, अपि तु सदैव अतिभौतिकशक्तौ विश्वासम् दधती, क्रमशः स्वरूपविकासान् अनुभूय पूर्णतः आध्यात्मिकी जाता सती विराजते। आध्यात्मिकत्वात् च अस्याम् संस्कृतौ यत् अन्यत् वैशिष्ट्यम् वर्तते, तत् अग्रे अपि द्रष्टुम् शक्यते।[1]

१—'भारतीयसंस्कृति' इतिशीर्षक निबन्धे।

७

भारतीयसंस्कृति

१—प्रास्ताविकम्—यद्यपि विगते निबन्धे चर्चिता वैदिकी संस्कृतिः भारतीयसंस्कृतेः एकम् आधारभूतम् मूलम् प्राचीनतमम् च स्वरूपम् अस्ति, तथापि केवलम् सा एव समग्रा भारतीया संस्कृतिः नास्ति। भारतीयसंस्कृतिः व्यापिका सती वैदिकीम् संस्कृतिम् स्वमुख्याङ्गरूपे दधती सती अन्यासाम् प्राप्नुवती वर्तते, अतः एतस्याः वैदिकसंस्कृतेः पृथक् चर्चा आवश्यकी भवति।

यद्यपि सर्वा अपि मानवजातिः समष्टिरूपेण एका एव वर्तते, फलतश्च सर्वेषाम् मानवानाम् संस्कृतिः, या 'मानवसंस्कृतिः' इति उच्यते, स्वकीये मूलस्वरूपे अभिन्नतया एक एव अस्ति, तथापि यतो हि सा मानवसंस्कृतिः विभिन्नेषु भूखण्डेषु विविधरूपैः सह विकसिता वर्तते, अतो हि सा विविध-रूपयुक्ता विविधैः नामभिः अभिधीयते, विविधम् च रूपगतम् वैशिष्ट्यम् भजते। अस्मिन् विश्वे व्यापिकायाः मानवसंस्कृतेः यानि प्रमुखानि रूपाणि वर्तन्ते, तेषु तत् रूपम् येन युक्ता सती सा 'भारतीयसंस्कृतिः' इति अभिधी-यते, स्वकीयम् असाधारणम् वैशिष्ट्यम् धत्ते। इदम् वैशिष्ट्यम् एव भारतीयसंस्कृतये अन्याभ्यः मानवसंस्कृतिभूताभ्यः विभिन्नाभ्यः संस्कृतिभ्यः पृथक् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् ददाति।

२—प्राचीनता—भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम् स्वरूपाधारभूतम् तत्त्वम् वा किमस्ति, किम् वा तस्याः वैशिष्ट्यम् अस्ति, इत्यादिकथनात् पूर्वम् तस्याः विषये सर्वप्रथमम् इदम् वक्तव्यम् अस्ति यत् सा विश्वस्य प्राचीनतमा प्राचीनतमासु वा अन्यतमा संस्कृतिः अस्ति। यथा च पूर्वम् दृष्टम् अस्ति,[1] वैदिकसंस्कृतिः वेदरचनायाः आधारभूता सती वेदेभ्यः अपि पूर्वकालीना वर्तते, एवञ्च यदा विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदवाङ्मयम् एव कदा उद्भूतम्, इति आधुनिकेन इतिहासेन इदानीम् अपि ज्ञातुम् न शक्यम् तदा

१—पृष्ठ २३ २५।

७

भारतीयसंस्कृतिः

१—प्रास्ताविकम्—यद्यपि निगते निबन्धे वर्णिता वैदिकी संस्कृतिः भारतीयसंस्कृतेः एकम् आधारभूतम् मूलम् प्राचीनतमम् च स्वरूपम् अस्ति, तथापि केवलम् सा एव समग्रा भारतीया संस्कृतिः नास्ति। भारतीयसंस्कृतिः व्यापिका सती वैदिकीम् संस्कृतिम् स्वमुख्याङ्गरूपे दधती सती अन्यासाम् प्राप्नुवती वर्तते, अत एतस्या वैदिकसंस्कृतेः पृथक् चर्चा आवश्यकी भवति।

यद्यपि सर्वा अपि मानवजातिः समष्टिरूपेण एका एव वर्तते, फलतश्च सर्वेषाम् मानवानाम् संस्कृतिः, या 'मानवसंस्कृतिः' इति उच्यते, मूलस्वरूपे अभिन्नतया एक एव अस्ति, तथापि यतो हि सा मानवसंस्कृतिः स्वकीयविभिन्नेषु भूखण्डेषु निजनिजरूपैः सह विकसिता वर्तते, अतो हि सा विविधरूपयुक्ता विविधैः नामभिः अभिधीयते, विविधम् च रूपगतम् वैशिष्ट्यम् भजते। अस्मिन् विश्वे व्यापिकाया मानवसंस्कृतेः यानि प्रमुखानि रूपाणि वर्तन्ते, तेषु तत् रूपम् येन युक्ता सती सा 'भारतीयसंस्कृतिः' इति अभिधीयते, स्वकीयम् असाधारणम् वैशिष्ट्यम् धत्ते। इदम् वैशिष्ट्यम् एव भारतीयसंस्कृतये अन्याभ्यः मानवसंस्कृतिभूताभ्यः विभिन्नाभ्यः संस्कृतिभ्यः पृथक् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् ददाति।

२—प्राचीनता—भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम् तस्याः आधारभूतम् तत्त्वम् वा किमस्ति, किम् वा तस्याः वैशिष्ट्यम् अस्ति, इत्यादिकथनात् पूर्वम् तस्याः विषये सर्वप्रथमम् इदम् वक्तव्यम् अस्ति यत् सा विश्वस्य प्राचीनतमासु वा अन्यतमा संस्कृतिः अस्ति। यथा च पूर्वम् दृष्टम् अस्ति,[1] वैदिकसंस्कृतिः वेदरचनायाः आधारभूता सती वेदस्य अपि पूर्वकालीना वर्तते, एवञ्च यदा विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदवाङ्मयम् एव कदा उद्भूतम् इति आधुनिकेन इतिहासेन इदानीम् अपि ज्ञातुम् न शक्यम् तदा

१—पृष्ठ २३ २५।

तस्य अपि आधारभूता संस्कृतिः कदा प्रवृत्ता अभवत्, इति तु नितराम् तेन ज्ञातम् अशक्यम्। यतो हि इदम् वैदिकसंस्कृतिः भारतीयसंस्कृतेः मूलम् प्राथमिकम् वा स्वरूपम् वर्तते, अर्थात् भारतीयसंस्कृतिः वैदिकसंस्कृतिरूपे एव सर्वप्रथमम् प्रवृत्ता अभवत्, अतः वैदिकसंस्कृतिप्राचीनता एव अस्याः प्राचीनता अस्ति। फलतश्च अस्याः प्रवर्तनकालः आधुनिकेतिहासस्य ज्ञानस्य अविषय एव अस्ति। केवलम् तस्याः विकासः ऐतिहासिकी गतिः वा इतिहासेन ज्ञातुम् पार्यते।

३—इतिहासः—भारतीयसंस्कृतिः मूलरूपे आधारभूतरूपे वा वैदिकसंस्कृतिः आर्यसंस्कृतिः वा अस्ति, वैदिकसंस्कृतिरूपेण एव सह इदम् प्रवृत्ता। वैदिकसंस्कृतिश्च अनेकानि विकासरूपाणि अनुभूतवती। अस्याः एव एकम् विकासरूपम् तत् सम्भाव्यते यच्च सिन्धुतटसभ्यतानाम्ना प्रसिद्धम् वर्तते। यदि सिन्धुतटसभ्यता वैदिकसंस्कृतिविकासरूपम् न मन्यते चेदपि सा भारतीयसंस्कृतिविकासरूपम् तु अस्त्येव। मूलतः वैदिकसंस्कृतिरूपायाम् भारतीयसंस्कृतौ कदाचित् भिक्षुसंस्कृतितत्त्वानि सन्निविष्टानि सन्ति सम्भाव्यन्ते येन तत्र भिक्षाचर्यायाः सन्यासाश्रमादिकस्य च प्रचलनम् जातम्। भिक्षुसंस्कृतिश्च प्रायः विलीना जाता। पुनः तत्र आगमिकसंस्कृतेः विभिन्नानि तत्त्वानि समागतानि, संस्कृतिश्च एषा भारतीयसंस्कृतौ पूर्णता-विलयम् प्राप्ता, येन भारतीयसंस्कृतिः निगमागममूलकरूपेण प्रसिद्धा। अस्य एव रूपस्य दर्शनम् प्रायः पुराणेषु जायते। पुनः तत्र जैनसंस्कृतबौद्धसंस्कृतिरूपद्वये श्रमणसंस्कृतितत्त्वानि समागतानि। श्रमणसंस्कृतिश्च पूर्वचर्चितायाः भिक्षुसंस्कृतेः एव रूपान्तरम् सम्भाव्यते। अत्रावधि चर्चिताः विभिन्नाः संस्कृतयः यासाम् विभिन्नानि तत्त्वानि भारतीयसंस्कृतौ समाविष्टानि, भारतीयाः एव आसन्, किन्तु, एतदनन्तरम् तत्र कासाचित् विदेशीयसंस्कृतीनाम् अपि कानिचित् तत्त्वानि विभिन्नेषु कालेषु समागतानि, यासु यवनानीसंस्कृतिः प्रामुख्यम् भजते। अन्याश्च शकहूणादिसंस्कृतयः सन्ति। तदनन्तरम्, मुस्लिमसंस्कृतेः अपि कश्चन प्रभावः भारतीयसंस्कृतौ पतितः। आधुनिककाले च तत्र पाश्चात्यसंस्कृतेः भूयान् प्रभावः पतितः दृश्यते, यश्च उत्तरोत्तरम् वर्धमान एव वर्तते। इदानीम् दशा इयम् जाता यत् भारतीयसंस्कृतितत्त्वानि प्रायः उपेक्षादृष्ट्या दृश्यन्ते, यदा च पाश्चात्यसंस्कृतेः तत्त्वानि बहुमूल्यानि मन्यते। किन्तु इयम् दशा चिरम् न स्थास्यति। भारतीयसंस्कृतेः स्वस्वभावानुरूपम् कानिचित् उत्तमानि पाश्चात्यसंस्कृतितत्त्वानि स्वस्याम् सन्निवेश्य स्वकीयैः चिरन्तनैः मूलतत्त्वैः सह पूर्ववत् विराजमाना स्थास्यति। कुत्रापि विलयम् प्राप्तुम् न शक्नोति, अपि तु अस्याः एतादृशी चिरन्तनी शक्तिः अस्ति यत् सा अन्याः एव संस्कृतीः तासाम् तत्त्वानि वा स्वस्याम् निधाय यथावत्

जीवन्ती तिष्ठति। अस्या शक्ते प्रभाववशात् एव इयम् स्मरणातीतात् सुदूरात् कालात् आरभ्य अद्यावधि बहून् प्रहारान् सोढ्वा अपि जीवन्ती राजते।

४—स्वरूपाधारभूतम् तत्त्वम्—भारतीयसंस्कृते स्वरूपाधारभूतम् तत्त्वम् इदम् वर्तते यत् इयम् अध्यात्ममूलिका अस्ति। यथा च पूर्वम् उक्तम्[1] कापि संस्कृति कस्यचित् मानवसमुदायस्य व्यापकरूपे सामान्यतया प्राप्तानाम् अनुभूतीनाम् अनुभवानाम् वा आधारेण जातानाम् संस्काराणाम् समष्टि एव भवति। विश्वस्य अनेकेषु भूखण्डेषु निवसद्भि मानवै यदा अस्य प्रत्यक्षगोचरस्य भौतिकस्य जगत जागतिकानाम् च भौतिकानाम् पदार्थानाम् एव अनुभूति प्राप्ता, तदा भारतवर्षे निवसद्भि आर्यै अस्मात् प्रत्यक्षगोचरात् अपि जगत परम् कस्यचित् एतादृशस्य अतिभौतिकस्य तत्त्वस्य अनुभूति अपि प्राप्ता, यच्च त पश्चात् आत्मतत्त्वरूपेण अनुभूतम्। फलतश्च यदा अन्येषु भूखण्डेषु निवसताम् जनानाम् संस्कारा आधिभौतिका एव जाता, तदा भारतीयानाम् जनानाम् संस्कारा, आध्यात्मिका अभूवन्। यदा अन्येषु भूखण्डेषु निवसताम् जनानाम् स्वकीयानाम् आधिभौतिकानाम् संस्काराणाम् वशेन तत्समष्टिरूपा संस्कृति आधिभौतिकी जाता, तदा भारतीयानाम् संस्कृति स्वकीयानाम् आध्यात्मिकानाम् संस्काराणाम् वशेन आध्यात्मिकी जाता। फलतश्च यदा अन्यै जनै देहम् एव सर्वस्वम् मत्वा सर्वाणि कार्याणि देहकल्याणोद्देश्येन क्रियन्ते, तदा भारतीयै देहात् व्यतिरिक्तम् आत्मतत्त्वम् सर्वस्वम् मत्वा सर्वाणि कार्याणि आत्मकल्याणोद्देश्येन क्रियन्ते, भारतीयसंस्कृते अध्यात्ममूलकत्वात् एव भारतीयानाम् जीवन-पद्धतौ, प्रत्येकम् आचारे, विचारे, व्यवहारे, धर्मे, कर्मणि, दर्शने, सम्प्रदाये च आत्मकल्याणस्य प्रश्न एव प्रमुखताम् भजते।

५—वैशिष्ट्यम्—अध्यात्ममूलिकायाम् संस्कृतौ यत् वैशिष्ट्यम् भवति, तत् अत्रापि भारतीयसंस्कृतौ स्वाभाविकतया निम्नरूपेण वर्तते —

(अ) **मोक्षोन्मुखता**—भारतीयसंस्कृतौ प्रथमम् वैशिष्ट्यम् मोक्षोन्मुखता अस्ति। यदा इदम् सिद्धान्तितम् यत् देहात् अस्मात् व्यतिरिच्य आत्मतत्त्वम् अस्ति, यच्च अस्मिन् देहे विविधेषु प्रपञ्चेषु निगडितम् सत् स्वस्वरूपानुभूतिविरहेण दु खजाले पतितम् वर्तते, तदा इदम् अपि स्वाभाविकरूपेण आपतति यत् अस्याम् संस्कृतौ अयम् विचार प्रामुख्यम् भजेत् यत् अस्य आत्मतत्त्वस्य जागतिकप्रपञ्चेभ्य मोक्ष स्यात्, येन अयम् आत्मा स्वरूपस्थ सन् स्वस्वरूपानन्देन युक्त स्यात्। फलतश्च भारतीयसंस्कृतौ

---

[1] पृष्ठ १६, १८।

मोक्षोन्मुखतायाः प्राबल्यम् वर्तते। अस्याम् संस्कृतौ जीवनस्य परमम् लक्ष्यम् परमम् श्रेयसम् वा मोक्षः एव मन्यते। अतश्च अत्र सर्वेषु कार्येषु क्रियमाणेषु सत्सु विचारणीयम् इदम् अपि भवति यत् किम् इदम् कार्यम् मोक्षबाधकम् तत्साधकम् वा वर्तते। भारतीयसंस्कृतेः भारतीयधर्मस्य वा आशावादस्य रूपे विद्यमानः अयम् विश्वासः अपि यत् प्रत्यक्षजीवनात् परम् अपि परोक्षम् जीवनम् परलोकश्च वर्तते, अस्याः एव मोक्षोन्मुखतायाः एकम् रूपम् अस्ति।

(आ) त्यागप्रमुखता—भारतीयसंस्कृतौ द्वितीयम् वैशिष्ट्यम् त्यागप्रमुखता अस्ति। यदा आधिभौतिकी संस्कृतिः भोगप्रमुखा भवति, तदा आध्यात्मिकी मोक्षोन्मुखा संस्कृतिः स्वतः एव त्यागप्रमुखा भवति। भारतीयसंस्कृतेः अध्यात्ममूलकत्वात् कर्मणश्च मोक्षोन्मुखत्वात् अत्र त्यागप्रमुखता वर्तते। भोगे अतिशयितेन अभिनिवेशेन प्रपञ्चः वर्धते, प्रपञ्चाच्च आत्मनः मोक्षः अभिप्रेतः अस्ति, अतः भोगात् वैमुख्यम् त्यागः वा स्वतः एव कर्तव्यत्वेन आपतति। अतः एव अवस्थायाम् जीवनपद्धतौ त्यागप्रमुखः 'संन्यासाश्रमः' एकः सम्माननीयः आश्रमः अस्ति। यस्मिन् च सर्वम् अपि भोगजातम् संन्यस्यते त्यज्यते वा। त्यागप्रमुखत्वात् एव अस्याम् संस्कृतौ दानस्य परोपकारस्य च महान् महिमा अस्ति। अस्याम् संस्कृतौ यत् गौरवम् त्यागिभिः पूर्वम् प्राप्तम्, इदानीम् अपि च प्राप्तुम् शक्यते, तत् भोगलिप्सुभिः जनैः कदापि न प्राप्तम्, न च इदानीम् अपि प्राप्तुम् सम्भाव्यते, कामम् इदानीम् धनसञ्चयस्य भोगस्य च महत्त्वम् वर्धमानम् वर्तते।

(इ) तपश्चरणम्—अस्याम् संस्कृतौ तृतीयम् वैशिष्ट्यम् तपश्चरणम् अस्ति। आत्मकल्याणस्य मोक्षस्य वा सम्पादनाय आध्यात्मिकसाधनानाम् स्वतः एव आवश्यकता भवति। तानि एव साधनानि समष्टिरूपेण सामान्यतया 'तपः' इत्यभिधीयन्ते। तपश्चरणपरायणतायाः ईदृशम् प्रामुख्यम् अस्याम् संस्कृतौ वर्तते यत् प्रत्येकम् धर्मे दर्शने च विभिन्नानि तपोरूपाणि साधनानि अवश्यकर्तव्यत्वेन निर्धारितानि वर्तन्ते। तपश्चरणप्रामुख्यात् एव हेतोः अस्याम् संस्कृतौ वनवासस्य वानप्रस्थाश्रमस्य वा महिमा वर्तते, यतो हि वनेषु तपश्चरणम् सौकर्येण सम्पादयितुम् शक्यते।

(ई) समन्वयभावना—चतुर्थम् च वैशिष्ट्यम् अस्याम् संस्कृतौ वर्तते यत् अत्र समन्वयभावना सर्वत्र एव विराजते। यद्यपि संस्कृतिः, इयम् अध्यात्ममूलिका अस्ति, पुनरपि जीवने समन्वयानयनस्य उद्देश्येन एव अत्र भौतिकम् जगत् अनुपेक्षितम् वर्तते। अतः एव भौतिकस्य देहस्य रक्षायाम् अत्र 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्', 'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्' इत्यादिरूपाणि उपदेशवचनानि वर्तन्ते। समन्वयभावनया एव अत्र पुरुषार्थचतुष्टयस्य स्वीकृतिः वर्तते, येन अर्थकामौ अपि अनुपेक्षितौ स्याताम्।

आश्रमचतुष्टयस्य सिद्धान्तम् स्वीकृत्य गृहस्थाश्रमे भोगाय यत् समुचितम् स्थानम् दत्तम् वर्तते, तत् अपि समन्वयभावनाया एव हेतो वर्तते। एतद्-भावनाफलस्वरूपम् च शासनपद्धति अपि विकसिता जाता, राष्ट्ररक्षार्थम् चापि सर्वदा एव प्रयत्ना जाता। तात्पर्यम् इदम् यत् भौतिकी समुन्नति अपि अस्याम् संस्कृतौ समुचितम् स्थानम् अलभत। किन्तु सा आध्यात्मिक्या समुन्नते एव अङ्गभूता स्वीकृता। समन्वयभावनाया अपरम् रूपम् इदम् वर्तते यत्, यथा च अत्र एव पूर्वम् उक्तम्, यदि कदाचित् विजातीयाया संस्कृते अपि कस्याश्चित् कानिचित् तत्त्वानि समागच्छन्ति, तानि परिष्कृत्य स्वानुरूपाणि क्रियन्ते, यथा च अनया पूर्वम् सर्वदा एव कृतम्, अधुना च क्रियन्ते। फलस्वरूपम् च संस्कृति इयम् उदारा सती निरन्तरम् विकसन्ती वर्तते।

अन्यानि अपि गौणानि तत्त्वानि भारतीयसंस्कृतौ वर्तन्ते, किन्तु उक्तानि तत्त्वानि तत्र प्रमुखताम् भजन्ति वर्तन्ते। एतै विशिष्टै तत्त्वै विराजमाना इयम् भारतीयसंस्कृति मानवसंस्कृते एकम् असाधारणम् प्रमुखम् रूपम् दधती सती जगति प्रकाशमाना वर्तते। विश्वसंस्कृतौ च तस्या अपूर्वम् योगदानम् अस्ति, येन इदम् एव कथनीयत्वेन आपतति यत्—

'धन्या भारतभू प्रकामवसुधा धन्या च तत्संस्कृति।'[1]

१—अथवा धन्योऽयं भारतो देश धन्या तस्य च संस्कृति।

८

वेदस्वरूपविषयकम् मतद्वयम्

१—परम्परागतमान्यता—संस्कृतवाङ्मये प्राचीनतमस्य तद्मूर्धन्यभूतस्य च वेदस्य किम् स्वरूपम्, अथवा वेदवाङ्मयस्य का परिधि, इत्यत्र विषये विदुषाम् किञ्चिद् वैमत्यम् वर्तते। यथा च 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'[1], 'मन्त्रब्राह्मणात्मको वेद'[2], 'मन्त्रब्राह्मण वेद इत्याचक्षते'[3] इत्यादीनाम् वचनानाम् रूपे अभिव्यक्तया परम्परागतया मान्यतया ज्ञातम् भवति, मन्त्रब्राह्मणात्मकम् समस्तम् वाङ्मयम्, यस्मिन् समस्ता मन्त्रसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थाश्च, एवञ्च तदन्तर्गतानि आरण्यकानि उपनिषदश्च अन्तर्भवन्ति, परम्परागतरूपेण 'वेदवाङ्मयम्' मन्यमानम् सत् वर्तते स्म। यथा च मनुस्मृते 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय' (२।१०) इति वचनेन ज्ञायते वेदस्यैव एकम् अपरम् परम्परागतम् नाम 'श्रुति' अस्ति। इयम् स्मृति मन्त्रब्राह्मणांशभूता उपनिषद 'विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती' (६।२९) इतिरूपेण 'श्रुति' इत्येव कथयति। विष्णुपुराणम् अपि अथर्ववेदीयाया मुण्डकोपनिषद 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' (१।१।४) इतिवाक्यम् 'द्वे वै विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुति' (वि० पु० ६।५।६५) इतिरूपे 'आथर्वणी श्रुति' इति कथयति। पूर्वमीमांसासूत्राणि 'वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या' (१।१।२७) इतिरूपे एकम् वाङ्मयम् 'वेदम्' कथयित्वा, अनन्तरम् तस्य एकम् विशिष्टम् अंशम् 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या' (२।१।३२) इतिरूपे 'मन्त्र' शब्दाभिधेयम् मत्वा, तस्यैव अवशिष्टम् अंशम् 'शेषे ब्राह्मणशब्द' (२।१।३३) इतिरूपे 'ब्राह्मण' शब्दाभिधेयम् मन्यन्ते, येन स्पष्टम् यत् पूर्वमीमांसासूत्रकार जैमिनि वेदवाङ्मयस्य अन्त मन्त्रब्राह्मणात्मकम् समस्तम्

१—आप० श्रौ० सू० २४।१।३१, का० प० प्र० सू० १, सत्या० श्रौ० सू० १।१।७।

२—आप० प० प० ३१।

३—बौ० गृ० सू० २।६।२।

वाङ्मयम् मन्यते। तस्य भाष्यकारेण शबरस्वामिना च 'मन्त्राश्च ब्राह्मण च वेद (२।१।३३) इति रूपे इदम् तथ्यम् स्पष्टत प्रकटितम् अपि कृतम् अस्ति। ब्रह्मसूत्र उपनिषद्-वाङ्मयस्य मीमासा कृता, अथ च यत तैं इदम् वाङ्मयम् 'श्रुति' शब्देन निर्देशितम्, तस्य प्रतिपादनम् च 'श्रुतम्' कथितम्[१], अत स्पष्टम् यत् तानि अपि उपनिषद श्रुतिवाङ्मयमध्य अन्त मन्यन्ते।

उक्तप्रमाण इदम् स्पष्टत ज्ञातम् भवति यत् स्मनीनाम् पुराणानाम्, श्रौतसूत्राणाम्, पूर्वमीमासासूत्राणाम्, ब्रह्मसूत्राणाम् च रचनाकाल समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् अतीतस्य एकम् वस्तु आसीत्, एवञ्च परम्परया 'श्रुति' रूपे सम्मानितम् भवत् आगच्छत् आसीत। तदनन्तरम् भाष्यकार तु इदम् समस्तम् म न्त्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् 'श्रुति' इति कथित मेव। एवम् प्राचीनकालात् प्रवतमानाम् परम्पराम् अनुसृत्य समस्तम् मन्त्र ब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदवाङ्मयस्य श्रुतिवाङ्मयस्य वा परिधे अन्त मन्यमानम् सत् आसीत्, फलतश्च अस्य वाङ्मयस्य सर्वेऽपि अशा —मन्त्रा, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद —श्रुतिप्रमाणरूपे समानम् महत्त्वम् च प्राप्नुवन्त वतन्ते स्म।

२—उक्तपरम्परागतमान्यताया विरोध—उक्तपरम्परागतमान्यताया विरोधरूपे आयसमाजस्य सस्थापकेन दयानन्दस्वामिना इदम् मतम् प्रस्तावितम् यत् ब्राह्मणग्रन्था वेदवाङ्मयस्य अन्तगता न सन्ति। अस्य मतस्य फलस्वरूपम् वैदिकपरम्पराया एव अनुयायिषु अयम् एक विवादस्य विषय जात ब्राह्मणग्रन्था अपि वेद श्रुति वा सन्ति न वा। यत्र आयसमाजिन ब्राह्मणग्रन्थानाम् वेदत्वम् न मन्यन्ते, तत्र सनातनिन पूर्वोक्ताया परम्परागताया मान्यताया अनुसारेण तेषाम् अपि वेदत्वम् समथयन्ति यद्यपि आयसमाजिपक्ष मन्त्रभागे अपि केवलम् चतुसहितात्मकम् अशम् वेदम् म यते, अवशिष्टम् च अशम् वेदम् न मत्वा ब्राह्मणानि इव वेदव्याख्यानमात्रम् मन्यते, पुनरपि मुख्य विवाद ब्राह्मणभागस्य एव विषयेऽस्ति यत् सोऽपि वेदोऽस्ति न वा।

३—विवादस्य मूलम्—उक्तस्य विवादस्य मूले प्रमुखत इयम् परम्परागता रूढा मान्यता अस्ति यत् वेदवाङ्मयम् सनातनम् अथ च अपौरुषेयम् ईश्वरप्रणीतम् वा अस्ति। इमाम् मान्यताम् उभौ अपि पक्षौ—आयसमाजिन सनातनिनश्च—मन्येते, तस्या एव च आधारे तौ वेदवाङ्मयस्य परिधिम् निर्धारयत। आयसमाजिपक्षाय यत्र मन्त्रभाग अपौरुषेय, ईश्वरप्रणीत वा प्रतीयते, तत्र तस्मै ब्राह्मणभाग एतादृश न प्रतीयते, यतो हि

१—ब्र० सू० १।१।११ २।१।२७ आदि।

तत्र तस्मै मन्त्रभागे कालविशेषस्य इतिहासस्य वर्णनम् न प्रतीयते, तत्र तस्मै ब्राह्मणभागे तादृश इतिहास प्रतीयते, यतश्च कालविशेषस्य इतिहास अनादौ अथ च अपौरुषेये ईश्वरप्रणीते वा वाङ्मये न सम्भवी, अत स मन्त्र-भागम् वेदम् मत्वा ब्राह्मणभागम् वेदम् श्रुतिम् वा न मन्यते। एतद्विपरीतम्, सनातनिपक्ष मन्त्रभागे ब्राह्मणभागे च, द्वयो अपि इतिहासस्य वर्णनम् स्वी-कुर्वन् अपि तम् कालविशेषस्य इतिहासम् नहि, अपि तु नित्यम् इतिहासम् मत्वा भागद्वयम् अपि अनादिम् अपौरुषेयम् च साधयन् तत् समानरूपेण वेदम् श्रुतिम् वा मन्यते।

एवम् पक्षद्वयम् अपि विवदमानम् वर्तते। एतयो पक्षयो कतर अपि काम् अपि युक्तिम् तथ्यपूर्णाम् वा उक्तिम् श्रोतुम् मन्तुम् वा उद्यत नास्ति, अपि तु द्वौ अपि स्वीकीये पूर्वाग्रहे दुरारूढतया अभिनिविष्टौ स्त, येस्वयम् वेदानुयायिषु एव वेदस्वरूपविषयकम् सर्वसम्मतम् मतम् प्रवृत्तम् न वर्तते।

१

वेदस्वरूपविषयकमतसमीक्षणम्

१—मतद्वयस्य अपि रूढ़िवादिता—इदम् कथयितुम् आवश्यकता नास्ति यत् पूर्वोक्तप्रकारेण आर्यसमाजिनः सनातनिश्च, इमौ द्वौ अपि पक्षौ यत् समानरूपेण इमाम् परम्परागताम् रूढाम् मान्यताम् यत् वेदवाङ्मयम् सनातनम् अथ च अपौरुषेयम् ईश्वरप्रणीतम् वा अस्ति, वेदवाङ्मयस्य परिधेः निर्धारणस्य आधारम् मन्येते, तेन तु केवलम् तयोः द्वयोः अपि रूढ़िवादितायाः एव परिचयः प्राप्यते, तेन वेदवाङ्मयपरिधिविषयकस्य प्रस्तुतस्य विवादस्य समाधानम् कथमपि भवितुम् न शक्नोति। रूढ़िवादितायाः दृष्ट्या अनयोः द्वयोः अपि पक्षयोः केवलम् इयत् एव अन्तरम् अस्ति यत् यत्र आर्यसमाजी पक्षः केवलम् मन्त्रभागस्य विषये स्वीयायाः रूढ़िवादितायाः परिचयम् ददाति, तत्र सनातनी पक्षः मन्त्रभागस्य अग्रे ब्राह्मणभागपर्यन्तम् स्वरूढ़िवादितायाः क्षेत्रम् प्रसारितवान् अस्ति। किन्तु, यथा च अग्रे स्पष्टतम् भविष्यति[1], वस्तुस्थितिः इयम् वर्तते यत् न तु मन्त्रभागः एव सनातनः अथ च अपौरुषेयः ईश्वरप्रणीतः वा सिध्यति, नापि च ब्राह्मणभागः एव। यदवधि च कालविशेषस्य इतिहासस्य वर्णनस्य सम्बन्धः अस्ति, सः यथा च अग्रे स्पष्टम् द्रक्ष्यते, यथा ब्राह्मणभागे प्राप्यते, तथैव मन्त्रभागे अपि प्राप्यते। इत्थम् यदि उक्तपरम्परागतरूढमान्यतायाः आधारे एव वेदत्वस्य निर्धारणम् क्रियते चेत् तदा मन्त्रभागब्राह्मणभागयोः कतरस्य अपि भागस्य वेदत्वम् स्थिरम् न भवितुम् शक्नोति।

२—परम्परागतनाम्नः कर्तृत्वस्य च असम्बन्धः—एतदतिरिक्तम्, कस्य अपि वाङ्मयस्य परम्परागतम् नाम अथ च तस्य कर्तृत्वस्य उद्गमस्रोतसः वा सम्बन्धे प्रचलिता परम्परागता मान्यता, इति द्वौ अपि परस्परभिन्नौ विषयौ स्तः। फलतश्च कस्य अपि वाङ्मयस्य कर्तृत्वेन उद्गमस्रोतसा वा सम्बद्धायाः परम्परागतायाः मान्यतायाः वितथत्वे सिद्धे सति

१— वेदानाम् उद्भवः (आ) (तथ्यानुकूलम् मतम्) इतिशीर्षके निबन्धे।

तस्य परम्परागते नाम्नि, कः अपि प्रभावः न पतति, अपि तु तत् यथावत् एव मन्यते। अपरेषु शब्देषु, कस्य अपि वाङ्मयस्य परम्परागतरूपेण यत् नाम अभिधानम् वा प्रचलितम् सत् आगच्छति, तस्य केवलम् अस्मिन् आधारे न तु अपहरणम् क्रियते नापि च तत् कर्तव्यम् एव यत् तत् वाङ्मयम् तस्य कर्तुः कृतिः न विद्यते य परम्परागतरूपेण तस्य कर्ता मन्यमानः अस्ति। फलतः, उक्ता परम्परागतता रूढा मान्यता वेदत्वस्य श्रुतित्वस्य वा निकषः, इति मननम् उचितम् न प्रतीयते। एतदर्थम् अन्यस्य एव कस्यचित् स्वतन्त्रस्य आधारस्य अपेक्षा अनिवार्यतः भविष्यति।

३—व्याख्यानसम्बन्धिनः तर्कस्य असारत्वम्—प्रस्तुते विवादे आर्यसमाजिपक्षस्य यः अयम् तर्कः अस्ति यत् ततः चतुःसंहितात्मकस्य मन्त्रभागस्य अवशिष्टे मन्त्रभागे समस्ते ब्राह्मणभागे च व्याख्यानम् प्राप्यते, अतः केवलम् चतुःसंहितात्मकः अंशः एव वेदः अस्ति अवशिष्टश्च मन्त्रभागः ब्राह्मणभागश्च वेदः न सन् वेदव्याख्यानमात्रम् अस्ति, सः कः अपि समीचीनः तर्कः न कथयितुम् शक्यते। यदवधि मन्त्रभागस्य सम्बन्धः अस्ति, तस्य विषये इदम् तु कथयितुम् शक्यते यत् मन्त्रेषु परस्परम् एकेन अपरस्य प्रतिपाद्यस्य स्पष्टीकरणम् व्याख्यानम् वा कृतम् अस्ति, महैव च तत्र शब्दावल्या आदान-प्रदानम् अपि अस्ति, किन्तु पुनरपि इदम् निश्चितरूपेण न कथयितुम् शक्यते यत् आर्यसमाजिपक्षेण वेदरूपे मन्यमानस्य चतुःसंहितात्मकस्य अंशस्य मन्त्राणाम् अवशिष्टमन्त्रभागीयमन्त्रैः व्याख्यानम् कृतम् अस्ति। एतस्याम् दशायाम् इदम् घोषणम् यत् चतुःसंहितात्मकः अंशः एव वेदः अस्ति, अवशिष्टश्च मन्त्रभागः तस्य व्याख्यानम् अस्ति, दुस्साहसमात्रम् एव कथयिष्यते, तत् कथमपि न्याय्यम् न कथयितुम् शक्यते। एतदतिरिक्तम्, चतुःसंहितात्मकः अंशः अवशिष्टश्च अंशः, अनयोः द्वयोः अपि कतरस्मिन् अपि एकस्मिन् मन्त्रस्य अपि अपरस्य सानुपूर्वी व्याख्या नास्ति येन एकः अपरस्य व्याख्यानम् मन्येत। अनयोः मन्त्रेषु परस्परम् यथा प्रासङ्गिकम् स्पष्टीकरणम् व्याख्यानम् वा अथ च शब्दावल्याः आदान-प्रदानम् प्राप्यते, तथा तत् स्वयम् चतुःसंहितात्मकस्य अपि अंशस्य मन्त्रेषु परस्परम् प्राप्यते।

एवमेव, यद्यपि ब्राह्मणग्रन्थाः मन्त्रान् निर्दिशन्ति, प्रसङ्गतः तेषाम् अर्थान् प्रकाशयन्ति, तेषाम् विभिन्नानाम् शब्दानाम् निर्वचनम् कुर्वन्ति, तैः स्तूयमानानाम् देवानाम् स्वरूपे प्रकाशम् पातयन्ति तेषाम् प्रतीकानि च धृत्वा विभिन्नेषु यज्ञीयकर्मसु तेषाम् विनियोगान् प्रदर्शयन्ति, पुनरपि अस्मिन् रूपे मन्त्रव्याख्यामात्रम् एव तेषाम् विषयः नास्ति, अपि तु यथा स्वकालीनानाम् मान्यतानाम् विचारधाराणाम् वा अनुसारेण मन्त्रैः स्वकीयम् स्वतन्त्रम् प्रतिपादनम् प्रस्तुतम् तथैव स्वकालीनानाम् विकसितानाम् विचारधाराणाम् अनुसारेण ब्राह्मणभागेन अपि स्वकीयम् स्वतन्त्रम् प्रतिपादनम्

प्रस्तुतम्। यदवधि उक्तरूपे मन्त्रव्याख्याया प्रश्न अस्ति, तेन यद्यपि अयम् निष्कर्ष तु अवश्यमेव प्राप्यते यत् निर्देश्य मन्त्रभाग स्वनिर्देशकात् ब्राह्मण भागात् पूर्वकालीन एव नास्ति, अपि तु एतस्य उपजीव्य अपि अस्ति, किन्तु पुनरपि तेन इदम् सिद्धम न भवति यत् केवलम् मन्त्रा एव 'वेद' 'श्रुति' वा सन्ति, ब्राह्मणग्रन्थाश्च नैवम्।

वस्तुत प्रस्तुतस्य विवादस्य समाधानम् केवलम् उक्तरूपस्य मन्त्र-व्याख्यानस्य आधारे अत एव न भवितुम् शक्नोति, यतो हि, मन्त्रब्राह्मणा त्मकस्य समस्तस्य वाङ्मयस्य एका दीर्घकालीना रचना परम्परा प्रवर्तमाना अभवत्। फलतश्च यथा मन्त्रभागस्य उक्तात् चतुसंहितात्मकात् अशात् उत्तरकालीनमन्त्रे अस्यैव अशस्य पूर्वकालीनमन्त्राणाम् प्रतिलिपिस्य प्रासंगि-कम् व्याख्यानम् स्पष्टीकरणम् वा कृतम् अस्ति, अथ च तेषाम् शब्दावल्या प्रतिपाद्येन च लाभ प्राप्त, तथैव उत्तरकालीने ब्राह्मणग्रन्थे अपि, कामम् किञ्चिदधिकरूपे एव अस्तु स्वपूर्वकालीनानाम् मन्त्राणाम् यथावसरम् साकेतिकम् व्याख्यानम् स्पष्टीकरणम् वा कुर्वद्भि सद्भि तेषाम् प्रतिपाद्येन लाभम् प्राप्नुवद्भिश्च तेषाम् स्वप्रतिपादने उपयोग कृत अस्ति, अन्यथा कस्य अपि अशस्य सानुपूर्वी व्याख्या न मन्त्रभागे अस्ति न च ब्राह्मणभागे। एतादृश्याम् दशायाम्, यदि मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य कोऽपि अश केवलम् अस्मिन् आधारे वेदवाङ्मयस्य परिधे बहिर्गत करिष्यते यत् तस्मिन् कस्य अपि अपरस्य अशस्य व्याख्यानम् स्पष्टीकरणम् वा अस्ति चेत्, तस्य चतुसंहितात्मकस्य अशस्य अपि, यम् आर्यसमाजी पक्ष 'वेदम्' मन्यते, भूयान् भाग वेदवाङ्मयस्य परिधे बहिर्गत भविष्यति, पुन केचन एव च मन्त्रा 'वेद' इति निर्देशस्य अधिकारिण अवशिष्टा भविष्यन्ति।

४—उपसंहरणम्—अस्तु। उक्तप्रकारेण न तु अस्मिन् एव आधारे क अपि अश वेदवाङ्मयस्य परिधे बहिर्गत कर्तुम् शक्यते यत् तस्मिन् काल-विशेषस्य इतिवृत्तम् प्राप्यते फलतश्च स सनातन अथ च अपौरुषेय ईश्वर-प्रणीत वा न सिध्यति, नापि च अस्मिन् एव आधारे यत् तस्मिन् कस्य अपि अपरस्य अशस्य व्याख्यानम् स्पष्टीकरणम् वा प्राप्यते। यत 'वेद' अथ च 'श्रुति' परम्परागते अभिधाने स्त, अत तया अभिधेयस्य परिधे विषये केवलम् परम्पराया एव आधारे किंचित् कथयितुम् शक्यते। यद्यपि सूत्र स्मृतिपुराणानाम् समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् उक्ताभ्याम् अभि-धानाभ्याम् अभिधातुम् पूर्वप्रदर्शितपरम्पराया स्वयमेव प्रस्तुतविवाद-विषयत्वात् तस्या आधारे किंचित् अपि कथयितुम् न शक्यते, किन्तु पुन-रपि एतदर्थम् ततोऽपि पूर्वकालीना—मन्त्रब्राह्मणकालीना—प्राचीनतमा परम्परा द्रष्टुम् शक्यते।

१०

मन्त्रसंहितानुसारेण वेदस्वरूपम्

१—'वेद' अभिधानस्य ऋग्वेदमन्त्रकालीना परम्परा—वेदस्वरूपविषयस्य विवादस्य समाधानार्थम् 'वेद' अभिधानस्य प्राचीनतमाम् परम्पराम् ज्ञातुम् स्वयम् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य एव वाङ्मयस्य शरणवरणम् कर्त्तव्यत्वेन उचितम् वर्तते, यतो हि इदम् एव भारतस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति। यतश्च, यथा च पूर्वम् एव उक्तम् अस्ति, अस्मिन् वाङ्मये अपि मन्त्रा ब्राह्मणेभ्य प्राक्कालीनतरा सन्ति, अत सर्वप्रथमम् मन्त्रेभ्य एव इदम् ज्ञातुम् प्रयत्न करणीयत्वेन वर्तते यत् ते प्रस्तुते विषये क प्रकाश पात्यते। मन्त्रेषु दृष्टिपातेन ज्ञायते यत् ते स्वेभ्य सामान्यत वचस्[1], 'गिर्'[2] इत्यादिशब्दानाम् प्रयोग तु कृत एव, सहैव च कतिपयेषु 'मन्त्र' इत्यपि कथितम् अस्ति[3], किन्तु तै स्वेभ्य एकस्य सामान्यस्य अभिधानस्य रूपे मुख्यत 'ब्रह्म' शब्दस्य प्रयोग कृत अस्ति[4], स्वीयविभिन्नरूपेभ्यश्च विशिष्टस्य अभिधानस्य रूपे 'ऋक्', सामन्', 'यजुष्' इत्यादिविभिन्नशब्दानाम् प्रयोग कृत अस्ति।[5] यदवधि 'वेद' अभिधानस्य सम्बन्ध अस्ति, यद्यपि मन्त्रेषु कतिपयेषु स्थलेषु अस्य शब्दस्य प्रयोग जात अस्ति, किन्तु पुनरपि स कस्य अपि वाङ्मयस्य विशिष्टस्य अभिधानस्य रूपे प्रयुक्त सन् न प्रतीयते। मन्त्रात्मके वाङ्मये ऋग्वेदसंहिताया अधिकांशत प्राचीनतमानाम् मन्त्राणाम् संकलनरूपत्वात् सा प्राचीनतमा अस्ति। अस्या संहिताया म ग केवलम् एकस्मिन् एव स्थले 'य समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये' (ऋ० वे० ८।१९।५) इतिरूपे 'वेद' शब्दस्य प्रयोग कृत अस्ति। अत्र च, यथा च अस्मिन् मन्त्रे ध्यानदानेन ज्ञायते, अस्य शब्दस्य प्रयोग कस्य

१—ऋ० वे० १।९१।११।१०, ७।८८।६ आदि। २—ऋ० वे० १।१०।६, १२ ७।७०।६ आदि। ३—ऋ० वे० १।४०।५ १।७४।१, १०।१४।४ आदि। ४—ऋ० वे० १।२४।११, ७।२२।६, १०।६५।१४ आदि। ५—ऋ० वे० ८।२७।५, ८।६८।१, १०।९०।९ आदि।

अपि वाङ्मयस्य अभिधानस्य रूपे न सन् समान्यत यत्किञ्चित्प्रकारकाय विशिष्टज्ञानमात्राय तथैव जात अस्ति, यथा च अग्रे 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा' (छान्दोग्योप० (१।१।१०) इत्यादिरूप यत्किञ्चित्प्रकारकाय विशिष्टज्ञानाय 'विद्या' शब्दस्य प्रयोग जात अस्ति।

अस्तु! इत्थम् स्पष्टम् अस्ति यत् मन्त्रे 'वेद' शब्दस्य सर्वप्रथम प्रयोग स्वकीये मौलिके अर्थे—ज्ञाने विद्यायाम् वा—कृत अस्ति, तस्य अपि वाङ्मयस्य विशिष्टाभिधानरूप नहि कृत अस्ति। इयम् अन्या वार्ता अस्ति यत् अत्र 'वेद' शब्देन कामम् एकम् विशिष्टप्रकारकम् धार्मिकम् यज्ञसम्बन्धि वा, अथवा किमपि उच्चम् ज्ञानम् अभिप्रेतम् स्यात्।

२—अथर्ववेदमन्त्रकालीना परम्परा—पश्चात् शुक्लयजुर्वेदीयाया माध्यन्दिनसहिताया मन्त्रे अपि यद्यपि ऋग्वेदस्य उक्तप्रयोगवत् 'वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापति' (१९।७८) इतिरूपे 'वेद' शब्दस्य प्रयोग उक्ते सामान्ये अर्थे कृत अस्ति, किन्तु सत्रैव तै 'वेदोऽसि येन त्व देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्य वेदो भूया' (२।२१) इतिरूपे स्तूयमान देव यत् 'वेद' इति निर्दिष्ट अस्ति, तेन प्रकटम् भवति यत् एषाम् मन्त्राणाम् रचनाकाले 'ज्ञानाधारस्य 'ज्ञानस्रोतस' वा अर्थे अपि 'वेद' शब्दस्य प्रयोगस्य परम्परा प्रवृत्ता अभवत्, अथ च अयम् एतावद्गौरवाभिव्यञ्जक शब्द मत यत् ज्ञानाधार ज्ञानस्रोत वा मन्यमान देव अपि ससम्मानम् 'वेद' इति निर्दिष्ट भवितुम् आरब्धवान्। मत, यथा च सामवेदीयकौथुमसहिताया 'ऋच साम यजामहे याभ्या कर्माणि कृण्वते' (पू० ४।८।१०) इत्यादिमन्त्रे ज्ञायते, 'ऋच्' 'सामन्' इत्यादिशब्दै अभिधेयमन्त्रेभ्य अपि कर्मसाधनत्वात् यजनीयरूपे गौरवम् दातुम् आरब्धम् आसीत्, अत पश्चात् अथर्ववेदीयया शौनकसहितया किञ्चित् स्पष्टीकृतेन पाठान्तरेण सह 'ऋच साम यजामहे याभ्या कर्माणि कुर्वते' (७।५४।१) इतिरूपे उक्तसामवेदीयमन्त्रवत् ऋगादिसञ्ज्ञकानाम् मन्त्राणाम् यजनीयरूपे गौरवम् पुन नीत्वा 'ऋच साम यदप्राक्ष हविरोजो यजुर्बलम्। एष मा तस्मान्मा हिंसीद् वेद पृष्ट शचीपते' (७।५४।२) इतिरूपे ते 'वेद' इति कथिता। इदम् कथयितुम् आवश्यकता नास्ति यत् अत्र अपि 'वेद' शब्दस्य प्रयोग मन्त्राणाम् कस्य अपि विशिष्टस्य अभिधानस्य रूपे न प्रतीयते, अपि तु यथा माध्यन्दिसहिताया उक्ते मन्त्रे ज्ञान [illegible] न
स्तूयमान देव ज्ञानस्रोतोरूपे 'वेद' [illegible], तथैव [illegible] -
परम्परया यज्ञादिकर्मसाधनरूपे स्वी[illegible] मयजु[illegible]
अत्यन्तम् उपादेयस्य यज्ञसम्बन्धि धन [illegible] य से
गौरवम् अभिव्यञ्जयितुम् ते 'वेद' इ[illegible]
'ज्ञानस्रोत' 'विद्या' वा मन्तुम् शव[illegible]
विशिष्टम् अभिधान[illegible] र्ग

अस्तु । उक्तप्रकारेण अथर्ववेदीयमन्त्रे ऋक्सामयजुःसंज्ञाकानाम् पूर्वपरम्परागतानाम् मन्त्राणाम् विषये विद्याया ज्ञानस्रोतोवाङ्मयस्य वा रूपे सामान्यतः 'वेद' इति कथनस्य निर्देशस्य वा परम्परायाः प्रवर्तनम् तु अवश्यम् भवति, किन्तु पुनरपि कस्य अपि वाङ्मयस्य विशिष्टाभिधानरूपे अस्य शब्दस्य प्रयोगस्य परम्परायाः प्रवर्तनम् भवितुम् न पारयति । एवमेव 'यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपाः' (अ० वे० ४।३५।६), 'ब्रह्म प्रजापतिर्धाता वेदा सप्त ऋषयोऽग्नयः' (अ० वे० १९।९।१२), 'वेदेभ्यः स्वाहा, (तै० सं० ७।५।११।२) इत्यादिरूपे प्रयुक्तेन बहुवचनान्तेन 'वेद' शब्देन अनेकेषाम् वेदानाम् निर्दिष्टत्वात् यद्यपि अयम् सङ्केतः तु निश्चितरूपेण प्राप्यते यत् विभिन्ना विद्याः तत्प्रतिपादकानि वाङ्मयानि वा, येषु ऋक्सामयजूंषि अपि अवश्यम् सम्मिलितानि सन्ति, तेषाम् व्यवस्थितविशिष्टज्ञानत्वात् तस्य स्रोतस्त्वात् वा पृथक्-पृथक् वेदशब्देन अभिधातुम् प्रवृत्तिः किञ्चित् रूढिम् प्राप्नुवती सती वर्तते, किन्तु पुनरपि उक्तानाम् सामान्यानाम् प्रयोगाणाम् आधारे इदम् कथयितुम् न शक्यते यत् 'वेद' शब्दः कस्य अपि विशिष्टस्य वाङ्मयस्य एव एकम् रूढम् अभिधानम् जातम् अस्ति । एवञ्च मन्त्रवाङ्मयस्य चरमविकासपर्यन्तम् 'वेद' शब्दस्य कस्य अपि विशिष्टस्य वाङ्मयस्य अभिधानरूपे अरूढत्वात्, अपितु सामान्यरूपेण विद्यायाः ज्ञानस्रोतसः वाङ्मयस्य वा वाचकरूपे स्थितत्वेन कस्यचित् विद्यायै वाङ्मयाय वा प्रयोक्तव्यरूपे स्थितत्वात् अस्य प्रयोगस्य मन्त्रकालीनायाः परम्परायाः आधारे अस्य अभिधेयभूतस्य वाङ्मयस्य स्वरूपस्य परिधेः वा निर्धारणम् कर्तुम् न शक्यते ।

११

ब्राह्मणग्रन्थानुसारेण वेदस्वरूपम्

(वेदस्वरूप निर्धारणम्)

१ **'वेद' अभिधानस्य ब्राह्मणकालीना परम्परा**—वेदस्वरूपविषयकस्य विवादस्य समाधानार्थम् यदि ब्राह्मणग्रन्थानाम् शरणम् गृह्येत चेत्, तेषु दृष्टिपातकरणेन इदम् स्पष्टम् ज्ञातम् भवति यत् प्रारम्भे तैः अपि मन्त्रकालीनाया परम्पराया अनुसरणम् कुर्वद्भिः अस्य शब्दस्य प्रयोग कस्य अपि विशिष्टस्य वाङ्मयस्य रूढाभिधानरूपे न कृत्वा सामान्यत कस्य अपि ज्ञानस्रोतस वाङ्मयस्य, ज्ञेयविषयस्य, विद्याया वा कृते कृत अस्ति । अत एव यत्र तेषु 'ऋचो वेद '[१], 'सामानि वेद '[२], 'यजूंषि वेद '[३], इतिरूपे ऋच, सामानि, यजूंषि च 'वेद ' कथितानि, तत्र तेषु 'सर्पविद्या वेद '[४], 'देवजनविद्या वेद '[५], 'माया वेद '[६], इतिहासो वेद '[७], 'पुराणो वेद '[८] इतिरूपे सर्पविद्यादय, अपि 'वेद ' कथिता ।

अत्र ऋचो वेद ' इत्यादिप्रयोगेषु इदम् ध्येयम् वर्तते यत् यत ऋक्सामयजूंषीतिसंज्ञा मन्त्राणाम् एव संज्ञा सन्ति, न तु ब्राह्मणवाक्यानाम्, यतो हि ब्राह्मणवाक्यानि न ऋच सन्ति न सामानि यजूंषि, अत यत्र विषये तु केन अपि सन्देहेन एव न भवितव्यम् यत् ऋचो वेद ' इत्यादिरूपे अत्र तानि 'वेद ' इति न कथितानि सन्ति, अ यथा अपि 'ब्राह्मण शब्दस्य प्रयोगस्तु उक्ते प्रकरणे एव नितान्तम् पृथक् स्वतन्त्ररूपेण 'अमु मग्राममजयदिति तस्योक्त ब्राह्मणम्' (श० ब्रा० १३।४।३।५) इतिरूपे 'अमु स ग्राममजयत् इत्यादिकाय एतादृशाय व्याख्यानात्मकाय वाक्याय कृतम् अस्ति यत् उक्तेभ्य त्रिविधेभ्य अपि मन्त्रेभ्य स्पष्टत पृथक् अस्ति ।

२—**ऋग्वेदादिनामत्रयस्य रूढि**—अस्तु । उक्तप्रकारेण यद्यपि ब्राह्मणग्रन्थै पूर्वम् मन्त्रकालीनपरम्पराम् अनुसृत्य विभिन्नानि वाङ्मयानि सामान्यत 'वेद ' इति कथितानि, किन्तु पश्चात् यथा च 'त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद सूर्यात् सामवेद ' (श०ब्रा०) ११।५।८।३)

१—८—श० ब्रा० १३।४।३।३-११ ।

इत्यादिवाक्यै ज्ञायते, पूर्वम् 'ऋचो वेद' इत्यादिरूपे अन्यवाङ्मयवत् एव सामान्यत 'वेद' इति मतानाम् ऋक्सामयजुषाम् मन्त्राणाम् पृथक्-पृथक् तेभ्य सकलनेभ्य क्रमश 'ऋग्वेद', 'सामवेद', 'यजुर्वेद', इतिरूपे त्रीणि विशिष्टानि अभिधानानि दत्तानि। एवञ्च यद्यपि 'वेद' शब्दस्य तु कस्य अपि विशिष्टस्य वाङ्मयस्य रूढाभिधानरूपे सर्वप्रथम प्रयोग भवितुम् न अशक्नोत्, किन्तु तस्य आधारे समस्तपदरूपे विकसितानाम् उक्तानाम् 'ऋग्वेद', इत्यादिकानाम् त्रयाणाम् शब्दानाम् क्रमश उक्तानाम् ऋगादीनाम् त्रिविधानाम् मन्त्राणाम् पृथक्-पृथक् सकलनानाम् विशिष्टस्य रूढस्य वा अभिधानस्य रूपे प्रयोगस्य परम्परा प्रवृत्ता अभवत्, कामम् व्यस्त 'वेद' शब्द इदानीम् अपि पूर्ववत् प्रयुज्यमान एव आसीत्। यततो हि ब्राह्मणवाक्यानि ऋक्सामयजुर्नामका मन्त्रा न सन्ति, अपि तु तेभ्य पृथक् सन्ति अत स्पष्टम् अस्ति यत् तानि अत्र एषाम् मन्त्राणाम् सकलनेभ्य तेषाम् विशिष्टाभिधानरूपे प्रयुक्तेषु 'ऋग्वेद', 'सामवेद', 'यजुर्वेद', इति त्रिषु अपि अभिधानेषु कस्य अपि अभिधेयानि न सन्ति, फलतश्च तानि एतेषाम् ऋग्वेदादीनाम् त्रयाणाम् विशिष्टानाम् वाङ्मयानाम् परिधौ न समाविशन्ति।

३—पूर्वम् वेदत्रयी—अत्र इदम् अपि ध्येयम् वर्तते यत् यद्यपि पूर्वम् 'ऋचो वेद' इत्यादिवत् अथर्वाङ्गिरससंज्ञका मन्त्रा अपि 'अथर्वाणो वेद' (श० ब्रा० १३।४।३।७), 'अङ्गिरसो वेद' (श० ब्रा० १३।४।३।८) इतिरूपे 'वेद' शब्दप्रयोगस्य मन्त्रकालीनपरम्पराम् अनुसृत्य 'वेद' इति कथिता, किन्तु तेषाम् सकलनेभ्य ऋग्वेदादिवत् किञ्चित् विशिष्टम् अभिधानम् तथैव न दत्तम् अस्ति, यथा तत् सर्वविद्यादिभ्य न दत्तम्। एतेन यत्र इदम् ज्ञायते यत् कामम् मन्त्रकालीनपरम्परानुसारेण ऋग्वेदादिव्यतिरिक्तानि वाङ्मयानि सामान्यत 'वेद' इति मन्यमानानि आसन्, किन्तु विशिष्टरूपेण इदानीम् केवलम् उक्ता ऋग्वेदादय त्रय एव वेदा, मता, अन्यच्च किमपि वाङ्मयम् तत्समकक्षरूपे 'वेद' इति न मतम्, तत्र सहैव च ऋग्वेदादिरूपे विशिष्टत त्रयाणाम् एव वाङ्मयानाम् 'त्रय वेदा' इति मन्यमानत्वात् इदम् अपि स्पष्टम् भवति यत् इदानीम् 'वेद' शब्द अपि किञ्चित् रूढि दिशायाम् अग्रसर भवन् वर्तते। इदमेव कारणमस्ति यत् पश्चात् बृहदारण्यकोपनिषदि, या च माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे तस्य अन्तिमभागरूपे सकलितास्ति, 'अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहास पुराणम् विद्या उपनिषद श्लोका सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि' (४।५।११) इतिरूपे ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदान् परित्यज्य अन्यत् किमपि वाङ्मयम् 'वेद' इति न कथितम् अस्ति। एवम् उक्तोपनिषद अस्तित्वे समागमनकाले शतपथब्राह्मणस्य वा अन्तिमविकासकाले वेद शब्दस्य केवलम् ऋग्यजु सामसंज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सकलनेभ्य एव रूढत्वे सति तस्य

मुख्यार्थ उक्तम् त्रिविधम् 'मन्त्रवाङ्मयम्' एव भवति। ब्राह्मणवाक्यानाम् च ऋग्यजुःसामनामकेभ्यः मन्त्रेभ्यः पृथकत्वात् तानि मन्त्रसकलनात्मकेषु ऋगवेदयजुर्वेदसामवेदेषु कस्य अपि अन्तः न समायान्ति। अतः तेषाम् वेदभिन्नत्वम् स्वतः एव स्पष्टम् भवति। इदमेव कारणम् अस्ति यत् तानि स्वयम् ब्राह्मणैः, सहैव च आरण्यकैः उपनिषद्भिश्च अपि कदापि 'वेद' इति न कथितानि निर्दिष्टानि वा। अस्तु! एवम् ब्राह्मणानि स्वयम् शतपथब्राह्मणस्य बृहदारण्यकोपनिषदश्च अनुसारेण वेदवाङ्मयस्य परिधेः बहिर्गतानि सन्ति।

४—पश्चात् वेदचतुष्टयम्—पश्चात्, यथा च अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणस्य 'चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेदः (२।१६) 'आथर्वणो वेदोऽभवत्' (१।७), अथर्ववेदमधीयते, (१।२९) इत्यादिवाक्यैः ज्ञायते, अथर्वाङ्गिरससञ्ज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सकलनम् अपि 'ब्रह्मवेद', 'आथर्वण वेद', 'अथर्ववेद' इतिरूपे विशिष्टाभिधानेन सह ऋगवेदादिवेदत्रयेण समम् चतुर्थवेदरूपे स्वीकृतम् जातम्, एवञ्च यद्यपि तस्य विभिन्नानि नामानि दत्तानि, किन्तु यथा च 'तत्रापरा ऋगवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः' (मु० उ० १।१।५) इत्यादिवाक्यैः ज्ञायते, तस्य विशिष्टम् अभिधानम् 'अथर्ववेद' इति प्रचलितम् अभवत्।

५—उपसंहरणम्—इत्थम् अथर्वाङ्गिरससञ्ज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सकलने अपि अथर्ववेदाख्यचतुर्थवेदरूपे स्वीकृते सति ब्राह्मणग्रन्थानाम् चरमे विकासे सम्पन्ने 'वेदवाङ्मयस्य' परिधिः ऋगवेदादिवेदचतुष्टयस्य रूपे एव जाता। पुनश्च यतः तस्याम् न सङ्कोचः कृतः अस्ति, न च विकासः, अतः इदम् निश्चितरूपेण कथयितुम् शक्यते यत् तेषाम् अनुसारेण ऋगवेदादिवेदचतुष्टयम् एव 'वेद' अभिधानस्य अभिधेयम्, फलतश्च वेदवाङ्मयस्य परिधेः अन्तर्गतम् अस्ति। यतश्च पूर्वोक्तप्रकारेण ब्राह्मणग्रन्थानुसारेण ऋगवेदादयः शब्दाः ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरससञ्ज्ञकानाम् मन्त्राणाम् एव सकलनानाम् अभिधानानि सन्ति, ब्राह्मणानाम् आरण्यकानाम् उपनिषदानाम् वा वाक्यानाम् सकलनानाम् अभिधानानि न सन्ति अतः इदम् निस्सन्देहरूपेण कथयितुम् शक्यते यत् तेषाम् अनुसारेण उक्ताः ऋगादयः मन्त्राः तेषाम् सकलनानि वा अर्थात् मन्त्रात्मकम् वाङ्मयम् एव 'वेदवाङ्मयस्य' परिधेः अन्तर्गतम् अस्ति, तद्व्यतिरिक्तम् च समस्तम् ब्राह्मणादिकम् वाङ्मयम् तद्बहिर्गतम् अस्ति।

प्रकारान्तरेण तु, अनेन एकेन एव तथ्येन यत् उक्ता ब्राह्मणारण्यकोपनिषदः पूर्वोक्तप्रकारेण ऋग्वेदादिवेदानाम् स्वभिन्नस्य पूर्ववर्तिनः वाङ्मयस्य रूपे 'वेद' नाम्ना निर्देशम् कृत्वा तेभ्यः पृथक् स्वकीयस्य तस्य स्वतन्त्रस्य विषयस्य प्रतिपादनम् कुर्वन्ति, येन तासाम् स्वरूपम् सघटितम् अस्ति, इदम् स्पष्टम् अस्ति यत् निर्देश्यम् ऋगवेदादि वाङ्मयम् तन्निर्देशकम् च ब्राह्मा-

णादि वाङ्मयम् परस्परम् पृथक् वाङ्मये स्त, फलतश्च ब्राह्मणादिभिन्नम् केवलम् मन्त्रात्मकम् वाङमयम् एव वेदवाङ्मयम्' अस्ति। एतदतिरिक्तम्, स्वयम् एकेन ब्राह्मणेन—गोपथब्राह्मणेन—'एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सकल्पा सरहस्या सब्राह्मणा सोपनिषत्का' (२।१०) इतिरूपे स्पष्ट रहस्यापरपर्यायम् आरण्यकम् ब्राह्मणम् उपनिषत् च तथव वेदेभ्य पृथक्, किन्तु सहैव तेषाम् परिकररूपे त घनिष्ठतया सम्बद्धा च निर्दिष्टा यथा च तेन कल्पादय निर्दिष्टा। यत अत्र वेदेभ्य 'सरहस्या' 'सब्राह्मणा' इतिवत् 'समन्त्रा' इति विशेषणम् न दत्तम् अस्ति, अत स्पष्टम् वर्तते यत् वेदानाम् स्वरूपम् मन्त्रात्मकम् अस्ति ब्राह्मणादीनि च तेषाम् स्वरूपस्य सघटकाशा न सन्ति, अपि तु केवलम् तेषाम् परिकराणि सन्ति। इदम् एव तथ्यम् यत् वेदा केवलम् मन्त्रात्मका सन्ति, अनेन एव ब्राह्मणेन 'अग्निमीले इत्येवमादि कृत्वा ऋग्वेदमधीयते' (१।२९) इत्यादिरूपे चतुर्णाम् वेदानाम् स्वरूपम् निर्दिशता तेषाम् प्रथममन्त्राणाम् एव निर्देशम् कृत्वा, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्राह्मणादिवाङ्मयस्य कस्य अपि अशस्य चर्चाम् न कृत्वा पूर्णत स्पष्टम् अपि कृतम् अस्ति।

६—निर्धारित सिद्धान्त—अस्तु। उक्तेन विवेचनेन स्पष्टम् अस्ति यत् वेदाभिधानप्रयोगस्य सूत्रस्मृतिपुराणकालात् अपि पूर्ववर्तिन्या ब्राह्मणकालीनाया परम्पराया अनुसारेण केवलम् मन्त्रात्मकम् वाङमयम् एव 'वेद' अभिधानस्य अभिधेयम् अस्ति, अर्थात् केवलम् मन्त्रात्मकम् एव वेदस्वरूपम् वर्तते। शब्दान्तरेषु, मन्त्राणाम् अनुसारेण यत् 'ब्रह्म' अस्ति, तदेव ब्राह्मणानाम् अनुसारेण 'वेद' अस्ति। इदम् एव कारणम् अस्ति यत् अद्यावधि 'ब्रह्म' शब्द 'वेद' शब्दस्य पर्यायरूपे प्रचलन् सन् आगच्छति। यथा च पूर्वम् उक्तम् अस्ति, मन्त्रै स्वेभ्य 'ब्रह्म' अभिधानस्य प्रयोग कृत अस्ति, अत उक्तप्रकारेण ब्राह्मणानाम् अनुसारेण केवलम् ब्रह्मशब्दाभिधेया मन्त्रा एव 'वेदा' सन्ति, यतश्च 'ब्राह्मणानि', यथा च एषाम् नाम्ना एव प्रकटम् अस्ति, 'ब्रह्म' न सन्ति, अपि तु 'ब्राह्मणानि' सन्ति, अत तानि स्वत एव वेद' न भूत्वा वेदसम्बद्धानि अर्थात् 'वैदिकानि' सन्ति। एवञ्च उक्तपरम्परानुसारेण यत्र मन्त्रात्मकवाङ्मयव्यतिरिक्तम् समस्तम् ब्राह्मणादिवाङ्मयस्य वेदवाङ्मयस्य परिधे बहिर्गतम् अस्ति, तत्र प्राप्ताप्राप्तसमस्तमन्त्रसहितासु सकलितम् समस्तम् मन्त्रात्मकम् वाङ्मयम् वेदवाङ्मयस्य परिधे अन्तर्गतम् अस्ति। फलत यथा सूत्रस्मृतिपुराणानुसारेण मन्त्रव्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणादिवाङ्मयस्य वेदवाङ्मयपरिधे अन्तर्गतरूपे स्वीकरणम् वेदाभिधानप्रयोगस्य मूलाया प्राचीनतमाया वा परम्पराया प्रतिकूलम् अस्ति, तथैव आर्यसमाजिपक्षानुसारेण कस्याम् अपि प्राप्तायाम् अप्राप्तायाम् वा मन्त्रसहितायाम् सकलितानाम् मन्त्राणाम् वेदवाङ्मयस्य परिधे बहिर्गतरूपे स्वीकरणम् अपि अस्या मूलपरम्पराया एव प्रतिकूलम् अस्ति।

१२

श्रुतिस्वरूपम्

१—प्रास्ताविकम्—समस्तम् संस्कृतवाङ्मयम् मुख्यत श्रुतिस्मृतिनामकयो द्वयो भागयो विभज्यमानम् मन्यते। एतयो भागयो श्रुतिभाग प्राचीनतर प्रामाणिकतरश्च म यते। स्मृतिभागश्च श्रुतिभागात् अर्वाचीन, तदाधारक तदाधारप्रमाणकश्च म यते। श्रुत्यनुकूला स्मृति एव प्रामाणिकी म यते। श्रुतिस्मृत्यो परस्परम् विरोधे च श्रुते एव प्रामाण्यम् म यते, यद्विरुद्धा च स्मृति अप्रामाणिकी मता सती उपेक्ष्यते। एवम् भारतीयपरम्परायाम् श्रुते प्रामाणिकतमत्वेन मतत्वात् स्वत ग्न एतादृश विवाद समुपलभ्यमान दृश्यते यत् श्रुते किम् स्वरूपम् अथवा श्रुति-वाङ्मयस्य का परिधि अस्ति।

यद्यपि परम्परया 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय' (मनु० २।१) इत्यादिप्रकारेण 'श्रुति' शब्दस्य वेद' शब्दापरपर्यायत्वेन प्राय मतत्वात्, फलत श्रुतिस्वरूपस्य वेदस्वरूपेण अभिन्नत्वात्, विगते निब धचतुष्टये च वेदस्वरूपस्य चर्चितत्वेन आपातत श्रुतिस्वरूपस्य पुन चर्चा व्यर्था एव प्रतीयते, कि तु, यथा च परम्परानुस धानेन ज्ञायते, श्रुतिस्वरूपस्य वेदस्वरूपेण पूर्णत अभिन्नत्वाभावात् फलतश्च श्रुतिशब्दस्य पूर्णत वेदशब्दपर्यायत्वाभात् श्रुतिस्वरूपस्य श्रुतिवाङ्मयपरिधे वा चर्चा आवश्यकी एव वर्तते।

२—'श्रुति' अभिधानस्य मूलपरम्परा तदनुसारेण च तस्य अभिधेयम्—यद्यपि विगतनिब धोक्तप्रकारेण 'वेद शब्द सामान्यत ज्ञानस्य विद्याया वा, अथवा ज्ञानस्रोतस वाङ्मयस्य ज्ञेयविषयस्य वा अर्थे मन्त्रकालात् एव प्रयुज्यमान भवितुम् आरब्धवान्, ब्राह्मणकाले च आगत्य स म त्रात्मकस्य वाङ्मयस्य विशिष्टाभिधानरूपे रूढ अपि अभवत्, कि तु, यथा च मन्त्रब्राह्मणात्मके वाङ्मये—म त्रेषु, ब्राह्मणेषु, आरण्यकेषु, एतत्त्रये च सकलितासु उपनिषत्सु—दृष्टिपातकरणेन ज्ञायते, श्रुति' अभिधानस्य एतादृशी स्थिति नास्ति। यद्यपि म त्रात्मकस्य वाङ्मयस्य सम्बन्ध अस्ति, तस्मिन् तु अस्य शब्दस्य प्रयोगमात्रम् अपि न प्राप्यते। एवमेव ब्राह्मणारण्यकेषु,

तत्सकलिता उपनिषद विहाय, अन्यत्र कुत्रापि अस्य शब्दस्य प्रयोग न उपलभ्यते। तत्सकलितासु उपनिषत्सु एव सर्वप्रथमम् अस्य शब्दस्य प्रयोग 'न श्रुते श्रोतारम् श्रृणुया' (बृ० उ० ३।४।२), 'न हि श्रोतु श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते' (बृ० उ० ४।३।२७), 'तस्यैषा श्रुतियत्र कर्णावपि गृह्य' (छा० उ० ३।१३।८) इत्यादिरूपे प्राप्यते। किन्तु यथा च उक्तस्थलानाम् दर्शनेन ज्ञायते, अत्र अस्य शब्दस्य प्रयोग कस्यापि वाड्मयस्य सम्बन्धे न सन् केवलम् तस्य सामान्ये अर्थे—श्रोत्रेन्द्रियव्यापारे तज्जन्ये श्रवणात्मके ज्ञाने वा—भूत अस्ति। सहैव, एतादृशेषु उपनिषत्सु अपि या उपलब्धमन्त्र-ब्राह्मणात्मके वाड्मये सकलितरूपे प्राप्ता न सत्य अपि ब्रह्मसूत्रे मीमांसिता निर्दिष्टा वा वर्तन्ते, तद्धेतोश्च प्रामाणिक्य फलतश्च उक्तवाड्मयस्य लुप्ते अशे सकलिता मन्तुम् शक्यन्ते, 'श्रुति' शब्दस्य कस्मिन् अपि अर्थे प्रयोग न उपलभ्यते। इत्थम् स्पष्टम् अस्ति यत् कस्मै अपि वाड्मयस्य 'श्रुति' अभिधानस्य परम्पराया प्रवर्तनम् 'वेद' अभिधानस्य परम्पराया प्रवर्तनम् इव स्वयम् मन्त्रब्राह्मणात्मकात् वाड्मयात् न भवति, अपि तु तद्विपरीतम् अस्य वाड्मयस्य अस्तित्वम् प्राप्तवत मत बहो कालात् पश्चात् पूर्वोक्तप्रकारेण[1] सूत्रस्मृतिपुराणकालात् एव अभवत्। यथा च पूर्वम् दृष्टम् अस्ति[2], सूत्रस्मृतिपुराणे अस्य अभिधानस्य—श्रुते—प्रयोग केवलम् मन्त्रात्मकाय वाड्मयाय एव नहि, अपि तु समस्ताय मन्त्रब्राह्मणात्मकाय वाड्मयाय—मन्त्रेभ्य, ब्राह्मणेभ्य, आरण्यकेभ्य, एतत्त्रयसकलिताभ्यश्च उपनिषद्भ्य—कृत अस्ति, अत अस्य अभिधानस्य परम्परागताभिधानत्वात् परम्परानुसारेण अस्य अभिधेयम् उक्तम् समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाड्मयम् मन्तव्यम् भवति, फलतश्च इदम् समस्तम् वाड्मयम् श्रुतिवाड्मयस्य परिधे अत समाविशति। इदमेव कारणम् अस्ति यत् 'श्रुति' इत्यभिधानम् स्वप्रयोगस्य प्रारम्भकालात् एव परम्परया ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भ्य तथैव व्यवहृतम् सत् वर्तते स्म, यथा च तत् मन्त्रेभ्य भूतम् अस्ति।

३—समस्तमन्त्रब्राह्मणात्मकवाड्मयाय अस्य सूत्रकालीनस्य 'श्रुति' अभिधानस्य औचित्यम्—इदम् एकम् सुविदितम् तथ्यम् अस्ति यत् मन्त्र-ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्वाड्मयम् साम्प्रतम् प्रणीयमाना ग्रन्था इव प्रारम्भात् एव लिपिबद्धम् सत् अस्तित्वम् न प्राप्नोत्, अपितु 'वाड्मय' शब्दस्य वास्तविके मौलिके च अर्थे केवलम् वाचा एव स्वस्य स्वरूपस्य अभिव्यक्तिम् आप्तुम् अशक्नोत् ततश्च एकस्मात् सुदीर्घकालात् अनन्तरम् लिपिबद्धम् भवितुम् अशक्नोत्। फलत तस्य सुरक्षाया प्रकार तस्य लिपिबद्धरूप-

१—पृष्ठ ३३।३४।
२—पृष्ठ ३३।३४।

प्राप्तिपर्यन्तम् अयमेव अभवत् यत् यथा-यथा च तस्य मूलवक्तृद्वारा प्रवचनम् सम्पद्यमानम् जातम्, तथा-तथैव तस्य अन्यजनैः 'श्रवणम्' अर्थात् श्रुत्वा धारणम् सम्पन्नम् जातम्। पश्चात् अस्य मूलप्रवचनस्य प्रारम्भिकश्रवणकर्तृभिः इदम् अपरेभ्यः यथावत् उपदिष्टम् तैश्च पुनः तत् अपरेभ्यः उपदिष्टम्। इत्थम् सुदूरात् अतीतकालात् समस्तस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य उपदेष्टृगुरुद्वारा 'प्रवचनस्य' श्रोतृशिष्यद्वारा च 'श्रवणस्य' परम्परायाः रूपे समागतत्वात् अस्मै यत् सूत्रकाले 'आम्नाय' अभिधानम् इव 'श्रुति' अभिधानम् दत्तम् आसीत्, तत् पूर्णतः स्वाभाविकम् उचितम् च आसीत्।

४—श्रुतत्वसंकेतनपरम्परा—यद्यपि, यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, सूत्रकालात् पूर्ववर्तिनि वाङ्मये—मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च—मन्त्रात्मकस्य ब्राह्मणात्मकस्य वा वाङ्मयस्य अभिधानरूपे 'श्रुति' शब्दप्रयोगपरम्परा प्रवर्तनम् न अभवत्, तथापि तस्य परवर्तिनः अंशस्य काले पूर्ववर्तिनः अंशस्य परम्परागतश्रवणविषयत्वात् स्वभावतः तस्य परवर्तिना अंशेन पूर्ववर्तिनः अंशस्य 'श्रुत' रूपे संकेतनस्य एतादृश्या परम्परायाः प्रवर्तनम् अभवत् यदनुसारेण सूत्रकाले पूर्वपरम्परया समागतस्य समस्तस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य 'श्रुति' इत्यभिधानम् स्वतः एव प्राप्तम् अभवत्। इत्थम् च मन्त्रब्राह्मणात्मकाय वाङ्मयाय सूत्रकाले प्रदत्तम् इदम् अभिधानम् पूर्णरूपेण स्वपूर्वपरम्परायाः अनुकूलम् अस्ति।

उक्तस्य तथ्यस्य स्पष्टप्रदर्शनार्थम् केषाञ्चित् उदाहरणानाम् दानम् उचितम् प्रतीयते। एकस्य ऋग्वेदीयसूक्तस्य वक्ता यदा 'अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्' (१।१०९।२) इति कथयति, तदा स स्पष्टतः स्वपूर्ववर्तिनः मन्त्रान् मन्त्रात्मकसूक्तानि वा 'अश्रवम्' इति शब्देन 'श्रुत' रूपे संकेतयति। अनेन एव प्रकारेण 'सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन विराधिषि' (अ० वे० १।१।४), 'श्रुतानि शृण्वन्तो वयमायुष्मन्तः सुमेधसः' (अ० वे० ७।६१।२) इत्यादिका अथर्ववेदीयमन्त्राः स्वपूर्ववर्तिनः वाङ्मयस्य तद्वर्णितविषयस्य वा तदा परम्परागतरूपेण श्रुतत्वात् श्रवणविषयत्वात् वा तत् तम् वा 'श्रुत' शब्देन निर्दिशन्ति। शतपथब्राह्मणम् 'अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम्' (६।२।१।२) इति कथयित्वा 'द्वे सृती अशृणवम्' (शु० य० मा० सं० १९।४७) इति यजुर्वेदीयमन्त्रम् निर्दिशत् सत् स्पष्टतः स्वपूर्ववर्तिनम् इमम् मन्त्रम् 'श्रुत' रूपे निर्दिशति। शुक्लयजुःसंहितायाः अन्तिमाध्यायरूपे सङ्कलिता ईशावास्योपनिषद् 'अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचचक्षिरे' (१०) इति रूपे स्वपूर्वकालसिद्धान्तितान् पुनश्च स्वकाले श्रवणपरम्परया प्राप्तान् विषयान् 'शुश्रुम' इतिद्वारा 'श्रुत' रूपे निर्दिशति। तदनु अस्तित्वम् प्राप्नुवती केनोपनिषद् 'अन्यदेव तद्विदि-

तादयो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषा ये नस्तद् व्याचचक्षिरे' (१।३) इतिरूपे ईशावास्योपनिषद्द्वारा उक्तरूपे निर्दिष्टम् उक्तम् पूर्वपरम्परागतम् सिद्धान्तितम् विषयम् एव 'शुश्रुम' इति पदद्वारा 'श्रुत' रूपे निर्दिशति । छान्दोग्योपनिषद् च 'श्रुत ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्' (७।१।३) इतिरूपे परम्परागतरूपेण श्रुतम् 'तरति शोकमात्मवित्' इतिविषयम् 'श्रुत' रूपे निर्दिशति ।

यत साक्षात् परम्परागतरूपेण वा श्रुतम् वचनम् विषय वा 'श्रुत' एव कथयिष्यते, अत मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य परवर्तिनि अशे यत् श्रवणपरम्पराप्राप्त पूर्ववर्ती अश कश्चन विषय वा 'श्रुत कथित, तस्मिन् कापि विशिष्टा वार्ता नास्ति, तत् तु पूर्णतया स्वाभाविकम् एव वर्तते। फलत सूत्रस्मृतिपुराणे यत् स्वपूर्ववर्ति समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम्, यत् च एकया सुदीर्घकालीनया श्रवणपरम्परा समागत्वात् स्वयमेव एका परम्परागता 'श्रुति' अभवत्, 'श्रुति' इत्यभिधानेन अभिहितम् अस्ति, तत् पूर्णतया मन्त्रब्राह्मणकालीनाया स्वपूर्वपरम्पराया अनुकूलम् एव कृतम् अस्ति। यथा मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य कस्य अपि अशस्य कृते तस्य श्रवणपरम्पराप्राप्त पूर्ववर्ती अश एका 'श्रुति' आसीत्, तथैव सूत्रस्मृतिपुराणानाम् कृते दीर्घकालीनश्रवणपरम्पराप्राप्तम् तेभ्य पूर्ववर्ति समस्तम् मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदात्मकम् वाङ्मयम् समानरूपे एका 'श्रुति' आसीत्, अत तै यत् एकम् श्रुतिरूपम् समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् विशिष्टरूपेण 'श्रुति' इत्यभिधानेन अलकृतम्, तत् स्वाभाविकम् एव आसीत् । अस्मिन् त स्वपक्षात् कस्मिंश्चित् अपि वाङ्मये 'श्रुति, अभिधानस्य आरोपणम् न कृतम्, अपि तु तै केवलम् 'श्रुति' एव 'श्रुति' कथिता, अत एव च तै तद्व्यतिरिक्तम् समस्तम् वाङ्मयम् श्रुतिव्यतिरिक्तत्वात् 'श्रुति' इति न कथयित्वा 'स्मृति' इति कथितम् ।

५—'श्रुति अभिधानपरम्परा - परम्परया यथा मन्त्रभाग कदापि 'स्मृति' न मत, तथैव ब्राह्मणारण्यकोपनिषदात्मक ब्राह्मणभाग अपि कदापि 'स्मृति' न मत, अपि तु 'श्रुति' एव मत । सूत्रस्मृतिपुराणानि तु पूर्वोक्तप्रकारेण ब्राह्मणोपनिषदाम् वाक्यानि 'श्रुति' इति कथितवन्ति एव, निरुक्तकार यास्क अपि स्वविषयप्रतिपादनम् मन्त्रब्राह्मणानाम् स्वोपज्ञतर्काणाम् च आधारे कृत्वा अन्ते 'अय मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कत । (नि० १३।१।१२) इति कथयित्वा मन्त्रान् ब्राह्मणानि च 'श्रुति' अभिधानेन एव अभिहितवान् । अत्र यत 'मन्त्रार्थचिन्ताया' आधार 'श्रुति' कथिता अस्ति, अत अत्र अर्थचिन्तनविषयीभूता स्वयम् मन्त्रा 'श्रुति' रूपे निर्दिष्टा

स मन्त्राणाम् तथा, किन्तु ब्राह्मणानि, येषाम् च आधारः मन्त्राणाम् अर्थविनि-योगः नाम अस्ति, अतएव 'श्रुति' शब्देन निर्दिष्टानि मन्तव्यानि सन्ति।

६—निर्धारित सिद्धान्त—उक्तप्रकारेण 'श्रुति' अभिधानप्रयोगस्य परम्परायाः प्रवर्तनाकालात् आरभ्य अद्यावधि अविच्छिन्नपरिस्थितिपरम्परा द्वारा निरन्तररूपेण ब्राह्मणारण्यकोपनिषद् मन्त्रवत् एव 'श्रुति' अभिधा नामानि सन्ति। एवम् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य समस्तस्य वाङ्मयस्य श्रुति वाङ्मयत्वे स्वाभाविके सति तस्य अपि विवादस्य उपस्थापनम् उचितम् न प्रतीयते। अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि ध्येयम् वर्तते यत् 'वेद' शब्दवत् 'श्रुति' शब्दोऽपि अपौरुषेयस्य ईश्वरप्रणीतस्य वाङ्मयस्य पर्यायवाची शब्द अस्ति, अतः 'वेद' अभिधानस्य इव 'श्रुति' अभिधानस्य आधारः अपि तद-भिधेयम् किमपि वाङ्मयम् अपौरुषेयम् ईश्वरप्रणीतम् वा इति मन्तुम् शक्यते।

एवञ्च, यत् केवलम् मन्त्रात्मकम् वाङ्मयम् एव श्रुतिवाङ्मयस्य परिधेः अन्तः मत्वा तद्व्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य तद्बहिर्ग-तत्वाभिमननम् 'श्रुति' अभिधानप्रयोगस्य मूलायाः प्राचीनतमायाः परम्प-रायाः प्रतिकूलम् अस्ति, तत् सूत्रस्मृतिपुराणकालात् पूर्वम् श्रुतिरूपेण असमागच्छताम्, अपि तु तत्पश्चात् स्वास्तित्वम् प्राप्नुवताम् उपनिषन्नाम्ना प्रसिद्धानाम् अनेकेषाम् निबन्धानाम् श्रुतिवाङ्मयस्य परिधेः अन्तर्गतत्वा-भिमननम् अपि अस्याः एव मूलपरम्परायाः प्रतिकूलम् अस्ति। एवञ्च, उप-निषदाम् सम्बन्धे अयम् निष्कर्षः अस्ति यत् उपलब्धे मन्त्रब्राह्मणात्मके वाङ्मये सकलिता, अथ च तत्र असकलिता अपि सत्यः ब्रह्मसूत्रचर्चिता उपनिषदः श्रुतिवाङ्मयस्य परिधेः अन्तः सन्ति, यदा च तत्प्रामाण्यधारिण्यः अन्याः तद्बहिर्गताः सन्ति।

अस्तु! एवम् पूर्वपरम्परया परस्परभिन्नकालयोः परस्परभिन्नाधारयोः प्रचलितत्वात् इमे द्वे अभिधाने—वेद: श्रुतिश्च-स्वभावत एव परस्परपर्यायौ न भूत्वा स्वकीयम् परस्परव्यतिरिक्तम् स्वतन्त्रम् अभिधेयम् धत्तः, फलतश्च अनयोः अभिधेयभूतयोः वाङ्मययोः परिधी अपि अस्मिन् रूपे परस्परभिन्नौ स्तः यत् यदा केवलम् मन्त्रात्मकम् वाङ्मयम् वेदाभिधेयम् अस्ति, तदा सम-स्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् श्रुत्यभिधेयम् अस्ति। सूत्रस्मृतिपुराण-काले ब्राह्मणारण्यकोपनिषदाम् अपि मन्त्रैः सह घनिष्ठतया सम्बद्धानाम् सताम् मन्त्रवत् श्रुतिरूपेण सुदूरकालात् समागतत्वात्, फलतश्च तेभ्यः मन्त्र-वत् एव स्वभावतः 'श्रुति' इत्यभिधानस्य दत्तत्वात्, मन्त्राणाम् विषये पूर्व-परम्परागतस्य 'वेद' इत्यभिधानस्य पश्चाच्च तेभ्यः दत्तस्य 'श्रुति' इत्य-भिधानस्य च परस्परम् पर्यायवत् जातत्वात्, वेदश्रुतीत्यभिधानद्वयम् पर्याय-वत् मन्तुम् मार्गः प्रशस्तः अभवत्, फलतश्च 'श्रुति' शब्दाभिधेयब्राह्मणानि अपि वेदशब्दाभिधेयानि मन्तुम् आरब्धानि। तस्मिन् काले रूढायाः 'वेद

सनातन अपौरुषेयश्च' इति मान्यताया कारणात् वेदप्रतिपाद्यम् परमश्रद्धेयम् परमप्रामाणिकम् च अमन्यत। इदम् गौरवम् ब्राह्मण प्रतिपाद्याय अपि प्राप्येत, यतो हि अन्यथा उक्तमान्यताया प्रकाशे तत्प्रतिपाद्यम् तत् महत्त्वम् प्राप्तुम् न अशक्नोत् यस्य च तस्मिन् समये परमावश्यकता आसीत्, अत तानि अपि सनातनानि अपौरुषेयाणि च प्रदर्शयितुम् तेभ्य अपि 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् (आ०, श्रौ० सू० ३१) इत्यादिरूपे 'वेद' इत्यभिधानम् दत्तम् अस्ति, अन्यथा 'वेद' 'श्रुति' च इमौ शब्दौ पूर्वोक्तरीत्या मूलपरम्परानुसारेण परस्परपर्यायौ न स्त। फलतश्च यद्यपि सर्व अपि 'वेद' 'श्रुति' अस्ति, श्रुतिवाङ्मयपरिधौ वा समाविशति, किन्तु सर्वा अपि 'श्रुति' 'वेद' नास्ति, वेदवाङ्मयपरिधौ वा न समाविशति।

१३

वेदानाम् महत्त्वम्

१—**प्रास्ताविकम्**—यतो हि वेदवाङ्मयम् सुदूरे अतीतकाले वर्तमानस्य मानवसमाजस्य धार्मिकभावनानाम् दार्शनिकविचारधाराणाम् च वर्णनम् प्रस्तुतम् करोति, अत इदम् विश्वसाहित्ये स्वकीयम् एकम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते। अस्मात् वाङ्मयात् अतिरिक्तम् अन्यत् किमपि एतादृशम् वाङ्मयम् सम्पूर्णेऽपि विश्वे नास्ति यत् इदम् वाङ्मयम् इव मानवसंस्कृते प्राचीनतमस्य स्वरूपम् प्रकाशितम् करोति। मानवसंस्कृते मानवधर्मस्य च प्राचीनतमस्य स्वरूपस्य प्रकाशकम् इदमेव एकमात्रम् वाङ्मयम् सुरक्षितम् वर्तते। वेदवाङ्मयस्य अस्यैव महत्त्वस्य कारणात् प्राचीनकालीनस्य मानवस्य धार्मिकाणाम् दार्शनिकानाम् च अनुभूतीनाम् जिज्ञासवः विश्वस्य विभिन्ना विद्वांसः इदम् स्वस्य अनुसन्धानपूर्णस्य अध्ययनस्य विषयम् कृतवन्तः सन्ति। अस्माकम् भारतीयानाम् कृते तु इदम् एकम् अपूर्वम् पैतृकम् निधानम् इव अस्ति। यत्र एकतः अस्माकम् संस्कृतसाहित्यस्य विभिन्ना धारा इदम् मूलम् उपजीव्यम् वा कृत्वा प्रवाहिता सन्ति, तत्र अपरतः अस्माकम् जीवनधाराऽपि इदमेव स्रोतः कृत्वा सुदूरात् अतीतकालात् आरभ्य अधुनावधि प्रवहमाना वर्तते। फलतः अस्माकम् भारतीयानाम् कृते अस्य अध्ययनम् मननम् च ततोऽपि अधिकतरम् आवश्यकम् वर्तते। अपरञ्च, संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् तु तदवधि पूर्णमेव न कथयितुम् शक्यते, यदवधि वेदवाङ्मयस्यापि यथाशक्ति अध्ययनम् न कृतम् स्यात्। एतादृशस्य महत्त्वपूर्णस्य वाङ्मयस्य यावान् अपि महिमा गीयते, तावान् अल्प एव अस्ति।

२—**परम्परागतम् महत्त्वम्**—भारतीयपरम्परायाम् वेदस्य स्वाभिव्यक्तिकालात् एव परमम् महत्त्वम् आसीत्, यच्च अद्यावधि वर्तते, अनन्तरम् च स्थास्यति। अस्य एकैकम् अक्षरम् प्राचीनकालात् एव परमपावनम्, परमप्रामाणिकम् फलतश्च परमश्रद्धेयम् मन्यमानम् सत् वर्तते। इदम् अपि एकम् सुविदितम् तथ्यम् अस्ति यत् वैदिकपरम्परायाम् शब्दप्रमाणस्य अत्यधिकम् महत्त्वम् वर्तमानम् सत् अस्ति। शब्दप्रमाणस्य दृष्ट्या च

सम्पूर्णम् वाङ्मयम् श्रुतिस्मृतीतिप्रमुखवर्गद्वये विभज्य, 'श्रुति' स्वतःप्रमाणरूपे सर्वोपरि प्रमाणम् मन्यते स्म, तद्व्यतिरिक्तम् च सम्पूर्णम् वाङ्मयम् स्मृतेः अन्तः कृत्वा, तत् श्रुत्यनुकूलम् सत् एव प्रमाणम् मन्यते स्म। एवम् उक्तायाम् परम्परायाम् शब्दप्रामाण्यस्य दृष्ट्या यत् महत्त्वम् सम्मानम् च श्रुतिवाङ्मयाम् प्राप्तम् भवत् सत् वर्तते स्म, तत् अन्यस्मै कस्मैचित् अपि वाङ्मयाय प्राप्तम् न अभवत्। वैदिके समाजे परम्परागतरूपेण श्रुतिवाङ्मयम् एतादृशम् स्वतःप्रमाणम् वाङ्मयम् मन्यते स्म यत् अस्य प्रामाणिकतायाः सम्बन्धे कदापि केषाञ्चित् तर्काणाम् युक्तीनाम् वा आधारे कोऽदृश अपि कोऽपि सन्देहः एव न प्रकटितः, अपि तु अस्य प्रतिपाद्यम् सदैव पुरुषस्वभावसुलभेभ्यः भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषेभ्यः सर्वथा मुक्तम् रहितम् वा मत्वा शिरोधार्यरूपे स्वीकरणीयम् अभवत्। यद्यपि अस्य अर्थनिर्धारणस्य प्रयत्नस्तु सदैव जातः, फलतश्च अस्मिन् सम्बन्धे विवादः अपि प्रचलितः सन् वर्तते स्म, किन्तु अस्य प्रामाणिकतायाः सम्बन्धे कदापि कोऽपि विवादः न अभवत्, अपि तु सर्वैः अस्य प्रामाण्यम् येनापि सन्देहेन संकोचेन वा विना नतमस्तकैः भक्तिः स्वीकृतम्।

यथा च ब्रह्मसूत्राणाम् भाष्येण ज्ञायते, एतेषाम् रचनाकालेऽपि श्रुतीनाम् प्रामाण्यम् एतावत्सन्देहातीतम् स्वयसिद्धम् च अभवत् यत् ब्रह्मसूत्रकारः यदा स्वकीयम् किञ्चित् प्रतिपाद्यम् युक्तिभिः उपपत्तिभिः वा साधयितुम् प्रयत्नम् कुर्वन् इत्यङ्करणे स्वम् असमर्थम् प्राप्नवान् तदा स निःसकोचम् श्रुतिमेव प्रमाणरूपे प्रस्तूय इदम् अवबुद्धवान् अस्ति यत् यस्य समाजस्य समक्षे स स्वप्रतिपाद्यम् एकस्य मान्यस्य तथ्यस्य रूपे प्रस्तुवन् वर्तते, स आपातत अनुपपन्नरूपे प्रतीयमानम् अपि प्रतिपाद्यम् श्रुतिप्रमाणबलेन स्वीकर्तुम् शक्नोति।[1] एतेन इदम् ज्ञायते यत् श्रुतिवाङ्मयाय स्वस्य स्वतःप्रामाण्यस्य सम्बन्धे कियती अपूर्वा मान्यता प्राप्ता अस्ति।

एतादृशस्य स्वतःप्रमाणरूपे सम्मानितस्य महामहिमशालिनः श्रुतिवाङ्मयस्य अपि मूर्धन्यभूतम् वेदवाङ्मयम् वर्तते। यस्य महिमा स्वयम् श्रुतिवाङ्मयेन एव स्वीकृतः। यथा च स्वयम् वेदमन्त्राणाम् दर्शनेन ज्ञायते, कालक्रमेण परवर्तिभिः मन्त्रैः पूर्ववर्तिमन्त्राणाम् प्रशंसा स्तुतिः वा कृता वर्तते। पुरुषसूक्तीय 'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे' (ऋ० १०।९०।९) इति मन्त्रः एतादृशम् उद्गारम् अभिव्यनक्ति यत् ऋगादयः मन्त्राः मानवीयात् स्रोतसः उद्भूताः न सन्ति इव। सामवेदीयकौथुमसंहितायाः 'ऋचः साम यजामहे याभ्याम् कर्माणि कृण्वते' (पू० ४।८।१०) इति

१– ब्रह्मसूत्र २।१।२७।

मन्त्र ऋचम् साम च यजनीयत्वरूपे मन्यते । एवमेव अथर्ववेदीयशौनकसंहितायां 'ऋच साम यदप्राक्ष हविरोजो यजुर्बलम् । एष मा तस्मान्मा हिंसीद् वेद पृष्ट शचीपते' (७।५४।२) इति मन्त्र ऋगादीन् ज्ञानस्रोतोरूपे स्तौति। वेदातिरिक्तम् ब्राह्मणादिकम् श्रुतिवाङ्मयम् तु अनेकश 'अपि नऽऋषेवच श्रुतम्', 'तद् तद्ऋषिणा ह्युक्तम्' इत्यादिरूपेण वेदमन्त्रान् उद्धृत्य तेभ्य स्वसम्मानम् प्रदर्शयति, 'अयो वेदा अजायन्ताग्नेऋ ग्वेदो वायोयजुर्वेद सूर्यात् सामवेद' (श० ब्रा० ११।५।८।३) इत्यादिरूपे च वेदानाम् दिव्याम् उत्पत्तिम् कथयित्वा तेभ्य स्वसम्मानम् प्रकटयति । पश्चात् सूत्रस्मृतिपुराण एवञ्च तदतिरिक्तेन सर्वेण अपि संस्कृतवाङ्मयेन वेदमहिमा गीत एव ।

यथा च संस्कृतवाङ्मयस्य उपरि दृष्टिपातकारणेन ज्ञायते यत् वेदात् अनु अस्तित्वम् प्राप्नुवता सर्वेण अपि वाङ्मयेन प्राय प्रत्यक्षत अप्रत्यक्षत वा वेदम् उपजीव्य तदाधारेण स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादनम् कृतम् । ब्राह्मणानि प्रत्यक्ष वेदमन्त्राधारेण स्वप्रतिपाद्यम् प्रतिपादयन्ति तेषाम् विनियोगम् प्रदर्शयन्ति, तदर्थान् च यथावसरम् प्रकाशयन्ति । आरण्यकोपनिषद वेदमन्त्रेषु बीजरूपेण अभिव्यक्तम् दर्शनम् पल्लवितम् कुर्वन्ति । सूत्राणि स्मृतयश्च तेषाम् आधारेण एव विभिन्नान् आचारान् लोकव्यवहारम् च प्रदर्शयन्ति । इतिहास-पुराणानि वेदाख्यानानि एव पल्लवितानि कुर्वन्ति, तानि च आश्रित्य पुन विभिन्नानाम् काव्यनाटकादीनाम् रचना जाता । अन्ये च ग्रन्था वेदाधारेण एव स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादने अग्रसरा भवन्ति । एवम् वेदवाङ्मयम् सर्वस्य अपि संस्कृतवाङ्मयस्य उपजीव्यत्वरूपे परमम् महत्त्वम् धत्ते ।

इदम् वेदवाङ्मयस्य एव अपरम् महत्त्वम् यत् परम्परा तत् अपौरुषेयम् ईश्वरप्रणीतम् च उद्घोषितम्, तादृशम् मन्यते च । यद्यपि अयम् विचारस्य विषय अस्ति यत् वेदमहत्त्वात् कारणात् तस्य अपौरुषेयता ईश्वर-प्रणीतता वा स्वीकृता अथवा वेदस्य अपौरुषेयत्वात् तस्य महत्त्वम् स्वीकृतम् । यदि द्वितीया स्थिति वर्तते चेत् वेदस्य स्वप्रतिपाद्याधारेण स्वस्वरूपनिष्ठम् महत्त्वम् न अवशिष्यते, अपि तु केवलम् स्वमूलमहत्त्ववशात् महत्त्वम् आयाति । किन्तु वस्तुत इयम् वार्ता नास्ति । वेदस्य महत्त्वम् स्वप्रतिपाद्याधारेण स्वस्व-रूपनिष्ठम् एव वर्तते, तद्वशात् एव परम्परया तस्य अपौरुषेयता ईश्वर-प्रणीतता वा मता सभाव्यते । अत वेदस्य स्वरूपनिष्ठम् महत्त्वम् एव सदा अनुसन्धेयम् ।

३—विविधम महत्त्वम—वेदस्य विविधम् महत्त्वम् वर्तते । सर्व-प्रथमम् तु तस्य विशुद्धम् धार्मिकम् महत्त्वम् वर्तते । भारतवर्षे वैदिके समाजे सर्व अपि धार्मिक कर्मकलाप वेदाधारेण एव सम्पाद्यते । तदाधारेण तदाधारितग्रन्थाधारेण वा एव कस्य अपि कृत्यस्य धार्मिकत्वाधार्मिकत्वनि-

र्णय क्रियते। 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इतिवाक्यानुसारेण धर्मस्य मूलम् अर्थात् परमम् प्रमाणम् प्रवतकम् वा वेद एव मन्यते। तुलनात्मकधर्मविज्ञानस्य दृष्ट्या अपि वेदस्य परमम् महत्त्वम् अस्ति।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् सांस्कृतिकम् वर्तते। भारतीयानाम् सर्वस्य अपि सांस्कृतिकजीवनस्य प्रत्यक्षत अप्रत्यक्षत वा मूलम् वेदवाङ्मयम् एव अस्ति। याम् संस्कृतिम् वेद विकसिताम् अकरोत् सा एव प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यावधि भारतीयजीवनधाराया मूलम् वर्तते।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् दार्शनिकम् वर्तते। यानि मुख्यानि भारतीयानि दर्शनानि सन्ति, तेषाम् विचारधाराणाम् यत्किंचित् तत्त्वम् तु वेदे अनुसन्धातुम् शक्यते एव, किन्तु भारतस्य यत् राष्ट्रीयम् दर्शनम् 'वेदान्त' वर्तते, तस्य तु मूलम् वेद एव वर्तते। या दार्शनिकी विचारधारा मूलरूपेण वेदे अभिव्यक्ता, तस्या एव क्रमिक विकास उपनिषत्सु दृश्यते, उपनिषदाधारेण च वेदान्तदर्शनस्य स्थापना जाता, यस्य च विकास अग्रे ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादिषु जात।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् साहित्यिकम् वर्तते। यथा च अधुना एव पूर्वम् दृष्टम्, समस्तस्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रत्यक्षत अप्रत्यक्षत वा उपजीव्यम् वेदवाङ्मयम् वर्तते। वेदम् अनु अस्तित्वम् प्राप्नुवता संस्कृतवाङ्मयेन तस्मात् साक्षात् व्यवहितरूपेण वा भाषा शब्दावली वा गृहीता, प्रतिपाद्या अर्था अपि गृहीता। स्वयम् अपि वेदे या साहित्यिकला वर्तते तस्या अपि न्यूनम् महत्त्वम् नास्ति। सहैव तस्मिन् यद् विभिन्नविषयाणाम् न्यूनाधिकरूपेण सूक्ष्मविकसितरूपेण वा प्रतिपादनम् अस्ति, तद् अपि तस्य अपूर्वम् महत्त्वम् द्योतयति।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् भाषावैज्ञानिकम् वर्तते। वेद विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति, अत तस्य भाषाभाषावैज्ञानिकदृष्ट्या अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। तस्या विश्वस्य अन्याभि प्राचीनाभि भाषाभि सह भाषावैज्ञानिकेन तुलनात्मकेन अध्ययनेन भाषावैज्ञानिकै बहु प्राप्तुम् शक्यते, यत्प्राप्त्यर्थम् तै प्रयास अपि कृत क्रियते च, तथा च तत्र साफल्यम् अपि लब्धम्। वस्तुत तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य स्थापना एव वेदभाषापरिचयेन जाता।

वेदस्य अपरम् महत्त्वम् ऐतिहासिकम् अस्ति। तस्य विश्वस्य उपलब्धप्राचीनतमवाङ्मयत्वात् स्वसमकालीनानाम् विभिन्नतथ्यानाम् विषये तेन प्रकाश पातयितुम् शक्यते, यश्च अनुसन्धातृभि ग्रहीतुम् पार्यते। भारतस्य कृते तु वेदस्य इदम् महत्त्वम् अत्यन्तम् एव अपेक्षणीयम् वर्तते। अस्य आधारेण प्राचीनरूपे सिद्धस्य तस्य इतिहासस्य पुन सघटनम् कर्तुम् शक्यते।

इदानीम् भारतस्य कृते वेदस्य सर्वोपरि महत्त्वम् राष्ट्रीयम् वर्तते यथा च पूर्वम् उक्तम्,[1] अस्य आधारेण भारतस्य राष्ट्रीयम् गौरवम् सुरक्षितम् सत् वर्धमानम् वर्तते । वेदस्य आधारे एव भारतीयाः इदम् उद्घोषयितुम् शक्नुवन्ति यत् विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदरूपे तेषाम् एव वाङ्मयम् अस्ति । तदाधारेण ते इदम् कथयितुम् शक्नुवन्ति यत् तेषाम् संस्कृतिः सभ्यता च अतीव प्राचीना वर्तते । पूर्वकाले ते असंस्कृताः असभ्याः वा न आसन्, अपि तु यदा विश्वस्य बहूनाम् राष्ट्राणाम् जन्म अपि न जातम्, जातेषु अपि तेषु सम्यक् विवेकः एव न उत्पन्नः आसीत्, तदा भारतम् ज्ञानविज्ञानयुक्तम् सत् सुसंस्कृतरूपे सुसभ्यरूपे च विराजते स्म ।

अस्तु । उक्तप्रकारेण वेदः त्रिविधमहत्त्वशाली वर्तते । फलतश्च तस्मात् विभिन्नफलकाङ्क्षिभिः सः यथा पूर्वकाले अधीयते स्म अनुशील्यते स्म च, तथैव इदानीम् अपि अस्माभिः सर्वैः भारतीयैः सः सदैव यथाशक्ति अध्येयः अनुशीलनीयश्च, येन नः वैयक्तिकेन कल्याणेन सह सामाजिकम्, राष्ट्रीयम्, विश्वजनीनम् च कल्याणम् एव भविष्यति ।

[1] —पृष्ठ ८ ।

१४

वेदानाम् उद्भव (अ)

(परम्परागतम् मतम्)

१—मीमांसकानाम् मतम्—वेदवाङ्मयम् समग्रे भारतीये साहित्ये तु प्राचीनम् अस्ति एव, किन्तु तत् समग्रे विश्वसाहित्ये अपि प्राय प्राचीनतमम् उपलब्धम् वाङ्मयम् मन्यते। किन्तु भारतीयपरम्परागतमान्यतानुसारेण तु तत् अनादि अपौरुषेयम् च मन्यते अर्थात् कस्मिन् अपि कालविशेषे केन अपि पुरुषविशेषेण तस्य रचना न कृता। अस्या मान्यताया प्रबलतमा प्रतिपादकश्च भारतीया मीमांसका सन्ति। केनचित् आन्तरिकमतभेदेन सह एषाम् प्रमुखम् मतम् अस्ति यत् तस्य जगत कदापि सृष्टि न जाता, न च अस्य प्रलय एव भविष्यति। इदम् जगत् एवमेव अनादिकालात् प्रवर्तमानम् अस्ति, अनन्तकालपर्यन्तम् च प्रवृत्तम् स्थास्यति। अस्य जगत क अपि स्रष्टा नियामक वा ईश्वर अपि नास्ति। यथा अस्य जगत कस्मिन् अपि कालविशेषे केन अपि पुरुषविशेषेण (जीवेन ईश्वरेण वा) सृष्टि न कृता, तथैव वेदवाङ्मयस्य कस्मिन् अपि कालविशेषे केन अपि पुरुषविशेषेण (जीवेन ईश्वरेण वा) सृष्टि न कृता। यथा जगत् अनादिपरम्परया प्रवर्तमानम् सत् वर्तते, तथैव वेदवाङ्मयम् अनादिभूतया गुरुशिष्यपरम्परया प्रवर्तमानम् सत् वर्तते। एतम् वेदवाङ्मयम् अनादि अपौरुषेयम् च अस्ति। मीमांसकानाम् अनुसारेण वेद भागद्वये विभक्त अस्ति—मन्त्रे ब्राह्मणे च मन्त्रब्राह्मणात्मकम् च समस्तम् वाङ्मयम् अनादि अपौरुषेयम् च अस्ति।

२—वेदान्तिनाम मतम्—वेदान्तिभि उक्ताम् परम्परागतमान्यताम् मन्यमाने अपि तस्या उपपत्ति किंचिद्भिन्नरूपे प्रदर्शिता। मीमांसका इव ते अपि इदम् मन्यते यत् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् समग्रम् वाङ्मयम् वेद अस्ति, तच्च अनादि अपौरुषेयम् च अस्ति। किन्तु सहैव ते इदम् मन्यते यत् अस्य जगत सृष्टिप्रलयो भवत। सृष्टिप्रलयो च स्वाभाविकरूपेण औपाधिकरूपेण

अपि पुरुषस्य अर्थात् कस्य अपि जीवस्य व्यक्तिविशेषस्य वा रचना न सन् उक्तरूपात् पुरुषात् भिन्नस्य अपुरुषस्य रचना अस्ति। एवम् स मीमांसकानाम् वेदान्तिनाम् वा मतस्य समर्थनम् न कृत्वा एकेन प्रकारेण नैयायिकानाम् एव मतम् स्वीकृतवान्।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि ज्ञेयम् अस्ति यत् स पूर्ववर्तिनाम् मीमांसकवेदान्तिनैयायिकानाम् अनुसारेण समग्रम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदम् न अमन्यत, अपि तु तद्विपरीतम् उक्तवाङ्मयस्य एकस्य मन्त्रात्मकस्य भागस्य अपि केवलम् चतुःसंहितात्मकम् अंशम्[1] वेदम् अमन्यत, फलतश्च उक्तपरम्परागतमान्यताया अनुसारेण तमेव ईश्वरप्रणीतम् स्वीकृतवान्, तद्व्यतिरिक्तम् च अवशिष्टम् समग्रम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदम् न मत्वा, अपितु वेदव्याख्यानमात्रम् मत्वा, फलतश्च तत् ईश्वरप्रणीतम् न मन्यमानः सन् ऋषिप्रणीतम् अमन्यत। दयानन्दस्वामिनः कथनम् अस्ति यत् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य ब्राह्मणभागे कालविशेषस्य इतिहासः उपलभ्यते, यश्च ईश्वरप्रणीते वाङ्मये असम्भवी, अतः तस्य ईश्वरप्रणीतत्वासिद्धत्वात् वेदत्वम् नास्ति। सहैव तत्र मन्त्रात्मकस्य भागस्य तस्य चतुःसंहितात्मकस्य अंशस्य वा व्याख्यानम् समुपलभ्यते, अतोऽपि तस्य वेदव्याख्यानमात्रत्वात् वेदत्वम् फलतश्च ईश्वरप्रणीतत्वम् स्वतः एव निरस्यते। एवमेव चतुःसंहितात्मकात् अंशात् व्यतिरिक्ते मन्त्रभागे—उक्तांशव्यतिरिक्तासु समस्तासु मन्त्रसंहितासु—उक्तांशरूपवेदव्याख्यानस्य उपलब्धत्वात् तस्य अपि वेदव्याख्यानमात्रत्वात् वेदत्वम् फलतश्च ईश्वरप्रणीतत्वम् दूरीभवति।

केवलम् चतुःसंहितात्मकः अंशः एव वेदः अथवा समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदः, इति तु अन्यः विषयः अस्ति, यस्मिन् च पूर्वम् विचारः जातः एव[2], प्रस्तुतप्रसङ्गे तु इदमेव ध्येयम् अस्ति यत् दयानन्दस्वामिनः अनुसारेण समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् ईश्वरप्रणीतम् नास्ति, अपितु तस्य केवलम् चतुःसंहितात्मकः अंशः एव ईश्वरप्रणीतः अस्ति।

५—परम्परागतमतसमीक्षणम्—अत्र वेदानाम् उद्भवस्य सम्बन्धे प्रचलितानि परम्परागतानि यानि प्रमुखानि मतानि प्रदर्शितानि सन्ति तैः स्पष्टम् अस्ति यत् कस्मिन् अपि काले प्रवृत्ताम् इमाम् मान्यताम् यत् वेदः

१—ऋग्वेदीयशाकलसंहिता शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनसंहिता सामवेदीयकौथुमसंहिता, अथर्ववेदीयशौनकसंहिता।

२—वेदस्वरूपविषयकम् निबन्धचतुष्टयम् पृष्ठ ३३-८५।

वा अस्य जगत सृष्टिनियन्तृ च ब्रह्म करोति, यच्च जगत्कारणम् जगदीश्वरम् च अस्ति। जगत्सृष्टौ सत्याम् तदङ्गभूतस्य वेदस्य अनुद्भव कथम् अभवी, इति प्रश्नस्य उत्तरे वेदान्तिनाम् कथनम् अस्ति यत् वेद अस्य सृष्टस्य प्रतीयमानस्य वा जगत अङ्गम् नास्ति, फलतश्च जगता सह तस्य सृष्टिप्रलयौ न भवत। वेदस्तु एकम् अनादि अपौरुषेयञ्च च वाङ्मयम् अस्ति, यच्च अनादिकालात् एव अनादे ईश्वरस्य स्वाभाविकस्य ज्ञानस्य विषय भवन् वर्तते। अनन्तकालावधि च अनन्तस्य ईश्वरस्य ज्ञानस्य विषय भवन् स्थास्यति। शब्दान्तरेषु, अनादिकालात् एव ईश्वरस्य वेद अनेन प्रकारेण स्वत एव स्मृत अस्ति, यथा कस्यचित् जनस्य किमपि गीतम् पद्यम् वा स्मृतम् स्यात्। ईश्वरस्य वेदविषयिणी स्मृति तस्य स्वरूपानुबन्धिन स्वाभाविकस्य ज्ञानस्य अङ्गम् अस्ति। फलत यदात ईश्वर अस्ति, तदात एव वेद अस्ति। यतश्च ईश्वर अनादि अस्ति, अत वेद अनादि अस्ति, ईश्वर अनन्त, अत वेद अनन्त अस्ति। जगत्सृष्टे अनन्तरम् ईश्वर देवानाम् ऋषीणाम् वा हृदये वेदम् प्रकाशयति, पुन गुरुशिष्यपरम्पराद्वारा जगति वेद प्रचलन् सन् वर्तते, जगत प्रलये च सम्पन्ने सर्वस्मिन् अपि नष्टे वेद स्वमूलाश्रमे ईश्वरे पूर्ववत् स्थित वर्तते।

३—नैयायिकानाम् मतम्—भारतीयनैयायिका वेदस्य अनादित्वम् अपौरुषेयत्वम् च तर्कस्य निकषे कषित्वा निर्णीतवन्त यत् उक्ता मान्यता उक्तरूपे तर्कसंगता नास्ति। प्रत्येकम् सावयवम् वस्तु एकम् कार्यम् भवति, प्रत्येकम् च कार्यम् येन केन अपि कर्त्रा कालविशेषे उत्पादितम्, निर्मितम् कृतम् वा भवति। वेद एकम् सावयवम् वस्तु वर्तते, यतो हि स वर्णशब्दवाक्यसंयोगेन निष्पन्न अस्ति, सावयवत्वात् च स एकम् कार्यम् अस्ति। फलत स केन अपि कर्त्रा कस्मिन् अपि कालविशेषे कृत अस्ति, एवम् च स अनादि अपौरुषेयश्च न सन् सादि पौरुषेयश्च वर्तते। इयती वार्ता अवश्यम् अस्ति यत् यत वेद एकम् महत् कार्यम् वर्तते, अन तस्य ज्ञानस्य निधानम् अस्ति, अत स अल्पज्ञस्य जीवस्य कृति न सन् सर्वज्ञस्य पुरुषस्य-ईश्वरस्य-कृति अस्ति। सृष्टिप्रारम्भे ईश्वर वेदम् रचयति, प्रलये सति जगता सह वेद अपि विनश्यति। नैयायिका अपि म न्त्रब्राह्मणात्मकम् समग्रम् वाङ्मयम् वेदम् मन्यते इदम् समग्रम् च वाङ्मयम् उक्तप्रकारेण ईश्वरीयाम् कृतिम् मन्यन्ते।

४—स्वामिन दयानन्दस्य मतम्—आधुनिककाले समागत्य आर्यसमाजप्रवर्तक स्वामी दयानन्द वेदविषये विचारम् कृतवान्। स इमाम् मान्यताम् स्वीकृतवान् यत् वेद अपौरुषेय अस्ति, किन्तु सहैव स कथितवान् यत् वेद ईश्वरीया कृति अस्ति। इत्थम् तस्य अनुसारेण 'अपौरुषेय' शब्दस्य अर्थ मीमांसकवेदान्तिनैयायिकानाम् अनुसारेण न सन् अयम् अस्ति यत् वेद यस्य

अपि पुरुषस्य अर्थात् कस्य अपि जावस्य व्यक्तिविशेषस्य वा रचना न सन् उक्तरूपात् पुरुषात् भिन्नस्य अपुरुषस्य रचना अस्ति । एवम् स मीमांसकानाम् वेदान्तिनाम् वा मतस्य समर्थनम् न कृत्वा एकेन प्रकारेण नैयायिकानाम् एव मतम् स्वीकृतवान् ।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि ज्ञेयम् अस्ति यत् स पूर्ववर्तिनाम् मीमांसकवेदान्तिनैयायिकानाम् अनुसारेण समग्रम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदम् न अमन्यत, अपि तु तद्विपरीतम् उक्तवाङ्मयस्य एकस्य मन्त्रात्मकस्य भागस्य अपि केवलम् चतुःसंहितात्मकम् अंशम्[1] वेदम् अमन्यत, फलतश्च उक्तपरम्परागतमान्यताया अनुसारेण तमेव ईश्वरप्रणीतम् स्वीकृतवान्, तद्व्यतिरिक्तम् च अवशिष्टम् समग्रम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेदम् न मत्वा, अपितु वेदव्याख्यानमात्रम् मत्वा, फलतश्च तत् ईश्वरप्रणीतम् न मन्यमान सन् ऋषिप्रणीतम् अमन्यत । दयानन्दस्वामिन कथनम् अस्ति यत् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वाङ्मयस्य ब्राह्मणभागे कालविशेषस्य इतिहास उपलभ्यते, यश्च ईश्वरप्रणीते वाङ्मये असम्भवी, अत तस्य ईश्वरप्रणीतत्वासिद्धत्वात् वेदत्वम् नास्ति । सहैव तत्र मन्त्रात्मकस्य भागस्य तस्य चतुःसंहितात्मकस्य अंशस्य वा व्याख्यानम् समुपलभ्यते, अतोऽपि तस्य वेदव्याख्यानमात्रत्वात् वेदत्वम् फलतश्च ईश्वरप्रणीतत्वम् स्वत एव निरस्यते । एवमेव चतुःसंहितात्मकात् अंशात् व्यतिरिक्ते मन्त्रभागे —उक्तांशव्यतिरिक्तासु समस्तासु मन्त्रसंहितासु—उक्तांशरूपवेदव्याख्यानस्य उपलब्धत्वात् तस्य अपि वेदव्याख्यानमात्रत्वात् वेदत्वम् फलतश्च ईश्वरप्रणीतत्वम् दूरीभवति ।

केवलम् चतुःसंहितात्मक अंश एव वेद अथवा समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् वेद, इति तु अन्य विषय अस्ति, यस्मिन् च पूर्वम् विचार जात एव[2], प्रस्तुतप्रसङ्गे तु इदमेव ध्येयम् अस्ति यत् दयानन्दस्वामिन अनुसारेण समस्तम् मन्त्रब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् ईश्वरप्रणीतम् नास्ति, अपितु तस्य केवलम् चतुःसंहितात्मक अंश एव ईश्वरप्रणीत अस्ति ।

४—**परम्परागतमतसमीक्षणम्** —अत्र वेदानाम् उद्भवस्य सम्बन्धे प्रचलितानि परम्परागतानि यानि प्रमुखानि मतानि प्रदर्शितानि सन्ति तै स्पष्टम् अस्ति यत् कस्मिन् अपि काले प्रवृत्ताम् इमाम् मान्यताम् यत् वेद

१—ऋग्वेदीयशाकलसंहिता, शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनसंहिता सामवेदीय कौथुमसंहिता, अथर्ववेदीयशौनकसंहिता ।

२—वेदस्वरूपविषयकम् निबन्धचतुष्टयम् पृष्ठ ३३ ४५ ।

अनादि अपौरुषयश्च अस्ति अधिकाधिकरूपेण उपपन्नाम् सम्पादयितुम् प्रयत्न निरन्तरम् क्रियमाण अभवत्। मीमांसका वेदान् नितान्तम् एव निराधाररूपे अपौरुषेयान् अमन्यन्त। वेदान्तिन तान् अपौरुषेयान् मन्यमाना अपि तेषाम् नित्यम् आधारम् ईश्वरम् अमन्यन्त। नैयायिका उक्ताम् मान्यताम् अधिकतरम् उपपन्नाम् कर्तुम् वेदान् ईश्वरप्रणीतान् अमन्यन्त। अन्ते च स्वामी दयानन्द वेदनाम्ना प्रसिद्धे समस्त वाङ्मये उक्ताम् मान्यताम् उपपन्नाम् सतीम न दृष्ट्वा सीमितम् वाङ्मयम् एव वेदम् मत्वा तस्य एव सम्बन्धे परम्परागताम् मान्यताम् उपपन्नाम् प्रदर्शयितुम् प्रयत्नम् कृतवान्। इत्थम् श्रीस्वामिनम् प्रति आगच्छन्ती आगच्छन्ती उक्ता मान्यता तम् प्राप्य अल्पीयम एव वाङ्मयस्य विषये अवस्थिता अभवत्। पुनश्च श्रीस्वामिन एव तासाम् युक्तीनाम्, यासाम् च 'वेद इति मन्यमानस्य वाङ्मयस्य अधिकांशम्—अनेका सहिता समस्तान च ब्राह्मणानि—ईश्वरप्रणीतम् न मन्तुम् स उचितरूपेण प्रयोगम् कृतवान् अस्ति, यदि तस्य अल्पांशस्य सम्बन्धे अपि, यम् श्रीस्वामी ईश्वरप्रणीतम् अमन्यत, प्रयोग क्रियते चेत् तस्य अपि ईश्वरप्रणीतत्वम् न अवशिष्यते।

अस्तु! उक्तप्रकारेण परम्परागतमान्यता ताम् मन्यमान एव क्रमश परिष्कृता सती एतादृशम् रूपम् प्राप्नोति यत सा स्वत स्वकीयम् अस्तित्वम् विहाय अन्य उपपन्नायै स्वीकरणीयाय च मान्यताय स्थानम् अर्पयति यत् वेदा क अपि महापुरुषै रचिता सन्तु नाम, कियति च अपि प्राचीनकाले रचिता सन्तु नाम, किन्तु ते कस्मिन् अपि कालविशेषे कश्चित् पुरुष एव रचिता सन्ति, अथ च परम्परागतमान्यता तु केवलम् तस्या धार्मिकाया प्रवृत्ते प्रसव अस्ति यस्या अनुसारेण विभिन्नधर्माणाम् अनुयायिन स्वान् प्राचीनधर्मग्रन्थान् अनादीन् ईश्वरीयान् उद्गारान् वा मत्वा तान् प्रति स्वम् श्रद्धाभावम् सम्मानम् च प्रकटयन्ति अथ च अस्मिन् रूपे वास्तविकानाम् मनीषिप्रणेतृजनानाम् महत्त्वम् तिरोदधति।

१५

वेदानाम् उद्भव (आ)

(तथ्यानुकूलम् मतम्)

१—अपौरुषेयत्वनिरास—यथा च पूर्वम् कथितम् अस्ति, वेदानाम् विषये परम्परागता मान्यता अस्ति यत् ते अनादय अपौरुषेयाश्च सन्ति, अथवा सृष्टिप्रारम्भे ईश्वरेण प्रणीता सन्ति। आधुनिकम् विद्वज्जगत् इमाम् मान्यताम् बुद्धिग्राह्याम् तथ्यानुकूलाम् च न दृष्ट्वा न स्वीकरोति। किमपि वाङ्मयम् अपौरुषेयम् अपि भवितुम् शक्नोति, इयम् कल्पना अपि न कर्तुम् शक्यते। प्रत्येकम् वाङ्मये केषाञ्चित् विचाराणाम् भावानाम् वा अभिव्यक्ति भवति, एषाम् च अभिव्यक्तानाम् विचाराणाम् भावानाम् च केनापि पुरुषेण एव अनिवार्यत सम्बन्ध भवति अर्थात् एषाम् विचाराणाम् भावनाम् च स्रोत कश्चन पुरुष एव भवति यश्च एभ्य कस्यापि वाङ्मयस्य रूपे अभिव्यक्तिम् ददाति। अत समस्तम् विश्ववाङ्मयम् पौरुषेयम् एव अस्ति, अपौरुषेयम् नास्ति। वेदा अपि एतदपवादा न सन्ति। वेदेषु अपि अन्येषु समस्तेषु वाङ्मयेषु इव विचाराणाम् भावानाम् च अभिव्यक्ति अस्ति, फलतश्च ते विचारा भावाश्च केषाञ्चित् पुरुषाणाम् स्रोतस उद्गता सन्ति, एवञ्च तेऽपि पौरुषेया सन्ति, अपौरुषेया नहि। वेदेषु 'वय स्याम पतयो रयीणाम्' (ऋ० वे० १०।१२१।१०), 'तस्मै वाताम हविषा विधेय' (ऋ० वे० १०।१६८।४) इतिसदृशा असंख्या उक्तय सन्ति, यासु विभिन्ना कामना प्रकटिता सन्ति। इमा कामना कथम् अपौरुषेया भवितुम् शक्नुयन्ति? इमास्तु केषाञ्चित् तेषाम् पुरुषाणाम् एव कामना सन्ति ये च धनस्य स्वामिन भवितुम् इच्छन्ति, वातदेवाय च यजनम् कर्तुम् इच्छन्ति। यदा इमा कामना एव अपौरुषेया न सन्ति, तदा तास्य अभिव्यक्तम् रूपम् ददाना इमा उक्तय एव कथम् अपौरुषेया भवितुम् शक्नुवन्ति? उक्ता कामना दधाना पुरुषा ता आसाम् उक्तीनाम् रूपे तथैव प्रकटिता अकुर्वन्, यथा अन्ये सर्वे पुरुषा स्वकामना स्वाभि उक्तिभि

प्रकटयन्ति । यदा कापि अनुभूतिः—विचारानुभूतिः भावानुभूतिः वा—एवं नियमतः अपौरुषेया न भवितुम् शक्नोति तदा तस्याः अभिव्यक्तिस्तु कथमपि अपौरुषेया न भवितुम् शक्नोति। उक्तप्रकाराः अनुभूतयः तदैव कस्मिंश्चित् कालविशेषे प्रकटीभवितुम् अवसरम् प्राप्तवत्यः स्युः, यदा च आसाम् उक्तीनाम् स्रोतोरूपाणाम् उद्गमरूपाणाम् वा पुरुषाणाम् धनमहत्त्वस्य अनुभूतिः जाता स्यात्, तैः धनस्य अभावः अनुभूतः स्यात्, फलतश्च तेषाम् तम् प्राप्तुम् कामना जाता स्यात् । एवमेव वातस्य महत्त्वस्य अनुभूतिम् कृत्वा तेषाम् हृदये तस्य यजनम् कर्तुम् कामना जागृता स्यात् । अनेनैव प्रकारेण 'यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः (ऋ० वे० १०।१४।७) इतिसदृशानि अनेकानि वचनानि कथम् अपौरुषेयाणि मन्तुम् शक्यानि, इमानि तु तेषामेव पुरुषाणाम् वचनानि मन्तव्यानि भविष्यन्ति येषाम् पूर्वपितृजनानाम् निर्देशः एषु कृतः वर्तते। एतादृश्यः उक्तयः तदैव कस्मिंश्चित् कालविशेषे अवसरम् प्राप्तवत्यः स्युः, यदा च इमाः कथयताम् पूर्वपितरः अस्मात् लोकात् प्रयाणम् कृतवन्तः स्युः । एवम् उक्तप्रकाराणि वचनानि दधानः वेदः न तु अनादिः वर्तते न च अपौरुषेयः ।

२—ईश्वरप्रणीतत्वनिरासः—उक्तप्रकाराभिः उक्तिभिः एव इदमपि स्पष्टम् अस्ति यत् वेदः ईश्वरप्रणीतोऽपि नास्ति । किम् एकः ईश्वरः स्वस्मै 'वयम्, 'स्याम,' 'विधेम,' इत्यादीनाम् बहुवचनान्तानाम् पदानाम् प्रयोगम् कर्तुम् शक्नोति ? केनापि प्रकारेण ईश्वरद्वारा स्वस्मै बहुवचनप्रयोगम् संगतम् मत्वापि इदम् तु कथमपि संगतम् न मन्तुम् शक्यते यत् तस्य धनस्य सम्पत्तेर्वा अभावोऽस्ति अथवा सः धनाय लालायितोऽस्ति यच्च सः 'वयं स्याम पतयो रयीणाम्' इतिरूपे धनपतिः कामानाम् भवितुम् कुर्वन् आस्ते अथवा सः वातम् देवम् स्वस्मात् उच्चतरम् मन्यते यच्च तस्मै हविषा यजनम् कर्तुम् कामयमानः अस्ति । एतदतिरिक्तम्, ईश्वरद्वारा 'यत्रा नः पूर्वे पितरः' इतिरूपे स्वपूर्वपितृजनानाम् चर्चा तु नितान्तम् असंगता असंभवा चास्ति। किम् ईश्वरस्यापि केचन पूर्वपितरः भूतवन्तः सन्ति ?

वस्तुतः सर्वेभ्यः देशेभ्यः, सर्वेभ्यः कालेभ्यः, सर्वेभ्यश्च समाजेभ्यः धर्मेभ्यः वा निरपेक्षाय, निर्लिप्ताय असम्बद्धाय वा अनादये ईश्वराय 'विपाट्-शुतुद्री पयसा जवेते' (ऋ० वे० ३।३३।१) इतिरूपे कस्यापि देशस्य विपाट्-शुतुद्र्यादिनदीनाम् वचनम्, 'पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम्' (ऋ० वे० १।११८। ६), 'दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधः' (ऋ० वे० ७।८३।७), 'शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः' (ऋ० वे० १।२४।११), 'ततो जातम् ऋषिमाहुर्वसिष्ठम्' (ऋ० वे० ७।३३।१३), 'चैद्यः कशुः शतमुष्ट्राणां ददत्, (ऋ० वे० ८।३५।३७) इत्यादिरूपे कालविशेषे घटितानाम् घटनानाम् तासाम्

ष्णादिविशिष्टदेवान् मन्यमानस्य तेभ्य
न कस्यचित् विशिष्टस्य मानवसमाजस्य,
मकानाम् सोमसवनाग्न्याधानहवि प्रक्षेपण-
म् चचनम्, सहैव च विशिष्टानाम्
मान्यतानाम् विचारधाराणाम् वा प्रति-
त । तस्य आभि सर्वाभि वार्ताभि किम्
वेदे उक्तप्रकारा वार्ता न सन्ति, उक्त-
एव अस्ति, केवलम् तथ्यस्य अपलाप

वन वार्ता कथिता स्यात् चेत् सा एतादृशी
ष्टेन देशेन कालेन वा एव सम्बद्धा स्यात्,
त् यस्याश्च महत्त्वम् कस्मैचित् समाज-
थिता वार्ता तु स्वभावत विशिष्टात् देश-
शी, सार्वत्रिकस्य, सार्वकालिकस्य, सर्वजनी-
सा एतादृशी वार्ता सम्भवेत् यत् तस्या
म् अपि भागे[1] कस्मिन् अपि काले च उत्प-
सम्बद्धस्य च मानवस्य जीवनम् एव न
वश्यकता नास्ति यत् वेदकथितासु वार्तासु
कारणम् अस्ति यत् स्वयम् वेदम् ईश्वर-
म्, वेदस्य वार्ता तु दूरे, तस्य दर्शनमात्रस्य
स्वस्य अन्येषाम् जनानाम् च तु वेदेन
विश्वस्य अन्ये जना यत्र वेदस्य सहायताम्
यानि प्रकटयन्त सन्ति, तस्मात् चिरन्त-
न्त सन्ति, तत् वेदम् सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य
अपि एतादृशम् तथ्यम् उद्धृत्य विश्वस्य
त्त यत् विश्वस्य अज्ञातम् स्यात्, किन्तु
स्यात् । इदम् अन्या वार्ता यत् आधुनिक-
प्रस्तुते कृते सति इदम् कथ्येत यत् वेदस्य
न वर्णास्ति, किन्तु तस्मात् आविष्कारात्
ते कदापि न दृश्यते, कारण् ते प्रति-
युक्त स्यु । यदि दृश्यते चेत् ते इदानीम्
न ईश्वरेण कस्मिन् ग्रन्थे कस्य एतादृशस्य
स्यापि न स्यात्, किन्तु इदानीम् कर्तुम्
सामर्थ्यम् स्वम् नास्ति यत् वेदस्य
महत्त्वम् अवश्यम् अस्ति

किन्तु तस्य एतादृशम् महत्त्वम नास्ति यत् स सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य रचना मन्येत। वेदस्य प्रतिपाद्यम् उदात्तम् अस्ति, अत तस्य महत्त्वम अपि उत्कृष्टम् अस्ति।

यत वेदे एव पूर्वकालीनानाम मान्यतानाम् कालान्तरे संशोधनम् जायमानम सत् वर्तते, अत ज्ञायते यत् तस्य प्रतिपादनम अन्तिम निष्कर्ष नास्ति, न च स ईश्वरप्रणीत वर्तते। उदाहरणार्थम्, वैदिकसूक्तप्रणेतृषु एकस्य स्वसमये 'द्यौस' इत्याख्यस्य देवस्य महत्त्वम् अधिकम् अनुभूतम अभवत् चेत् स तस्य गौरवगाथाम गीतवान्, पश्चात् अस्य देवस्य महत्त्वम् न्यूनम् अभवत्, तदा वेदस्य एव अन्यस्य सूक्तस्य प्रणेता तम् इन्द्रेण स्वल्पीकृतम् वर्णितवान् (यो द्यामस्तम्नात् — ऋ० वे० २।१२।९), इन्द्रस्य च महत्त्वे न्यूने जाते सति अन्यसूक्तप्रणेता तम् 'मुखादिन्द्रश्च' (ऋ० वे० १०।९०।१३) इतिरूपे पुरुषमुखात्पन्नम गौणम देवम घोषितवान्। अनेनैव प्रकारेण सूर्यस्य महत्त्वे अनुभूते सति एकेन ऋषिणा स 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ० वे० १।११५।१) इतिरूपे सर्वात्मा वर्णित, पश्चात् अन्येन ऋषिणा स 'य सूर्य य उषम जजान (ऋ० वे० २।१२।७) इतिरूपे इन्द्रात्पादितरूपे वर्णित, तृतीयेन ऋषिणा सूर्य इन्द्रश्च, उभौ अपि 'चक्षो सूर्यो अजायत मुखादिन्द्रश्च (ऋ० वे० १०।९०।१३) इति कथयित्वा पुरुषेण उत्पादितौ वर्णितौ। यदि सर्वेषाम सूक्तानाम् रचयिता एकमात्रम् सर्वज्ञ ईश्वर अभविष्यत् चेत् स एकाम तथ्यभूताम् वार्ताम् स्पष्टरूपेण अकथयिष्यत् यत् सूर्य इन्द्रात् उत्पन्न पुरुषात् वा यतो हि तस्य तु तथ्यस्य पूर्णम् ज्ञानम् आसीत् एव। इदम कथनम यत् 'इन्द्र पुरुषश्च' इमे द्वे अपि एकस्य एव देवस्य नामनी स्त, स्वयम् वेदस्य 'मुखादिन्द्रश्च' इतिवचनविरुद्धम अस्ति। इदम् वचनम् तु पुरुषमुखात् इन्द्रस्य उत्पत्तिम् प्रतिपाद्य अनयो द्वयो अपि व्यक्तित्वभेदम स्पष्टत प्रतिपादनम् वर्तते। इदमेव अनेकानि एतादृशानि वर्णनानि तथ्यानि च सन्ति यानि वेदेषु सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य रूपे एकस्य कर्तु कृतिरूपे मतेषु सत्सु कथमपि सङ्गतानि न भवितुम् शक्नुवन्ति, किन्तु ते विभिन्नकालेषु जायमानानाम् असर्वज्ञानाम् ऋषीणाम कृतय सन्ति, इति मते सति सङ्गतानि जायन्ते, यथा — वेदमन्त्रेषु समानानाम् भावनानाम् शतश पुनरुक्ति, समानानाम् मन्त्राणाम् मन्त्रांशानाम वा विभिन्नरूपैः सह पुनरुक्तिश्च। इमा पुनरुक्तय सूचयन्ति यत् परवर्तिन ऋषय पूर्ववर्तिनाम् ऋषीणाम् भावै लाभम गृह्णन्त स्वाभिनवै भावै सह तेषाम् मन्त्राणाम अपि भावान् व्यक्तान् अकुर्वन्, अपि च तेषाम् अस्पष्टरूपे प्रतीयमानानाम भावानाम स्वदृष्ट्या स्पष्टीकरणाय तेषु किञ्चित् रूपान्तरम् कुर्वन्त आसन्। परमेश्वर एव ईश्वरस्याय मत ज्ञायते यत्र स्वस्याम एकस्याम एव कृतौ एकस्य एव तथ्यस्य उक्तप्रकारा पुनरुक्तय सङ्गता न सन्ति। स तु यत् तथ्यम कथयितुम ऐच्छिष्यत् तत् एकदा एव अकथ-

सिष्यत्, एतादृशे च रूप तत् अकथयिष्यत् यत् स एव तस्य स्पष्टीकरणाय बाध्य न अभविष्यत् ।

३ - वेदसाक्ष्येण तेषाम् ऋषिप्रणीतत्वम्—यदि स्वयम् वेदेभ्य अस्य प्रश्नस्य उत्तरम् प्रार्थितम् स्यात् यत् तेषाम् रचना केन कृतास्ति चेत् ते स्पष्टरूपेण कथयन्ति यत् ते विभिन्नै ऋषिभि प्रणीता सन्ति। तेषाम् कथनम् अस्ति—

'ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्रा ।
अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूय पात स्वस्तिभि सदा न ॥
(ऋ० वे० ७।२२।६)

अत्र स्पष्टत प्राचीना नवीनाश्च ऋषय ब्रह्मणाम् अर्थात् मन्त्राणाम् जनका कथिता सन्ति ।

एकेन ऋषिणा इन्द्राग्नीतिदेवयुगलस्य स्तुतिम् कुर्वता तत् प्रति स्पष्टम् कथितम्—'अथवा हि भूरि युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोम जनयामि नव्यम्' (ऋ० वे० १।१०६।२) ।

अत्र स्पष्टम् एव सूक्तप्रणेत्रा ऋषिणा 'स्तोम जनयामि नव्यम्' कथितम् अस्ति ।

अ यत्र मन्त्रा 'आ त्वा मन्त्रा कविशस्ता वहन्तु' (ऋ० १०।१४।४) इतिरूपे कविप्रोक्ता एव कथिता सन्ति । प्राचीनपद्धत्यनुसारेण कविप्रोक्तम् कविरचितम् एव भवति ।

एवंविधा एव अनेका उक्तय वेदेषु बाहुल्येन सन्ति यासु ऋषय मन्त्राणाम् जनका कथिता सन्ति, यासु च स्वयम् प्रणेतृभि ऋषिभि स्पष्टत इदम् कथितम् अस्ति यत् ते नवीनस्य स्तोत्रस्य रचनाम् कुर्वन्त सन्ति, यथा 'अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यम्' (ऋ० वे० ४।१६।२१), 'अस्त्युक्थ नवीय' (ऋ० वे० ६।१८।१५), 'इद ब्रह्म क्रियमाण नवीय' (ऋ० वे० ७।३५।१४), इत्यादिका । अनेकेषु स्थलेषु तु ऋषिभि स्वरचितसूक्तेषु स्वनामनिर्देश अपि कृत अस्ति, यथा—'गीर्भि परिष्कृत विप्रस्य मेध्यातिथे' (ऋ० वे० ६।४४।३), 'अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षु' (ऋ० वे० १०।८०।७), 'कण्वासो वा ब्रह्म कृण्वन्ति' (ऋ० वे० १।४८।२), 'ब्रह्म स्तोत्र गृत्समदासो अक्रन्' (ऋ० वे० २।३६।८), 'ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठ' (ऋ० वे० ७।१८।४) इत्यादिकेषु । वस्तुत तेषाम् किम् ज्ञातम् आस त् यत भविष्यति तेषाम् वंशजा तेषाम् कृतिभ्य तत्कर्तृत्वमहत्त्वम् अपसार्य तेषाम् कृतिभ्य एव अस्मिन् रूपे महत्त्वम् दातुम् एषिष्यन्ति यत् ता स्वत सिद्धा ईश्वरप्रणोता वा सन्ति, अन्यथा ते उक्तप्रकारान् निर्देशान् न अकरिष्यन् ।

४—रूढमान्यताया कारणम्—उक्तानाम् स्पष्टनिर्देशानाम् प्रकाशे
मन्त्रब्राह्मणयो 'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे' (ऋ० वे० १०।
९०।९), 'अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेद सूत्राण्यनु
व्याख्यानानि' (श० ब्रा० १४।३।११) इत्यादिवचनानाम् तात्पर्यम् सारल्येन
एव स्पष्टम् भवति यत् एषाम् वचनानाम् प्रकरणेषु जगन्मूलरूपे प्रतिपादि-
तस्य तत्त्वस्य जगन्मूलकारणत्वरूपस्य वैभवस्य निदर्शनाय यत्र विभिन्नेभ्य
उपादानेभ्य उद्भवताम् विभिन्नानाम् पदार्थानाम् जननम् जगन्मूलात् एव
प्रतिपादितम्, यत तेषाम् मूलम् स्रोत एकमात्रम् तदेव अस्ति, तत्र विभि-
न्नेभ्य स्रोतोभ्य उद्भूवत तत्तद्वचनकालेषु वर्तमानस्य प्रमुखस्य वाङ्म
यस्य अपि जगत एव एकाशत्वात् तत् जगन्मूलात् एव उत्पन्नरूपे प्रतिपादि-
तम् अस्ति। वस्तुत कस्या अपि विचारधाराया अनुसारेण यत् किमपि
तत्त्वम् जगन्मूलकारणम् मतम् अभविष्यत्, तस्मात् एव वेद एव किम्, सम्पू-
र्णम् अपि विश्ववाङ्मयम् उत्पन्नम् मतम् कथितम् च अभविष्यत्। अत एव
शतपथब्राह्मणस्य उक्ते वचने वेद सह सूत्राणाम् अनुव्याख्यानानाम् च उद्भव
महद्भूतात् प्रतिपादित अस्ति, किन्तु अस्य तात्पर्यम् इदम् न भवितुम्
शक्नोति यत् वेदानाम्, सूत्राणाम्, अनुव्याख्यानानाम्, अन्यस्य कस्यचित्
वाङ्मयस्य वा साक्षात् जनकम् प्रणेतृ वा जगन्मूलतत्त्वम् एव अस्ति।

५—उपसहरणम्—अस्तु। एवम् समस्तम् वेदवाङ्मयम् अनादि
सनातन-अपौरुषेय स्वत सिद्ध ईश्वरीयेत्यादिभि श्रद्धाजन्यै, किन्तु [illegible]वुद्धि
गम्य अग्राह्यै वा अयथार्थविशेषणै विशेषणीयम् न सत्, पुरातन आप्त-
आर्षेत्यादिभि यथार्थविशेषणै विभूषणीयम् अस्ति।

यास्क अपि परुच्छेपर्षिकेषु ऋग्वेदीयेषु त्रयोदशसु सूक्तेषु (१।१२७-
१३९) शब्दानाम् पुनरुक्तिम् 'परुच्छेपस्य शीलम्' (नि० १०।४।४२) इतिरूपे
परुच्छेपस्य रचनाशीलीम् कथयित्वा तानि सूक्तानि परुच्छेपरचितानि इति
सूचयन् वेदानाम् ऋषिप्रणीतत्वम् एव समर्थयति। कालिदासश्च 'अत्यग्र
णीर्मन्त्रकृतामृषीणाम्' (रघु० ५।४) इतिरूपे ऋषीणाम् मन्त्रकृत्त्वम् मत्वा
इदमेव तथ्यानुकूलम् मतम् मन्यते।

१६

वेदानाम् रचना-काल[1]

यद्यपि, यथा च पूर्वम् उक्तम् अस्ति[2], वेदवाङ्मयम् अपि विश्वस्य अन्यानि समस्तानि वाङ्मयानि इव सादि पौरुषेयम् च अस्ति अर्थात् अस्यापि रचना कस्मिन् अपि काले कैश्चित् पुरुषै एव जाता अस्ति, तथापि निश्चयरूपेण इदम् कथयितुम् कठिनम् अस्ति यत् अस्य रचना कदा अभवत्। वेदवाङ्मयम् कोऽपि एक ग्रन्थविशेष नास्ति, अपि तु विभिन्नकालेषु विभिन्न महापुरुष —ऋषिभि —प्रणीतानाम् विभिन्नानाम् कृतीनाम् एका सकलिता समष्टि अस्ति, एवञ्च अस्य रचनाया एका दीर्घकालीना परम्परा प्रवर्तमाना अभवत्। इयम् परम्परा कस्मिन् काले प्रवृत्ता अभवत्, किकालावधि च प्रवर्तमाना सती अतिष्ठित्, इदम् गणितम् अद्य स्वसमीपे नास्ति। इयत् एव कथयितुम् शक्यते यत् इयम् परम्परा एकस्मिन् एतादृशे सुदूरे अतीतकाले प्रवृत्ता अभवत्, यदवधि निश्चयात्मकतया सह गन्तुम् इदानीम् अपि इतिहासस्य गति सामर्थ्यम् वा नास्ति। भविष्यकाले इतिहास तत्र प्राप्तुम् स्वम् समर्थम् सम्पादयिष्यति न वा, इति भविष्यत गर्भे निहितम् अस्ति। अस्तु! इत्थम्, विश्वस्य प्राचीनतमस्य अस्य वाङ्मयस्य-वेदवाङ्मयस्य-रचना कदा जाता, अयमपि महान् गवेषणाविषय वर्तते। अत एव आधुनिककाले विभिन्नै विद्वद्भि अस्य रचनाकाल विचार कृत, स्वानि-स्वानि च विभिन्नानि मतानि प्रस्तुतानि येषु कतिपयानि निम्नरूपाणि सन्ति —

१—मैक्समूलरस्य मतम् —एकोनषष्ट्युत्तराष्टादशशततमे (१८५९) ईसवीये वर्षे अयम् स्वकीयम् 'प्राचीनसंस्कृतसाहित्य' नामकम् ग्रन्थम् प्रकाशितवान्। अस्मिन् एव अयम् वेदानाम् रचनाकाले अपि विचारम् कृतवान्। अस्य मतम् वर्तते यत् बौद्धधर्म तद्वाङ्मयम् च सम्पूर्णस्य वैदिकस्य वाङ्मयस्य पूर्वास्तित्वम् स्वीकरोति, फलत अत्र कश्चन सन्देह नास्ति यत्

१—अथवा—ऋग्वेदस्य रचनाकाल। २—पृष्ठ ६१ ६६।

यत् 'अवेस्ता' नामकस्य वाङ्मयस्य प्राचीनतम भाग ईसात पूर्वस्या अष्टमशताब्द्या पूवकालीन न भवितुम् शक्नोति। यस्य भागस्य ऋग्वेद सूक्तै मह इयद्घनिष्ठ सम्बन्ध अस्ति यत् यदि अस्य भाषा प्राय पञ्च-शताब्द्या पूर्वम् नीयेत चेत् महता काठिन्येन सा ऋग्वेदभाषाया भिन्नत्वम् स्थापयितुम् शक्नुयात् अर्थात् ऋग्वेदस्य भाषा शताब्दीपञ्चके विकसिता सती अवेस्ताभाषारूपे अभवत्। एवम् सिद्धम् अस्ति यत् भारतीया ईरानी येभ्य ईसात पूवम् त्रयोदशशततमात् अब्दात् पूर्वम् पृथक् न अभवम्। अयम् पार्थक्यकाल एव ऋग्वेदस्य रचनाकाल अस्ति।

३—जैकोबीमतम्—जैकोबीमहादय कल्पसूत्राणाम् विवाहप्रकरणे प्राप्तेन 'ध्रुव इव स्थिर भव' इतिवाक्येन सकेतम् प्राप्तवान् यत् पूवम् ध्रुव अधिकम् प्रकाशमान स्थिरश्च आसीत्। एतादृशी स्थिति प्राय ईसात पूर्वम् २७०० वर्षे आसीत्, अत कल्पसूत्राणाम् रचनाकाल अयमेव अस्ति। वेदानाम् रचना च अस्मात् कालात् अतिशयितरूपेण पूवम् अभवत्। एवम् ध्रुवस्य अथ च अन्येषाम् ग्रहाणाम् नक्षत्राणाम् च स्थिते आधारे ज्योतिर्विज्ञानसाहाय्येन जकोबीमहोदय ऋग्वेदस्य रचनाकालम् ईसात पूवम् ४५०० वर्षे अमन्यत।

४—शङ्करबालकृष्णदीक्षितस्य मतम्—अयम् शतपथब्राह्मणस्य 'कृत्तिकास्वादधीत। एता ह वै प्राच्य दिशो न च्यवन्ते, सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते।' (श० ब्रा० २।१।२) इतिवर्णनस्य आधारे इमम् निष्कर्षम् प्राप्तवान् यत् यत ज्योतिर्गणनानुसारेण कृत्तिकानाम् पूर्वीये बिन्दौ एव वृत्ते स्थिति प्राय ईसात पूर्वम् २५०० वर्षे सभाव्यते, अत शतपथब्राह्मणस्य रचनाकाल अयमेव काल अस्ति। यत ऋग्वेद शतपथब्राह्मणात् नितराम् प्राचीनतर, अत तस्य रचनाकाल ईसात पूवम् ३५०० वर्षात् परवर्ती कदापि न भवितुम् शक्नोति। अस्य कालस्य निर्धारणे दीक्षित महोदय वसन्तसम्पातस्य (वनल इक्विनाक्स) अपि आधारम् गृहीतवान्, तदाधारेणापि च पूवमेव निष्कर्षम् प्राप्तवान्।

५—लोकमान्यतिलकस्य मतम्—अयम् दीक्षित इव कृत्तिकानक्षत्रे वसन्तसम्पातस्थिते वर्णनस्य आधारे ब्राह्मणग्रन्थानाम् रचनाकालम् ईसात पूर्वम् प्राय २५०० वर्षे अमन्यत। सहैव च अयम् इदम् अनुसहितवान् यत् ऋग्वेदे मृगशिरसि पुनर्वसौ च वसन्तसम्पातस्य स्थिते वर्णनम् अस्ति।[1] गणनया पुनर्वसौ वसन्तसम्पातस्थितिकाल ईसात प्राय षट्सहस्रवर्षेभ्य

१—द्रष्टव्य तिलकस्य 'ओरायन नामक ग्रन्थ।

प्राक् पतति । अयम् वैदिकवाङ्मये वर्णितायाः वसन्तसम्पातस्थितेः आधारे वैदिकयुगम् निम्नेषु चतुर्षु भागेषु विभक्तवान्—

१—अदितिकाल (६०००-४००० ई० पू०)—पुनर्वसौ वसन्तसम्पात स्थितिकालः एतन्नक्षत्राधिदेवतायाः अदितेः नाम्नः आधारे 'अदितिकाल' कथितः अस्ति । अयम् वैदिकयुगस्य आदिकालः अस्ति । तिलकमहोदयानुसारेण अस्मिन् युगे कतिपयाः प्रारम्भिकाः वैदिक्यः रचनाः गद्ये पद्ये च जाताः, यासाम् च देवयज्ञे प्रयोगः क्रियते स्म ।

२—मृगशिर काल (४०००-२५०० ई० पू०)—अस्मिन् काले ऋग्वेदस्य मन्त्राणाम् अधिकांशतः रचना जाता । आर्यसभ्यतायाः वैदिकरचनाविकासस्य च दृष्ट्या अयम् महत्त्वपूर्णः कालः आसीत् ।

३—कृत्तिकाकाल (२५०० १४०० ई० पू०)—अस्मिन् काले विभिन्नानाम् संहितानाम् ब्राह्मणानाम् च रचना अभवत् । 'वेदाङ्गज्योतिषस्य' रचना अस्य युगस्य अन्तिमे भागे अभवत् ।

(४) अन्तिम काल (१४००-५०० ई० पू०)—अस्मिन् काले कल्पसूत्राणाम् दर्शनसूत्राणाम् च रचना अभवत् । अस्य कालस्य अन्तिमे भागे बौद्धधर्मः वैदिकधर्मस्य प्रतिक्रियारूपे उदितवान् ।

उक्तप्रकारेण तिलकमहोदस्य अनुसारेण ऋग्वेदस्य रचनाकालप्रारम्भः ईसातः पूर्वम् ८००० वर्षे अभवत् ।

६—अविनाशचन्द्रस्य मतम्—अयम् स्वकीये 'ऋग्वेदिक इण्डिया' नामके ग्रन्थे ऋग्वेदस्य रचनाकाले अपि विचारम् कृतवान् अस्ति । अयम् स्वविचाराधारम् ऋग्वेदवर्णितानि भौगोलिकानि भूगर्भसम्बन्धीनि च तथ्यानि कृतवान् । 'रायः समुद्रांश्चतुरः' (ऋ० वे० ९।३३।६) इत्यस्य 'एका चेतत् सरस्वती नदीनाम् शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात्' (ऋ० वे० ७।९५।२) इत्यस्य च प्रतिपाद्य आधारे अयम् इमम् संकेतम् प्राप्तवान् यत् चतुर्षु समुद्रेषु एकः पञ्चनदस्य दक्षिणतः राजस्थाने आसीत्, यस्मिन् एव सिन्धुसरस्वत्यादिनदीनाम् संगमस्य ऋग्वेदे वर्णनम् अस्ति । अद्य सः समुद्रः नास्ति । यतः भूगर्भशास्त्रविदुषाम् अनुसारेण 'राजस्थान समुद्रस्य' स्थितिः ईसातः २५००० वर्षेभ्यः प्राक् आसीत्, अतः उक्तस्य समुद्रस्य तस्मिन् च नदीनाम् संगमस्य वर्णनम् कुर्वतः ऋग्वेदस्य रचनाकालः ईसातः २५००० वर्षेभ्यः प्राक् अस्ति ।

अत्र वेदानाम् विशेषतश्च ऋग्वेदस्य रचनाकालस्य सम्बन्धे विभिन्नानाम् विदुषाम् मतानि संक्षेपतः उल्लिखितानि सन्ति । अधुनावधि अस्मिन् विषये ऐकमत्यम् स्थापितम् भवितुम् न अशक्नोत् । अस्मिन् समये तु यथा च अत्र एव पूर्वम् उक्तम्, इयदेव कथयितुम् शक्यते यत् विश्वस्य प्राचीनतमस्य वाङ्मयस्य ऋग्वेदस्य रचना एतादृशे सुदूर अतीतकाले अभवत् यद् तत्र

प्राप्तुम् अधुनावधि आधुनिक इतिहास असमर्थ अस्ति। यदि विशिष्टतररूपेण कथ्येत चेत् इदमेव कथयितुम् शक्यते यत् यतो हि ऋग्वेदे अग्ने प्रकाशमानम् स्वरूपम्, कायम्, विविधम् महत्त्वम् च प्रति महत् आश्चयम प्रकटितम् सत् वतते, अत सभाव्यते यत् तस्य रचना तस्मिन् समये प्रारब्धा यदा अग्ने आविष्कारे जाते सति अधिक काल न व्यतीत अभवत्। शब्दान्तरेपु, अग्निपरिचयस्य अग्न्याविष्कारस्य वा कालात् अदूरवर्ती एव अर्वाक्‌काल वेदानाम् प्राचीनतमस्य ऋग्वेदस्य तस्य अपि वा प्राचीनतमस्य अशस्य रचनाकाल अस्ति।

सह ब्राह्मणानि अपि वेदशब्दाभिधेयानि जातानि, किन्तु पुनरपि ब्राह्मणानाम् अपेक्षया मन्त्राणाम् स्थानम् सर्वदा उच्चतरम् अमन्यत मन्यते च। स्वयम् ब्राह्मणग्रन्था एव मसम्मानम् मन्त्रान् उद्धृत्य,तेषाम् आधारेण स्वप्रतिपाद्यम् समर्थयन्त तेषाम् व्याख्यानम् च कुर्वन्त तेषाम् गौरवम् प्रकटयन्ति। ब्राह्मणातिरिक्तम् च अन्यत् वैदिकम् साहित्यम् तु मन्त्राणाम् गौरवम् स्वीकरोति एव। एवम् मन्त्रा सम्पूर्णे अपि वैदिके साहित्ये निर्विवादरूपेण मूर्धन्यम् स्थानम् भजन्ते।

मन्त्रा अनुष्ठानकारणभूतद्रव्यदेवताप्रकाशका मन्यते। तेषु कतिचन देवस्तावनात्मका सन्ति, कतिचन च कर्मसमवेतार्थस्मारका सन्ति। मूलत मन्त्रा त्रिविधा मन्यन्ते—ऋक्, यजु, साम च। 'तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (जैमिनिसूत्र २।१।३५) इत्यनुसारेण येषु छन्दोबद्धेषु मन्त्रेषु अर्थाधारिता पादव्यवस्था भवति, ते ऋच अभिधीयन्ते। 'गीतिषु सामाख्या' (जै० सू० २।१।३६) इत्यनुसारेण वैदिकसगीतनियमेन गीतिरूपे परिणता ऋच तासु वा गीता गीतय एव सामानि उच्यन्ते। 'शेषे यजु शब्द' (ज० सू१ २।/।३७) इत्यनुसारेण ऋकसामव्यतिरिक्ता मन्त्रा यजूंषि उच्यते। यजूंषि प्राय गद्यात्मकानि भवन्ति। एतत्त्रिविधमन्त्रव्यतिरिक्ता अपि अन्योपदर्शादिभि चमत्कारप्रदर्शका अथर्वाङ्गिरस्सज्ञका मन्त्रा सन्ति, येषु अथर्वसज्ञका मन्त्रा शङ्करा मन्यन्ते, अङ्गिरस्सज्ञकाश्च भयङ्करा मन्यन्ते। एतेषाम् मन्त्राणाम् मुख्यत ऋत्विजाम् उपयोगाय कृतानि सकलनानि 'सहिता' उच्यन्ते। ऋचाम् सकलनानि 'ऋकसहिता' उच्यन्ते। यजुषाम् सकलनानि 'यजु सहिता' उच्यन्ते। साम्नाम् सकलनानि 'सामसहिता' उच्यन्ते। अथर्वाङ्गिरसाम् सकलनानि च 'अथर्वसहिता' उच्यन्ते। सर्वासाम् ऋकसहितानाम् समानम् नाम 'ऋग्वेद' अस्ति अर्थात् तासाम् प्रत्येकम् सहिता 'ऋग्वेद' अस्ति। अनेन एव प्रकारेण सर्वासाम् यजु सहितानाम् 'सामवेद', अथर्वसहितानाम् च नाम 'अथर्ववेद' अस्ति। शब्दान्तरेषु, ऋगादीनाम् विभिन्नाम् मन्त्राणाम् सकलनानि एव ऋग्वेदादिपदवाच्यानि सन्ति यथा—ऋचाम् सकलनम् 'ऋग्वेद' इति। यतो हि अध्ययनाध्यापनविधायकानाम् विभिन्ना शाखा ऋगादीनाम् प्रत्येकम् विभिन्नानि सकलानि अकुर्वन्, अत ऋग्वेदादिषु प्रत्येकम् वेदस्य अनेका सहिता जाता, यासाम् प्रत्येकम् स्वस्था स्वस्या शाखाया सहिता उच्यते। महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना पस्पशाह्निके, 'एकशतमध्वर्युशाखा। सहस्रवर्त्मा सामवेद। एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्। नवधाथर्वणो वेद।' इतिप्रकारेण ऋग्वेदस्य एकविंशति, यजुर्वेदस्य एकोत्तरशतम्, सामवेदस्य सहस्रम्, अथर्ववेदस्य च नव शाखा कथिता सन्ति। इत्थम् सर्वेषाम् वेदानाम् एकत्रिंशदुत्तरैकादशशतानि शाखा भवन्ति। प्रत्येकम् शाखाया एकैका सहिता स्यात्, गमन

एतावत्य एव सहिता स्यु , किन्तु इदानीम् न तु सर्वा उपलम्यन्ते, न च तासाम् सर्वा सहिता । या अपि तासाम् सर्वामाम् अपि सहिता नापलम्यन्ते ।

ऋग्वेदस्य एका एव 'शाकनसहिता' उपलभ्य विभक्त वतते—शुक्लयजुर्वेद , वेदश्च । शुक्ल वाजसनेयिसहिता तस्य श रूपद्वये माध्यन्दिनमहितारूपे च । कठसहिता, कपिष्ठलकठसा अन्तिमा खण्डिता एव उपलभ्य सहिता, जैमिनीयसहिता, इति सहिता, पिप्पलादसहिता, इति स

३— ब्राह्मणानि—यथा च वसिष्ट ', 'इद ब्रह्म क्रियमाण नवी मन्त्राणाम् मन्त्रात्मकसूक्तानाम् च ए अत ब्रह्मापराभिधान मन्त्रै स उच्यते । एतेषु यथावसरम् मन्त्राण उद्धरणम् कृत्वा तदाधारेण स्वप्रति अपि उपलभ्यते, विभिन्नयज्ञीयकमसु प्रदर्शित वतते, सहैव तत्र इतिहासा मूलस्वरूपम् तु एतादृशम् स्वतन्त्राणाम् यानि एकस्य एकस्य कमण क्रमिकाम् पद्ध सकलनम् विभिन्नग्रन्थानाम् रूपे जातम् । ए सम्बन्धीनि कल्पात्मकानि वा ब्राह्मणरूपाणि प्र यथा च 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् (तै० आ० २।९) इतितत्तिरोयारण्यकवचनेन ज्ञायते ब्रा त्मकं प्रवरण सह इतिहासपुराणादिकम् अपि सकलय्य अमन्यत ।

'हेतुर्निवचन निन्दा प्रशसा सशयो विधि ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यववारणकल्पना ।
उपमान ऽशैते तु विधयो (विपया) ब्राह्मणस्य तु ।
(शाव

तिवचनानुसारेण ब्राह्मणानान् हेत्वादिका दश प्रतिपाद्यवि सेपत ब्राह्मणम् त्रिविधम् मन्यते—विधिरूपम्, अथवादरूप नरूपम् च । तत्र विधि एव मुख्य वतते । आरण्यकानि

ब्राह्मणानाम् अन्त एव मन्यन्ते अथ च गोवलीवर्दन्यायेन ब्राह्मणपरिव्राजन्यायेन वा पृथक् अपि गण्यन्ते ।

कदाचित् ब्राह्मणवाङ्मयम् अपि विपुलम् आसीत् । इदानीम् कानिचित् एव ब्राह्मणानि उपलभ्यन्ते । ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणम्, कौषीतकिब्राह्मणम्, इति ब्राह्मणद्वयम् उपलभ्यते । कौषीतकिब्राह्मणम् शाङ्खायनब्राह्मणम् अपि उच्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य एकम् एव शतपथब्राह्मणम् तस्य शाखाद्वयानुसारेण काण्वशतपथब्राह्मणरूपे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणरूपे च उपलभ्यते । कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणम् उपलभ्यते । एतदतिरिक्तम्, अस्य विभिन्नासु संहितासु अपि ब्राह्मणभागः संमिश्रितः वर्तते । ब्राह्मणसंमिश्रणहेतोः एव अयम् 'कृष्ण', कथ्यते, इति च मन्यते । सामवेदस्य नव ब्राह्मणानि उपलभ्यन्ते–ताण्ड्यब्राह्मणम्, षड्विंशब्राह्मणम्, सामविधानब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम्, दैवतब्राह्मणम्, उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम्, इति । एतेषु ताण्ड्यब्राह्मणम् पञ्चविंशब्राह्मणम् अपि उच्यते । षड्विंशब्राह्मणस्य अन्तिमप्रपाठकरूपे अद्भुतब्राह्मणम् अस्ति । सम्पूर्णम् उपनिषद्ब्राह्मणम् अस्य प्रारम्भिकप्रपाठकद्वयम् वा मन्त्रब्राह्मणम् अपि उच्यते । जैमिनीयब्राह्मणस्य एकः अंशः जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम् तलवकारब्राह्मणम् वा अपि उच्यते । अथर्ववेदस्य एकम् एव गोपथब्राह्मणम् उपलभ्यते । सामवेदस्य ब्राह्मणसम्पत्तिः सर्वाधिका वर्तते । ब्राह्मणेषु शतपथब्राह्मणम् प्रमुखताम् भजते ।

४—आरण्यकानि—आरण्यकेषु प्रमुखतः यज्ञीयानाम् आध्यात्मिकतथ्यानाम् मीमांसा यज्ञानाम् आध्यात्मिकी व्याख्या वा उपलभ्यते । आध्यात्मिकरूपेण प्राणस्य चर्चा अपि अत्र प्रामुख्यम् भजते । स्वरूपे आध्यात्मिकत्वात् एतानि अरण्ये पठनीयत्वेन स्वीकृतानि संभाव्यते, अरण्यपठनीयत्वात् च एतानि 'आरण्यकानि' अभिहितानि, इत्यपि संभाव्यते । एतेषाम् अपि भूयान् अंशः विलुप्तः जातः । केवलम् त्रीणि एव आरण्यकानि उपलभ्यन्ते—ऐतरेयारण्यकम्, शाङ्खायनारण्यकम्, तैत्तिरीयारण्यकम् च । एतेषु प्रथमे, द्वे आरण्यके ऋग्वेदीये स्तः, अन्तिमम् च कृष्णयजुर्वेदीयम् अस्ति । बृहदारण्यकम्, यत् एका उपनिषद् मन्यते, एकम् आरण्यकम् एव अस्ति, यथा च अस्य नाम्ना एव ज्ञायते, इदम् शुक्लयजुर्वेदीयम् अस्ति । अनेन एव प्रकारेण अन्यानि च कतिपयानि आरण्यकानि उपनिषत्सु परिगणितानि जातानि, कतिपयानि च ब्राह्मणसंकलितानि ब्राह्मणेभ्यः पृथक्कृतानि न जातानि । इदमेव कारणम् यत् एतेषाम् संख्यान्यूनत्वम् वर्तते ।

५—उपनिषदः—वेदेषु या आध्यात्मिकी विचारधारा वर्तते तस्याः चरमः विकासः उपनिषत्सु एव जातः, अतः अस्मिन् रूपे आसाम् वेदानाम्

एतावत्य एव संहिता स्युः, किन्तु इदानीम् न तु सर्वा परम्परागता शाखा उपलभ्यन्ते, न च तासाम् सर्वा संहिता। या अपि शाखा उपलभ्यन्ते, तासाम् सर्वासाम् अपि संहिता नोपलभ्यन्ते।

ऋग्वेदस्य एका एव 'शाकलसंहिता' उपलभ्यते। यजुर्वेदः द्विधा विभक्तः वर्तते—शुक्लयजुर्वेदः, कृष्णयजुर्वेदश्च। शुक्लयजुर्वेदस्य एका एव वाजसनेयिसंहिता तस्य शाखाद्वयानुसारेण रूपद्वये उपलभ्यते—काण्वसंहितारूपे माध्यन्दिनसंहितारूपे च। कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहिता, मैत्रायणीसंहिता, कठसंहिता, कपिष्ठलकठसंहिता, इति चतस्रः संहिताः उपलभ्यन्ते, आसु अन्तिमा खण्डिता एव उपलभ्यते। सामवेदस्य कौथुमसंहिता, राणायनीय संहिता, जैमिनीयसंहिता, इति संहितात्रयम् उपलभ्यते। अथर्ववेदस्य शौनक-संहिता, पिप्पलादसंहिता, इति संहिताद्वयम् प्राप्यते।

२—ब्राह्मणानि—यथा च 'ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः', 'ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः', 'इदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः' इत्यादि-ऋग्वेदीयमन्त्रैः ज्ञायते, मन्त्राणाम् मन्त्रात्मकसूक्तानाम् च एकम् मौलिकम् नाम 'ब्रह्म' अपि अस्ति, अतः ब्रह्मापराभिधानः मन्त्रैः सम्बद्धत्वात् एव ब्राह्मणानि 'ब्राह्मणानि' उच्यन्ते। एतेषु यथावसरम् मन्त्राणाम् व्याख्यानम् उपलभ्यते, मन्त्राणाम् उद्धरणम् कृत्वा तदाधारेण स्वप्रतिपाद्यप्रतिपादनम् स्वप्रतिपाद्यसमर्थनम् वा अपि उपलभ्यते, विभिन्नयज्ञीयकर्मसु मन्त्राणाम् विनियोगप्रकारश्च अपि प्रदर्शितः वर्तते, सहैव तत्र इतिहासादिकम् अपि अस्ति। किन्तु एतेषाम् मूलस्वरूपम् तु एतादृशम् स्वतन्त्राणाम् प्रकरणानाम् रूपे एव सम्भाव्यते, यानि एकस्य एकस्य कर्मणः क्रमिकाम् पद्धतिम् प्रादर्शयन्। पश्चात् ऐषाम् सकलनम् विभिन्नग्रन्थानाम् रूपे जातम्। एषाम् ग्रन्थानाम् मूलरूपे कर्म-सम्बन्धीनि कल्पात्मकानि वा ब्राह्मणरूपाणि प्रकरणानि एव आसन्। पश्चात्, यथा च 'यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति' (तै० आ० २।९) इतितैत्तिरीयारण्यकवचनेन ज्ञायते ब्राह्मणानाम् मूले कल्पा-त्मकं प्रकरणं सह इतिहासपुराणादिकम् अपि सकलय्य तत् सर्वम् 'ब्राह्मणम्' अमन्यत।

'हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना।
उपमानं दशैते तु विधयो (विषया) ब्राह्मणस्य तु।'
(शाबरभाष्य २।१।८)

इतिवचनानुसारेण ब्राह्मणानाम् हेत्वादिकाः दश प्रतिपाद्यविषयाः मन्यन्ते। संक्षेपतः ब्राह्मणम् त्रिविधम् मन्यते—विधिरूपम् अर्थवादरूपम् तदुभयविल-क्षणरूपम् च। तत्र विधिः एव मुख्यः वर्तते। आरण्यकानि उपनिषदश्च

ब्राह्मणानाम् अन्त एव मन्यन्ते अथ च गोवलीवर्दन्यायेन ब्राह्मणपरिव्राजन्यायेन वा पृथक् अपि गण्यन्ते।

कदाचित् ब्राह्मणवाङ्मयम् अपि विपुलम् आसीत्। इदानीम् कानिचित् एव ब्राह्मणानि उपलभ्यन्ते। ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मणम्, कौषीतकि ब्राह्मणम्, इति ब्राह्मणद्वयम् उपलभ्यते। कौषीतकिब्राह्मणम् शाङ्खायनब्राह्मणम् अपि उच्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य एकम् एव शतपथब्राह्मणम् तस्य शाखाद्वयानुसारेण काण्वशतपथब्राह्मणरूपे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणरूपे च उपलभ्यते। कृष्णजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणम् उपलभ्यते। एतदतिरिक्तम्, अन्य विभिन्नासु संहितासु अपि ब्राह्मणभाग संमिश्रित वर्तते। ब्राह्मणसंमिश्रणहेतो एव अयम् 'कृष्ण', कथ्यते, इति च मन्यते। सामवेदस्य नव ब्राह्मणानि उपलभ्यन्ते-ताण्ड्यब्राह्मणम्, षड्विंशब्राह्मणम्, सामविधानब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम्, दैवतब्राह्मणम्, उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम्, इति। एतेषु ताण्ड्यब्राह्मणम् पञ्चविंशब्राह्मणम् अपि उच्यते। षड्विंशब्राह्मणस्य अन्तिमप्रपाठकरूपे अद्भुतब्राह्मणम् अस्ति। सम्पूर्णम् उपनिषद्ब्राह्मणम् अस्य प्रारम्भिकप्रपाठकद्वयम् वा मन्त्रब्राह्मणम् अपि उच्यते। जैमिनीयब्राह्मणस्य एक अंश जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम् तलवकारब्राह्मणम् वा अपि उच्यते। अथर्ववेदस्य एकम् एव गोपथब्राह्मणम् उपलभ्यते। सामवेदस्य ब्राह्मणसम्पत्ति सर्वाधिका वर्तते। ब्राह्मणेषु शतपथब्राह्मणम् प्रमुखताम् भजते।

४—आरण्यकानि—आरण्यकेषु प्रमुखत यज्ञीयानाम् आध्यात्मिकतथ्यानाम् मीमांसा यज्ञानाम् आध्यात्मिकी व्याख्या वा उपलभ्यते। आध्यात्मिकरूपेण प्राणस्य चर्चा अपि अत्र प्रामुख्यम् भजते। स्वरूपे आध्यात्मिकत्वात् एतानि अरण्ये पठनीयत्वेन स्वीकृतानि सभाव्यते, अरण्यपठनीयत्वात् च एतानि 'आरण्यकानि' अभिहितानि, इत्यपि सभाव्यत। एतेषाम् अपि भूयान् अंश विलुप्त जात। केवलम् त्रीणि एव आरण्यकानि उपलभ्यन्ते—ऐतरेयारण्यकम्, शाङ्खायनारण्यकम्, तैत्तिरीयारण्यकम् च। एतेषु प्रथमे, द्वे आरण्यके ऋग्वेदीये स्त, अन्तिमम् च कृष्णयजुर्वेदीयम् अस्ति। बृहदारण्यकम्, यत् एका उपनिषद् मन्यते, एकम् आरण्यकम् एव अस्ति, यथा च अस्य नाम्ना एव ज्ञायते, इदम् शुक्लयजुर्वेदीयम् अस्ति। अनेन एव प्रकारेण अन्यानि च कतिपयानि आरण्यकानि उपनिषत्सु परिगणितानि जातानि, कतिपयानि च ब्राह्मणसंकलितानि ब्राह्मणेभ्य पृथक्कृतानि न जातानि। इद मेव कारणम् यत एतेषाम् सख्यानैयून्यम् वर्तते।

५—उपनिषद —वेदेषु या आध्यात्मिकी विचारधारा वर्तते तस्या चरम विकास उपनिषत्सु एव जात, अत अस्मिन् रूपे आसाम् वेदानाम्

अन्तत्वात् अर्थात् सारभूतसिद्धान्तत्वात् सारभूतसिद्धान्तानाम् प्रतिपादकत्वात् वा इमा 'वेदान्त' नाम्ना अपि प्रसिद्धा सन्ति। वेदवाङ्मयविकासधारायाम् अन्तिमत्वात् अपि एता 'वेदान्त' नाम्ना कथ्यन्ते। एतासु आध्यात्मिकविचाराणाम् प्राधान्यम् अस्ति। एता जगन्मूलतत्त्वस्य ब्रह्मण स्वरूपम् प्रकाशयन्ति, तस्मात् जगत्सृष्टिप्रक्रियाम् वर्णयन्ति, तस्य जगदन्तरात्मत्वम् प्रतिपादयन्ति, तेन सह जीवात्मनाम् जागतिकानाम् च पदार्थानाम् सम्बन्धम् सूचयन्ति, जीवानाम् बन्धमोक्षस्वरूपम् प्रतिपाद्य मोक्षसाधनानि वर्णयन्ति। एतादृशा एव अन्ये अपि तत्त्वमीमासासम्बन्धिन आचारमीमासासम्बन्धिनश्च अनेके विषया उपनिषत्सु वर्तन्ते।

उपनिषद प्राय ब्राह्मणारण्यकेषु सकलिता वर्तन्ते। एका उपनिषद्—ईशावास्योपनिषत्—मन्त्रभागीया अपि अस्ति। कतिचन उपनिषद इदानीम् मन्त्रब्राह्मणारण्यकेषु सकलिता न उपलभ्यन्ते किन्तु तासाम् कदाचन तेषु केषुचित् लुप्तेषु सकलितत्वम् सभाव्यते। अनेका उपनिषद मन्त्रब्राह्मणारण्यकेभ्य पूर्णत स्वतन्त्रा सन्ति। उपनिषत्सख्या निश्चिता नास्ति। उपनिषत्सु 'ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिर। ऐतरेय च छान्दोग्य बृहदारण्यक तथा। इत्यस्मिन् मुक्तिकोपनिषद श्लोके परिगणिता ईशावास्योपनिषदादय दश उपनिषद प्रमुखा, प्राचीनतमा, प्रामाणिकाश्च मन्यन्ते। एतदतिरिक्तम् कौषीतक्युपनिषद्, मैत्रायणीयोपनिषत् च अपि प्राचीन मन्येते। तैत्तिरीयनारायणोपनिषत् च तैत्तिरीयारण्यके सकलितत्वात् प्राचीना मन्तुम् शक्यते। सहैव श्वेताश्वतरोपनिषत् च अपि एका प्रसिद्धा उपनिषत् अस्ति। अवशिष्टाश्च उपनिषद उपनिषन्नाम्ना प्रसिद्धिम् प्राप्ता अपि प्राय विभिन्नोद्देश्यविषयका निबन्धविशेषा एव सभाव्यन्ते।

६—वेदाङ्गानि—वेदस्वरूपसरक्षणार्थम् तत्तत्त्वाववोधाय च शिक्षाव्याकरणादीनाम् वेदाङ्गानाम् उद्भव जात। वेदानि अङ्गवत् वेदानाम् तत्प्रतिपाद्यस्य वा सहायकानि सन्ति अत एतानि 'वेदाङ्गानि' कथ्यन्ते। एतानि 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति' (मु० उ० १।१।५) इतिमुण्डकोपनिषद्वाक्यपरिगणितरूपेण शिक्षादीनि षट् वर्तन्ते।

छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राण तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥ (पा० शि० ४१ ४२)

इतिपाणिनीयशिक्षानुसारेण वेदाङ्गानि वेदानाम् हस्तपादादिवत् अङ्गानि सन्ति अतश्च वेदाध्ययनस्य साफल्यसम्पादनार्थम् साङ्गानाम् एव वेदानाम् अध्ययनम् कर्तव्यत्वेन वर्तते।

वेदाङ्गेषु वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारः यया उपदिश्यते सा शिक्षा कथ्यते। यत्र यागप्रयोगः कल्प्यते समर्थ्यते वा स कल्पः अस्ति। येन शब्दाः प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशरूपे व्याक्रियन्ते तत् व्याकरणम् अस्ति। यत्र शब्दाः निरुच्यन्ते अर्थात् यत्र व्युत्पत्तिद्वारा शब्दानाम् अर्थप्रकाशनम् क्रियते तत् निरुक्तम् अस्ति। केषाञ्चिन्मतेन यत्र अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातम् उक्तम् तत् निरुक्तम्। यत्र विभिन्नानाम् छन्दसाम् वर्णनम् वर्तते तत् छन्दः अस्ति। यत्र च यज्ञानुष्ठानकालनिर्णयः वर्तते तत् ज्योतिषम् अस्ति। याज्ञवल्क्यशिक्षादयः शिक्षाग्रन्थाः सन्ति, ये च विभिन्नैः वेदैः सम्बद्धाः सन्ति। कल्पसूत्राणि द्विविधानि सन्ति—श्रौतसूत्राणि स्मार्तसूत्राणि च। स्मार्तसूत्राणि अपि पुनः द्विविधानि सन्ति—गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि च। एतदतिरिक्तम्, शुल्वसूत्राणि अपि कल्पसूत्रान्तर्गतानि सन्ति। एषाम् सम्बन्धः श्रौतसूत्रैः सह वर्तते। कात्यायनश्रौतसूत्रादीनि अनेकानि श्रौतसूत्राणि सन्ति। पारस्करगृह्यसूत्रादीनि च गृह्यसूत्राणि सन्ति। गौतमधर्मसूत्रादीनि च धर्मसूत्राणि सन्ति। कात्यायनशुल्वसूत्रादीनि च शुल्वसूत्राणि सन्ति। एतेषाम् विभिन्नानाम् कल्पसूत्राणाम् विभिन्नैः वेदैः सम्बन्धः अस्ति। वैदिकम् व्याकरणम् मूलतः ऋक्प्रातिशाख्यादिषु विभिन्नेषु प्रातिशाख्येषु उपलभ्यते। पाणिनीया अष्टाध्यायी व्याकरणस्य प्रमुखः ग्रन्थः अस्ति, यत्र वैदिकम् लौकिकम् च व्याकरणम् उपलभ्यते। निरुक्तक्षेत्रे कश्यपप्रजापतिप्रणीतनिघण्टुव्याख्यारूपम् यास्काचार्यप्रणीतम् निरुक्तम् प्रसिद्धम् वर्तते। छन्दःक्षेत्रे च पिङ्गलाचार्यकृतम् छन्दःसूत्रम् प्रसिद्धम् अस्ति। लगधप्रणीतम् वेदाङ्गज्योतिषम् च ज्योतिर्वेदाङ्गस्य प्राचीनः प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति। वस्तुतः वेदाङ्गसाहित्यस्य अपि महान् विस्तारः वर्तते। तस्य किंचिद्विस्तृतः परिचयः अनन्तरम् स्वतन्त्ररूपेण अपि दातुम् शक्यते[1]। अस्तु। उक्तप्रकारेण वैदिकसाहित्यस्य अत्र यः संक्षिप्तः अपि परिचयः दत्तः वर्तते, तेन अपि अयम् आभासस्तु भवितुम् शक्नोति एव यत् वैदिकम् साहित्यम् परिमाणे विशालम् स्वरूपे च व्यापकम् सत् अस्माकम् कृते अमूल्यनिधिरूपे विराजमानम् अस्ति।

१— 'वेदाङ्गानि' इतिशीर्षकः निबन्धः।

१८

श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया प्रवर्तनम्

१—रचनाया आधार—यत, यथा च पूर्वम् दृष्टम्[1], श्रुतिवाङ्मयम् अनादिकालीनम् अपौरुषेयम् च अथवा सृष्टिप्रारम्भकाले ईश्वरप्रणीतम् न भत् विभिन्नेषु कालेषु उत्पन्नै अनेकै ऋषिभि प्रणीतानाम् विभिन्नानाम् कृतीनाम् समष्टि अस्ति, अत इदम् कथयितुम् आवश्यकता न अवशिष्यते यत् यथा प्रत्येकम् वाङ्मयम् स्वकाले पूर्वत प्रचलिताभ्य विभिन्नाभ्य मान्यताभ्य पश्चात् अभिव्यक्तिम् ददाति तथैव श्रुतिवाङ्मयस्य विभिन्ना अशा अपि स्वस्वकालेषु पूर्वत प्रचलिताभ्य मान्यताभ्य पश्चात् अभिव्यक्तिम् प्रददति। अतश्च यथा प्रत्येकम् वाङ्मयम् स्वस्मिन् अभिव्यक्तासु पूर्वप्रचलितासु मान्यतासु आधारितत्वहेतो ताभ्य उत्तरवर्ति भवति, तथैव श्रुतिवाङ्मयस्य विभिन्ना अशा अपि स्वाभिव्यक्तासु पूर्वप्रचलितासु मान्यतासु आधारित्वहेतो ताभ्य उत्तरवर्तिन सन्ति। एवम् स्पष्टम् अस्ति यत् श्रुतिवाङ्मये अभिव्यक्तानाम् मान्यतानाम् समष्टिभूता सा सास्कृतिकपरम्परा या स्वकीयस्य सर्वप्रथमस्य वाङ्मयस्य—वेदस्य—नाम्न आधारे 'वैदिकपरम्परा' नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति, वेदेभ्य अपि पूर्ववर्तिनी[2] एवञ्च तेषाम् रचनाया आधारभूता अस्ति। शब्दान्तरेषु, यदा बहुकालपर्यन्तम् देवस्तवनयजनाद्यात्मिका सास्कृतिकपरम्परा प्रवर्तमाना अतिष्ठत्, तदा तत्पश्चात् तस्या आधारेण श्रुतिवाङ्मयमूर्धन्यभूतानाम् वेदमन्त्राणाम् रचनाया प्रारम्भ भवितुम् अशक्नोत्।

२—आधारस्य विकासानुरूपम रचनाया दीर्घकालीना परम्परा—यत प्रत्येकम् सास्कृतिकपरम्परा विकासशीला भवति, अत श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूताया उक्ताया सास्कृतिकपरम्पराया अपि कालक्रमेण यथा यथा

१—'वेदानाम उद्भव (आ)' इतिशीर्षक निबन्ध।

२—अत्र विषय द्रष्टव्य — वैदिकसस्कृति इतिशीर्षक निबन्ध।

एव क्रमिक विकास जात, तथा-तथा एव अस्या क्रमिका अभिव्यक्ति अपि श्रुतिवाङ्मये अभवत्। यत च श्रुतिवाङ्मयस्य अध्ययनेन ज्ञायते, श्रुतिवाङ्मये अभिव्यक्ताया सास्कृतिकपरम्पराया स्वरूपनिरूपकाणाम् आधारभूतानाम् विचारधाराणाम् तदाधारितप्रवृत्तीनाम् च स्वरूपम् सर्वत्र समानम् एकरूपम् वा न प्राप्यते, अपि तु तस्य विभिन्नेषु अशेषु तासाम् स्वरूपभेद अपि दृष्टिगोचर भवति, अत स्पष्टम् अस्ति यत् अस्य वाङ्मयस्य रचना समानकालीना न सती विभिन्नकालीना अस्ति। यत सास्कृतिकपरम्पराया विकासशीलत्वे अपि तस्या स्वरूपे अन्तरम् शीघ्रम् एव न समायाति, अपि तु दीर्घकालात् अनन्तरम् आयाति, अत अस्या विभिन्नानाम् स्वरूपाणाम् अभिव्यञ्जका अशा तु उक्तप्रकारेण सामान्यत विभिन्नकालीना एव नहि, अपि तु परस्परम् दीर्घकालस्य अन्तरात् पश्चात् रचिता सिद्धा भवन्ति एव, सहैव अस्य ते अशा अपि येषु परस्परसमानम् स्वरूपम् प्रतीयते, अनिवार्यत एकस्य एव कालस्य रचना न सन्त, विभिन्नकालेषु रचिता भवितुम् शक्नुवन्ति, अथ च तेषु अभिव्यक्ताया आधारभूताया विचारधाराया समानत्वे अपि तदाधारितानाम् प्रवृत्तीनाम् मान्यतानाम् वा सूक्ष्मभेद अपि दृष्टिगोचर भवितुम् शक्नाति। इत्थम् श्रुतिवाङ्मये अभिव्यक्तस्य विचारधारागतस्य स्पष्टस्य स्वरूपभेदस्य प्रवृत्तिगतस्य च सूक्ष्मभेदस्य आधारेण इदम् स्पष्टत ज्ञातम् भवति यत् अस्य समस्तस्य वाङ्मयस्य रचना एकस्मिन् एव काल न अभवत्, अपि तु अस्य रचनाया एका दीर्घकालीना परम्परा अस्थात्।

यथा च पूर्वम् दृष्टम्[१], 'ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्रा' (ऋ० वे० ७।२२।९) इत्यादिभि एतादृशै मन्त्रै ये स्वयम् एव स्वान् प्राचीनानाम् नवीनानाम् च ऋषीणाम् रचनाम् कथयन्ति, अस्य एव तथ्यस्य पुष्टि भवति यत् समस्तस्य श्रुतिवाङ्मयस्य तु वार्ता एव का, अस्य एकस्य अशस्य—मन्त्राणाम्—अपि एका रचना-परम्परा अतिष्ठत्।

३—रचना परम्पराया प्रवतनम्—उक्तप्रकारेण अस्मिन् तथ्ये स्पष्टे सति यत् श्रुतिवाङ्मयस्य एका दीर्घकालीना रचनापरम्परा अतिष्ठत्, अथ च अस्य विभिन्ना अशा अस्या एव रचनापरम्पराया विभिन्नकालीना घटका अङ्गानि वा सन्ति, इदम् स्वत एव स्पष्टम् भवति यत् अस्य कस्माञ्चित् केभ्यश्चित् वा प्राचीनतमेभ्य अशेभ्य अस्य रचनापरम्पराया प्रवतनम् अभवत्, तदनन्तरम् च अन्येषाम् अशानाम् क्रमश सृष्टि भवन्ती आसीत्। केन क वा अशै इयम् रचना परम्परा प्रवृत्ता, तदनन्तरम् अव-

---

[१]—'वेदानाम उद्भव (आ)' इतिशीर्षक निबन्ध

त्मिकाया रचनाया मौलिका अशा उक्तानाम् ब्राह्मणारण्यकादिरूपाणाम् रचनानाम् स्वतन्त्राणि विभिन्नानि प्रकरणानि श्लोकादयश्च सन्ति ।

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य श्रुतिवाङ्मयस्य उक्तरूपेषु विभिन्नेषु अशेषु केन रूपेण तस्य च केन अशेन अस्य वाङ्मयस्य रचनापरम्पराया प्रवर्तनम् अभवत्, इदम् यद्यपि निश्चितरूपेण न कथयितुम् शक्यते, किन्तु पुनरपि अस्मिन् विषये पर्याप्त निश्चयात्मक निष्कर्ष प्राप्तुम् शक्यते । यत ब्राह्मणात्मकम् वाङ्मयम् मन्त्राणाम् विभिन्नप्रकारेण निर्देशम् कृत्वा एषाम् पूर्वास्तित्वम् स्वीकरोति, अत निश्चितम् अस्ति यत् ब्राह्मणात्मिकाभि रचनाभि नहि अपि तु मन्त्रद्वारा एव अस्य रचनापरम्पराया प्रवर्तनम् अभवत् । मन्त्रेषु यत्र ऋक्सामयजूंषि अथर्वाङ्गिरस्सज्ञकै मन्त्रै परिचितानि न सन्ति, तत्र अथर्वाङ्गिरस्सज्ञका मन्त्रा 'ऋच साम यदप्राक्ष हविरोजो यजुर्बलम्' (अ० वे० ७।५४।२) इत्यादिरूपे ऋगादिमन्त्रान् स्पष्टत निर्दिश्य तेषाम् पूर्वास्तित्वम् सूचयन्ति । एतेन स्पष्टम् अस्ति यत् अथर्वाङ्गिरस्सज्ञकै मन्त्रै श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्परा न प्रवृत्ता । यथा च 'ऋच्यध्यूढ साम गीयते' (छा० उ० १।६।२) इत्यादिभि वचनै ज्ञायते साम ऋगाधारम् अस्ति, अत इदम् अपि स्पष्टम् यत् सामभि इयम् रचनापरम्परा न प्रवृत्ता । यत यत्र सामवेदीयेन एकेन स्वतन्त्रेण मन्त्रेण 'ऋक साम यजामहे याभ्या कर्माणि कृण्वते' (कौ० स० पू० ४।८।१०) इतिरूपे ऋक्सामनी कर्मसाधने अवबोधिते, तत्र अथर्ववेदीयेन पूर्वोक्तेन स्वतन्त्रेण मन्त्रेण उक्तम् सामवेदीयमन्त्रम् पूर्वम् धृत्वा 'ऋच साम यदप्राक्ष हविरोजो यजुर्बलम्' (अ० वे० ७।५४।२) इतिरूपे ऋक्सामभ्याम् सह यजु अपि कर्मोपयोगि अवबोधितम्, अत सूचितम् भवति यत् यत्र उक्तसाममन्त्रकाले केवले ऋक्सामनी एव कर्मसाधने स्त, तत्र उक्ताथर्वमन्त्रकाले यजु अपि कर्मसाधनरूपे स्वीकृतम् अभवत् । फलतश्च स्पष्टम् अस्ति यत् यत्र यजूंषि अथर्वमन्त्रेभ्य पूर्ववर्तीनि सन्ति, तत्र तानि ऋग्भ्य एव नहि, अपि तु तदुत्तरवर्तिभ्य साममन्त्रेभ्य अपि उत्तरकालीनानि सन्ति । इत्थम् ऋच एव समस्ते श्रुतिवाङ्मये अग्रजा सिद्धा भवन्ति, अथ च कामम् कतिपया ऋच सामभ्य, यजुर्भ्य अथर्वाङ्गिरस्सज्ञकेभ्य मन्त्रेभ्य वा पश्चात् अस्तित्वम् प्राप्तवत्य स्यु, किन्तु अधिकाशत ता एभ्य सर्वेभ्य अपि प्राचीनतमा सन्ति, तासाम् एव श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्परायाम् सर्वप्रथमम् आविर्भाव जात । अस्तु । इत्थम् ऋग्भि एव अस्या रचनापरम्पराया प्रवर्तनम् सिद्धम् भवति । यत ऋचाम् समूहात्मका मौलिका घटका ऋग्वेदे सकलितानि विभिन्नानि सूक्तानि सन्ति, अत केनचित् कश्चित् ऋक्सूक्त वा एव श्रुतिवाङ्मयस्य रचनाया सूत्रपात अभवत् ।

यत ऋग्वेदीयसूक्तेषु अभिव्यक्तासु विभिन्नासु विचारधारासु बहु-

देववादीया विचारधारा एव प्राथमिकी प्रतीता भवति, अत सामान्यत इदम् कथयितुम् शक्यते यत् बहुदेववादीयाया विचारधाराया अनुसारेण एतादृशेषु विभिन्नेषु देवेषु यद्विषयिका मान्यता प्राचीनतमा स्यात्, येषाम् च महत्त्वम् रचनाप्रवर्तनकाले अतिशयितम् स्यात्, कस्यचित् केषाञ्चित् वा देवानाम् विषये रचितेषु विभिन्नेषु सूक्तेषु केनचित् कैश्चिद् वा सूक्तैः श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया प्रवर्तनम् अभवत्।

इयम् रचनापरम्परा कस्मिन् काले प्रवृत्ता अभवत्, अस्मिन् सम्बन्धे किमपि निश्चयात्मकरूपेण कथयितुम् न शक्यते। इयत् तथ्यम् अवश्यम् अस्ति यत् इदम् दृष्ट्वा यत् अग्निविषयकेषु विभिन्नेषु ऋक्सूक्तेषु अग्ने उद्भवनप्रज्वलनादिकान् साधारणान् व्यापारान् प्रति अपि अत्यधिक विस्मय व्यज्यमान अस्ति, अथ च अस्मिन् भूतल तस्य कुतोऽपि आगमनस्य प्राकट्यस्य वा विभिन्नैः वर्णनैः एक रहस्यात्मिका स्थिति एव सूचिता अस्ति, यदि इदम् कथ्येत यत् एषाम् सूक्तानाम् प्रणयनम् कुर्वताम् अग्निपरिचयप्राप्ते पश्चात् बहूनि दिनानि व्यतीतानि न अभवन् चेत्, किमपि अनौचित्यम् न भविष्यति।

१६

श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया विकास·

१—प्रास्ताविकम्—यथा च विगते निबन्धे दृष्टम्, ऋग्भि श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया प्रवर्तनम् जातम्। वस्तुत इदम् सभाव्यते अपि, यतो हि पूर्वपरम्पराप्राप्तम् देवयजनम् कुर्वत मानवस्य भक्तिभावनायुक्तात् भावुकतापूर्णात् हृदयात् स्वान् इष्टदेवान् प्रति कस्याश्चित् वाङ्मय्या रचनाया रूपे ये सर्वप्रथमम् उद्‌गारा निसृता स्यु, ते स्वभावत देवानाम् गुणगानस्य तान् प्रति स्वमनोरथप्रकाशनस्य च रूपे एव नि सृता स्यु, इदमेव च ऋचाम् स्वरूपम् अस्ति। बहुदेववादीयविचारधाराया अनुसारेण देवयजनस्य पूर्वप्रचलितायाम् परम्परायाम् यदा इज्यमानदेवानाम् स्तुतिरूपे रचिते ऋक्सूक्ते श्रुतिवाङ्मस्य रचनापरम्परा प्रवृत्ता अभवत्, तदा तत्पश्चात् यथा-यथा एव आधारभूताया विचारधाराया तस्या व्यावहारिकरूपस्य धर्मस्य च विकास अभवत्, तदनुरूपम् एव अस्या रचनापरम्पराया विकास अभवत्।

२—विकासस्य प्रथमम् चरणम्—प्रारम्भे पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् विषये विभिन्नै ऋषिभि विभिन्नानाम् सूक्तानाम् रचना जाता, तदनन्तरम् च यथा-यथा एव क्रमश अभिनवानाम् देवानाम् अनुभूति जाता, तथा तथा एव पूर्वमान्यताप्राप्तै देवै सह एषाम् अभिनवानाम् देवानाम् अपि स्तुतौ सूक्तानाम् रचना सम्पद्यमाना अभवत्।

३—विकासस्य द्वितीयम् चरणम्—यदा उक्तप्रकारेण एकस्याम् पर्याप्तायाम् सख्यायाम् ऋक्सूक्तानाम् रचना सम्पन्ना अवभत्, तदा तदनन्तरम् 'साम्न' रूपे ऋचाम् गानस्य एक प्रकार आविष्कृत अभवत्, अथ च अस्मिन् रूपे गेयानाम् ऋचाम् चयनम् कृत्वा ता साम्न गीते वा रूपे व्यवस्थिता कृता, एवञ्च स्वतन्त्ररूपेण अपि गेया साममन्त्रा रचितुम् आरब्धा। अनेन एव प्रकारेण यजनपद्धते विकासे सति यजुषाम् रूपे यजनक्रियासूचकानाम् मन्त्राणाम् रचनाया अपि परम्परा प्रवृत्ता अभवत्। यथा च ऋक्-

सूक्तानाम् 'इन्द्राय साम गायत' (ऋ० वे० ८।९८।१), ऋचः सामानि जज्ञिरे यजुस्तस्मादजायत' (ऋ० वे० १०।९०।९) इत्यादिभिः निर्देशैः स्पष्टम् अस्ति, यद्यपि पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वप्रथमम् ऋचाम् रचना प्रवृत्ता अभवत्, किन्तु पुनरपि इदम् नास्ति यत् समस्तानाम् ऋक्सूक्तानाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् एव साम्नाम् यजुषाम् च रचना प्रवृत्ता भवितुम् पारयति स्म, अपि तु तस्मात् पूर्वमेव प्रवृत्ता अभवत्, अथ च एवम् अनेकेषु ऋक्सूक्तेषु सामभ्यः यजुर्भ्यश्च पूर्वमेव रचितेषु सत्सु अपि उक्तप्रकारकान् निर्देशान् ददति सूक्तानि अन्यानि च अनेकानि सूक्तानि साम्नाम् यजुषाम् च रचनायाम् प्रारब्धायाम् सत्याम् रचितानि सन्ति। यदवधि अथर्वाङ्गिरस्संज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सम्बन्धः अस्ति, यतः ऋक्सामयजुःसंज्ञकेषु मन्त्रेषु तेषाम् निर्देशः नास्ति, अतः स्पष्टम् अस्ति यत् एषाम् रचनाया सूत्रपातः ऋक्सामयजुषाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् भवितुम् नापारयत् अथवा एषाम् रचनायाः प्रारम्भः ऋगादिमन्त्राणाम् आधारभूतायाः देवयजनात्मकपरम्परायाः बहिः स्वतन्त्ररूपेण ऋगादिमन्त्राणाम् एव अनुकरणे अभवत्, अथ च एवम् उक्तपरम्परायाः बहिः उद्भूतत्वात् एतेभ्यः ऋगादिमन्त्राणाम् रचनायाः समाप्तिपर्यन्तम् अस्याम् स्थानम् उपलब्धम् भवितुम् न शशाक।

अस्तु। उक्तप्रकारेण ऋगतिरिक्तानाम् अन्यप्रकारकाणाम् सामादिमन्त्राणाम् अपि रचनापरम्परा प्रवृत्ता अभवत्, दीर्घकालपर्यन्तम् च इयम् रचनापरम्परा बहुदेववादीयविचारधारायाः अनुसारेण प्रवर्तमाना अतिष्ठत्।

४—विकासस्य तृतीयम् चरणम्—उक्तस्थितेः अनन्तरम् यदा विचारधारायाः क्षेत्रे एतादृशी क्रान्तिः अभवत् यत् यया पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् महत्त्वम् न्यूनम् जातम् तदा स्वभावत एव देवस्तवनात्मकानाम् सूक्तानाम् रचना न्यूना भवितुम् आरब्धा। अन्ते च दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपाते सति यद्यपि एतत्सम्बन्धीनि कतिपयानि सूक्तानि रचितानि जातानि, किन्तु एतादृशेभ्यः सूक्तेभ्यः तेषाम् मौलिकस्य देवस्तवनात्मकस्य स्वरूपस्य दूरीभूतत्वात् एषाम् अपि मौलिकरचनायाः परम्परा समाप्ता अभवत्। अनेनैव प्रकारेण च अग्रे साम्नाम् यजुषाम् च मौलिकायाः रचनायाः परम्परा अपि विरामम् प्राप्तवती।

५—विकासस्य चतुर्थम् चरणम्—ऋगादिमन्त्राणाम् मौलिकरचनायाः परम्परायाः समाप्तिम् प्रति गमनकाले वैदिकविचारधारायाः क्षेत्रे उक्तप्रकारेण दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपातहेतोः आधारभूतायाम् सांस्कृतिकपरम्परायाम् यज्ञादिसम्पादनस्य पूर्वपरम्परागतया प्रवृत्त्या सह तत्त्वचिन्तनस्य एका अन्या अभिनवा प्रवृत्तिः अपि प्रारब्धा अथ च एवम् तत्र

यजनस्य तत्त्वचिन्तनस्य च रूपे द्वे प्रवृत्ती अभवताम्। अनयो प्रथमाया प्रवृत्ते अनुसारेण यज्ञादिकर्मणाम् पद्धति, या च सुदीर्घकालात् प्रवृत्तत्वात् एतत्कालपर्यन्तम पर्याप्तरूपेण विकसिता अभवत्, व्यवस्थिता क्रियमाणा भवितुम आरब्धा, फलतश्च अस्या प्रक्रियाया अनुसारेण पूर्वपरम्परया एव यज्ञेषु नियुज्यमाने विभिन्नै ऋत्विग्भि सम्पाद्यमानानाम् तत्तद्यज्ञाङ्गभूतानाम् कर्मणाम् सम्पादनावसरे पूर्वत एव प्रयुज्यमानानाम् ऋगादिमन्त्राणाम प्राथमिकानि सकलनानि सम्पादितानि जातानि यानि च ऋत्विजा शाखाभेदानुसारेण विभिन्नानाम सहितानाम् रूपे दृष्टिगोचराणि अभवन्। अस्या एव प्रक्रियाया विकासे अग्रे विभिन्नानाम् ब्राह्मणप्रकरणानाम् रचना जाता, येषाम् सकलनम् विभिन्नानाम् ब्राह्मणग्रन्थानाम् रूपे सम्पन्नम् अभवत्। द्वितीयाया तत्त्वचिन्तनस्य प्रवृत्ते अनुसारेण तत्त्वजिज्ञासा क्रमश बलवती जाता, तत्त्वदर्शनस्य च प्रयत्न क्रियमाण अभवत्। एतस्य प्रयत्नस्य फलस्वरूपम् जगत, जग मूलतत्त्वस्य, स्वरूपस्य, अन्येषाम् च दार्शनिकविषयाणाम् सम्बन्धे यानि रहस्यानि क्रमश उद्घाटितानि अभवन्, तदनुसारेण पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् तेषाम् यजनाय च क्रियमाणानाम यज्ञादिकर्मणाम् अभिनवया तात्त्विकदृष्ट्या दर्शनम् प्रारब्धम्। अस्या प्रक्रियाया विकासे पूर्वम् विभिन्नानाम् आरण्यप्रकरणानाम् पश्चात् च विभिन्नानाम उपनिषत्प्रकरणानाम् रचना जाता, येषाम सकलनम यथायथम् विभिन्नानाम् आरण्यकानाम् उपनिषदाम् च रूप सम्पन्नम् अभवत्। वेदान्तापराभिधानानाम् उपनिषत्प्रकरणानाम् रचनाया समाप्त्या सहैव श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया विकास विरामम् प्राप्तवान्।

सूक्तानाम् 'इन्द्राय साम गायत' (ऋ० वे० ८।९८।१), 'ऋचः सामानि जज्ञिरे यजुस्तस्मादजायत' (ऋ० वे० १०।९०।९) इत्यादिभिः निः-स्पष्टम् अस्ति, यद्यपि पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वप्रथमम् ऋचाम् रचना प्रवृत्ता अभवत्, किन्तु पुनरपि इदम् नास्ति यत् समस्तानाम् ऋक्सूक्तानाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् एव साम्नाम् यजुषाम् च रचना प्रवृत्ता भवितुम् पारयति स्म, अपि तु तस्मात् पूर्वमेव प्रवृत्ता अभवत्, अथ च एवम् अनेकेषु ऋक्सूक्तेषु सामभ्यः यजुर्भ्यश्च पूर्वमेव रचितेषु सत्सु अपि उ-प्रकारकात् निर्देशात् ददति सूक्तानि अन्यानि च अनेकानि सूक्तानि साम्नाम् यजुषाम् च रचनायाम् प्रारब्धायाम् सत्याम् रचितानि सन्ति। यद्यपि अथर्वाङ्गिरस्संज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सम्बन्धः अस्ति, यतः ऋक्सामयजुः-संज्ञकेषु मन्त्रेषु तेषाम् निर्देशः नास्ति, अतः स्पष्टम् अस्ति यत् एषाम् रचनायाः सूत्रपातः ऋक्सामयजुषाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् किंतु अपारयत् अथवा एषाम् रचनायाः प्रारम्भः ऋगादिमन्त्राणाम् आधारभूतायाः देवयजनात्मकपरम्परायाः बहिः स्वतन्त्ररूपेण ऋगादिमन्त्राणाम् एव अनुकरणे अभवत्, अथ च एवम् उक्तपरम्परायाः बहिः उद्भूतत्वात् ...भूतात् ऋगादिमन्त्राणाम् रचनायाः समाप्तिपर्यन्तम् अस्याम् स्थानम् ... भवितुम् न शशाक।

अस्तु। उक्तप्रकारेण ऋगतिरिक्तानाम् अन्यप्रकारकाणाम् सामादिमन्त्राणाम् अपि रचनापरम्परा प्रवृत्ता अभवत्, दीर्घकालपर्यन्तम् च इयम् रचनापरम्परा बहुदेववादीयविचारधारायाः अनुसारेण प्रवर्तमाना अतिष्ठत्।

४—विकासस्य तृतीयम् चरणम्—उक्तस्थितेः अनन्तरम् यदा विचारधारायाः क्षेत्रे एतादृशी क्रान्तिः अभवत् यतः यया पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् महत्त्वम् न्यूनम् जातम् तदा स्वभावतः एव देवस्तवनात्मकानाम् सूक्तानाम् रचना न्यूना भवितुम् आरब्धा। अन्ते च दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपाते सति यद्यपि एतत्सम्बन्धीनि कतिपयानि सूक्तानि रचितानि जातानि, किन्तु एतादृशेभ्यः सूक्तेभ्यः तेषाम् मौलिकस्य देवस्तवनात्मकस्य स्वरूपस्य दूरीभूतत्वात् एषाम् अपि मौलिकरचनायाः परम्परा समाप्ता अभवत्। अनेनैव प्रकारेण च अग्रे साम्नाम् यजुषाम् च मौलिकायाः रचनायाः परम्परा अपि विरामम् प्राप्तवती।

५—विकासस्य चतुर्थम् चरणम्—ऋगादिमन्त्राणाम् मौलिकरचनायाः परम्परायाः समाप्तिम् प्रति गमनकाले वैदिकविचारधारायाः क्षेत्रे उक्तप्रकारेण दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपातहेतोः आधारभूतायाम् सांस्कृतिकपरम्परायाम् यज्ञादिकर्मसम्पादनस्य पूर्वपरम्परागततया प्रवृत्त्या सह तत्त्व-चिन्तनस्य एका अन्या अभिनवा प्रवृत्तिः अपि प्रारब्धा अथ च एवम् तत्र

यजनस्य तत्त्वचिन्तनस्य च रूपे द्वे प्रवृत्ती अभवताम्। अनयो प्रथमाया प्रवृत्ते अनुसारेण यज्ञादिकर्मणाम् पद्धति, या च सुदीर्घकालात् प्रवृत्तत्वात् एतत्कालपर्यन्तम पर्याप्तरूपेण विकसिता अभवत्, व्यवस्थिता क्रियमाणा भवितुम आरब्धा, फलतश्च अस्या प्रक्रियाया अनुसारेण पूर्वपरम्पराया एव यज्ञेषु नियुज्यमाने विभिन्नै ऋत्विग्भि सम्पाद्यमानानाम् तत्तद्यज्ञाङ्गभूतानाम कर्मणाम् सम्पादनावसरे पूर्वत एव प्रयुज्यमानानाम् ऋगादिमन्त्राणाम प्राथमिकानि सकलनानि सम्पादितानि जातानि यानि च ऋत्विजा शाखाभेदानुसारेण विभिन्नानाम् संहितानाम रूपे दृष्टिगोचराणि अभवन्। अस्या एव प्रक्रियाया विकासे अग्रे विभिन्नानाम ब्राह्मणप्रकरणानाम रचना जाता, यषाम् सकलनम् विभिन्नानाम् ब्राह्मणग्रन्थानाम रूपे सम्पन्नम अभवत्। द्वितीयाया तत्त्वचिन्तनस्य प्रवृत्ते अनुसारेण तत्त्वजिज्ञासा क्रमश बलवती जाता, तत्त्वदर्शनस्य च प्रयत्न क्रियमाण अभवत्। एतस्य प्रयत्नस्य फलस्वरूपम् जगत, जगन्मूलतत्त्वस्य, स्वरूपस्य, अन्येषाम् च दार्शनिकविषयाणाम् सम्बन्धे यानि रहस्यानि क्रमश उद्घाटितानि अभवन्, तदनुसारेण पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् तेषाम् यजनाय च क्रियमाणानाम यज्ञादिकर्मणाम् अभिनवया तात्त्विकदृष्ट्या दर्शनम् प्रारब्धम। अस्या प्रक्रियाया विकासे पूर्वम् विभिन्नानाम् आरण्यकप्रकरणानाम् पश्चात् च विभिन्नानाम उपनिषत्प्रकरणानाम रचना जाता, येषाम् सकलनम् यथायथम् विभिन्नानाम् आरण्यकानाम उपनिषदाम् च रूपे सम्पन्नम् अभवत्। वेदान्तापराभिधानानाम् उपनिषत्प्रकरणानाम् रचनाया समाप्त्या सहैव श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया विकास विरामम् प्राप्तवान्।

सूक्तानाम् 'इन्द्राय साम गायत' (ऋ० वे० ८।९८।१), 'ऋचः सामानि जज्ञिरे यजुस्तस्मादजायत' (ऋ० वे० १०।९०।९) इत्यादिभिः निर्देशैः स्पष्टम् अस्ति, यद्यपि पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वप्रथमम् ऋचाम् रचना प्रवृत्ता अभवत्, किन्तु पुनरपि इदम् नास्ति यत् समस्तानाम् ऋक्सूक्तानाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् एव साम्नाम् यजुषाम् च रचना प्रवृत्ता भवितुम् पारयति स्म, अपि तु तस्मात् पूर्वमेव प्रवृत्ता अभवत्, अथ च एवम् अनेकेषु ऋक्सूक्तेषु साम्भ्यः यजुर्भ्यश्च पूर्वमेव रचितेषु सत्सु अपि उक्त प्रकारकान् निर्देशान् ददति सूक्तानि अन्यानि च अनेकानि सूक्तानि साम्नाम् यजुषाम् च रचनायाम् प्रारब्धायाम् सत्याम् रचितानि सन्ति। यदवधि अथर्वाङ्गिरस्संज्ञकानाम् मन्त्राणाम् सम्बन्धः अस्ति, यतः ऋक्सामयजुः संज्ञकेषु मन्त्रेषु तेषाम् निर्देशः नास्ति, अतः स्पष्टम् अस्ति यत् एषाम् रचनायाः सूत्रपातः ऋक्सामयजुषाम् रचनायाम् समाप्तायाम् सत्याम् भवितुम् अपारयत् अथवा एषाम् रचनायाः प्रारम्भः ऋगादिमन्त्राणाम् आधारभूतायाः देवयजनात्मकपरम्परायाः बहिः स्वतन्त्ररूपेण ऋगादिमन्त्राणाम् एव अनुकरणे अभवत्, अथ च एवम् उक्तपरम्परायाः बहिः उद्भूतत्वात् एतेभ्यः ऋगादिमन्त्राणाम् रचनायाः समाप्तिपर्यन्तम् अस्याम् स्थानम् उपलब्धम् भवितुम् न शशाक।

अस्तु! उक्तप्रकारेण ऋगतिरिक्तानाम् अन्यप्रकारकाणाम् सामादिमन्त्राणाम् अपि रचनापरम्परा प्रवृत्ता अभवत्, दीर्घकालपर्यन्तम् च इयम् रचनापरम्परा बहुदेववादीयविचारधारायाः अनुसारेण प्रवर्तमाना अतिष्ठत्।

४—विकासस्य तृतीयम् चरणम्—उक्तस्थितेः अनन्तरम् यदा विचारधारायाः क्षेत्रे एतादृशी क्रान्तिः अभवत् यत् यया पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम् महत्त्वम् न्यूनम् जातम् तदा स्वभावतः एव देवस्तवनात्मकानाम् सूक्तानाम् रचना न्यूना भवितुम् आरब्धा। अन्ते च दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपाते सति यद्यपि एतत्सम्बन्धीनि कतिपयानि सूक्तानि रचितानि जातानि, किन्तु एतादृशेभ्यः सूक्तेभ्यः तेषाम् मौलिकस्य देवस्तवनात्मकस्य स्वरूपस्य दूरीभूतत्वात् एषाम् अपि मौलिकरचनायाः परम्परा समाप्ता अभवत्। अनेनैव प्रकारेण च अग्रे साम्नाम् यजुषाम् च मौलिकायाः रचनायाः परम्परा अपि विरामम् प्राप्तवती।

५—विकासस्य चतुर्थम् चरणम्—ऋगादिमन्त्राणाम् मौलिकरचनायाः परम्परायाः समाप्तिम् प्रति गमनकाले वैदिकविचारधारायाः क्षेत्रे उक्तप्रकारेण दार्शनिकतत्त्ववादस्य सूत्रपातहेतौ आधारभूतायाम् सांस्कृतिकपरम्परायाम् यज्ञादिसम्पादनस्य पूर्वपरम्परागततया प्रवृत्त्या सह तत्त्वचिन्तनस्य एका अन्या अभिनवा प्रवृत्तिः अपि प्रारब्धा अथ च एवम् तत्र

यजनस्य तत्त्वचिन्तनस्य च रूपे द्वे प्रवृत्ती अभवताम्। अनयो प्रथमाया प्रवृत्ते अनुसारेण यज्ञादिकर्मणाम् पद्धति, या च सुदीर्घकालात् प्रवृत्तत्वात् एतत्कालपर्यन्तम् पर्याप्तरूपेण विकसिता अभवत्, व्यवस्थिता क्रियमाणा भवितुम आरब्धा, फलतश्च अस्या प्रक्रियाया अनुसारेण पूर्वपरम्परया एव यज्ञेषु नियुज्यमानै विभिन्नै ऋत्विग्भि सम्पाद्यमानानाम तत्तद्यज्ञाङ्गभूतानाम् कर्मणाम् सम्पादनावसरे पूर्वत एव प्रयुज्यमानानाम ऋगादिमन्त्राणाम प्रारम्भिकानि सकलनानि सम्पादितानि जातानि यानि च ऋत्विजा शाखाभेदानुसारेण विभिन्नानाम संहितानाम् रूपे दृष्टिगोचराणि अभवन्। अस्या एव प्रक्रियाया विकासे अग्रे विभिन्नानाम् ब्राह्मणप्रकरणानाम् रचना जाता, येषाम् सकलनम् विभिन्नानाम् ब्राह्मणग्रन्थानाम रूपे सम्पन्नम् अभवत्। द्वितीयाया तत्त्वचिन्तनस्य प्रवृत्ते अनुसारेण तत्त्वजिज्ञासा क्रमश बलवती जाता, तत्त्वदर्शनस्य च प्रयत्न क्रियमाण अभवत्। एतस्य प्रयत्नस्य फलस्वरूपम् जगत, जगन्मूलतत्त्वस्य, स्वरूपस्य, अन्येषाम् च दार्शनिकविषयाणाम् सम्बन्धे यानि रहस्यानि क्रमश उद्घाटितानि अभवन्, तदनुसारेण पूर्वपरम्पराप्राप्तानाम् देवानाम तेषाम् यजनाय च क्रियमाणानाम यज्ञादिकर्मणाम् अभिनवया तात्त्विकदृष्ट्या दर्शनम् प्रारब्धम। अस्या प्रक्रियाया विकासे पूर्वम् विभिन्नानाम् आरण्यप्रकरणानाम् पश्चात च विभिन्नानाम उपनिषत्प्रकरणानाम् रचना जाता, येषाम् सकलनम् यथायथम् विभिन्नानाम आरण्यकानाम् उपनिषदाम् च रूप सम्पन्नम् अभवत्। वेदान्तापराभिधानानाम् उपनिषत्प्रकरणानाम् रचनाया समाप्त्या सहैव श्रुतिवाङ्मयस्य रचनापरम्पराया विकास विरामम् प्राप्तवान्।

२०

ऋग्वेद

१—**प्राचीनता**—इदम् प्राय सवसम्मतम तथ्यम अस्ति यत् 'ऋग्वेद' विश्वस्य उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति। यथा च पूर्वम् दृष्टम्[1], वेदवाङ्मयम् इयत्प्राचीनम् वर्तते यत् तस्य रचनाकालम् ज्ञातुम् अधुनावधि अपि आधुनिक इतिहास समर्थ नास्ति। एतादृशे प्राचीने वेदवाङ्मये अपि ऋग्वेदस्तु सर्वाधिकप्राचीन प्राचीनतम वा वर्तते। यथा च मन्त्रब्राह्मणा-त्मकस्य श्रुतिवाङ्मयस्य अध्ययनेन ज्ञातम् भवति, ब्राह्मणारण्यकोपनिषदा-त्मकात् ब्राह्मणभागात् मन्त्रात्मकम् वेदवाङ्मयम् प्राचीनतरम् अस्ति, यतो हि ब्राह्मणभागे मन्त्राणाम् निर्देश, व्याख्यानम्, विनियोगप्रकारश्च इत्यादि-कम् वर्तते, यदा च मन्त्रेषु ब्राह्मणभागस्य निर्देशादिकम् नास्ति। मन्त्रात्मके वेदवाङ्मये च दृष्टे ज्ञातम् भवति यत् अस्य प्राचीनतमानाम् अंशानाम् आकर ऋग्वेद अस्ति। अस्य वेदस्य अपि विभिन्नानि सूक्तानि विभिन्नेषु कालेषु विभिन्नै ऋषिभि प्रणीतानि सन्ति, अथ च कामम् अपवादस्वरूपम् अस्य कतिपयानि सूक्तानि वेदवाङ्मयस्य अन्यस्मात् कस्माच्चिदपि अंशात् अर्वाचीनानि सन्तु नाम, किन्तु अस्य अधिकांशभाग वेदवाङ्मयस्य प्राचीन-तम भाग अस्ति।

उक्तविषये च इदम् विनिगमकम् अस्ति यत् चतुर्षु अपि वेदेषु समान-रूपेण प्राप्तेषु मन्त्रेषु ध्यानेन दृष्टेषु सत्सु इदम् स्पष्टम् भवति यत् तत्र ऋग्वेदे ते मन्त्रा स्वकीये मौलिके स्वाभाविके च स्थाने सन्ति स्वाकरसूक्ता-नाम् प्रतिपाद्यस्य शृङ्खलारूपा सन्ति, तत्र ते एव मन्त्रा अन्येषु वेदेषु प्रक-रणप्रतिपाद्यस्य शृङ्खलारूपा न सन्ति अन्येन उद्देश्यविशेषेण यत्र सङ्कलिती-कृता सन्ति, यदि च कुत्रापि ते प्रतिपाद्यस्य दृष्ट्या अपि स्थापिता सन्ति चेत् ते ऋग्वेदस्य मौलिकप्रतिपाद्यस्य आधारे विकसितस्य प्रतिपाद्यस्य अङ्गरूपे कृता सन्ति, तत्र च तेषाम् प्रतिपाद्यम् स्पष्टतरम् पल्लवितम् च

१— 'वेदानाम् रचनाकाल' इतिशीर्षक निबन्ध।

कृतम् अस्ति । सामवेदे कतिपये अल्पा एव मन्त्रा तदीया सन्ति, अन्यथा तत्रस्था मन्त्रा मौलिकरूपेण ऋग्वेदस्य सन्ति, तस्माच्च तान् गृहीत्वा तत्र ते सगीतमयगानरूपा गातिरूपा वा कृता सन्ति । यजुर्वेदे ऋगवेदीयमन्त्राणाम् कस्यापि प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादनाय नहि, अपि तु कर्मविशेषे विनियोगाय सकलनम् कृतम् वर्तते । प्रतिपाद्यस्य दृष्ट्या तत्र तेषाम् किंचिदपि महत्त्वम् नास्ति । यजुर्वेदस्य अथर्ववेदस्य च कतिपयेषु स्थलेषु च ऋग्वेदीयसूक्तानि प्रतिपाद्यदृष्ट्या पल्लवितानि कृतानि सन्ति । एवम् इदम् एकम् निर्विवादम् तथ्यम् अस्ति यत् कतिपयानि अपवादस्वरूपाणि सूक्तानि विहाय ऋग्वेदस्य अधिकाश भाग वेदवाङ्मयस्य प्राचीनतम भाग अस्ति । अन्यथा च अपि ऋग्वेदस्य प्राचीनतमत्वम् सभाव्यते, यतो हि पूर्वपरम्पराप्राप्तम् देवयजनम् कुर्वत मानवस्य भक्तिभावनाप्लावितात् भावुकतापूर्णात् हृदयात् स्वान् इष्टदेवान् प्रति कस्याश्चित् वाङ्मय्या रचनाया रूपे सर्वप्रथमम् ये उद्गारा निसृता स्यु ते स्वभावत देवानाम् गुणगानस्य तान् प्रति च स्वमनोरथप्रकाशनस्य रूपे एव निसृता स्यु, इदमेव च ऋचाम् स्वरूपम् अस्ति यासाम् सकलनम् ऋग्वेद अस्ति ।

अस्तु[1] इत्थम् ऋग्वेद वेदवाङ्मयस्य प्राचीनतमम् अधिकाशम् स्वस्मिन् सकलितरूपेण दधाति, इतिहेतो वेदवाङ्मये सर्वाधिकरूपेण प्राचीन अस्ति, अथ च समग्रस्य भारतीयसाहित्यस्य तु कापि वार्ता एव नहि, समस्ते विश्ववाङ्मये अपि उपलब्धम् प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अस्ति ।

२—ऋग्वेदस्य स्वरूपम—यथा च वेदानाम् अध्ययनेन ज्ञायते, एषाम् रचनाया पूर्वमेव देवयजनादिकस्य कर्मण परम्परा प्रवृत्ता अभवत्[1], तस्या एव अनुरूपम् च इज्यमानदेवानाम् स्तवनाय देवयजनादिकस्य च कर्मण गौरवगानाय ऋग्वेदीयसूक्तानाम रचना जाता । स्तुत्यात्मकत्वात् ऋग्वेदीयमन्त्रा 'ऋच' उक्ता । ऋचाम् समूहात्मक एक स्वतन्त्र घटक एव 'सूक्तम्' उच्यते । प्रत्येकम् सूक्तम् एव ऋग्वेदस्य मौलिक अन्तिम घटक अस्ति । ऋकसूक्तानाम् सकलनम् एव 'ऋग्वेद' अस्ति । एवम् प्राय सम्पूर्णस्य ऋगवेदस्य स्वरूपम् स्तुत्यात्मकम् अस्ति ।

३—ऋग्वेदस्य शाखा—ऋगादीनाम् विभिन्नप्रकारकाणाम् मन्त्राणाम् ऋगवेदादिरूपे विभिन्नानि सकलानि यज्ञकर्मणि नियुज्यमानानाम् विभिन्नानाम ऋत्विजाम् प्रयोगाथम् कृतानि सन्ति । ऋचाम् ऋग्वेदरूपे सकलनम् ऋत्विजाम् अन्यतमस्य होतु प्रयोगाथम कृतम वर्तते । यज्ञे होतु कार्यम् अस्ति यत् स स्तुतिस्वरूपाभि ऋग्भि इज्यमानदेवानाम् आह्वानम् करोति ।

१—अस्मिन् विषये द्रष्टव्य —'वैदिकसंस्कृति' इतिशीर्षक निबन्ध ।

न्तिमा घटका सूक्तानि सन्ति, यानि स्वकीयम एकम् प्रतिपाद्यम्
त। ०२८ सूक्तानि दशसु मण्डलेषु विभक्तानि सन्ति।
f शानाम् मण्डलानाम् १०२८ सूक्तानाम् च अस्ति।
सिकम् अपि अस्ति यत् इदम् स्वस्वरूपेण निर्दि-
नरूप सकलनम् केन प्रकारेण सम्पन्नम्। अस्य एव
र्थम् भारतीयेषु पाश्चात्येषु च विद्वत्सु अधिकम्

नम् सघटनम् वा—यथा च इदानीम् एव
सु मण्डलेषु विभाजनम् ऐतिहासिकम् अस्ति।
ाम् सकलनम् अस्मिन् रूपे कृतम् वर्तते यत्
अस्य परिवारस्य वा ऋषिभि रचितानाम
ष्टानाम्) सूक्तानाम सग्रह अस्ति। एषाम
म् ऋषय क्रमश गृत्समद, विश्वामित्र वाम-
च, तथा च एते सह एषाम् सर्वेषाम वशजा
प्रत्येकम् एकस्य एव परिवारस्य सूक्तानाम
तानाम सूक्तानाम् च क्रमस्य व्यवस्थितत्वात्
मानि ऋग्वेदस्य प्राचीनतमस्य मूलभागस्य
च मण्डलचतुष्कम (१ ८–१०) अस्मिन्
, कामम अस्य कतिपयानि सूक्तानि पूर्वम् एव

विषय —ऋग्वेदस्य प्रमुख विषय विभिन्न-
वेद देवस्तुतीनाम एक विशाल सग्रह
ना प्रमुखा देवा अग्नि, इन्द्र, वरुण,
श्च इत्यादिका सन्ति। एषाम देवानाम
स्तुतय सूक्तानि' उच्यते। देवस्तुतीनाम्
तिपादनम अपि देवविषयकसूक्तेषु जातम
ौलिकऐतिहासिक सामाजिक-धार्मिकार्थिक-
तषु च प्रकाश पतति। देवविषयक-
कानि एतादृशानि सूक्तानि ऋग्वेदे सन्ति,
अस्ति। यथा, कतिपयेषु दानस्तुतय

ऋचाम् सकलनम् एकत्र एव न जातम्, अपि तु ऋचाम् अध्ययनाध्यापनम् कुर्वताम् तासाम् यज्ञेषु प्रयोगम् च कुर्वताम् होतृजनानाम् शाखापराभिधानेषु विभिन्नेषु वर्गेषु कुलेषु वा जातम्। फलत ऋचाम् विभिन्नानि संहितापराभिधानानि सकलनानि जातानि येषु प्रत्येकम् 'ऋग्वेद' शब्दाभिधेयम् स्वतन्त्ररूपेण 'ऋग्वेद' वा आसीत्। ऋग्वेदस्य अध्ययनाध्यापनम् कुर्वताम् तस्य यज्ञेषु प्रयोगम् कुर्वताम् च विभिन्ना शाखा आसन्। 'एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्'[1] इतिमहाभाष्यवचनानुसारेण ऋग्वेदस्य एकविंशति शाखा आसन्। चरणव्यूहादिषु अन्येषु ग्रन्थेषु आसाम् सख्याभेद अपि उपलभ्यते। चरणव्यूहानुसारेण विभिन्नासु ऋग्वेदशाखासु शाकला बाष्कला, आश्वलायनी, शाङ्खायनी, माण्डूकायनी, इति पञ्च शाखा प्रमुखा सन्ति। एकस्या शाखाया तत्र सकलिता एका स्वतन्त्रा सहिता आसीत्, इतिहेतो विभिन्नासु ऋग्वेदशाखासु सकलिताभि ऋग्वेदसंहिताभि अपि विभिन्नाभि भाव्यम्, किन्तु इदानीम् केवलम् एकस्या शाकलशाखाया एव ऋग्वेदसंहिता उपलभ्यते या अस्मिन् विषये पूर्वप्रचलितव्यवहारानुसारेण स्वभावत स्वशाखानाम्ना 'शाकलसंहिता' इतिरूपे अपि प्रथिता अस्ति। इदानीम् ऋग्वेदस्य यत् परिचयादिकम् दीयते तत् अस्या एव संहिताया अनुसारेण दीयते, यतो हि इदानीम् इयमेव केवला ऋग्वेदस्य स्वरूपम् प्रस्तुतम् करोति। अत्रापि तदनुसारेण एव ऋग्वेदस्य वचनम् क्रियमाणम् वर्तते।

४—ऋग्वेदस्य परिमाणम्—ऋग्वेदे १०२८ सूक्तानि सन्ति, येषु एकादश खिलसूक्तानि मन्यन्ते। सकलेषु सूक्तेषु प्राय १०६०० मन्त्रा सन्ति। एवञ्च एकस्य सूक्तस्य मन्त्राणाम् आनुपातिकी सख्या दश सिध्यति। लघो लघुतरे सूक्ते एक मन्त्र अस्ति, महत महत्तरे च सूक्ते अष्टपञ्चाशत् मन्त्रा सन्ति।

५—ऋग्वेदस्य विभाजनम् ऋग्वेदस्य द्विविधम् विभाजनम् उपलभ्यते, ययो एकम् कृत्रिमम् विभाजनम् अस्ति यदनुसारेण सम्पूर्ण ऋग्वेद अष्टसु भागेषु विभक्त अस्ति। इमे भागा 'अष्टकानि' उच्यन्ते। प्रत्येकम् अष्टम अष्टसु भागेषु विभज्यमानम् अस्ति। इमे भागा 'अध्याया' उच्यन्ते। एवम् ऋग्वेदे अष्ट अष्टकानि चतुष्षष्टिश्च अध्याया सन्ति। अध्यायेषु अनियतसख्याका 'वर्गा' सन्ति, ये च पञ्चपञ्चानाम् मन्त्राणाम् समूहरूपा सन्ति। इदम् विभाजनम् कृत्रिमत्वात् अधिकम् प्रचलितम् नास्ति।

अपरम् विभाजनम् मौलिकम् स्वाभाविकम् च अस्ति। ऋग्वेदस्य

[1]—महाभाष्य पस्पशाह्निकम्।

मौलिका अन्तिमा घटका सूक्तानि सन्ति, यानि स्वकीयम् एकम् प्रतिपाद्यम् प्रतिपादयन्ति। अस्य १०२८ सूक्तानि दशसु मण्डलेषु विभक्तानि सन्ति। एवम्, इदम् विभाजनम् दशानाम् मण्डलानाम् १०२८ सूक्तानाम् च अस्ति। इदम् अनया दृष्ट्या ऐतिहासिकम् अपि अस्ति यत् इदम् स्वस्वरूपेण निर्दिशति यत् ऋग्वेदस्य वर्तमानरूपे सकलनम् केन प्रकारेण सम्पन्नम्। अस्य एव विभाजनस्य उद्धरणादिदानार्थम् भारतीयेषु पाश्चात्येषु च विद्वत्सु अधिकम् प्रचलनम् अस्ति।

६—ऋग्वेदस्य सकलनम् सघटनम् वा—यथा च इदानीम् एव उक्तम् अस्ति, ऋग्वेदस्य दशसु मण्डलेषु विभाजनम् ऐतिहासिकम् अस्ति। अस्य षण्णाम् (२—७) मण्डलानाम् सकलनम् अस्मिन् रूपे कृतम् वर्तते यत् प्रत्येकम् मण्डले एकस्य एव गोत्रस्य परिवारस्य वा ऋषिभिः रचितानाम् (परम्परागतमान्यतानुसारेण दृष्टानाम्) सूक्तानाम् सग्रह अस्ति। एषाम् षण्णाम् पारिवारिकमण्डलानाम् ऋषय क्रमश गृत्समद, विश्वामित्र वामदेव, अत्रि, भरद्वाज, वसिष्ठश्च, तथा च एते सह एषाम् सर्वेषाम् वशजा सन्ति। एषु षट्सु मण्डलेषु प्रत्येकम् एकस्य एव परिवारस्य सूक्तानाम् सत्त्वात् तथा एषाम् एतत्सकलितानाम् सूक्तानाम् च क्रमस्य व्यवस्थितत्वात् इदम् स्पष्टतया प्रतीयते यत् इमानि ऋग्वेदस्य प्राचीनतमस्य मूलभागस्य प्रतिनिधित्वम् कुर्वन्ति, अवशिष्टम् च मण्डलचतुष्कम् (१ ८—१०) अस्मिन् भागे पश्चात् सयोजितम् अस्ति, कामम् अस्य कतिपयानि सूक्तानि पूर्वम् एव रचितानि स्यु।

७—ऋग्वेदस्य प्रतिपाद्यविषय—ऋग्वेदस्य प्रमुख विषय विभिन्नदेवानाम् स्तवनम् अस्ति। अयम् वेद देवस्तुतीनाम् एक विशाल सग्रह अस्ति। आभि स्तुतिभि स्तूयमाना प्रमुखा देवा अग्नि, इन्द्र, वरुण, विष्णु, सविता, मरुत्, रुद्र मित्रश्च इत्यादिका सन्ति। एषाम् देवानाम् विषय प्रस्तुता विभिन्ना स्वतन्त्रा स्तुतय 'सूक्तानि' उच्यते। देवस्तुतीनाम् प्रसङ्गात् विभिन्नविषयाणाम् प्रतिपादनम् अपि देवविषयकसूक्तेषु जातम् अस्ति, येन तत्कालीनासु भौगोलिकऐतिहासिक सामाजिक-धार्मिकार्थिक-राजनैतिकादिषु स्थितिषु परिस्थितिषु च प्रकाश पतति। देवविषयकसूक्तेभ्य अतिरिक्तानि अन्यानि अनेकानि एतादृशानि सूक्तानि ऋग्वेदे सन्ति, येषु स्वतन्त्रविषयाणाम् प्रतिपादनम् अस्ति। यथा, कतिपयेषु दानस्तुतय सन्ति, कतिपयेषु पारस्परिका सवादा सन्ति, कतिपयेषु द्यूतनिन्दादिप्रसङ्गेन उपदेश अन्येषाम् लौकिकानाम् विषयाणाम् प्रतिपादनम् वा अस्ति, कतिपयेषु च दार्शनिकविचाराणाम् अभिव्यक्ति अस्ति।

ऋग्वेद प्रमुखत परम्परागताया धार्मिकविचारधाराया भावनामयी सरिता प्रवहति, या पश्चात् स्वकीयम् इदम् रूपम् रक्षन्ती अपि,

मौलिका अन्तिमा घटका सूक्तानि सन्ति, यानि स्वकीयम् एकम् प्रतिपाद्यम् प्रतिपादयन्ति। अस्य १०२८ सूक्तानि दशसु मण्डलेषु विभक्तानि सन्ति। एवम्, इदम् विभाजनम् दशानाम् मण्डलानाम् १०२८ सूक्तानाम् च अस्ति। इदम् अनया दृष्ट्या ऐतिहासिकम् अपि अस्ति यत् इदम् स्वस्वरूपेण निर्दिशति यत् ऋग्वेदस्य वर्तमानरूपे सकलनम् केन प्रकारेण सम्पन्नम्। अस्य एव विभाजनस्य उद्धरणादिदानार्थम् भारतीयेषु पाश्चात्येषु च विद्वत्सु अधिकम् प्रचलनम् अस्ति।

६—ऋग्वेदस्य सकलनम् सघटनम् वा—यथा च इदानीम् एव उक्तम् अस्ति, ऋग्वेदस्य दशसु मण्डलेषु विभाजनम् ऐतिहासिकम् अस्ति। अस्य षण्णाम् (२–७) मण्डलानाम् सकलनम् अस्मिन् रूपे कृतम् वर्तते यत् प्रत्येकम् मण्डले एकस्य एव गोत्रस्य परिवारस्य वा ऋषिभि रचितानाम (परम्परागतमा मतानुसारेण दृष्टानाम) सूक्तानाम् सग्रह अस्ति। एषाम् षण्णाम पारिवारिकमण्डलानाम ऋषय क्रमश गृत्समद, विश्वामित्र वामदेव, अत्रि, भरद्वाज वसिष्ठश्च, तथा च एतै सह एषाम् सर्वेषाम् वशजा सन्ति। एषु षट्सु मण्डलेषु प्रत्येकम् एकस्य एव परिवारस्य सूक्तानाम सत्त्वात् तथा एषाम् एतत्सकलितानाम् सूक्तानाम् च क्रमस्य व्यवस्थितत्वात् इदम् स्पष्टतया प्रतीयते यत् इमानि ऋग्वेदस्य प्राचीनतमस्य मूलभागस्य प्रतिनिधित्वम कुर्वन्ति, अवशिष्टम् च मण्डलचतुष्कम् (१ ८–१०) अस्मिन् भागे पश्चात् सयोजितम अस्ति, कामम अस्य कतिपयानि सूक्तानि पूर्वम् एव रचितानि स्यु।

७—ऋग्वेदस्य प्रतिपाद्यविषय —ऋग्वेदस्य प्रमुख विषय विभिन्नदेवानाम स्तवनम् अस्ति। अयम वेद देवस्तुतीनाम एक विशाल सग्रह अस्ति। आभि स्तुतिभि स्तूयमाना प्रमुखा देवा अग्नि, इन्द्र, वरुण, विष्णु, सविता, मरुत्, रुद्र मित्रश्च इत्यादिका सन्ति। एषाम देवानाम विषय प्रस्तुता विभिन्ना स्तुतय 'स्तुतय सूक्तानि' उच्यते। देवस्तुतीनाम् प्रसङ्गात् विभिन्नविषयाणाम प्रतिपादनम् अपि देवविषयकसूक्तेषु जातम् अस्ति, येन तत्कालीनासु भौगोलिकऐतिहासिक-सामाजिक-धार्मिकार्थिक-राजनैतिकादिषु स्थितिषु परिस्थितिषु च प्रकाश पतति। देवविषयकसूक्तेभ्य अतिरिक्तानि अन्यानि अनेकानि एतादृशानि सूक्तानि ऋगवेदे सन्ति, येषु स्वतन्त्रविषयाणाम् प्रतिपादनम अस्ति। यथा, कतिपयेषु दानस्तुतय सन्ति, कतिपयेषु पारस्परिका सवादा सन्ति, कतिपयेषु द्यूतनिन्दादिप्रसङ्गेन उपदेश अन्येषाम् लौकिकनाम् विषयाणाम् प्रतिपादनम् वा अस्ति, कतिपयेषु च दार्शनिकविचाराणाम् अभिव्यक्ति अस्ति।

ऋग्वेद प्रमुखत परम्परागतायाः धार्मिकविचारधारायाः भावनामयी सरिता प्रवहति, या पश्चात् स्वकीयम इदम् स्वरूपम रक्षन्ती अपि,

२१

ऋग्वेदीय धर्म[1]

१– प्रास्ताविकम्—धर्मस्य प्रमुखम् तत्त्वम् स्वरूपम् वा क्रिया आचार वा अस्ति। अस्य क्रियात्मकस्य आचारात्मकस्य वा धर्मस्य निर्देशिका एका आधारभूता विचारधारा भवति या क्रियाया आचारस्य वा दिशम् निर्धारयति अर्थात् यस्या अनुसारेण क्रिया आचार वा सम्पाद्यते। इयम् विचारधारा एव धर्मस्य आन्तरिकम् सैद्धान्तिकम् वा रूपम् भवति, यत् च 'दर्शन' शब्दस्य व्यापके अर्थ 'धर्मस्य दर्शनम्' केवलम् दर्शनम्' अपि वा कथयितुम् शक्यते। क्रिया आचार वा धर्मस्य तत् बाह्यम् व्यावहारिकम् वा रूपम् अस्ति येन तस्य आधारभूता आन्तरिकविचारधारा अभिव्यक्तिम् प्राप्नोति।

२—ऋग्वेदीयधर्मस्य मूलम् स्वरूपम्—ऋगवेद प्रतिपादितस्य धर्मस्य क्रियात्मकम् बाह्यम् रूपम् मुख्यत देवोद्देश्यकम् यजनम् अस्ति यत् च घृतेन दुग्धेन, सोमरसेन, अन्य विभिन्न औषध पदार्थैश्च सम्पाद्यमानम् आसीत्। अनेन यजनेन सह देवस्तवनम् अपि प्रवर्तमानम् आसीत्। अस्य धर्मस्य आधारभूता आन्तरिकी विचारधारा इयम् अस्ति यत् विभिन्ना चेतना देवा, ये च प्राकृतिकशक्तीनाम् रूपे सन्ति अथवा प्राकृतिकशक्तय येषाम् स्तवनेन यजनेन वा एते प्रसन्ना भवन्ति, अभीष्टान् मनोरथान् प्रापयन्ति, सकटान् च निवारयन्ति, अत एषाम् यजनम् स्तवनम् च कर्तव्यम्। इत्थम् ऋग्वेदस्य धर्म मूलत 'बहुदेववादम्' म यते, यदनुसारेण अनेकेषाम् देवानाम् वास्तविकी स्वतन्त्रा सत्ता अस्ति। ये जना इदम् कथयन्ति यत् ऋग्वेद मूलत एकदेववादम् प्रतिपादयन्ति, ते तथ्यस्य अपलापम् कुर्वन्ति। ऋग्वेदे आद्यन्तम् बहुदेववाद अस्ति। तत्र एवम् कुत्रापि न कथितम् अस्ति यत् अन्येषाम् देवानाम् सत्ता नास्ति, अपि तु केवलम् एकस्य एव कस्यचित्

१—ऋग्वेदीयम् दर्शनम् वा अत्र विषये 'वैदिकसंस्कृति' इतिशीर्षक निबन्ध अपि द्रष्टव्य।

विकसिता सती एकेन अन्येन रूपेण दार्शनिक-विचारधारायाः तस्याः ज्ञानमय्याः सरितायाः रूपे अपि प्रवहन्ती भवति यस्याः दर्शनम् पुरुषसूक्तनासदीयसूक्तादिषु एतादृशेषु सूक्तेषु भवति यानि पश्चात् औपनिषद्विचारधारायाः मूलाधाररूपे स्थितानि भवन्ति।

अस्तु ! इत्थम् ऋग्वेदः भारतस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् सन् भारतीयधर्मस्य भारतीयदर्शनस्य च प्राचीनतमम् मूलम् स्वरूपम् प्रस्तुतम् करोति, यद्ज्ञानाय अस्य अध्ययनम् अनुशीलनम् च परमावश्यकम् अस्ति।

दवस्य सत्ता अस्ति। इदम अन्य वार्ता अस्ति यत् ऋग्वेदे बहुदेववाद स्वविकासपरम्परायाम पश्चात् एकाधिदेववादे विकसित जात, यदनुसारण 'यो देवेष्वधिदेव एक आसीत्' इतिरूप विभिन्नानाम देवानाम अपि एक अधिदेव अधिष्ठाता देव वा अमन्यत किन्तु दवानाम् बहुत्वस्य निषेध न अक्रियत, यथा च स्वयम उक्तेन 'देवेषु' इति पदन एव प्रकटम अस्ति।

३—ऋग्वेदीयधर्मस्य विकासपरम्परा—यथा च इदानीम एव उक्तम् अस्ति, ऋग्वेदीयधम मूलत बहुदेववादम मन्यते। बहुदेववाद पूवम तु स्वतन्त्रबहुदेववादरूपे आसीत्, यदनुसारेण इदम् मन्यते स्म यत् विभिन्ना स्वतन्त्रा देवा समानरूपेण जगत तस्य विभिन्नानाम अंशानाम वा सचाल-नम कुर्वन्ति। तत किंचिदनन्तरम, यदा विभिन्न देवै धृतानाम तत्तद्-विभिन्नभौतिकपदार्थानाम तारतम्यपूर्णाया शक्तिशालिताया आधारे तेषाम् महत्त्वपरीक्षणस्य प्रवृत्ति जागृता तत्फलस्वरूपम् च य देव अधिकमहत्त्व-शाली प्रतीत अभवत्, स एव न्यूनमहत्त्वशालिरूप प्रतीयमानेभ्य देवेभ्य अतिशयित उत्कृष्ट वा घोषयितुम आरब्ध, तदा एव अस्या देवातिदेव-वादीयाया प्रवृत्ते आधार स्वतन्त्रबहुदेववादस्य स्थाने देवातिदेववादीय बहुदेववाद प्रावतत।

अस्मिन् देवातिदववादीये बहुदववाद एतादृशी निश्चयात्मकता नासीत् यत् कोऽपि एक एव देव सर्वातिशायी अस्ति, अपि तु कदापि कोऽपि देव, कदापि च कोऽपि अन्य देव सर्वातिशायी घोषित आसीत। किन्तु यदा 'यो दवेष्वधिदेव एक आसीत्' इतिरूपे निश्चयात्मकतया सह एक विशिष्ट देव सवदेवाधिदेवरूप घोषित, तदा एव देवातिदेववादीयबहुदेव-वादस्य स्थाने एकाधिदेववादीयबहुदेववाद एकाधिदेववाद वा समागत। अयम एकाधिदेववाद सवदेवैक्यवादरूप अपि अमन्यत, यदनुसारण सर्वे दवा एकस्मात् एव देवात् उत्पन्ना तस्य रूपाणि च अमन्यन्त।

अयम सवदेवक्यवाद ऋगवेदस्य दार्शनिकविश्वरूपवादस्य एव एकम अङ्गम आसीत्, यदनुसारेण सम्पूर्णम जगत्, यस्मिन् सर्वे देवा अपि अन्तभ-वन्ति, एकस्य एव देवस्य एकस्या एव शक्ते वा रूपम अमन्यत। अयम् एव विश्वरूपवाद 'पुरुष एवेद सवम' इतिरूपे प्रकटितम वतते। अस्य एव च अङ्ग-भूत सवदेवैक्यवाद 'एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' इतिरूप अभिव्यक्त वतत।

अत्र इदम अपि ध्येययम वतते यत् 'विप्रा बहुधा वदन्ति' इत्यनेन स्पष्टया प्रकटितम भवति यत् अस्य मन्त्रवणस्य कालात् पूवम विप्रा बहुदेव-वादानुसारेण बहुधा' मतवन्त कथितवन्तश्च आसन्, अत एव तत्पश्चात् विकसिताया विचारधाराया अनुरूपम अत्र दार्शनिकदृष्ट्या कथितम् अस्ति एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' इति। एवम अत्र अपि पूववर्तिन बहुदेव-वादस्य आभास स्पष्टतया प्राप्यते। एतदतिरिक्तम विश्वे देवा इत्यनन

प्रकटम अस्ति यत् ऋग्वेद बहून् देवान् मन्यते। यदि एक एव देव अग्यादिनामभि अभिहित अभविष्यत् चेत् 'इन्द्राग्नी' इतिसदशा द्वन्द्वसमास युक्ता शब्दा न प्रयुक्ता अभविष्यत्। एषाम उपपत्तिस्तु तदा एव भवितुम शक्नोति यदा इन्द्राग्न्यादय पृथक-पृथक देवा मता स्यु। सहैव ऋग्वेदे (१।१३९।११) स्पष्टत वर्णितम अस्ति यत् त्रयस्त्रिंशत् देवा सन्ति, येषु एकादश पृथिवीस्थानीया, एकादश अन्तरिक्षस्थानीया, एकादश च द्युस्थानीया सन्ति। पुरुषसूक्ते च पुरुषस्य विभिन्नेभ्य अङ्गेभ्य विभिन्नानाम देवानाम् उत्पत्ति प्रतिपादिता अस्ति। इत्थम अत्र विषये क अपि सन्देह न अवशिष्यते यत् ऋग्वेदस्य धम विभिन्नदेवानाम सत्ताम मन्यते, फलतश्च स बहुदेववादी धम अस्ति यश्च पश्चात् विकसित सन् क्रमश देवातिदेववादे, एकाधिदेववादे, सवदेवैक्यवादे परिणतीभूय अन्ते दार्शनिकविश्वरूपवादे परिणत अभवत्। किंचिदनन्तरम, दार्शनिकविश्वरूपवादेन सह दार्शनिकतत्त्ववाद अपि प्रचलित अभवत्, यस्य अभिव्यक्ति ऋग्वेदीयनासदीयसूक्ते 'आनीदवात स्वधया तदेकम' इत्यादिरूपे विद्यते।

यथा च पूर्वम उक्तम, ऋग्वेदीयधर्मानुसारेण तस्य उपास्यदेवा चेतना, साकारा, विशिष्टशक्तिसम्पन्ना, प्राकृतिकघटनानियामकाश्च सन्ति। प्राकृतिका मेघविद्युतादय पदार्था तेषाम बाह्यरूपाणि सन्ति। एभि रूपै ते स्वानि स्वानि विभिन्नानि कार्याणि सम्पादयन्ति। ते दुष्टानाम निग्रहम् भक्तानाम् च अनुग्रहम् कुर्वन्ति। स्तवनेन यजनेन च ते प्रसीदन्ति घृतसयुक्तम् हवि सोमरसश्च तेभ्य रोचते। आभ्याम् तृप्ता सन्त एते यजमानस्य कल्याणम् कुर्वन्ति, प्रसन्ना सन्त कदाचित् दर्शनम् अपि वितन्वते। अत देवस्तवनम् देवयजनम् च कर्तव्यम्। ऋग्वेदीयधर्मस्य अयम् एव प्रमुख सन्देश अस्ति। अनन्तरम् यदा विकसितेन सता बहुदेववादेन दार्शनिकविश्वरूपवादस्य रूपम् गृहीतम्, तदा ऋग्वेदेन सन्देश दत्त यत् विभिन्ना देवा पृथक पृथक् सन्त एकस्या एव जगत्सचालिकाया परमशक्ते देवाधिदेवस्य वा रूपाणि सन्ति, ताम् परमशक्तिम् च प्रसादयितुम् अनया दृष्ट्या तस्या यजनम् कर्तव्यम् यत् तया एव तस्या यजनम् सम्पाद्यमानम् अस्ति - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा'। इत्थम् बहुदेववादिन धर्मस्य विश्वरूपवादिदशायाम् विकास सम्पद्यते, येन सह पश्चात् दार्शनिकतत्त्ववाद अपि प्रचलित भवति। फलत तदनन्तरम् यद्यपि धार्मिकी क्रिया देवयजनरूपा प्रचलित सती तिष्ठति, किन्तु स्वधारभूताया विचारधाराया उक्तप्रकारेण जातस्य विकासस्य अनुरूपम् परिवर्तितत्वाभावात् सा ऋग्वेदात् पश्चात् मान्त्रिके यज्ञानुष्ठाने परिणता भवति।

२२

ऋग्वेदीया भाषा[1]

१—प्रास्ताविकम्—ऋग्वेदस्य भाषा वैदिकभाषाया प्राचीनतमम् स्वरूपम् उपस्थितम् करोति। वैदिकभाषाया लौकिक्या संस्कृतभाषया सह तुलना क्रियेत चेत् इदम् स्पष्टम् प्रतीयते यत् यत्र लौकिकसंस्कृतम् नियम-निगडितम् अस्ति, तत्र वैदिकभाषा नियमानाम् बन्धने तथा नास्ति। संस्कृत व्याकरणस्य प्रसिद्धेन आचार्येण पाणिनिमुनिना लौकिकसंस्कृतस्य इव वैदिक-भाषाया अपि अन्तर्निहितान् नियमान् अन्वेष्टुम् पर्याप्त प्रयास कृत, किन्तु स कांश्चित् अपवादरहितान् नियमान् अन्वेष्टुम् असमर्थ अतिष्ठत्, फलतश्च स अनेकदा 'बहुलं छन्दसि' इतिरूपे घोषणाम् कर्तुम् बाध्य अभवत्। वस्तुत वैदिकभाषा एवम् उदारा अस्ति यत् तत्र कस्य अपि रूपस्य प्रवेशाय निषेध नास्ति इव। अस्य एव परिणाम अस्ति यत् सा शब्दानाम् धातूनाम् च रूपाणाम् प्रत्ययानाम् च वैविध्यदृष्ट्या लौकिकसंस्कृतापेक्षया अत्यधिकरूपेण सम्पन्ना अस्ति।

२—लौकिकसंस्कृतेन वैदिकभाषाया तुलना—लौकिकसंस्कृतेन सह तुलनायाम् वैदिकभाषाया कतिपया प्रमुखा विशेषता निम्नप्रकारेण प्रस्तुता कर्तुम् शक्यन्ते—

(अ) स्वराघात—यत्र लौकिकसंस्कृते उदात्तादिस्वराणाम् आघातस्य किमपि स्थानम् नास्ति, तत्र वैदिकभाषायाम् स्वराघात अस्ति यस्य च अर्थ-निर्धारणेऽपि पर्याप्तम् महत्त्वम् अस्ति।

(आ) शब्दा धातवश्च—१—वैदिकभाषायाम् अनेके एतादृशा शब्दा (अव्ययसमेता) प्रयुक्ता सन्ति, येषाम् लौकिकसंस्कृते कुत्रापि दर्शनम् एव नास्ति।

१—अथवा—वैदिकी भाषा।

२—वैदिकभाषायाम अनेके एतादृशा धातव सन्ति, तेषाम लौकिक संस्कृते प्रयोग नास्ति ।

३—लौकिकसंस्कृतस्य अपि अनेकेषाम् शब्दानाम् वैदिकभाषायाम् प्रचलनम् नास्ति ।

४—बहव एतादृशा शब्दा सन्ति ये वैदिकभाषायाम लौकिकसंस्कृते च समानरूपेण उपलभ्यन्ते, किन्तु तेषाम् अर्थ उभयो भाषयो पृथक्-पृथक् अस्ति ।

५—एवमेव अनेकेषाम् धातूनाम् अर्थ वैदिकभाषायाम् अन्य अस्ति, लौकिकसंस्कृते च अन्य अस्ति, किन्तु अर्थभेदवताम शब्दानाम् अपेक्षया अर्थभेदवताम धातूनाम संख्या न्यूनतरा अस्ति ।

(इ) शब्दरूपाणि—१—यत्र लौकिकसंस्कृते अकारान्तपुंलिङ्गशब्दानाम् प्रथमाद्वितीययो विभक्त्यो द्विवचने 'देवौ' इत्यादिवत्,औकारान्तम् रूपम एव प्रचलितम् अस्ति, तत्र वैदिकभाषायाम् 'देवौ' इत्यादिना सह 'देवा' इत्यादिवत् आकारान्तम् रूपम् अपि प्रचलितम् अस्ति ।

२—यत्र लौकिकसंस्कृते अकारान्तपुंलिङ्गशब्दानाम् प्रथमाबहुवचने 'देवा' इतिसदृशम् एव रूपम् प्रचलितम् अस्ति, तत्र वैदिकभाषायाम 'देवा' इत्यादिना सह 'देवास' इतिसदृशम् अपि रूपम् प्रचलितम् अस्ति ।

३—यत्र लौकिकसंस्कृते अकारान्तपुंलिङ्गशब्दानाम तृतीयाबहुवचने 'देवै' इतिसदृशम एव रूपम् प्रचलितम् अस्ति, तत्र वैदिकभाषायाम 'देवै' इत्यादिना सह 'देवेभि' इतिसमानम अपि रूपम प्रचलितम् अस्ति ।

४—यत्र लौकिकसंस्कृते दीर्घान्तशब्दानाम् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'नद्यौ 'वध्वौ' इत्यादिसमानानि एव रूपाणि प्रचलितानि सन्ति तत्र वैदिकभाषायाम् एतादृशै रूपै सह 'नदी 'वधू' इत्यादिसमानानि अपि रूपाणि (अर्थात् मूलरूपाणि एव) प्रचलितानि सन्ति ।

५—यत्र लौकिकसंस्कृते दीर्घान्तशब्दानाम् प्रथमाबहुवचने 'नद्य 'वध्व' इत्यादिसमानानि एव रूपाणि प्रचलितानि सन्ति, तत्र वैदिकभाषायाम् उक्तरूपै सह 'नदी' 'वधू' इत्यादिसमानानि अपि रूपाणि प्रचलितानि सन्ति ।

६—यत्र लौकिकसंस्कृते नपुंसकलिङ्गशब्दानाम् प्रथमाद्वितीयाबहुवचने 'वनानि' इत्यादिसमानानाम् एव रूपाणाम् प्रयोगः कृतः वर्तते, तत्र वैदिकभाषायाम् 'वनानि' इत्यादिभिः सह 'वना' इत्यादि समानानि अपि रूपाणि सन्ति।

७—एतदतिरिक्तम्, वैदिकभाषायाम् लौकिकसंस्कृतविपरीतम्, शब्द रूपाणाम् विषये निम्नानि तथ्यानि यथावसरम् दृष्टिगोचराणि भवन्ति—

(अ) कस्या अपि विभक्तेः कस्मिन् अपि वचने विभक्तिरहितस्य मूलशब्दस्य एव प्रयोगः।

(आ) उक्तायाम् स्थितौ प्रथमैकवचनस्य एव प्रयोगः।

(इ) कासुचित् विभक्तिषु शब्दान्तिमस्वरस्य दीर्घीकरणमात्रेण निष्पन्नस्य रूपस्य प्रयोगः।

(ई) कदाचित् शब्दरूपम् आकारान्तम् एव कृत्वा तस्य कतिपय विभक्तिरूपाणाम् स्थाने प्रयोगः।

(उ) 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दयोः विभिन्नरूपाणाम् स्थाने 'युष्मे'-'अस्मे' इतिरूपयोः प्रयोगः।

(ऊ) शब्दान्ते 'या' इति संयोज्य निष्पादितस्य रूपस्य कासाचित् विभक्तीनाम् रूपाणाम् स्थाने प्रयोगः।

(ई) उपसर्गाः—यत्र लौकिकसंस्कृते उपसर्गाणाम् नियमतः क्रियारूपेभ्यः अव्यवहितरूपेण पूर्वम् एव प्रयोगः भवति, तत्र वैदिकभाषायाम् तेषाम् क्रियारूपस्य परम् अपि प्रयोगः भवति, अथ च पूर्वम् परम् च, उभयोः स्थित्योः उपसर्गाणाम् क्रियारूपाणाम् च मध्ये व्यवधानम् अपि, स्थातुम् शक्नोति।

(उ) धातुपदानि– वैदिकभाषायाम् परस्मैपदात्मनेपदादिसम्बन्धे कठोरः नियमः नास्ति।

(ऊ) लकाराः—१—यत्र लौकिकसंस्कृते लेट् लकारस्य प्रयोगः नास्ति, तत्र वैदिकभाषायाम् अस्य अपि प्रयोगः वर्तते।

२—यत्र लौकिकसंस्कृते लुङ्‌लङ्‌लिट्‌लकाराणाम् भूतकाले एव प्रयोगः भवति तत्र वैदिकभाषायाम् एषाम् लकाराणाम् कस्मिन् अपि काले प्रयोगः कृतः अस्ति। अन्येषाम् लकाराणाम् अपि एवमेव कस्मिन् अपि काले प्रयोगः यदा-कदा क्रियमाणः वर्तते एव।

(ए) विकरणादय —१—वैदिकभाषायाम् 'शप्' इत्यादीनाम् विकरणानाम् व्यत्ययेन प्रयोग उपलभ्यते ।

२ वैदिकभाषायाम् धातुरूपेषु 'अट्' 'आट्' (अ, आ) इत्येनयो पूर्वागमयो प्रयोगस्य तत्र अनिवार्यता नास्ति यत्र लौकिकसंस्कृते एतौ नियमेन भवत ।

(ऐ) प्रत्यया —१—वैदिकभाषायाम् लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषबहुवचने 'तात्, तन, थन' इत्यादय प्रत्यया दृष्टिगोचरा भवति, यदा च लौकिकसंस्कृते एवम् नास्ति ।

२—वैदिकभाषायाम् लोट्लकारस्य उत्तमपुरुषबहुवचने 'मसि' प्रत्ययोऽपि दृष्टिगोचर भवति ।

३—वैदिकभाषायाम् 'तुमुन्' प्रत्ययस्य अर्थे एतत्प्रत्ययातिरिक्तम् 'से, सेन, असे, असेन्, अध्यै अध्यैन्, तव, तवेड, तवेन्' इत्यादीनाम् अपि प्रत्ययानाम् दर्शनम् भवति ।

४—वैदिकभाषायाम् 'क्त्वा' प्रत्ययात् अनन्तरम् 'य' इत्यस्य अपि यत्र तत्र दर्शनम् भवति ।

५—वैदिकभाषायाम् लौकिकसंस्कृतविपरीतम्, सामने उपसर्गपूर्वकत्वे वा अपि 'क्त्वा' इत्यस्य स्थाने 'ल्यप्' इत्यादेश अनिवार्य नास्ति ।

६—वैदिकभाषायाम् अनेके विशिष्टा प्रत्यया दृश्यन्ते, यथा मत्वर्थीयतद्धितप्रत्यय 'ई' इति ।

(ओ) सन्धय —वैदिकभाषायाम् सन्धीनाम् अपि स्वीया अनेके एतादृशा विशिष्टा नियमा सन्ति ये च लौकिकसंस्कृते न सन्ति, यथा, अनेकेषु स्थानेषु पदान्ताभ्याम् 'ए' 'ओ' इत्येताभ्याम् परस्य अपि 'अ' इत्यस्य पूर्वरूपाभाव , आकारात् परवर्तिन नकारस्य स्वरे परस्मिन् सति आकारम् अनुनासिकम् विधाय लोप (महान्+इन्द्र=महा इन्द्र), ।

(औ) दीर्घीकरणम्—संहितापाठे अनेकेषु स्थानेषु ह्रस्वस्य दीर्घीकरणम् अपि वैदिकभाषाया अन्यतमा विशेषता अस्ति ।

उक्तरूपेण अत्र वैदिकभाषाया कतिपया प्रमुखा साधारण्य विशेषता संक्षिप्ततया प्रदर्शिता । एतदतिरिक्ता अपि अनेका साधारण्य विशिष्टाश्च विशेषता सन्ति यासाम् अत्र परिगणनम् असभवम् अस्ति । आसाम् सर्वासाम् विशेषतानाम् विशिष्टरूपेण ज्ञानम् तु वैदिकव्याकरणसम्बद्धेभ्य ग्रन्थेभ्य एव सभवम् अस्ति ।

२३

उपनिषद

१—महत्त्वम्—भारतीयवाङ यये उपनिपदाम् अनीव महत्त्वपूणम् स्थानम् अस्ति। इदम् सुनिदितम् अस्ति यत भारतीयवाङ्मये मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य श्रुतिवाङ्मयस्य सर्वोच्चम् मूध यम् वा स्थानम् अस्ति। अस्य वाङ्मयस्य एकैकम् अक्षरम् प्राचीनकालात् एव वदिके समाजे परमपावनम्, परमप्रामाणिकम् फलतश्च परमश्रद्धेयम् म यमानम् सत् वतते। एकस्या सुदीघकालीनाया रचनापरम्पराया द्वारा क्रमश अस्तित्वम् प्राप्तवत्त्वात् समस्तम् श्रुतिवाङ्मयम् वैदिकेभ्य ऋपिभ्य आरभ्य औपनिपदान् मनीपिण यावत् वतमानाया सुदीर्घकालीनाया परम्पराया चि तनस्य फलम् स्वस्मिन् सरक्षत् सन् अस्ति, अथ च अस्य श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूताया दाशनिकनिचारधाराया चरमम् विकासम् केवलम् अस्य ते विशिष्टा अशा ये अस्य रचनापरम्परायाम् अतिमा सन्त, उपनिगदाम् रूपे अस्मिन् सकलिता सति प्रस्तुवन्ति। फलत उपनिषद यत्र स्वोद्भवकालस्य दृष्टया श्रुतिवाङ मयस्य अन्येभ्य समस्तेभ्य अशेभ्य कनिष्टा सति, तत्र ता अस्य वाङ मयस्य आधारभूताया दाशनिकविचारधाराया चरमस्य विकासस्य स्वासु सरक्षणात् सहैव च स्वपूववर्तिनाम् समस्तानाम् अशानाम् समयस्य उपलब्धे स्वद्वारा प्रदशनात् हेतो अस्य वाङ्मयस्य अ येभ्य समस्तेभ्य अशेभ्य ज्येष्ठा सति। इदमेव कारणम् यत् ता वदिकपरम्परायाम् वेदानाम् अ तस्य अर्थात् सारभूतस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादकरूपे स्वीकृतत्वात् 'वेदान्त' नाम्ना अलकृता जाता, अथ च तत्प्रतिपादित दाशनिक सिद्धान्त अपि वेदानाम् अतिमस्य सारभूतस्य सिद्धा तस्य रूपे स्वीकृतत्वात् तेन एव 'वेदान्त' नाम्ना अलकृत वतते उपनिषदाम् तत्प्रतिपादितस्य च दशनस्य उक्तरूपे 'वेदान्त' नाम्ना अलङ्करणन वदिकपरम्परायाम् वतमानम् आसाम् महत्त्वम् स्वत एव स्पष्टतया प्रकाशितम् भवति।

उपनिपत्प्रतिपादितम् दशनम्—वेदान्त—यत्र स्वेपाम् उच्चानाम् महनीयानाम् च सिद्धा तानाम् आधारे विश्वस्य दार्शनिके क्षेत्रे स्वकीयम्

महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते, तत्र भारतवर्षे तु तत् प्राचीनकालात् एव एकस्य परम्पराप्राप्तस्य राष्ट्रीयदर्शनस्य रूपे सम्मानम् प्राप्नुवत् सत् वर्तते। यद्यपि भारतवर्षस्य दार्शनिकक्षेत्रे अनेकानि आन्दोलनानि प्रचलितानि, अनेकानि च दर्शनानि उद्भूय स्वकीयेन युक्तिजालमयेन प्रकाशेन भारतीयाम् जनताम् चमत्कृत्य ताम् स्वानि प्रति आकृष्टाम् कर्तुम् प्रयत्नम् अकुर्वन्, किन्तु पुनरपि भारतीयजनताया एकस्य महत्तमस्य भागस्य वैदिकसमाजस्य—स्वकीये परम्पराप्राप्ते वेदान्तदर्शने अविचला निष्ठा अतिष्ठत्। वेदान्तदर्शनम् प्रति वैदिकसमाजस्य अस्याः अपूर्वायाः निष्ठायाः आधाराः यत्र तस्य सिद्धान्तानाम् उच्चता महनीयता च अस्ति, तत्र तत्प्रतिपादकस्य उपनिषद्वाङ्मयस्य परम्परागता महत्ता अपि अस्ति। किन्तु ये भारतीयाः विदेशीयाश्च उपनिषदाम् एतादृशीम् परम्परागताम् महत्ताम् नापि स्वीकुर्वन्ति, ते अपि आसाम् प्रतिपाद्यस्य महत्त्वात् हेतोः आसाम् परमम् महत्त्वम् स्वीकुर्वन्ति, अथ च इमाः आध्यात्मिकज्ञानस्य शान्तसरोवररूपे अनुभूय आसु निमज्जनम् कृत्वा परमाम् शान्तिम् अनुभवन्ति। अस्य तथ्यस्य उदाहरणरूपे दाराशिकोह-शापनहावर गेटे, इत्यादिकानाम् अन्येषाम् च अनेकेषाम् विगतानाम् वर्तमानानाम् च महानुभावानाम् नामानि प्रस्तोतुम् शक्यन्ते। वस्तुतः उपनिषत्सु एतादृशम् उच्चस्तरीयम् आध्यात्मिकम् चिन्तनम् वर्तते, एतादृशी आनन्दमयी आत्मानुभूतिः वर्तते, विविधरहस्यानाम् च एतादृशम् भास्वरम् प्रकाशनम् वर्तते यत् चिन्तकानाम् जनानाम् मनः आनन्दम् अनुभूय स्वतः एव तत्र रमते।

२—उद्भवः अभिधानम् च—उपनिषदाम् कथम् उद्भवः जातः, कथम् च आभिः स्वकीयम् 'उपनिषत्' इत्यभिधानम् प्राप्तम्, इति तिरोहितम् नास्ति। यद्यपि परम्परागतायाः मान्यतायाः अनुसारेण श्रुतिवाङ्मयस्य अपौरुषेयरूपे स्वीकृतत्वात् अस्य अन्ये अंशाः इव उपनिषदः अपि तदन्तर्गतत्वात् अपौरुषेयाः मन्यन्ते, किन्तु, यथा च पूर्वम् दृष्टम्[१], इदम् तथ्यानुकूलम् मतम् नास्ति। उपनिषदः अपि अन्यानि वाङ्मयानि इव कालविशेषे पुरुषविशेषेभ्यः उद्भूताः सन्ति। मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूतायाः विचारधारायाः विभिन्नरूपानुरूपम् यथा अस्य विभिन्नानाम् अंशानाम् रचना जाता, तथैव अस्य अन्यतमांशभूतानाम् उपनिषदाम् रचना सम्पन्ना।

श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूता विचारधारा स्वमूलरूपात् बहुदेववादात् स्वविकासयात्राम् आरभ्य विभिन्नानि च कालक्रमेण विकसितानि स्वरूपाणि अनुभूय यदा 'आनीदवातं' स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास'

१—'वेदानाम् उद्भवः (आ) तथ्यानुकूलम् मतम्' इतिशीर्षके निबन्धे।

(ऋ० सं० १०।१२९।२) इत्यादिरूपम् अभिव्यक्तम् दार्शनिकतत्त्ववादीयम् स्वरूपम् प्राप्तवती, तदा वैदिकपरम्परायाम् स्वातन्त्र्येण पूर्वप्रचलितस्य देवस्तवनस्य यागजातस्य च महत्त्वम् न्यूनम् जातम्, तत्स्थाने च तत्त्वचिन्तनस्य प्रवृत्तिः प्रारब्धा। फलतः अत्र आर्यवैदिकपरम्परायाम् प्रवृत्तिद्वैविध्यम् अभवत्। एतस्या पूर्वोदिताया प्रवृत्तेः अनुसारेण यद्यपि पूर्वपरम्पराप्रचलितम् यज्ञम् क्रियमाणम् आसीत्, किन्तु तत्र दार्शनिकतत्त्वचारस्य उद्भवाद् इतो परम्परागतम् सरलम् भक्तिभावात्मकम् स्तवात्मकम् स्वरूपम् परित्यज्य जटिलम् यान्त्रिकम् अभवत्। यज्ञस्य अस्य याज्ञिकस्य व्याख्यात्मकानाम् नवानाम् विभिन्नानाम् ब्राह्मणप्रकरणानाम् रचना जाता यानि पश्चात् विभिन्नानाम् ब्राह्मणग्रन्थानाम् रूपे सङ्कलितानि अभवन्।

अपरस्या नवोदिताया प्रवृत्तेः अनुसारेण तत्त्वचिन्तनम् क्रियमाणम् आसीत् यस्य प्रारम्भिका उपलब्धयः तेषु विभिन्नेषु आरण्यकप्रकरणेषु अभिव्यक्ता सन्ति, यानि पश्चात् विभिन्नानाम् आरण्यकग्रन्थानाम् रूपे सङ्कलितानि जातानि। तत्त्वचिन्तनस्य एता उपलब्धयः पूर्वपरम्परागते यज्ञप्रवृत्ते न वैदिकेन समाजेन किञ्चित् स्वप्रतिकूलरूपे अनुभूताः, अतः तत्र तासाम् अभिव्यञ्जकानि प्रकरणानि अरण्यपठनीयरूपे स्थापितानि, फलतः 'आरण्यक' नाम्ना च अभिहितानि। वैदिकपरम्परायाः तत्त्वचिन्तनस्य अन्तिमा उपलब्धयः तेषु विभिन्नेषु उपनिषत्प्रकरणेषु अभिव्यक्ता सन्ति, यानि पश्चात् विभिन्नानाम् उपनिषदाम् रूपे सङ्कलितानि अभवन्। यत्र एतासाम् उपलब्धीनाम् तत्र तत्त्वचिन्तनस्य विजयपताका पूर्णतः प्रसृता अभवत्, अतः तत्कालीनेन विकसितेन वैदिकेन समाजेन अपि एता स्वप्रतिकूला न मताः, अपि तु एताभिः सह अस्मिन् रूपे स्वसामञ्जस्यम् स्थापितम् यत् प्रवृत्तिमार्गीया कामम् केवलम् पूर्वपरम्परागतम् कर्मकलापम् सम्पादयेयुः, किन्तु निवृत्तिमार्गीयस्य मुमुक्षोः एतासाम् अवगमनम् एतदनुकूलम् च साधनानुष्ठानम् आवश्यकम् अस्ति। फलतः तत्त्वज्ञानाय तत्त्वज्ञानिनाम् गुरूणाम् 'उपनिषद्' अर्थात् तेषाम् शरणवरणम् कृत्वा तत्समीपस्थितिः क्रियमाणा अभवत्। एवम् एतादृशी समीपस्थितिः एव 'उपनिषद्' शब्दस्य मौलिकः अर्थः अस्ति। पश्चात् इयम् 'उपनिषद्' यस्मै प्रयोजनाय—तत्त्वज्ञानाय रहस्यज्ञानाय वा—क्रियमाणा आसीत्, तत् अपि 'उपनिषद्' शब्दवाच्यम् जातम्। पश्चात् इदम् तत्त्वज्ञानम् आध्यात्मिकरहस्यम् वा यत्र वर्णितम् अभूत्, तद् वाङ्मयम् अपि 'उपनिषद्' शब्दवाच्यम् अभवत् यथा च तत् इदानीम् वर्तते।

अस्तु! एवम् वैदिकपरम्परायाम् स्वतन्त्ररूपेण उद्भूय अपि आरण्यकानि उपनिषदश्च पश्चात् उक्तात् सामञ्जस्यात् हेतोः कर्मकाण्डप्रतिपादके मन्त्रब्राह्मणात्मके वाङ्मये एव सङ्कलिता अभवन्।

३—उपनिषत्साहित्यम्—वर्तमानम् उपनिषत्साहित्यम् विशालम्

वर्तते । अनेका उपनिषद उपलभ्यन्ते श्रूयन्ते च । तासाम् सख्या निश्चिता नास्ति । किन्तु तत्र 'ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि । ऐतरेय च छान्दोग्य बृहदारण्यक तथा' इतिमुक्तिकोपनिषद्वाक्यपरिगणिता दश उपनिषद प्रमुखा मन्यन्ते, सहैव कौषीतक्युपनिषद्, तैत्तिरीयनारायणोपनिषद्, मैत्रायण्युपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद् च अपि मुख्या मन्यन्ते। या उपनिषद मन्त्रब्राह्मणात्मके वाङ्मये सकलिता उपलभ्यन्ते, याश्च तत्र असकलिता अपि सत्य ब्रह्मसूत्रेषु मीमांसितत्वात् तत्र कदाचित् सकलितरूपेण सभाव्यन्ते, ता एव प्रामाणिक्य सन्ति अन्याश्च तथाकथिता उपनिषद 'उपनिषद्' नाम्ना प्रसिद्धम् प्रापिता केवलम् निबन्धविशेषा एव सन्ति । उक्तासु उपनिषत्सु केवलम् एका एव उपनिषद् —ईशावास्योपनिषद् – मन्त्रात्मके वाङ्मये सकलिता अस्ति । माण्डूक्यम् श्वेताश्वतरम् च विहाय अन्या उपनिषद ब्राह्मणात्मके वाङ्मये सकलिता सन्ति अथवा ब्रह्मसूत्रमीमांसितत्वात् तथा सभाव्यन्ते । माण्डूक्योपनिषत् श्वेताश्वतरोपनिषद् च यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मके वाङ्मये सकलितरूपे न उपलभ्येते, नापि च अनयो ब्रह्मसूत्रमीमांसितत्वम् सुनिश्चितम् अस्ति, तथापि एते मुख्यासु उपनिषत्सु परिगण्येते ।

४—विषय —उपनिषदाम् मुख्यम् प्रतिपाद्यम् जगन्मूलतत्त्वम् अस्ति, यत् च तत्र सद्ब्रह्मात्मादिभि अनेकै शब्द अभिहितम् अस्ति । अस्य एव स्वरूपम् तत्र विविधप्रकारै अवबोधितम् अस्ति । इदम् मूलतत्त्वम् परमात्मरूपे जगदन्तरात्मरूपे वा तत्र अनुभूतम् वर्तते । इदमेव सर्वेषाम् जीवात्मनाम् परमम् प्राप्यम् तत्र प्रतिपादितम् । इदम् प्राप्य अर्थात् स्वान्तरात्मरूपे अनुभूय एव जीवात्मनाम् स्वस्वरूपावाप्तिरूपा मुक्ति भवति । अस्याम् दशायाम् जीवा सर्वबन्धविनिर्मुक्ता भवन्ति । अस्य मुख्यस्य प्रतिपादनस्य अङ्गरूपे सहकारिरूपे एव वा तत्र जीवस्वरूपम्, तस्य च सासारिकी दशा ब्रह्मजीवयो सम्बन्ध , ब्रह्मप्राप्तिप्रकार , ब्रह्मप्राप्तिसाधनानि, ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकानि, जगत्सृष्टिश्च इत्यादिकानाम् विषयाणाम् प्रतिपादनम् तत्र वर्तते । सहैव तत्र गौणरूपे ब्राह्मणारण्यकजातावरणप्रभावितानाम् अपि केषाञ्चित् विषयाणाम् वर्णनम् अस्ति ।

५—प्रयोजनम्—उपनिषदाम् अध्ययनस्य इदमेव प्रयोजनम् अस्ति यत् तत्र प्रतिपादितानाम् उक्तानाम् विषयाणाम् परिज्ञानम् स्यात्, येन तदनुसारेण ब्रह्मप्राप्तिसाधनानि अनुष्ठाय स्वान्तरात्मन ब्रह्मण निरन्तरसाक्षात्काररूपा प्राप्ति स्यात्, इयम् ब्रह्मप्राप्ति एव मुक्ति अस्ति, इयमेव च जीवस्य परमम् लक्ष्यम् अस्ति ।

अस्तु ! इत्थम् उपनिषद परमलक्ष्यप्राप्तिसाधनरूपे स्वकीयम् परमम् महत्त्वम् दधते, फलतश्च ता निरन्तरम् अनुशीलनीया सन्ति ।

२४

औपनिषदम् दर्शनम्[1]

१—महत्त्वम्—औपनिषदम् दर्शनम् अर्थात् उपनिषत्प्रतिपादितम् दर्शनम् यत् च मुख्यतः 'वेदान्तदर्शनम्' इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति, भारतस्य प्रतिनिधिभूतम् राष्ट्रीयम् दर्शनम् अस्ति। यथा च विगते निबन्धे उक्तम्, इदम् दर्शनम् यत्र स्वीयानाम् उच्चानाम् महनीयानाम् च सिद्धान्तानाम् आधारे विश्वस्य दार्शनिकक्षेत्रे स्वकीयम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते, तत्र भारतवर्षे तु इदम् प्राचीनकालात् एव एकस्य परम्पराप्राप्तस्य राष्ट्रीय-दर्शनस्य रूपे सम्मानम् प्राप्नुवत् सत् वर्तते। यद्यपि भारतवर्षस्य दार्शनिक-क्षेत्रे अनेकानि आन्दोलनानि प्रचलितानि, अनेकानि च दर्शनानि उद्भूय स्वकीयेन युक्तिजालमयेन प्रकाशेन भारतीयाम् जनताम् चमत्कृत्य ताम् स्वानि प्रति आकृष्टाम् कर्तुम् प्रयत्नम् अकुर्वन्, किन्तु पुनरपि भारतीयजनतायाः एकस्य महत्तमस्य भागस्य–वैदिकसमाजस्य–स्वकीये परम्पराप्राप्ते वेदान्त-दर्शने अविचला निष्ठा अतिष्ठत्। वेदान्तदर्शनम् प्रति वैदिकसमाजस्य अस्याः अपूर्वायाः निष्ठायाः आधारे यत्र तस्य सिद्धान्तानाम् उच्चता मह-नीयता च अस्ति, तत्र तत्प्रतिपादकस्य उपनिषद्वाङ्मयस्य परम्परागता महत्ता अपि अस्ति। वेदान्तदर्शनम् एकस्मात् एतादृशात् उद्गमात्–श्रुतिवाङ्मयात् यस्य, च अन्तर्गताः उपनिषदः सन्ति–प्रसूतम् अस्ति, यस्य एकैकम् अक्षरम् प्राचीनकालात् एव वैदिकसमाजे परमपावनम्, परमप्रामा-णिकम्, फलतश्च परमश्रद्धेयम् मन्यमानम् सत् वर्तते।

२—औपनिषददर्शनस्य मुख्यम् दानम्–(अ) पूर्ववर्तिनः सिद्धान्ताः–औपनिषदम् दर्शनम् एतादृशम् पूर्णतः स्वतन्त्रम् निरपेक्षम् वा दर्शनम् नास्ति यत् तस्य सर्वे सिद्धान्ताः केवलम् उपनिषदाम् एव दानरूपाः मौलिकाः सिद्धान्ताः स्युः, अपि तु यत् तत् समस्तस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य श्रुतिवाङ्-मयस्य आधारभूतायाः मूलविचारधारायाः एव विकसितम् स्वरूपम् अस्ति,

---

[1] १—अथवा—वेदान्तदर्शनम्।

अत तस्य अनेके सिद्धान्तास्तु पूर्वपरम्पराप्राप्ता एव एतादृशा सन्ति ये उपनिषद्भ्य पूर्वम् वैदिकपरम्परायाम् स्थापिता जाता, उपनिषद्भिश्च ते स्वभावत स्वीकृता । उदाहरणार्थम्, उपनिषदाम् 'सर्वं खल्विद ब्रह्म' (छा० उ० ३।१४।१) इत्यादिरूपे अभिव्यक्त य एतादृश सिद्धान्त वर्तते यत् सर्वम् जगन्मूलतत्त्वम् एव अस्ति स पूर्वम् एव 'पुरुष एवेद सर्वम्' (ऋ० वे० १०।९०।२) इत्यादिरूपे वैदिकपरम्परायाम् स्थापित आसीत् । उपनिषदाम् 'तदात्मान स्वयमकुरुत' (तै० उ० ब्र० ७) इत्यादिरूपे अभिव्यक्तश्च य अभिन्ननिमित्तोपादानकारणवादीय एतादृश सिद्धान्त वर्तते यत् जगन्मूलतत्त्वम् एव जगत निमित्तकारणम् उपादानकारणम् च वर्तते स अपि पूर्वम् एव 'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद् ऋषिर्होता न्यसीदत् पिता न', 'द्यावाभूमी जनयम् देव एक', 'हविषि स्वधाव स्वय यजस्व तन्व वधान' (ऋ० वे० १०।८१।१-५) इत्यादिरूपे वैदिकपरम्परायाम् स्थापित आसीत् । अत्र स्पष्टत कथितम् अस्ति यत् जगत्कर्ता स्वकीयम् एव तनुम् रूपम् वा वर्धयन् जगद्रूपे परिणत भवति ।

(आ) मूलतत्त्वस्वरूपविषये दानम्—एतादृश्याम् स्थितौ अयम् प्रश्न स्वाभाविकरूपेण उद्भवति यत् औपनिषददर्शनस्य किम् स्वकीयम् मौलिकम् दानम् अस्ति अर्थात् तेन पूर्वपरम्परागतायाम् श्रौत्याम् दार्शनिकविचार धारायाम् किम् अभिनवरूपेण सयोजितम् ? अस्य प्रश्नस्य समाधानाय प्रयत्ने कृते सति इदम् स्पष्टत ज्ञायते यत् औपनिषददर्शनस्य स्वकीयम् विशिष्टम् दानम् इदम् अस्ति यत् अनेन वेदेषु अस्पष्टरूपेण 'आनीदवात स्वधया तदेक तस्माद्धान्यन्न पर किचनास' (ऋ० वे० १०।१२९।३) इत्यादिरूपे प्रतिपादितस्य जगन्मूलतत्त्वस्य अस्पष्टम् स्वरूपम् 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' (तै० उ० ब्र० १), 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म (बृ० उ० ३।९।२८), 'तत्सत्य स आत्मा' (छा० उ० ६।८।७) इत्यादिरूपे स्पष्टत ज्ञापितम् । अनेन अस्मिन् रूपे यत् जगन्मूलतत्त्वम् सत्यम् अनन्तम् च कथितम्, तस्य आधारस्तु वेदेषु एव उपलभ्यम् भवति, किन्तु ततोऽपि परम् अनेन उक्तरूपे यत् इदम् स्पष्टम् कृतम् यत् जगन्मूलतत्त्वम् ज्ञानानन्दस्वरूपम् एकम् आत्मतत्त्वम् अस्ति, एतदेव तस्य स्वीयम् एकम् विशिष्टम् दानम् अस्ति ।

वेदेषु जगन्मूलतत्त्वस्य स्वरूपम् स्पष्टम् भवितुम् न अपारयत् । तत् एकम् 'तत्' (तत्त्वम्) मन्यमानम् अपि एतादृशा जीवितायाः सत्तायाः रूपे अमन्यत यत् 'आनीदवातम्' इतिरूपे 'वातम्' अर्थात् प्राणवायुम् विना एव 'आनीत्' अर्थात् अननम् श्वासप्रश्वासक्रियाम् वा कुर्वत् स्वया स्वस्पशक्त्या एव स्वकीयम् अस्तित्वम् सरक्षत् आसीत्, किन्तु औपनिषदे दर्शने इदम् स्पष्टम् अभवत् यत् तस्य स्वकीयम् अस्तित्वम् सरक्षितुम् प्राणिवत् अननस्य आवश्यकता नास्ति, यत् च तस्य विषये 'आनीदवातम्' इत्यपि कथ्येत, तत् तु

एकम् ज्ञानानन्दस्वरूपम् सत्यम् अनन्तम् च आत्मतत्त्वम् अस्ति, फलतश्च तस्य स्वकीयाय अस्तित्वाय अन्यापेक्षा नास्ति। जगन्मूलसत्ताया ज्ञानानन्दस्वरूपस्य आत्मतत्त्वस्य रूपे अनुभूतिः श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूताया दार्शनिकविचारधाराया एका महत्तमा उपलब्धिः अस्ति या च औपनिषदानाम् मनीषिणाम् तत्त्वचिन्तकानाम् दीर्घकालीनाया साधनाया स्वरूपम् प्राप्ता अभवत्।

(इ) मूलतत्त्वेन सह आध्यात्मिकसम्बन्धविषये दानम्—एतदतिरिक्तम्, यद्यपि पूर्वम् 'सम्पूर्णम् जगत् मूलसत्ताया एव रूपम् अस्ति' इति मन्यमानत्वात् वैदिका ऋषयः मूलसत्तया 'सह' अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि' (ऋ० वे० १०।१२५।१) इत्यादिरूपे किञ्चित् तादात्म्यम् अनुभवितुम् आरब्धवन्त, किन्तु पुनरपि तदा मूलसत्तया सह स्वस्य आध्यात्मिकस्य तादात्म्यस्य अनुभूतिः न प्रतीयते। अस्य च कारणम् इदमेव आसीत् यत् एकम् तु, स्वयम् मूलसत्ताया एव आत्मतत्त्वस्य रूपे अनुभूतिः न भवितुम् अपारयत्, अपरम् च, स्वस्वरूपस्य अपि आत्मतत्त्वस्य रूपे अनुभूतिः न भवितुम् अशक्नोत्। किन्तु यदा पश्चात् जगन्मूलसत्ताया स्वरूपस्य आत्मतत्त्वरूपे अनुभूत्या सह स्वस्वरूपस्य अपि आत्मतत्त्वरूपे अनुभूतिः अभवत्, या अपि च एका अतीव महती उपलब्धिः आसीत्, तदा स्वस्य आत्मत्वस्य जगन्मूलस्य आत्मतत्त्वस्य च आध्यात्मिकस्य सम्बन्धस्य स्वभावतः अनुसन्धानम् जातम्, तस्य च फलम् 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० उ० १।४।१०), 'तत्त्वमसि' (छा० उ० ६।८।७), 'एष म आत्मा, (छा० उ० ३।१४।४), 'अयमात्मा ब्रह्म' (मा० उ० २) इत्यादिप्रकारेण जगन्मूलेन आत्मत्त्वेन सह आध्यात्मिकस्य तादात्म्यस्य अनुभवरूपे उपलब्धम् अभवत्। औपनिषददर्शनस्य इयम् आध्यात्मिकी उपलब्धि विश्वस्य दार्शनिके क्षेत्रे महत्तमा उपलब्धिः अस्ति।

(ई) अन्यत् स्फुटम् दानम्—स्वकीयेभ्यः उक्तेभ्यः विशिष्टेभ्यः दानेभ्यः अतिरिक्तम्, औपनिषदेन दर्शनेन वेदेषु 'कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः' (ऋ० वे० १०।१२९।६) इत्यादिरूपे व्यक्ताया जिज्ञासाया तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः।' (तै० उ० ब्र० १), 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति।' (तै० उ० ऋ० १) इत्यादिरूपे असंदिग्धतया समाधानम् कृतम् एव, सहैव तेन स्वद्वारा उक्तप्रकारेण ज्ञापितस्य मूलतत्त्वस्य प्राणिजीवनतत्त्वस्य च स्वरूपस्य अनुरूपम् जीवनस्य अन्तिमम् लक्ष्यम् निर्धारितम्, तदनुरूपम् च तस्य प्राप्तिसाधनानि अपि निर्धारितानि।

उक्तैः सर्वैः मौलिकदानरूपैः हेतुभिः औपनिषदम् दर्शनम् श्रुतिवाङ्मयस्य आधारभूताया दार्शनिकविचारधाराया, चरमस्य विकासस्य स्वरूपम् अस्ति, फलतश्च इदमेव दर्शनम् 'वेदान्त' अर्थात् वैदिकविचारधाराया

अन्तिम दार्शनिक सिद्धान्त अस्ति, अस्मिन् रूपे च तत् प्रसिद्धम् अपि अभवत् अस्ति च ।

३—औपनिषददर्शनस्य प्रमुखा सिद्धान्ता —औपनिषददर्शनस्य पूर्वपरम्पराप्राप्ता स्वोद्भाविताश्च ये सिद्धान्ता वर्तन्ते ते संक्षेपत निम्नप्रकारेण प्रस्तोतुम् शक्यन्ते—

(अ) जगत्सत्यत्वम्—औपनिषददर्शनस्य या पूर्वपरम्परा विद्यते तस्याम् सर्वेन जगत सत्यत्वम् स्वीकृतम् वर्तते। अनेन दर्शनेन अपि तदेव स्वीकृतम्, तत्र किंचिदपि संशोधनम् न कृतम् । यथा उपनिषत्पूर्ववर्तिनि मन्त्रब्राह्मणात्मके श्रुतिवाङ्मये कुत्र अपि जगत मिथ्यात्वम् न प्रतिपादितम्, तथा उपनिषत्सु अपि कुत्र अपि जगत मिथ्यात्वम् प्रतिपादितम् न वर्तते । तत्र तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० उ० ६।२।१) इत्यादिरूपे इदमेव घोषितम् वर्तते यत् यथा 'इदम्' दृश्यमानम् जगत् इदानीम् 'सत्' अस्ति, तथैव इदम् 'अग्रे' अर्थात् पूर्वम् अपि 'सदेव' आसीत् । इत्थम् इदम् स्पष्टम् अस्ति यत् आधुनिकवेदान्तिनाम् 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या' इत्यादिरूपे प्रतिपादित जगन्मिथ्यात्वसिद्धान्त उपनिषदनुकूल नास्ति ।

(आ) जगत अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् ब्रह्म—यथा च अत्र एव पूर्वम् उक्तम्, औपनिषददर्शनम् पूर्वपरम्परानुसारेण एव मूलतत्त्वम् जगत अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् मन्यते, अर्थात उपनिषदाम् अनुसारेण तदेव मूलतत्त्वम् जगत निमित्तम् उपादानम् च अस्ति—'तदात्मान स्वयमकुरुत ।' (तै० उ० ब्र० ७) । इदम् मूलतत्त्वम् अत्र सद्ब्रह्मादिभि अनेकै शब्दै अभिहितम् वर्तते, किन्तु अस्य मुख्यम् अभिधानम् 'ब्रह्म' अस्ति ।

(इ) ब्रह्मण स्वरूपम—इदम् मूलतत्त्वम् ब्रह्म, यथा च अत्र एव पूर्वम् उक्तम्, अन्तिमम् सत् अनन्तम् च अस्ति । इदम् ज्ञानस्वरूपम् नित्यम् आत्मतत्त्वम् अस्ति । इदम् सर्वेषाम् परम आत्मा अस्ति, अत इदम् परमात्मतत्त्वम् अस्ति । सर्वम् जडजीवात्मकम् जगत् एतदात्मकम् एव अस्ति—'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म ।' (तै० उ० ब्र० १), 'ऐतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्मा' (छा० उ० ६।८।७), 'नित्यो नित्यानाम्' (क० उ० २।२।१३) । इत्थम् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् 'सर्वं खल्विद ब्रह्म' (छा० उ० ३।१४।१), सर्वं ह्येतद्ब्रह्म' (मा० उ० २) इत्यादिप्रकारेण सर्वम् ब्रह्म उच्यते, अस्य इदम् तात्पर्यम् नास्ति यत् सर्वम् स्वरूपत ब्रह्म एव अस्ति यतो हि सर्वस्मिन् ब्रह्मस्वरूपलक्षणम् न अनुभूयते दृश्यते वा । इदम् स्वाभाविकरूपेण सर्वज्ञानाश्रयम् अपि अस्ति—'य सर्वज्ञ सर्ववित्' (मु० उ० १।९), 'चेतनश्चेतनानाम्' (क० उ० २।२।१३) ।

(ई) जीव स्वरूपम्—जीव नित्य, अणु, ज्ञानस्वरूप, स्वाभाविकरूपेण ज्ञानवान्, आत्मा च अस्ति, उक्तप्रकारेण च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्

जीवस्य च सर्वान्तर्गतत्वात् जीव ब्रह्मात्मक अस्ति—'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानाम्' (क० उ० २।५।१३), एषाऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' (मु० उ० ३।१।९), 'एष म आत्मा' (छा० उ० ३।१४।४) 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' (बृ० उ० ३।७।२३)। इत्थम् जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वात् स 'अह' ब्रह्मास्मि (बृ० उ० १।४।१०), 'तत्त्वमसि' (छा० उ० ६।८।७), 'अयमात्मा ब्रह्म (मा० उ० २) इत्यादिरूपे तथव ब्रह्म उच्यते यथा सवस्य अपि ब्रह्मात्मकत्वात् सर्वम् अपि 'सर्वं खल्विद ब्रह्म (छा० उ० ३।१४।१) इत्यादिरूप ब्रह्म उच्यते। अस्य इदम् तात्पर्यम् नास्ति यत् जीव स्वरूपत ब्रह्म एव अस्ति। फलत आधुनिकवेदान्तिनाम् 'जीवो ब्रह्मैव नापर' इत्यादिरूपे प्रतिपादित सिद्धान्त उपनिषदनुकूल न प्रतीयते।

(उ) जीवस्य परमम् लक्ष्यम्—जीवस्य परमम् लक्ष्यम् अज्ञानमूलकात् जननमरणात्मकात् 'ससारात, यस्मिन् स अनादिकालात् पतित वर्तते, मुक्ति अस्ति—'अविद्याग्रन्थि विकिरति (मु० उ० २।१।१०), 'यस्माद् भूयो न जायते। मृत्युमुखात् प्रमुच्यते। (क० उ० १।३।८, १५), 'नामरूपाद् विमुक्त नरति गुहाग्रन्थिभ्य विमुक्त' (मु० उ० ३।२।८, ९), 'न च पुनरावर्तते' (छा० उ० ८।१५।१)। अस्याम् दशायाम् तस्य स्वस्वरूपावाप्ति ब्रह्मावाप्तिश्च भवति—'पर ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छा० उ० ८।१२।३), 'परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम (मु० उ० ३।२।८)। इयम् स्वस्वरूपावाप्तिपूर्वकब्रह्मावाप्ति एव औपनिषदम् अमृतत्वम् अस्ति, यच्च 'अपाम सोमममता अभूम' (ऋ० वे० ८।४८।३) 'इत्यादिरूप वेदेषु काङ्क्षितात् चिरकालावधि प्राणधारणरूपात् साधारणात् अमृतत्वात् अतीव उत्कृष्टतरम् वर्तते—'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृता भवति।' (मु० उ० ३।२।९)। यद्यपि जीवस्य स्वस्वरूपम् स्वयम् स्वस्वरूपेण एव, ब्रह्म च स्वात्मरूपेण परमात्मरूपेण वा स्वभावत पूर्वत एव प्राप्तम् वर्तते, किन्तु तस्य तादृश अनुभव नास्ति, अत निरन्तरम् तादृश साक्षादनुभव एव तयो—स्वस्वरूप ब्रह्मणो—प्राप्ति अभिधीयते।

(ऊ) परमलक्ष्यसाधनम्—उक्तस्य परमलक्ष्यस्य एकमात्रम् साधनम् स्वस्वरूपज्ञानपूर्वकम् ब्रह्मज्ञानम् अस्ति—'अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।' (क० उ० १।२।१२), 'निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते'। (क० उ० १।३।१५), 'तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति।' (मु० उ० ३।२।९), ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० उ० ब्र० १)। इदम् ब्रह्मज्ञानम् च 'अह ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि इत्यादिरूपे स्वात्मना स्वान्तर्यामिणा वा परब्रह्मणा सह स्वस्य एतादृशम् साक्षात् आध्यात्मिक तादात्म्यानुसन्धानम् अस्ति यस्मिन् स्वस्वरूपम् निर्मलम् सत् स्पष्टत ब्रह्मात्मकम् अनुभूयते। एतादृशस्य ब्रह्मज्ञानस्य साधनानि श्रवणमनननिदिध्या-

सना शेनि सन्ति, कर्माणि च तत्र सहकारिताम् लभन्ते। औपनिषदम् दर्शनम् कर्तव्यानाम् कर्मणाम् परित्यागम न प्रतिपादयति, अपि तु 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा' (ई० उ० २) इत्यादिरूपे तेषाम् अवश्यकर्तव्यताम् एव बोधयति।

एतै प्रमुखै अन्यैश्च अनेकै सिद्धान्तै युक्तम् औपनिषदम् दर्शनम् विश्वस्य दार्शनिकक्षेत्रे उत्कृष्टतया विराजते। अनेन दर्शनेन जगन्मूलतत्त्वस्य स्वरूपस्य सम्बन्धे 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इतिरूपे य अन्तिम सिद्धान्त प्रतिष्ठापित तस्य अशद्वयम्—सत्यम् अनन्तम् च—आधुनिकम् विज्ञानम् अपि स्वीकृतवत् अस्ति, पुन इदम् कथम मन्तुम् शक्यते यत् तस्य तृतीय अश — ज्ञानम्—अपि एकम् वैज्ञानिकम् तथ्यम् नास्ति ? इयती वार्ता अवश्यम् अस्ति यत् इमम् अशम् अनुभवितुम् चिन्तकै भौतिकविज्ञानसाधनानि एकत कृत्वा, औपनिषदै तत्त्वचिन्तकै इव आध्यात्मिकविज्ञानसाधनानि स्वीकरणीयानि एव, यत उपनिषदाम् अनुसारेण जगन्मूलतत्त्वम् भौतिकतत्त्वम् न सत् अतिभौतिकम् आत्मतत्त्वम् अस्ति। अस्तु[1] एव औपनिषदम् दर्शनम् काल्पनिकम् न सत् विज्ञानाधारितम् अस्ति यच्च विज्ञानप्रियायाम् वैदिकपरम्परायाम् क्रमश विकसन्त्या विज्ञानधारितायाः वदिकविचारधारायाः अन्तिमरूपेण विकसित रूप स्वरूपम् प्राप्तवत् अस्ति। फलत औपनिषदा मनीषिण इव तत्पूर्ववर्तिन वदिका ऋषय अपि विज्ञानप्रिया वैज्ञानिका एव सिध्यन्ति, ते विज्ञानशून्या न आसन्, यथा च कतिपये विद्वास कथयन्ति।'

अस्य औपनिषददर्शनस्य ब्रह्मसूत्रकारपूर्ववर्तिभि आश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादिभि अनेकै आचार्यै मीमांसा कृता। गीताकारेण अस्यैव मुख्यम् आधारम् गृहीत्वा स्वकीयम् गीतादर्शनम् स्थापितम्। ब्रह्मसूत्रकारेण बादरायणेन अस्य सोपपत्तिकाम् समन्वयात्मिकाम् च मीमांसाम् कृत्वा इदम् एकस्य उपपन्नस्य समन्वितस्य च दर्शनस्य रूपे प्रस्तुतम्। शकररामानुजादिभि विभिन्नै भाष्यकारै आचार्यै उपनिषदाम् ब्रह्मसूत्राणाम् च—द्वयो एकस्य वा—भाष्याणि कृत्वा इदम् दर्शनम् अद्वैतविशिष्टाद्वैतादिभि विभिन्नरूपै प्रदर्शितम्। एवम् विभिन्नरूपेषु विराजितम् इदम् दर्शनम् भारते अन्येभ्य सर्वेभ्य दर्शनेभ्य अधिकम् जनान् प्रभावितान् कुर्वत्, तेषाम् जीवनलक्ष्यम् च निर्धारयत् वर्तते, सहैव च इदम् विदेशीयान् प्रबुद्धजिज्ञासून् अपि पर्याप्तरूपेण प्रभावितान् कुर्वत्, तेभ्य शान्तिम् च प्रददत् वर्तते।

१—मकडोनल—वैदिकदेवशास्त्र (वदिक माइथोलोजी) पृष्ठ १।

वेदाङ्गानाम् महत्त्वम्

१—सर्वेषाम् वेदाङ्गानाम सामान्यरूपेण महत्त्वम—यथा च पूर्वम् उक्तम्[१], वेदस्वरूपसंरक्षणार्थम् तत्तत्त्वाववोधार्थम् च शिक्षादीनाम् वेदाङ्गानाम् उद्भव , जात । वेदाङ्गानि, यथा च एतेषाम् अनया सज्ञया एव सूच्यते, अङ्गवत् वेदानाम् तत्प्रतिपाद्यस्य च महायकानि सहकारीणि वा सन्ति । यद्यपि वेदाङ्गानि मूलत वेदानाम् अङ्गानि इव सहायतार्थम् उद्भूतानि, किन्तु पश्चात् तानि स्वविकासपरम्परायाम् लौकिकस्य सस्कृतस्य, तद्वाङ मयस्य, तस्य च प्रतिपाद्यस्य अपि सहायकानि अभवन्, इदानीम् च वतन्ते, यथा हि शिक्षाव्याकरण वेदाङ्गे यथा स्वमौलिकरूपे वैदिकक्षेत्रे सहायताम् कुरुत , तथव ते स्वविकसितरूपे लौकिकक्षेत्रे अपि साहाय्यम् वितनुत । एवम्, सस्कृतस्य वदिके लौकिके च इति उभयो अपि क्षेत्रयो वेदाङ्गानाम् महत्त्वम् वतते ।

यद्यपि वेदाङ्गानाम् बीजम्, यथा च 'अथ शीक्षा (शिक्षा) व्याख्यास्याम ' (तै० उ०, शि० व० १), 'शिक्षा कल्पो व्याकरणम्' (मु० उ० १।१।४) इत्यादिभि वचन ज्ञायते, श्रुतिवाङ्मयेऽपि समुपलभ्यते, तथापि तानि व्यवस्थितवाङ्मयरूपे श्रुतिवाङ मयात् अनन्तरम् एव अस्तित्वम् प्राप्नुवन्, अत अस्मिन् रूपे तानि स्मृतिवाङ मयस्य अन्त समागच्छन्ति । स्मृतिवाङ्मये च तेषाम् मूर्धन्यभूतम् कालक्रमेण च प्राय सवप्रथमम् स्थानम् अस्ति । तानि आधारीकृत्य भूयस स्मृतिवाङ मयस्य विकास जात यथा हि कल्पम् तदशभूतानि च धर्मसूत्राणि आधारीकृत्य विभिन्ना स्मृतय स्वास्तित्वम् प्राप्नुवन् ।

अस्तु ! एवम् श्रुतिवाङ्मयस्य तत्प्रतिपाद्यस्य च सरक्षकरूपेण सहायकरूपेण वा, अथ च स्मृतिवाङ मयस्य मूर्धन्यत्वेन तदाधाररूपेण च, सहैव च स्वविकसितरूपे समस्तस्य लौकिकसस्कृतवाङ्मयस्य अपि सहायकरूपेण वेदा

१— वदिकम साहित्यम इतिशीर्षके निब ध पष्ठ ७६ ७७ ।

ङ्गानाम् संस्कृतवाङ्मये उच्चम् स्थानम् अतिशयितम् च महत्त्वम् वर्तते। अत एव पाणिनीयशिक्षायाम् 'तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इति प्रकारेण, महाभाष्ये च 'षडङ्गो वेदोऽध्येय ज्ञेयश्च' इतिप्रकारेण वेदाध्ययनस्य साकल्यसम्पादनार्थम् साङ्गस्य एव वेदस्य अध्ययनाय निर्देशनम् वर्तते।

२—पृथक्-पृथक् विशिष्टरूपेण महत्त्वम्— 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति' (मु० उ० १।१।५) इतिमुण्डकोपनिषद्व्याख्यानुसारेण शिक्षा, कल्प, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्द, ज्योतिषम् चेति षट् वेदाङ्गानि वर्तन्ते।

छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
—(पा० शि० ४१-४२)

इतिप्रकारेण पाणिनीयशिक्षायाम् अपि एषाम् वेदाङ्गानाम् परिगणनम् कृतम् वर्तते। अत्र इदमपि प्रतिपादितम् अस्ति यत् एतानि वेदस्य हस्तपादादिवत् अङ्गानि वर्तन्ते अर्थात् एतानि अङ्गानि इव विशिष्टरूपेण तस्य सहकारीणि सन्ति।

उक्तेषु शिक्षादिषु वेदाङ्गेषु वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारः यया शिक्ष्यते उपदिश्यते वा सा 'शिक्षा' उच्यते। शिक्षायाः अस्य स्वरूपेण तस्याः महत्त्वम् स्वत एव प्रकाशते। वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारस्य ज्ञानेन विना वेदमन्त्राणाम् अन्यस्य वा कस्यचित् वाङ्मयस्य शुद्धरूपेण समीचीनतया च पाठः कर्तुम् न शक्यते। प्राचीनकाले यदा वाङ्मयस्य उपदेशः गुरुशिष्यपरम्परया मौखिकरूपेण एव क्रियमाणः आसीत्, तदा तु उक्तस्य उच्चारणप्रकारस्य ज्ञानेन विना वेदादिवाङ्मयस्य शुद्धः पाठः प्राप्तः अभविष्यत्। इत्थम्, वेदादीनाम् शुद्धपाठसंरक्षणेन अनेन वेदाङ्गेन बहु उपकृतम्।

यत्र यागप्रयोगः कल्प्यते समर्थ्यते वा स कल्पः अस्ति। शनैः शनैः यागानुष्ठानप्रक्रिया जटिला जाता, ताम् सूत्ररूपेण अवबोधयितुम् अस्य वेदाङ्गस्य उद्भवः जातः। अनेन वेदाङ्गेन विना श्रुतिप्रतिपादितानाम् यागादीनाम् कर्मणाम् यथातथरूपेण सम्पादनम् एव असम्भवम् अभविष्यत्, अतः अस्य महती उपयोगिता अस्ति। अस्य वेदाङ्गस्य विकासे जाते, अस्य चातुर्विध्यम् जातम्, यदनुसारेण कल्पसूत्राणि चतुर्विधानि सन्ति-श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, शुल्वसूत्राणि च। श्रौतसूत्रेषु श्रौते श्रुतिविहिते वा अग्नौ सम्पाद्यमानानाम् श्रौतानाम् श्रुतिविहितानाम् वा यागादिकानाम् कर्मणाम् अनुष्ठानप्रकारः वर्णितः वर्तते। गृह्यसूत्रेषु गृह्याग्नौ सम्पाद्यमानानाम् यागानाम् विभिन्नानाम् संस्काराणाम् च अनु-

ष्ठानप्रकार वर्णित अस्ति। धर्मसूत्रेषु वर्णाश्रमाचारस्य राजकर्तव्यस्य च वर्णनम् वर्तते। शुल्वसूत्रेषु वेदिनिर्माणरीति प्रतिपादिता अस्ति। एतेषु गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि च स्मार्तसूत्राणि मन्यन्ते, शुल्वसूत्राणि च श्रौतसूत्रे सम्बद्धानि सन्ति। एषाम् चतुर्विधानाम् कल्पसूत्राणाम् अनेन स्वरूपपरिचयेन कल्पवेदाङ्गस्य अनेकप्रकारकम् महत्त्वम् स्वत एव स्पष्टम् भवति।

येन शब्दा प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशरूपे व्याक्रियन्ते तत् व्याकरणम् अस्ति। यदि प्रत्येकम् शब्द स्वतन्त्ररूपेण ज्ञात क्रियेत चेत् महत् गौरवम् स्यात्, महान् प्रयासश्च अपेक्षित स्यात्। किन्तु व्याकरणेन शब्दानाम् प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे कृते समानप्रकृतिका समानप्रत्ययकाश्च शब्दा युगपत् एव लाघवेन ज्ञाता भवन्ति। व्याकरणस्य यानि विभिन्नानि प्रयोजनानि सन्ति, तानि वार्तिककारेण 'रक्षोहागमलध्वसंदेहा प्रयोजनम्' इत्यस्मिन् वार्तिके प्रदर्शितानि। व्याकरणस्य एतानि रक्षादीनि प्रयोजनानि अन्यानि च कतिचन प्रयोजनानि पतञ्जलिना स्वप्रणीते महाभाष्ये स्पष्टीकृतानि। एतै विभिन्न प्रयोजनै ज्ञायते यत् व्याकरणाध्ययनम् महाप्रयोजनवत् वर्तते।

यत्र शब्दा निरुच्यन्ते अर्थात् यत्र व्युत्पत्तिप्रदर्शनद्वारा शब्दानाम् अर्थप्रकाशनम् क्रियते तत् निरुक्तम् अस्ति। अस्य साहाय्येन एव वेदमन्त्रप्रयुक्तानाम् शब्दानाम् उक्तप्रकारकम् निर्वचनम् कर्तुम् शक्यते, तदाधारेण च अन्येषाम् अपि शब्दानाम् निर्वचनम् सभवम् अस्ति। एवम् शब्दानाम् अर्थज्ञानाय अस्य उपयोगिता स्पष्टा अस्ति।

यत्र विभिन्नानाम् छन्दसाम् वर्णनम् अस्ति, तत् छन्द अस्ति। वेद प्राय छन्दोमय एव वर्तते। तत्र कानि कानि छन्दासि प्रयुक्तानि, तेषाम् च किम् स्वरूपम्, इत्यादिप्रकारकम् ज्ञानम् अनेन एव वेदाङ्गेन भवति। विकाम परम्परायाम् इदमेव वेदाङ्गम् लौकिकानाम् छन्दसाम् ज्ञानम् वितरति।

यत्र यज्ञानुष्ठानकालनिर्णय वर्तते तत् ज्यौतिषम् अस्ति। विभिन्नानाम् यज्ञानाम् अनुष्ठानस्य काल नियत अस्ति। नियतकाले अनुष्ठिता एव यज्ञा निर्दिष्टफलदायका भवन्ति। अत यथार्थकालज्ञानम् आवश्यकम् वर्तते, तच्च अस्य वेदाङ्गस्य एव शरणवरणेन प्राप्तुम् शक्यम्। एवमेव अन्येषाम् अपि विभिन्नानाम् वैदिकानाम् लौकिकानाम् च कर्मणाम् कालज्ञानाय इदम् वेदाङ्गम् अपेक्षितम् भवति। इत्थम् अस्य महत् महत्त्वम् वर्तते।

अस्तु। एवम् स्पष्टम् अस्ति यत् विभिन्नानाम् वेदाङ्गानाम् विविधम् महत्त्वम् वर्तते।

२६

वेदाङ्गसाहित्यम्

१—प्रास्ताविकम्—विगते निबन्धे वेदाङ्गानाम् महत्त्वस्य किञ्चित् दर्शनम् कृतम्। इदानीम् तेषाम् साहित्यसम्पत्तेः अपि किञ्चित् दर्शनम् करणीयत्वेन वर्तते। वेदाङ्गसाहित्यम् स्वस्मिन् मौलिके विकसिते च रूपे समेत्य अतीव विस्तृतम् वर्तते। तस्य संक्षिप्तः परिचयः वेदाङ्गानाम् क्रमेण निम्नरूपेण दातुम् शक्यते—

२—शिक्षा—अस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिभूताः प्राचीनतमाः उपलब्धाः ग्रन्थाः विभिन्नानि प्रातिशाख्यानि एव मन्तुम् शक्यन्ते। यतः प्रत्येकम् शाखायाः एकम् स्वकीयम् प्रातिशाख्यम् आसीत्, अतः अतेषाम् अभिधानम् एव 'प्रातिशाख्यम्' जातम्। प्रातिशाख्येषु संहितापाठसम्बन्धिनाम् वर्णोच्चारण स्वरविधान-सन्ध्यादिविषयाणाम् साङ्गोपाङ्गम् विवेचनम् वर्तते। संहितापाठस्य पदपाठरूपे परिवर्तनस्य विभिन्नाः नियमाः अपि अत्र सूक्ष्मतया वर्णिताः सन्ति। यतः अत्र व्याकरणसम्बन्धिनः अपि अनेके नियमाः वर्णिताः विद्यन्ते, अतः एतानि व्याकरणस्य अपि उद्गमस्थानानि मन्तुम् शक्यन्ते। वस्तुतः प्रातिशाख्येषु शिक्षाव्याकरणयोः वेदाङ्गयोः प्रायः समन्वयः वर्तते। अतः एव एतयोः विकासपरम्परायाम् अपि अनयोः प्रायः समन्वयः एव अतिष्ठत्। यत्फलस्वरूपम् अनन्तरम् शिक्षावेदाङ्गम् व्याकरणवेदाङ्गे एव प्रायः अन्तर्भूतम् समाविष्टम् वा अभवत्।

प्रातिशाख्येषु शौनकप्रणीतम् 'ऋक्प्रातिशाख्यम्' प्राचीनतमम् प्रामाणिकतमम् च मन्यते। यथा च अस्य नाम्ना एव ज्ञायते, इदम् ऋग्वेदेन सम्बन्धम् धत्ते। अस्य उपरि उवटप्रणीतम् भाष्यम् वर्तते। अस्य प्रातिशाख्यस्य प्रारम्भिके वर्गद्वये विष्णुमित्रप्रणीता 'वर्गद्वयवृत्तिः' नामिका वृत्तिः अपि अस्ति।

द्वितीयम् महत्त्वपूर्णम् प्रातिशाख्यम् कात्यायनप्रणीतम् 'वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्' अस्ति। इदम् 'कात्यायनप्रातिशाख्यम्' अपि उच्यते। इदम्

शुक्लयजुर्वेदेन सम्बद्धम् अस्ति । आचार्येण उवटेन अस्य अपि भाष्यम् कृतम् अस्ति । अस्मिन् प्रातिशाख्ये पाणिनीये अष्टाध्यायीग्रन्थे च बहुषु स्थलेषु साम्यम् वर्तते ।

तृतीयम् प्रातिशाख्यम् कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितया सम्बद्धम् 'तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्' अस्ति । अस्य अनेकानि भाष्याणि सन्ति, येषु माहिषेयकृतम् 'पदक्रमसदन' नामकम् भाष्यम् प्रसिद्धम् अस्ति ।

सामवेदसम्बन्धिषु प्रातिशाख्येषु पुष्पप्रणीतम् 'पुष्पसूत्रम्' शाकटायनप्रणीतम् 'ऋक्तन्त्रम्' च प्रमुखे स्तः । अथर्ववेदसम्बन्धिषु प्रातिशाख्येषु 'अथर्वप्रातिशाख्यम्' प्रमुखम् अस्ति ।

विभिन्नानि प्रातिशाख्यानि आधारीकृत्य अनेके शिक्षाग्रन्थाः प्रणीता अभवन् यथा–याज्ञवल्क्यशिक्षा, वासिष्ठीशिक्षा, कात्यायनीशिक्षा, पाराशरीशिक्षा, माण्डव्यशिक्षा, माध्यन्दिनीशिक्षा, प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा, नारदीयशिक्षा, माण्डूकीशिक्षा, पाणिनीयशिक्षा च इत्यादयः । एतेषु शिक्षाग्रन्थेषु पाणिनीयशिक्षा वेदे लौकिके च वाङ्मये उपयोगिनी वर्तते, फलतः महत्त्वपूर्णा प्रचारबहुला च अस्ति । एवम् शिक्षावेदाङ्गस्य साहित्यसम्पत्तिः विशाला वर्तते ।

३—कल्प :—अस्य वेदाङ्गस्य यज्ञादिभिः कर्मभिः साक्षात् सम्बन्धः अस्ति । अस्य प्रतिनिधिभूता ग्रन्था विभिन्नानि कल्पसूत्राणि सन्ति । यथा च पूर्वम् उक्तम्[1], कल्पसूत्राणि प्रमुखतः चतुर्विधानि सन्ति–श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, शुल्वसूत्राणि च । श्रौतसूत्रेषु ऋग्वेदस्य द्वे श्रौतसूत्रे स्तः—आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शाङ्खायनश्रौतसूत्रञ्च । शुक्लयजुर्वेदस्य एकमात्रम् श्रौतसूत्रम् कात्यायनश्रौतसूत्रम् अस्ति । कृष्णयजुर्वेदस्य बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, हिरण्यकेशि सत्याषाढम् वा श्रौतसूत्रम्, वैखानसश्रौतसूत्रम्, भारद्वाजश्रौतसूत्रम्, मानवश्रौतसूत्रम्, वाराहश्रौतसूत्रञ्चेति षट् सूत्राणि उपलभ्यन्ते । सामवेदस्य आर्षेयकल्पसूत्रम् प्राचीनतमम् मन्यते । एतदतिरिक्तम्, अस्य वेदस्य लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्, जैमिनीयश्रौतसूत्रञ्चेति श्रौतसूत्राणि सन्ति । अथर्ववेदस्य श्रौतसूत्रम् वैतानश्रौतसूत्रम् अस्ति ।

गृह्यसूत्रेषु ऋग्वेदस्य आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, शाङ्खायनगृह्यसूत्रञ्चेति गृह्यसूत्रद्वयम् प्रसिद्धम् अस्ति । एतदतिरिक्तम्, अस्य वेदस्य कौषीतकिगृह्यसूत्रम् अपि प्रकाशितम् जातम्, यच्च शाङ्खायनगृह्यसूत्रेण सह बहु साम्यम् धत्ते । शुक्लयजुर्वेदस्य एकमात्रम् गृह्यसूत्रम्–पारस्करगृह्यसूत्रम्–प्रसिद्धम्

1—विगत निबन्ध ।

अस्ति, यस्य च अनेका व्याख्या उपलभ्यन्ते। कृष्णयजुर्वेदस्य बौधायन-गृह्यसूत्रम् आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्, भारद्वाजगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठकगृह्यसूत्रञ्चेति गृह्यसूत्राणि सन्ति। सामवेदस्य गोभिलगृह्यसूत्रम्, खादिरगृह्यसूत्रम्, जैमिनीयगृह्यसूत्रञ्चेति गृह्यसूत्राणि सन्ति। अथर्ववेदस्य एकमात्रम् गृह्यसूत्रम् कौशिकगृह्यसूत्रम् अस्ति, यस्मिन् प्राचीनायाः भारतीययातुविद्यायाः बह्वी सामग्री उपलभ्यते। धर्मसूत्रसाहित्यम् अद्य पूर्णतः उपलब्धम् नास्ति। उपलब्धेषु धर्मसूत्रेषु गौतमधर्मसूत्रम् प्राचीनतमम् मन्यते। प्राचीनेषु धर्मकारेषु केवलम् मनोः उल्लेखः अत्र वर्तते, किन्तु मनोः नाम्ना सम्बद्धम् 'मानवधर्मसूत्रम्' यदाधारे मनुस्मृतेः रचना मन्यते, अधुनावधि उपलब्धम् नास्ति। गौतमधर्मसूत्रातिरिक्तानि उपलब्धानि धर्मसूत्राणि बौधायनधर्मसूत्रम् आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठधर्मसूत्रञ्चेत्यादीनि सन्ति।

उपलब्धानि शुल्वसूत्राणि अपि संख्यायाम् बहूनि न सन्ति। उपलब्धेषु शुल्वसूत्रेषु कात्यायनशुल्वसूत्रम् प्रसिद्धम् अस्ति। अन्यानि उपलब्धानि शुल्वसूत्राणि बौधायनशुल्वसूत्रम्, आपस्तम्बशुल्वसूत्रम्, मानवशुल्वसूत्रम् च इत्यादीनि सन्ति।

३—व्याकरणम्—यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, अस्य वेदाङ्गस्य बीजम् विभिन्नेषु प्रातिशाख्येषु उपलभ्यते। तत्र वैदिकस्य व्याकरणस्य अनेके नियमाः वर्णिताः सन्ति, यदाधारेण अनन्तरम् संस्कृतव्याकरणस्य विकासः जातः। अस्य वेदाङ्गस्य विकासपरम्परायाम् सूत्रात्मिका पाणिनीया अष्टाध्यायी प्रमुखरूपेण राजते, यत्र वैदिकम् लौकिकम् च व्याकरणम् उपलभ्यते। यथा च स्वयम् अष्टाध्यायी साक्ष्यम् ददाति, पाणिनेः पूर्वम् अपि अनेके वैयाकरणाः अभवन्, किन्तु तेषाम् ग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते। फलतः पाणिनीय-व्याकरणम् एव उपलब्धम् प्राचीनतमम् व्याकरणम् अस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिभूतम् च अस्ति। पाणिनिसूत्रेषु कात्यायनेन वार्तिकानाम् पतञ्जलिना च भाष्यस्य रचना कृता। पतञ्जलेः भाष्यम् स्वगौरवेण हेतुना 'महाभाष्यम्' उच्यते। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीतिमुनित्रयविरचितानि एतानि सूत्रवार्तिकभाष्याणि व्याकरणस्य आधारभूतानि सन्ति। अनन्तरम् एषाम् एव सिद्धान्तप्रकाशनरूपे व्याख्यानानुव्याख्यानरूपे च व्याकरणस्य महान् विकासः महती च साहित्यसम्पत्तिः अभवत्। अस्याम् साहित्यसम्पत्तौ भर्तृहरिविरचितम् वाक्यपदीयम्, वामनजयादित्यविरचिता काशिकावृत्तिः, तदुपरि जिनेन्द्रबुद्धिविरचितः न्यासः, हरदत्तविरचिता च पदमञ्जरी, महाभाष्यस्य कैयटप्रणीतम् 'प्रदीप' नामकम् व्याख्यानम् तस्य च नागेशविरचितम् 'उद्योत' नामकम् व्याख्यानम्, रामचन्द्राचार्यविरचिता प्रक्रियाकौमुदी, भट्टोजिदी-

क्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी तस्याश्च टीकापरम्परायाम् मनोरमाशब्देन्दु-शेखरादय टीकाग्रन्था, सहैव वैयाकरणभूषणसारलघुमञ्जूषापरिभाषेन्दु-शेखरादयश्च ग्रन्था प्रमुखताम् भजन्ते ।

४—निरुक्तम्—अस्य वेदाङ्गस्य प्रातिनिध्यम् अद्य एकमात्रम् यास्काचार्यप्रणीतम् निरुक्तम् विधत्ते । यद्यपि, यथा च अनेन निरुक्तेन एव ज्ञायते, अस्मात् पूर्वम् अपि अनेके निरुक्तकारा जाता, किन्तु तेषाम् ग्रन्था इदानीम् न उपलभ्यन्ते । महर्षियास्कप्रणीतम् निरुक्तम् कश्यपप्रजापतिप्रणीतनिघण्टु-व्याख्यारूपम् अस्ति । निघण्टा एकम् 'निघण्टुनिर्वचनम्' इत्याख्यम् भाष्यम् अपि देवराजयज्वप्रणीतम् उपलभ्यते । निरुक्तस्य अपि कतिपया टीका सन्ति यासु स्कन्दमहेश्वरस्य निरुक्तभाष्यटीका दुर्गाचार्यस्य दुर्गवृत्तिश्च प्रमुखे स्त । अस्य वेदाङ्गस्य अधिकम् साहित्यम् न उपलभ्यते, तत्र कारणद्वयम् सभाव्यते- एकम् तु अस्य भूयस साहित्यस्य लोप, द्वितीयम् च यास्कप्रणीतात् निरुक्तात् अनन्तरम् अस्य वेदाङ्गस्य निर्वचनरूपकार्यस्य व्याकरणेन परिग्रहणम्, येन निरुक्तम् व्याकरणे एव अन्तरभवत् ।

५—छन्द—अस्य वेदाङ्गस्य प्रातिनिध्यम् मुख्यत पिङ्गलाचार्यकृतेन छन्दसूत्रेण विधीयते । अस्मिन् वैदिकानाम् लौकिकानाम् चेत्युभयेषाम् छन्दसाम् लक्षणानि वर्णितानि सन्ति । अस्य हलायुधकृता 'मृतसजीवनी' व्याख्या प्रसिद्धा अस्ति । अस्य वेदाङ्गस्य विकासपरम्परायाम् प्राय एतादृशा ग्रन्था प्रणीता जाता येषु लौकिकानाम् एव छन्दसाम् वर्णनम् नास्ति । एषु श्रुतबोधछन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरादय ग्रन्था प्रसिद्धा सन्ति ।

६—ज्यौतिषम्—अस्य वेदाङ्गस्य प्राचीनतम ग्रन्थ लगधप्रणीतम् 'वेदाङ्गज्यौतिषम्' अस्ति । अस्य ऋग्वेदसम्बन्धी भाग 'आर्चज्यौतिषम्' उच्यते, यजुर्वेदसम्बन्धी च भाग 'याजुषज्यौतिषम्' अभिधीयते । अस्य अन्य-वेदसम्बन्धी अन्य कोऽपि भाग नास्ति । अस्य ग्रन्थस्य अर्थ भाव वा अतीव गूढ अस्ति, यस्य प्रकाशनाय शङ्करबालकृष्णलोकमान्यतिलकादिभि अनेकै विद्वद्भि प्रयत्न कृत अस्ति । अस्य ग्रन्थस्य एकम् प्राचीनम् भाष्यम् सोमाकरप्रणीतम् अस्ति, अपरञ्च अस्य भाष्यम् सुधाकरप्रणीतम् अस्ति । अस्य वेदाङ्गस्य विकासपरम्परायाम् अनेकेषाम् ग्रन्थानाम् रचना जाता, येषु सिद्धान्तशिरोमणिग्रहलाघवादय प्रसिद्धा सन्ति ।

वेदाङ्गानि इव अनुक्रमण्य अपि वेदक्षेत्रे साहाय्यम् कुर्वन्ति । अनुक्रमणीग्रन्थेषु बृहद्देवतासर्वानुक्रमण्यादय ग्रन्था प्रसिद्धा सन्ति ।

अस्तु । एवम् वेदाङ्गसाहित्यम् अतीव विस्तृतम् विविधरूपै उपयोगि च वर्तते ।

२७

भारतीयदर्शनानि तेषाम् वैशिष्ट्यम् च

१—प्रास्ताविकम्—भारतम् दर्शनानाम् एकम् प्रसिद्धम् उर्वरम् क्षेत्रम् अस्ति। अत्र असंख्य दर्शनैः जन्म गृहीतम्, येषु अनेकानि स्वकीये मौलिके विकसिते वा रूपे अद्यापि न्यूनाधिकतया प्रचलितानि सन्ति, अत्रत्यान् विभिन्नान् जनसमुदायान् च प्रभावितान् कुर्वन्ति। कतिपयानि भारतीयदर्शनानि तु अद्य भारतात् बहिरपि विदेशीयान् जनान् प्रभावितान् कुर्वन्ति।

प्रत्येकम् दर्शनम् जगतः वास्तविकस्य स्वरूपस्य दर्शनम् कर्तुम् प्रयतते। इदम् इन्द्रियगोचरम् जगत् यस्मिन् रूपे सर्वसाधारणस्य समक्षम् अस्ति, तस्मिन् एव रूपे तत् दार्शनिकानाम् समक्षम् उपस्थितम् अस्ति। सर्वसाधारण जनः जगत् तस्मिन् एव रूपे गृह्णाति, यस्मिन् रूपे तत् उपलभ्यते, किन्तु दार्शनिकः—

इन्द्रियैरुपलब्धं यत् तत् तत्त्वेन भवेद्यदि।
जातास्तत्त्वविदो बालास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा॥

(कश्चन बौद्ध दार्शनिकः)

इतिरूपे घोषणाम् कृत्वा जगतः तात्त्विकस्वरूपम् ज्ञातुम् प्रयतते, एतत्फलस्वरूपम् च ज्ञातस्य तात्त्विकस्वरूपस्य निर्देशेन सः जगतः इन्द्रियोपलब्धस्य रूपस्य व्याख्याम् प्रस्तौति। इयम् व्याख्या एव एकस्य दर्शनस्य स्वरूपम् गृह्णाति। सुदूरात् अतीतकालात् आरभ्य अधुनावधि जगतः मूलम् तात्त्विकम् वा स्वरूपम् ज्ञातुम् अनवरतरूपेण प्रयत्नः क्रियमाणः वर्तते स्म, इदानीम् च निरन्तरम् क्रियमाणः वर्तते, किन्तु तस्य सम्बन्धे अद्यावधि मतैक्यम् स्थापितम् भवितुम् न अशक्नोत्, न च कापि एतादृशी आशा एव अस्ति। असंख्यरूपेषु जगतः वर्तमानस्वरूपस्य व्याख्याः प्रस्तुताः अभवन्, यासु पूर्णरूपे कतिपयाः एव अद्य विभिन्नानाम् दर्शनानाम् रूपे उपलब्धाः सन्ति,

कतिपयानाम् केचन अशा एव यत्र-तत्र निर्दिष्टा सन्ति, अविशिष्टानाम् च असख्यानाम् दर्शनानाम् नाम अपि अतीतस्य गर्भे समाहितम्। जगत स्वरूपस्य सम्बन्धे अद्य उपलब्धासु उक्तासु अनेकासु व्याख्यासु काश्चन ता अपि सन्ति या विभिन्नानाम् भारतीयदर्शनानाम् रूपे वर्तन्ते।

२—भारतस्य प्राचीनतमा दार्शनिकविचारधारा—भारतवर्षस्य प्राचीनतमा प्रमुखाश्च दार्शनिकविचारधारा ता सन्ति या स्वमूलम् ऋग्वेदस्य नासदीयसूक्तादिषु रक्षन्त्य विभिन्नासु प्राचीनासु उपनिषत्सु प्रतिपादितरूपेण विकसिता जाता। एता विचारधारा समष्टिरूपेण 'वेदान्त' इत्यभिधीयन्ते। एता कस्यचित् एकस्य समन्वितस्य व्यवस्थितस्य वा दर्शनस्य रूपे न सन्ति, अपि तु स्फुटरूपेण वर्तन्ते। एतासाम् न्यूनाधिक आधार विभिन्नं भारतीयदर्शनं विभिन्नरूपेषु गृहीत। एतासाम् मीमासाया फलस्वरूपम् एतासाम् आधारे एकस्य समन्वितस्य विशिष्टस्य दर्शनस्य—वेदान्तदर्शनस्य—स्थापना अपि अभवत्। एता विचारधारा समष्टिरूपेण 'औपनिषददर्शनम्' इत्यपि अभिधीयन्ते। अस्य च औपनिषददर्शनस्य सक्षिप्त परिचय पूर्वमेव दत्त वर्तते।[1]

३—प्रमुखानि भारतीयदर्शनानि—प्रमुखानि भारतीयदर्शनानि इमानि सन्ति—साख्यम्, योग न्याय, वैशेषिकम्, मीमासा, वेदान्त, जैनदर्शनम् बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम् च। एतेषु साख्यम् योग, न्याय वैशेषिकम् मीमासा, वेदान्तश्चेति समेत्य 'षड्दर्शनानि' उच्यन्ते। यत एतानि वेदम् प्रमाणम् मन्यन्ते अत एतानि आस्तिकदर्शनानि' इत्यपि अभिधीयन्ते। जैनदर्शनम्, वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकेतिचतुर्विधम् बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम् चेति समेत्य एतानि 'अपि षट् परिगण्यन्ते। यत एतानि वेदम् प्रमाणम् न मन्यन्ते, अत एतानि पूर्वम् कैश्चित् 'नास्तिकदर्शनानि' इत्यपि अभिहितानि। अत्र विषय आस्तिकनास्तिकेतिविभाजनम् ईश्वरस्य अस्तित्वनास्तित्वयो मान्यताया आधारे न वर्तते, यतो हि उक्तेषु आस्तिकदर्शनेषु अपि कतिचन ईश्वरस्य अस्तित्वम् न मन्यन्ते। इदम् विभाजनम् तु वेदप्रामाण्याप्रामाण्याधारे वर्तते, किन्तु आधुनिककाले अस्मिन् आधारे इदम् विभाजनम् समीचीनम् न प्रतिभाति। वस्तुतस्तु अनेन विभाजनेन कस्यचित् अतिभौतिकस्य तथ्यस्य अस्तित्वनास्तित्वयो मान्यताया आधारे भाव्यम्। भौतिकानि तथ्यानि तु प्रत्यक्षगोचराणि सन्ति एव, अत यानि दर्शनानि तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचित् अतिभौतिकस्य तथ्यस्य सत्तायाम् विश्वसन्ति, तानि आस्तिकदर्शनानि मन्तव्यानि, तद्विपरीतानि च नास्तिकानि। एवम्

१—'औपनिषदम दर्शनम्' इतिशीर्षके निबन्धे।

'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति पाणिनीयेन सूत्रेण अपि सामञ्जस्य यथा यत् तिष्ठति । इत्थम् च केवलम् एकम् चार्वाकदर्शनम् एव नास्तिकदर्शनम् मन्तुम् शक्यते यतो हि तत् प्रत्यक्षगोचराणि तथ्यानि अतिरिच्य किञ्चित् अतिभौतिकम् तथ्यम् न मन्यते । अवशिष्टानि च उक्तानि दर्शनानि काञ्चित् अतिभौतिकीम् सत्ताम् कञ्चित् अतिभौतिकम् धर्मम् वा मन्यन्ते एव, अतः तानि आस्तिकानि एव मन्तव्यानि ।

उक्तानि दर्शनानि अतिरिच्य कानिचित् पाशुपतपाञ्चरात्रादीनि तान्त्रिकाणि आगमिकानि वा अपि दर्शनानि सन्ति, येषाम् स्वतन्त्रे वेदान्तसमन्विते वा आधारे बहूनाम् शैवानाम् वैष्णवानाम् च दर्शनानाम् विकासः जातः ।

४—भारतीयदर्शनानाम् वैशिष्ट्यम्—यद्यपि एतेषाम् विभिन्नानाम् भारतीयदर्शनानाम् अनेके परस्परभिन्नाः तत्त्वमीमांसासम्बन्धिनः आचारमीमांसासम्बन्धिनश्च सिद्धान्ताः सन्ति, किन्तु तथापि तेषु एतादृशम् समानम् वैशिष्ट्यम् वर्तते यत् तेभ्यः अभारतीयेभ्यः दर्शनेभ्यः पृथक् विशिष्टम् स्थानम् ददाति, सहैव तेषु काचन एतादृश्य परस्परसमाना मान्यता अपि सन्ति या तेषु ऐकस्य अनुभूतिम् कारयन्त्य तेषाम् समानम् वैशिष्ट्यम् द्योतयन्ति । भारतीयदर्शनानाम् एतत् वैशिष्ट्यम् सक्षेपतः निम्नरूपेण प्रदर्शयितुम् शक्यते—

(अ) स्वतन्त्रा स्थितिः—सर्वेषाम् भारतीयदर्शनानाम् अस्मिन् रूपे स्वतन्त्रा स्थितिः वर्तते यत् तानि पाश्चात्यदर्शनानि इव धर्मराजनीत्यादीनाम् अङ्गरूपे तदाधारकाणि न सन्ति अपि तु स्वाधारे स्वतन्त्ररूपेण स्थितानि सन्ति ।

(आ) जीवनोपयोगिता—भारतीयानि दर्शनानि पाश्चात्यदर्शनानि इव केवलम् बुद्धिविकासाय मानसिककुतूहलनिवारणाय वा न सन्ति, अपि तु तानि लौकिकम् पारलौकिकम् च जीवनम् सुखशान्तिमयम् विधातुम् प्रयतमानानि सन्ति, अस्मिन् रूपे च तानि स्वकीयाम् जीवनोपयोगिताम् व्यावहारिकीम् उपयोगिताम् वा दधति ।

(इ) दुःखानुभूतिजन्यता—भारतीयानि दर्शनानि पाश्चात्यदर्शनानि इव आश्चर्यजन्यानि कुतूहलजन्यानि वा न सन्ति, अपि तु वर्तमाने जीवने या दुःखानुभूतिः वर्तते तज्जन्यानि सन्ति । अत्र जीवने दुःखम् वर्तते, तत् कथम् वर्तते, कथम् च तस्य निरासः स्यात्, इत्यादिकान् विचारान् आश्रित्य एव प्रायः सर्वेषाम् भारतीयदर्शनानाम् आविर्भावः जातः ।

(ई) आचारस्य अनिवार्यता—यतो हि पाश्चात्यदर्शनानि केवलम् मानसिककुतूहलजन्यानि सन्ति, अतः तानि किमपि लक्ष्यम् न निर्धारयन्ति । फलतश्च तत्र कस्यापि आचारस्य अनिवार्यता नास्ति, किन्तु भारतीयानि

दर्शनानि दु खानुभूतिजन्यानि सन्ति, अत तानि एतादृशम् लक्ष्यम निर्धारयन्ति यत्र दु खस्य आत्यन्तिक अभाव स्यात्, एतस्य लक्ष्यस्य प्राप्त्य च तानि विभिन्नान् आचारान् निर्धारयन्ति, तेषाम च पालनम अनिवार्यम् मन्यते। एवम भारतीयेषु दर्शनेषु तत्त्वमीमासाया आचारमीमासायाश्च अविच्छेद्य सम्बन्ध अस्ति।

(उ) धर्मेण अविरोध —पाश्चात्यदर्शनानाम् धर्मेण विरोध अपि भवति, किन्तु यत भारतीयेषु दर्शनेषु तत्त्वमीमासा आचारमीमासा च परस्परम् अविच्छेद्ये पूरके च स्त, अत अत्र धर्मविरोध नास्ति, अपि तु अत्र धर्म दर्शनाधारित सन् तस्य व्यावहारिकरूपमात्रम् अस्ति।

(ऊ) बन्धनम मुक्तिश्च—पाश्चात्यदर्शनेषु बन्धनमुक्तिसम्बन्धिनी मान्यता नास्ति, यदा च भारतीयेषु दर्शनेषु एतादृशी मान्यता स्वीक्रियते। अत्र जननमरणचक्ररूप ससार बन्धनम मन्यते, अस्मात् चक्रात् मुक्ति एव मुक्ति मन्यते।

(ए) अविद्या विद्या च—पाश्चात्यदर्शनेषु अनयो अपि मान्यता नास्ति। भारतीयदर्शनेषु उक्तम अनादि बन्धनम् अनाद्यविद्याहेतुकम मन्यते, तस्मात् मुक्तिश्च विद्याहेतुका स्वीक्रियते।

(ऐ) पुनर्जन्म कर्म च—भारतीयेषु दर्शनेषु पुनर्जन्मसिद्धान्तश्च मन्यते।

एवमेव अन्या अपि काश्चन परस्परसमाना विशेषता भारतीयदर्शनेषु वर्तन्ते या तेषाम समानम वैशिष्ट्यम आदधाना तानि अभारतीयेभ्य दर्शनेभ्य पृथक कुर्वन्ति।

यद्यपि उक्तासु मान्यतासु काश्चन चार्वाकदर्शने न स्वीक्रियन्ते, किन्तु यत तत् दर्शनम् भारतस्य दार्शनिकप्रकृते पूर्णत प्रतिकूलम अस्ति, फलतश्च पूर्णतया लुप्तम् अपि जातम्, अत तत् भारतीयदर्शनानाम् वास्तविकम् प्रातिनिध्यम् न करोति। अवशिष्टेषु च दर्शनेषु उक्ता मान्यता परस्परसमाना सन्ति एव, अत *सर्वम् अनवद्यम् अस्ति।*

२८

भारतीयदर्शनानाम् प्रमुखा सिद्धान्ता

१—साख्यम योगश्च—विगते निबन्धे परिगणितेष प्रमुखेषु भारतीयदर्शनेषु साख्यम् द्विविधम् मन्यते—निरीश्वरम् सेश्वरम् च, किन्तु केवलेन विशेषणरहितेन वा 'साख्य' शब्देन प्राय निरीश्वरस्य एव साख्यस्य बोध भवति। 'सेश्वरसाख्य' शब्देन प्राय योगदर्शनस्य बोध भवति। साख्ये योगे च प्राय अयमेव प्रमुख भेद अस्ति यत् तत्र साख्यम् ईश्वरस्य सत्ताम न मन्यते, तत्र योग: तस्य सत्ताम् मन्यते। यदि अयम् भेद उपेक्षित स्याच्चेत् तदा अनयो तत्त्वमीमासासम्बन्धिषु सिद्धान्तेषु तु कश्चन उल्लेखनीय भेद न अवशिष्यते, केवलम् अनयो अयम् स्वरूपगत भेद अवशिष्यते यत् यत्र साख्यम तत्त्वमीमासाप्रधानम अस्ति, तत्र योग आचारमीमासाप्रधान साधनप्रधान' वा अस्ति। अनेन स्वरूपगतेन भेदेन च एते दर्शने परस्परपूरके भवत, फलतच एते समानतन्त्रे मन्येते। साख्यस्य तत्त्वमीमासासम्बन्धिन सिद्धान्ता सन्ति यत् प्रत्यक्षगोचरस्य जगत मूलम् तत्त्वद्वयम् अस्ति—प्रकृति पुरुषश्च। अनयो प्रकृति एका अस्ति, पुरुषाश्च सख्यायाम् बहव सन्ति। प्रकृति सत्त्वादिगुणत्रयात्मिका जडा विकारशीला वा अस्ति। पुरुष तद्विपरीतम् निगुण चित्स्वरूप निर्विकारश्च अस्ति। प्रकृतिपुरुषयो अनादि सम्बन्ध अस्ति, प्रकृति स्वाभाविकरूपेण पुरुषसनिधानवशात् वा पुरुषस्य भोगापवर्गार्थम् जगत्सृष्टिम् करोति। अस्याम् प्रक्रियायाम् मूलत अव्यक्तरूपा सा व्यक्तरूपे परिणमते। सत्त्वम् रज, तम इति प्रकृते त्रय गुणा सन्ति। वस्तुतस्तु, एते त्रय गुणा एव समष्टिरूपेण 'प्रकृति' पदवाच्या सन्ति। एषाम् गुणानाम् साम्यावस्था एव प्रलयावस्था अस्ति, एषाम् वैषम्यावस्था च सृष्टि अस्ति। प्रलयावस्थायाम् इयम् प्रकृति अव्यक्तरूपा तिष्ठति, सृष्ट्यवस्थायाम् च व्यक्तरूपा भवति। व्यक्तरूपा च इयम् त्रयोविंशतितत्त्वरूपा अस्ति। एतानि च त्रयोविंशतितत्त्वानि सन्ति—महद्, अहङ्कार, पञ्च तन्मात्रा, मन, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च भूतानि च। एतानि तत्त्वानि मूलप्रकृतिश्च, एवम् प्रकृते चतुर्विंशतितत्त्वानि परिगण्यन्ते। अनादि-

कालात् आरभ्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेक नास्ति, फलत, स प्रकृतिगुणान् स्वस्मिन् अध्यस्यति, प्रकृतौ च स्वकीयम् चित्त्वम् अध्यस्यति। विवेकाभावात् स अनादिकालात् बन्धने वर्तते। यदा तस्य साधनवशात् प्रकृतिपुरुष विवेकरूपम् तत्त्वज्ञानम् भवति, तदा तस्य कैवल्यरूपा मुक्ति भवति। साख्यस्य इमाम् तत्त्वमीमासाम्, सहैव च तदतिरेकरूपेण ईश्वरस्य सत्ताम् मन्यमान योग विशेषरूपेण स्वकीयाम अष्टाङ्गयोगरूपाम् आचारमीमासाम, तस्या अङ्गरूपे च स्वकीयम् मनोविज्ञानम् प्रतिपादयति, अय च एवम् मोक्ष साधनानि प्रकाशयन् साख्यस्य पूरक इव तिष्ठति।

(आ) न्याय वैशेषिकम च—एते दर्शने अपि समानतन्त्रे परस्परपूरके च मन्येते। अनयो न्याय प्रमाणमीमासाबहुल अस्ति वैशेषिकम् च प्रमेय मीमासाबहुलम् अस्ति। न्याय 'प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम' (न्या० सू० १) इतिसूत्रे परिगणितान् षोडशपदार्थान् स्वीकरोति, एतेषाम् तत्त्वज्ञानाच्च मोक्षप्राप्तिम् मन्यते। एतेषु पदार्थेषु प्रमेयम् परित्यज्य अन्ये केवलम् प्रमाणमीमासासम्बन्धीनि एव तथ्यानि सन्ति। न्यायदर्शने आत्मशरीरेन्द्रियादय द्वादश प्रमेया मन्यते। वैशेषिके द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावा, इति सप्त पदार्था मन्यन्ते। एतेषु अभावस्तु अस्मिन् दर्शने मूलत न मत, अपितु अनन्तरम् अस्य विकास प्रक्रियायाम् एव मत। अपरम् च स अभाव एव अस्ति, न तु कोऽपि भावरूप पदार्थ। अवशिष्टेषु षट्सु भावरूपेषु पदार्थेषु द्रव्यपदार्थस्य एव प्राधान्यम् वर्तते। अन्ये पञ्च तु तदाश्रिता सन्त येन केन प्रकारेण प्राय तस्य विशेषणरूपा एव सन्ति। द्रव्याणि च पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि, दिक्, काल आत्मा, मन, इति नव मन्यन्ते। एतेषाम् न्यायदर्शनस्य प्रमेय यत्किञ्चिद्भेदेन सह प्राय समन्वय एव भवति। अनयो द्वयो अपि दर्शनयो मूलरूपे, विकसितरूपे, वा मान्यता अस्ति यत् जीवात्मनाम् अदृष्टवशात् महेश्वरस्य सिसृक्षावशात् वा पृथिव्यादीनाम् परमाणुषु क्रिया जायते, यत्फलस्वरूपम् तेषाम् परस्परम् सयोग भवति येन द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्ति भवति। तत्त्वज्ञानेन जीवात्मन मुक्ति भवति या च आत्यान्तिकदु खनिवृत्तिरूपा अस्ति।

(इ) मीमासा वेदान्तश्च—मीमासादर्शनम् प्रमुखत कर्ममीमासाप्रधानम् आचारमीमासाप्रधानम् वा अस्ति। तत्र प्रमुखत ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रतिपादितानाम् विभिन्नानाम् कर्मणाम् मीमासा अस्ति। इदम् दर्शनम् मूलत ईश्वरसत्ताम्, जगत सृष्टिप्रलयौ च न स्वीकरोति। कालान्तरे कतिभिश्चित् मीमासकै ईश्वरस्य अपि सत्ता स्वीकृता, किन्तु जगत सृष्टिप्रलयौ तु तदापि न स्वीकृतौ। अस्य दर्शनस्य अनुसारेण जगत् अनादिकालात् एवमेव निरन्तरम्

प्रवहत् वर्तते, भविष्यति च प्रवहत् वर्तिष्यते । अत्र जीवात्मनाम् सत्ता स्वी क्रियते । तेषाम् परमम् लक्ष्यम् च स्वर्ग मन्यते यश्च वेदविहितकर्मानुष्ठान-साध्य वर्तते । वेदान्तदर्शनम् मूलत तत् वर्तते यत् प्राचीनासु उपनिषत्सु प्रतिपादिम् अस्ति । अस्य उपनिषत्प्रतिपादितम् स्वरूपम् पूर्वम् प्रदर्शितम् ।[1] पुन अस्य स्वरूपस्य मीमासाया परम्परायाम् वर्तमानानि ब्रह्मसूत्राणि सन्ति । ब्रह्मसूत्र उपनिषदाम् समन्वयात्मिकाम् मीमासाम् कृत्वा तत्प्रति-पादिता दार्शनिका विचारधारा एकस्य समन्वितस्य उपपन्नस्य च दर्शनस्य–वेदान्तदर्शनस्य–रूपे प्रस्तुता । अत्र आगत्य वेदान्तदर्शनम् अपि मीमासात्मकम् जातम्, मीमासादर्शनेन च सह अस्मिन् रूपे समानतन्त्रम् अभवत् यत् उभयत्र अपि श्रुतिमीमासा वर्तते । यत्र मीमासादर्शने ब्राह्मणा-त्मकश्रुतिप्रतिपादितकर्मण मीमासा वर्तते, तत्र वेदान्तदर्शने उपनिषदात्मक-श्रुतिप्रतिपादितब्रह्मण मीमासा वर्तते । ब्रह्मसूत्राणाम् अनुसारेण वेदान्त दर्शनम् यत् स्वरूपम् प्रतीयते तत् प्राय पूर्वप्रदर्शिते औपनिषददर्शनस्य स्वरूपेण एव समानम् अस्ति । तेषाम् अपि अनुसारेण ब्रह्म जगत अभिन्न-निमित्तोपादानकारणम् अस्ति, यतो हि तत् स्वम् जगद्रूपे परिणमयति । तत् एकम् नित्यम् व्यापकम्, स्वतन्त्रम् स्वाभाविकरूपेण सगुणम् च चेतनम् तत्त्वम् अस्ति । प्रत्यक्षगोचरम् जगत् सत्यम् अस्ति । जीवा ब्रह्मण स्वरूपत भिन्ना अपि नित्य तदात्मका, फलतश्च तदशा सन्ति । ब्रह्मप्राप्ति जीवा-नाम् परमम् लक्ष्यम् अस्ति, यच्च ब्रह्मज्ञाने साध्यम् अस्ति । ब्रह्मसूत्रानन्तरम्, उपनिषदाम् ब्रह्मसूत्राणाम् च भाष्याणाम् परम्परा प्रवृत्ता । विभिन्नै भाष्य-कारै उपनिषत्सु प्रतिपादितम् ब्रह्मसूत्रेषु च मीमासितम् वेदान्तदर्शनम् विभिन्नरूपेषु प्रस्तुतम् । फलत अस्य दर्शनस्य अद्वैत विशिष्टाद्वैत-द्वैताद्वैत-द्वैत शुद्धाद्वैत-अचिन्त्याद्वैतादय विभिन्ना वादा जाता, येषाम् दर्शनम् विभिन्नेषु उपनिषद्-भाष्येषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु च अथ च तदाश्रितेषु प्रकरण-ग्रन्थेषु कर्तुम् शक्यते ।

(ई) अवशिष्टानि दर्शनानि—अवशिष्टेषु दर्शनेषु जैनदर्शनस्य मुख्य सिद्धान्त स्याद्वाद अस्ति यदनुसारेण वस्तु अनेकान्तम् अनेकात्मकम् वा अस्ति । वस्तु प्रमुखत जीवाजीवभेदेन द्विविधम् अस्ति । जीवा चेतना मध्यमपरिमाणयुक्ता अर्थात् देहपरिमाणका सन्ति । अजीवेषु पुद्गला मुख्या सन्ति, ये च द्विविधा सन्ति–अणुरूपा सघातरूपाश्च । इदम् जगत मुख्यत अणुरूपपुद्गलसघातरूपम् एव अस्ति । प्रमुखत सम्यग्दर्शन सम्यग् ज्ञान सम्यकचारित्रं निरत्नत्रयम् मोक्षसाधनम् अस्ति, सिद्धशिलाप्राप्ति एव

१—'औपनिषदम् दर्शनम्' इतिशीर्षके निबन्धे ।

मुक्ति अस्ति, यत्र परमा शान्ति अनुभूयते। इदम् दर्शनम् मुख्यत आचार-मीमासाप्रधानम् अस्ति।

बौद्धदर्शनम् अपि मूलत आचारमीमासाप्रधानम् आसीत्, किन्तु स्वविकसितरूपे तत् तत्त्वमीमामाप्रधानम अपि जातम। इदम्, यथा च अनेव पूवम् उक्तम, वभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकेतिचतुर्विधम् अस्ति। चतुर्विधस्य अपि अस्य स क्षिप्त परिचय अस्मिन् श्लोके अतीव सौष्ठवेन सह दत्त वतते—

मुख्यो माध्यमिको विवतमखिल शून्यस्य मेने जगत्,
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तामा विवर्तोऽखिल ।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिक,
प्रत्यक्ष क्षणभङ्गुर च सकल वैभाषिको भाषते ।

अर्थात् वैभाषिक आन्तरम् बाह्यम् च वस्तु प्रत्यक्षम् क्षणिकम् च मन्यते, किन्तु सौत्रान्तिक इदम् सकलम क्षणिकम मन्यमान अपि प्रत्यक्षम् न मन्यते, अपि तु बुद्धया अनुमेयम् मन्यते। योगाचार बाह्यम् वस्तु न मन्यते, अपि तु केवलम् क्षणिकम् विज्ञानम् एव सत् मन्यते, अन्यत् सवम् रज्जौ सपवत् तस्य विवतम् मन्यते। माध्यमिकस्तु सवम शून्यस्य एव विवतम मन्यते अर्थात् तदनुसारेण सवम् शून्यम् एव अस्ति।

एतेषु चतुर्विधेषु य बाह्यार्थसत्ताम मन्यन्ते ते ताम् परमाणूनाम् समुदायरूपाम् सङ्घातरूपाम् वा मन्यन्ते। बौद्धानाम् परमम् लक्ष्यम् निर्वाणम् अस्ति यच्च सम्यग्ज्ञानादिभि साध्यम् अस्ति। अनात्मवाद नैरात्म्यवाद वा बौद्धदर्शनस्य प्रमुख सिद्धान्त अस्ति।

चार्वाकदर्शनम् तु बहो कालात् प्राय नष्टप्रचारम् एव जातम्। अस्य साहित्यम् अपि न उपलभ्यते। यत्र-कुत्रचित् ग्रन्थेषु अस्य य कश्चन सकेत प्राप्यते तदनुसारेण इदम् देहम् एव आत्मानम् मन्यते, कामम् विषयभोगम् वा एव पुरुषार्थम् मन्यते, मरणमेव च मोक्षम् मन्यते। यद्यपि अस्य दर्शनस्य एषाम् सिद्धान्तानाम् अप्रत्यक्षरूपेण अनुसरणम् तु अद्य बहुभि क्रियते, किन्तु तथापि एकस्य दर्शनस्य रूपे तस्य प्रत्यक्षम् अनुसरणम् प्राय क्रियमाणम् न वर्तते।

आगमिकानि पाशुपतपाञ्चरात्रादीनि दर्शनानि प्राय भक्तिप्रधानानि आचारप्रधानानि च सन्ति। पाशुपतदर्शने पशुपति सर्वोच्च प्राप्यश्च अस्ति, पाञ्चरात्रदर्शने च भगवान् वासुदव परात्पर परमप्राप्यश्च अस्ति।

अस्तु ! एवम् विभिन्नानि भारतीय दर्शनानि स्वकीय विभिन्न सिद्धान्त विराजमानानि सन्ति सदैव जगत्कल्याणाय तत्पराणि वर्तन्ते।

२९

भारतीयदर्शनसाहित्यम्

१—प्रास्ताविकम् विभाजनम् च—भारतीयदर्शनसाहित्यम् स्वरूपे अतीव व्यापकम् परिमाणे च अतीव विशालम् विपुलम् वा अस्ति। भारतस्य मनीषा अस्मिन् साहित्ये पूर्णतः अभिव्यक्ता वर्तते। भारतीयदर्शनसाहित्यस्य इदम् एकम् प्रमुखम् वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् सुदूरात् प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यावधि तस्य परम्परा विविधरूपेषु प्रवर्तमाना अविच्छिन्ना वर्तते। भारतीयदर्शनसाहित्यम् मुख्यतः द्विधा विभज्यमानम् अस्ति—वैदिकपरम्परानुयायि तदितरत् च। वैदिकपरम्परानुयायि दर्शनसाहित्यम् पुनः द्विविधम् अस्ति-मूलतः वैदिकपरम्परानुयायि, विकसितरूपे वैदिकपरम्परानुयायि च। किन्तु यतः वैदिकपरम्परानुयायिनि दर्शनसाहित्ये अनेकदा इदम् कथनम् अतीव कठिनम् भवति यत् अमुकम् दर्शनम् तत्साहित्यम् वा मूलतः वैदिकपरम्परानुयायि आसीत् विकसितरूपे वा तादृशम् अभवत्, अतः यद्यपि इदम् विभाजनम् अधिकम् स्पष्टम् नास्ति तथापि एतादृशः अपि विचारः यदा-कदाचित् दर्शनालोचकैः दर्शनसाहित्यसमालोचकैः वा क्रियते एव।

मूलतः वैदिकपरम्परानुयायि दर्शनसाहित्यम् प्रकारान्तरेण पुनः अनेकधा विभक्तुम् शक्यते, यथा—स्रौतम् साहित्यम् स्मार्तम् साहित्यम्, भाष्यात्मकम् व्याख्यात्मकम् वा साहित्यम्, प्रकरणग्रन्थात्मकम् च साहित्यम्। अत्र स्मार्तम् साहित्यम् द्विधा विभक्तुम् शक्यते—पद्यात्मकम् स्मार्तम् साहित्यम्, सूत्रात्मकम् स्मार्तम् साहित्यम् च। अत्रापि पद्यात्मकम् स्मार्तम् साहित्यम् द्विधा विभक्तुम् शक्यते—स्मृत्यात्मकम् पुराणेतिहासात्मकम् च।

विकसितरूपे वैदिकपरम्परानुयायि दर्शनसाहित्यम् मुख्यतः तान्त्रिकम् आगमिकम् वा अस्ति यत् बहुभिः विद्वद्भिः मूलतः वैदिकपरम्परानुयायि न मन्यते, अपितु स्वकीये विकसितरूपे तादृशम् जातम् मन्यते। इदम् आगमिकम् दर्शनसाहित्यम् सूत्रात्मकम् पद्यात्मकम् च वर्तते। वैदिकपरम्परानुयायिनः दर्शनसाहित्यात् इतरत् दर्शनसाहित्यम् मुख्यतः चार्वाकदर्शनसाहित्यम्, जैनदर्शनसाहित्यम्, बौद्धदर्शनसाहित्यम् च अस्ति।

एवम् भारतीयदर्शनसाहित्यम् विविधरूपम व्यापकम च वर्तते । अत्र निम्नरूपेण अस्य अतिसंक्षिप्त एव परिचय दातुम् शक्यते—

२—श्रौतम् दर्शनसाहित्यम्—भारतीयदर्शनसाहित्ये इदम् प्राचीनतमम् साहित्यम अस्ति । इदम मन्त्रब्राह्मणात्मके श्रुतिवाङ्मये, यस्मिन् मन्त्रा, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदश्च समाविशन्ति, इतस्तत विविधरूपेषु विकीर्णम् अस्ति । अस्य साहित्यस्य प्राचीनतमा अंशा ऋग्वेदस्य विभिन्नानि नासदीयादीनि दार्शनिकानि सूक्तानि सन्ति । अस्य साहित्यस्य प्रमुखम प्रतिनिधित्वम् विभिन्ना प्राचीना उपनिषद कुर्वन्ति, यत्र श्रौतीनाम दार्शनिकविचारधाराणाम् अन्तिमम् विकसितम् रूपम प्राप्यते । ईशकेन-कठ प्रश्न-मुण्डक माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय छान्दोग्य-बृहदारण्यक - कौषीतकि - मैत्रायणी तैत्तिरीयनारायण श्वेताश्वतरादय उपनिषद दार्शनिकदृष्ट्या प्रामाणिकत्वदृष्ट्या च प्रमुखा मन्यन्ते ।

३—स्मार्तम् पद्यात्मकम् दर्शनसाहित्यम्—अस्य साहित्यस्य पद्यात्मकम रूपम विभिन्नासु स्मृतिषु, विभिन्नेषु पुराणेषु महाभारते च बहुषु स्थलेषु विकीर्णम वर्तते । अत्र विभिन्नानाम दार्शनिकविचारधाराणाम दर्शनम भवति, यासाम च समन्वय एव अस्य पद्यात्मकस्मार्तदर्शनसाहित्यस्य प्रमुखम् वैशिष्ट्यम् वर्तते । अस्य साहित्यस्य उज्ज्वलम् रत्नम 'श्रीमद्भगवद्गीता' अस्ति या महाभारतस्य अष्टादशाध्यायात्मक अंश अस्ति । महाभारते अन्यानि अपि एतादृशानि अनेकानि स्थलानि सन्ति, यत्र दार्शनिकविचारधारा तरङ्गिता सन्ति । 'श्रीमद्भागवतपुराणम' अपि अनेकेषु स्थलेषु सरसायाम, किन्तु सहैव गम्भीरायाम शैल्याम दार्शनिकान् सिद्धान्तान् प्रतिपादयति । महाभारते पुराणेषु च वैदिकपरम्परानुयायिनीभि दार्शनिकविचारधाराभि सह आगमिकीनाम दार्शनिकविचारधाराणाम समन्वय अपि वर्तते । यदवैदिकमतीनाम सम्बन्ध अस्ति, तत्र प्राय एतादृश समन्वय नास्ति, किन्तु तत्र पुराणेतिहासवत् एव सृष्टयादिप्रक्रियावर्णने सांख्यदर्शनस्य मान्यता प्रामुख्येन परिगृहीता वर्तते । सांख्यदर्शनस्य च सम्बन्धे केषाञ्चित् विदुषाम विचार अस्ति यत् तत् मूलत वैदिकपरम्पराया बहिरेव उद्भूतम, पश्चाच्च तस्य सम्बन्ध वैदिकपरम्परया जात, केषाञ्चित् विदुषाम् मान्यता अस्ति यत् तत् ऋग्वेदीयनासदीयसूक्तादीनाम् 'नासदासीत् नो सदासीत्', आनीदवातं स्वधया तदेकम', 'तम आसीत्तमसागूढमग्रे' इत्यादिवचनानि आधारीकृत्य अस्तित्वम प्राप्नोत् अन्येषाञ्च विदुषाम मतम अस्ति यत् तत् उपनिषद्भ्य अनन्तरम तासाम एव काश्चन मान्यता आधारीकृत्य उद्भूतम् स्वतन्त्ररूपेण च विकसितम् अभवत् । सांख्यस्य 'षष्टितन्त्रम' अपि यत् कैश्चित् स्मृति अपि अमन्यत, स्मार्तदर्शनसाहित्यस्य अन्त समायाति, किन्तु

तत इदानीम् न उपलभ्यते, अत निश्चितरूपेण कथयितुम् न शक्यते यत् तत् पद्यात्मकम् आसीत् सूत्रात्मकम् वा।

४—स्मार्तम् सूत्रात्मकम् दर्शनसाहित्यम्—स्मार्तस्य दर्शनसाहित्यस्य सूत्रात्मकम् रूपम् षड्दर्शनसूत्रेषु उपलभ्यते। एषु सूत्रेषु प्रतिपादितानि दर्शनानि स्वकीये व्यवस्थितरूपे उपस्थितानि भवन्ति। एषु उपलब्धानि षडध्यायात्मकानि सांख्यसूत्राणि महर्षिकपिलप्रणीतानि मन्यन्ते, किन्तु विद्वद्भिः तानि कापिलानि प्राचीनानि च न प्रतीयन्ते। सांख्यस्य द्वितीय संक्षिप्त सूत्रग्रन्थ 'तत्त्वसमास' इति नाम्ना प्रसिद्ध अस्ति। चतुरध्यायात्मकानि योगसूत्राणि पातञ्जलानि मन्यन्ते। पञ्चाध्यायात्मकानि न्यायसूत्राणि महर्षि गौतमप्रणीतानि मन्यन्ते। दशाध्यायात्मकानि वैशेषिकसूत्राणि काणादानि सन्ति। द्वादशाध्यायात्मकानि पूर्वमीमांसासूत्राणि जैमिनीयानि सन्ति। चतुरध्यायात्मकम् सङ्कर्षणकाण्डम् अपि पूर्वमीमांसया सम्बद्धम् अस्ति। चतुरध्यायात्मकानि उत्तरमीमांसासूत्राणि शारीरकमीमांसासूत्राणि वा बादरायणप्रणीतानि सन्ति। एतानि 'वेदान्तसूत्राणि' अपि उच्यन्ते, किन्तु एषाम् प्रमुखम् प्रसिद्धम् च अभिधानम् 'ब्रह्मसूत्राणि' इति अस्ति। एषाम् प्रणेता बादरायण महाभारतकर्तुः वेदव्यासात् भिन्न पुरुष अस्ति।[1] सूत्रात्मके दर्शनसाहित्ये ब्रह्मसूत्राणि प्रमुखानि बहुलप्रचाराणि च सन्ति।

५—भाष्यात्मकम् साहित्यम्—भाष्यात्मकम् व्याख्यात्मकम् वा दर्शनसाहित्यम् मुख्यत षड्दर्शनसूत्रभाष्यरूपम् अस्ति। भाष्यात्मके दर्शनसाहित्ये वैशेषिकसूत्राणाम् प्रशस्तपादभाष्यम्, वात्सायनप्रणीतम् न्यायसूत्रभाष्यम्, मीमांसासूत्राणाम् शाबरभाष्यम्, योगसूत्राणाम् व्यासभाष्यम्, इति भाष्याणि प्राचीनानि सन्ति। तदनु विभिन्नानि उपलब्धानि ब्रह्मसूत्रभाष्याणि आयान्ति। ब्रह्मसूत्राणाम् भाष्यसम्पत्ति विपुला वर्तते। उपलब्धेषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु शाङ्करभाष्यम् प्राचीनतमम् अस्ति। विभिन्नेषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु शाङ्कर भाष्यम् रामानुजभाष्यम् च प्रमुखे दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णे च स्त। सांख्यसूत्राणाम् विज्ञानभिक्षुप्रणीतम् भाष्यम् अस्ति यच्च अर्वाचीनम् एव अस्ति।

एषाम् विभिन्नानाम् भाष्याणाम् अनेका टीका अपि सन्ति यासु योगसूत्रव्यासभाष्यस्य वाचस्पतिप्रणीता 'तत्त्ववैशारदी', ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्य वाचस्पतिनैव प्रणीता 'भामती', 'ब्रह्मसूत्ररामानुजभाष्यस्य 'श्रुतिप्रकाशिका' च प्रमुखा सन्ति। षड्दर्शनसूत्रेषु तद्भाष्येषु च विभिन्ना वृत्तिवार्तिकग्रन्था सन्ति, येषु उद्योतकरस्य न्यायवार्तिकम्, कुमारिलभट्टस्य श्लोकवार्तिकम्

१—अस्मिन् विषये द्रष्टव्य — ब्रह्मसूत्रों के वैष्णवभाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन इतिनामक ग्रन्थ (डा० रामकृष्ण आचार्य), पृ० १३ १७।

च प्रमुखे स्त । बोधायनस्य प्रसिद्धा ब्रह्मसूत्रवृत्ति केषुचित् ग्रन्थेषु चर्चिता उद्धृता च अपि इदानीम् न उपलभ्यते ।

६—**प्रकरणग्रन्थात्मकम् दर्शनसाहित्यम्**—अस्मिन् साहित्ये दर्शनसम्बन्धिन असख्या प्रकरणग्रन्था सन्ति येषु साख्यकारिका, तर्कभाषा, तर्कसग्रह, भाषापरिच्छेद, अर्थसग्रह, वेदान्तपरिभाषा, पञ्चदशी, वेदान्तसार, यतीन्द्रमतदीपिका, इत्यादय ग्रन्था बहुलप्रचारा सन्ति ।

७—**आगमिकम् दर्शनसाहित्यम्**—अस्मिन् साहित्ये विभिन्ना शैवागमा, वैष्णवागमा, शाक्तागमाश्च आधारभूता सन्ति येषाम् आधारे विभिन्नानाम् ग्रन्थानाम् रचना जाता । आगमिकम् दर्शनसाहित्यम् अपि अतीव विपुलम् अस्ति ।

८—**इतरत दर्शनसाहित्यम्**—वेदपरम्परानुयायिन दर्शनसाहित्यात् इतरस्मिन् दर्शनसाहित्ये चार्वाकदर्शनसम्बन्धिसाहित्यम् तु लुप्तम् एव जातम् । तत्सम्बन्धीनि कतिचित् सूत्राणि एव इतस्तत उद्धृतानि उपलभ्यते । जैनदर्शनसाहित्यम् बौद्धदर्शनसाहित्यम् च विपुलम् उपलभ्यते । जैनदर्शनस्य आधारभूता ग्रन्था विभिन्ना जैनागमा सन्ति, ये प्राय प्राकृतभाषायाम् निबद्धा सन्ति । आगमानन्तरम्, येषाम् विभिन्नानाम् ग्रन्थानाम् रचना जाता तेषु उमास्वातिन तत्त्वार्थसूत्रम् कुन्दकुन्दाचार्यस्य नियमसारादयश्च ग्रन्था प्रमुखा सन्ति । मल्लिषेणस्य 'स्याद्वादमञ्जरी' अपि प्रसिद्धा रचना अस्ति, या च हेमचन्द्रस्य 'अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका' ग्रन्थस्य टीका अस्ति ।

बौद्धदर्शनस्य आधारभूता ग्रन्था 'पिटक' इत्याख्यया प्रसिद्धा सन्ति । एते सख्यायाम् त्रय मन्यन्ते । एतदनन्तरम्, अनेकेषाम् ग्रन्थानाम् रचना अभवत्, येषु बहव मूलरूपे रूपान्तरेऽपि वा उपलभ्यन्ते अपि नहि । उपलब्धेषु अनेकेषु ग्रन्थेषु असगस्य महायानसूत्रालकार, वसुबन्धो अभिधर्मकोश, विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिश्च, नागार्जुनस्य माध्यमिककारिका च, इत्यादय ग्रन्था प्रमुखा प्रसिद्धाश्च सन्ति ।

अस्तु ! एवम् विविधरूपासु विभिन्नासु धारासु प्रवहत् भारतीयदर्शनसाहित्यम् विश्वस्य विभिन्नरुचीन् मनीषिजनान् आनन्दयत् वर्तते, स्वप्रतिपाद्यगौरवात् हेतोश्च भारतीयसाहित्ये एव नहि अपि तु समग्रे विश्वसाहित्ये एकम् उच्चम् महत्वपूर्णम् च स्थानम् धत्ते । एतदेव कारणम् यत् अस्य भूयस अशस्य विश्वस्य विभिन्नासु भाषासु अनुवाद जात, जायमानश्च वर्तते, येन *अस्य गौरवपूर्णस्य साहित्यम् तत्त्वम् भारतात् बहिरपि अनुभूतम् स्यात् ।*

वस्तुत भारतीयदर्शनसाहित्यम् भारतीयमनीषाया एकम् अप्रतिमम् प्रमाणपत्रम् अस्ति, येन सह भारतम् उन्नतमस्तकम् सत् विश्वस्य समक्षम् स्थातुम् शक्नोति ।

३०

ब्रह्मसूत्राणि

१—महत्त्वम्—भारतीयदर्शनसाहित्ये ब्रह्मसूत्राणाम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् अस्ति एतानि ब्रह्मसूत्राणि एव सन्ति यानि उपनिषत्प्रतिपादितम् वेदान्तम्, यस्य भारतीये दार्शनिकचिन्तने चिरकालात् एव प्रमुखम् स्थानम् वर्तते स्म, सहैव च य सदैव भारतस्य राष्ट्रीयम् दर्शनम् मन्यते स्म, मीमांसितम् कृत्वा तम् एकस्य व्यवस्थितस्य उपपन्नस्य च दर्शनस्य रूपे उपस्थापितवन्ति। स्वकीयानाम् असाधारणीनाम विशेषतानाम् वशात् एतानि यत्र स्वरचनाकालात् एव अध्ययनस्य, अध्यापनस्य, चचनस्य विषयत्वम आवहन्ति, तत्र एतानि भारतीयदर्शनसाहित्यस्य एकस्याः प्रमुखायाः धारायाः उपजीव्यानि मूलस्रोतांसि च अपि सन्ति। पूर्वाचार्यैः एतेषाम उपरि वृत्तय, वाक्यानि, वार्तिकानि, भाष्याणि च प्रस्तुतानि, येषाम् च उपरि पुन अनेकानि व्याख्यानानि, अनुव्याख्यानानि, साररूपा विविधा प्रकरणग्रन्थाश्च प्रस्तुता अभवन्, अद्यावधि च प्रस्तूयमाना सन्ति। एतदतिरिक्तम्, स्वतन्त्ररूपेण अपि ब्रह्मसूत्राणाम् यत् अध्ययनम् आधुनिककाले जातम् अस्ति, तस्य फलस्वरूपम् अनेके ग्रन्था प्रस्तुता सन्ति। इत्थम्, ब्रह्मसूत्ररूपात् मूलस्रोतस दार्शनिक साहित्यस्य या धारा प्रसूता अभवत् या च 'ब्रह्मसूत्रसाहित्य धारा' इतिनाम्न अभिहिता कर्तुम शक्यते, सा भारतीयदर्शनसाहित्यस्य एकम् महीयांसम भागम् व्याप्तुम कुर्वती वर्तते। अस्या धाराया अन्तर्गच्छत् साहित्यम्—ब्रह्मसूत्रसाहित्यम्—भारतीयदर्शनसाहित्ये स्वकीयम एकम् स्वतन्त्रम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते। अस्य साहित्यस्य सृष्टौ भारतस्य उच्चकोटिका मनीषिण स्वम योगम दत्तवन्त सन्ति। महामनीषिण उच्चकोटिका दार्शनिकाश्च सन्त अपि ते स्वकीयाया प्रतिभाया परिचयम् ब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपे दत्त्वा स्वान् कृतकृत्यान् मतवन्त सन्ति। इदम् साहित्यम स्वकीयया विविधतया गम्भीरतया, मनीषाप्रसूततया च स्वस्वरूप तु स्वयम महत्त्वपूर्णम् अस्ति एव, किन्तु सहैव स्वमूलस्रोतोभूतानाम् ब्रह्मसूत्राणाम् असाधारणम् महत्त्वम

व्यापकम् उपजीव्यत्वम् च सहैव च भारतीयदर्शनसाहित्ये तेषाम् गौरवपूर्णम् स्थानम् आञ्जस्येन एव अनुभूतम् कारयति।

२—व्यापकमान्यता—दार्शनिकम् जगत् अनेन तथ्येन पूर्णतया परिचितम् अस्ति यत् भारतस्य सर्वेषु श्रुतिपरम्परानुयायिषु मतेषु ब्रह्मसूत्राणाम् व्यापकमान्यता प्राप्ता अस्ति। एतानि मतानि स्वकीये स्वरूपे, कामम् परस्परम् विभिन्नताम् विरोधम् वा रक्षेयु, किन्तु यदवधि ब्रह्मसूत्राणाम् सम्बन्ध अस्ति, एषाम् प्रामाण्यम् सर्वेषाम् समानरूपेण मान्यम् अस्ति, एतानि सर्वै स्वकीयानि उपजीव्यानि कृतानि सन्ति। केन अपि श्रुतिपरम्परावादिना मतेन, कामम्, तस्य केचन सिद्धान्ता सूत्रप्रतिकूला स्यु, ब्रह्मसूत्राणि उपेक्षितुम् साहसम् न कृतम्, अपि तु सर्वै एषाम् समक्षम् नतमस्तकै सद्भि परस्परप्रतियोगितापूर्वकम् इदम् प्रदर्शयितुम् यत्न कृत अस्ति यत् तेषाम् सिद्धान्ता सर्वथा सूत्रानुकूला सन्ति, अथ च अन्यानि तदितराणि मतानि सूत्रप्रतिकूलानि सन्ति। ब्रह्मसूत्राणाम् रचनाया अनन्तरम्, येन केनापि मतेन, कामम्, तत् मूलत वैदिकम् स्यात् वैदिकेतरम् वा, श्रुतिपरम्परावादिनाम् भारतीयानाम् समक्षम् इदम् प्रदर्शयितुम् प्रयत्न कृत यत् तस्य सिद्धान्ता सर्वथा श्रुत्यनुकूला सन्ति चेत् तेन स्वकीयाम् इमाम् श्रुत्यनुकूलताम् प्रमाणयितुम् स्वकीया सूत्रानुकूलता प्राय अवश्यम् प्रदर्शिता। विभिन्नै मतै स्वम् सूत्रानुकूलम् प्रदर्शयितुम् ये प्रयत्ना कृता, ते विभिन्नानाम् ब्रह्मसूत्रभाष्याणाम् रूपे जनताया समक्षम् दृष्टिगोचरा अभवन्, अथ च स्वतन्त्रम् व्यक्तित्वम् रक्षितुम् इच्छुकेन प्राय प्रत्येकम् मतेन कस्याञ्चित् अपि स्थितौ समागत्य स्वकीयम् एकम् ब्रह्मसूत्रभाष्यम् प्रस्तुतम्। यथा च पूर्वम् उक्तम्,[1] उपलब्धेषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु शाङ्करभाष्यम् प्राचीनतमम् अस्ति, अथ च विभिन्नेषु ब्रह्मसूत्रभाष्येषु शाङ्करभाष्यम् रामानुजभाष्यम् च प्रमुखे दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णे च स्त। अस्तु! एतेषाम् विभिन्नानाम् ब्रह्मसूत्रभाष्याणाम् रचनाया उक्तया मूलभूतया प्रेरणया इदम् आञ्जस्येन एव अवगतम् भवति यत् श्रुतिपरम्परावादिषु भारतीयेषु ब्रह्मसूत्राणि प्रति कियान् श्रद्धाभाव सम्मानम् च वर्तते स्म, यद्वशात् विभिन्नानि मतानि स्वकीयाम् ब्रह्मसूत्रानुकूलताम् प्रदर्शयितुम् वाध्यानि अभवन्, अन्यथा स्वकीयाम् श्रुत्यनुकूलताम् प्रदर्शयितुम् तेषाम् कृते स्वस्वमतानुकूलानि श्रुतिभाष्याणि एव पर्याप्तानि भवितुम् अशक्नुवन्। किन्तु तादृशै श्रुतिभाष्यै सतुष्टानि न भूत्वा तानि यत् ब्रह्मसूत्राक्षरेषु न्यूनाधिककल्पे विलष्टकल्पनाम् कृत्वा ब्रह्मसूत्रभाष्यरचनाया प्रयासम् कृतवन्ति सन्ति तेन इदमेव प्रतीयते यत् ब्रह्मसूत्राणाम् अस्तित्वम् प्राप्तवताम् सताम् तै एतावत् सम्मानम् प्राप्तम्

[1]—पृष्ठ १२५।

यत् केवलम् ब्रह्मसूत्राणि एव श्रुतीनाम् वास्तविकसिद्धान्तानाम् प्रकाशकानि अमन्यन्त, फलतश्च एतेषाम् समर्थनस्य प्राप्त्या विना किमपि मतम् इमम् विश्वासम् कर्तुम् न अशक्नोत् यत् श्रुतिपरम्परावादी समाज तत् श्रुत्यनुकूलम् मन्तुम् प्रस्तुत भविष्यति। एतेन तथ्येन श्रुतिपरम्परावादिनि समाजे ब्रह्मसूत्राणाम् व्यापिका मान्यता पूर्णतया हृदयगमा भवति।

३—रचयिता रचनाकालश्च—ब्रह्मसूत्राणाम् रचयिता सर्वसम्मत्या आचार्य बादरायण मन्यते, किन्तु अयम् बादरायण क, कदा कुत्र च अजनि, इतिप्रकारक अस्य कोऽपि परिचय प्राप्त नास्ति। परम्परानुसारेण वेदव्यसनकर्त्ता महाभारतप्रणेता च वेदव्यास कृष्णद्वैपायन एव ब्रह्मसूत्रकार मन्यते, तस्य एव च एकम् अपरम् अभिधानम् 'बादरायण' इति कथ्यते, किन्तु इदम् तथ्यानकूलम् न प्रतीयते। फलतश्च आधुनिकानाम् दर्शनसाहित्यसमालोचकानाम् विदुषाम् बहुमतम् इदम न मन्यमानम् सत् ब्रह्मसूत्रकारम बादरायणम वेदव्यासात् भिन्नम् पुरुषम मन्यते।[1]

विभिन्नानाम् तथ्यानाम् आधारे ब्रह्मसूत्राणाम् रचनाकाला महाभाष्यकारात् पतञ्जले किञ्चित् अनन्तरम् ईसात पूर्वस्या द्वितीयशताब्द्या अन्तिमे भागे प्रतीयते।[2]

४—स्वरूपम्—ब्रह्मसूत्राणाम् स्वरूपम् मुख्यत मीमासात्मकम् वर्तते। एतै उपनिषदाम् समन्वयात्मिकाम् सोपपत्तिकाम् च मीमासाम् कृत्वा औपनिषदम् तत्त्वज्ञानम् एकस्य समन्वितस्य, व्यवस्थितस्य, उपपन्नस्य च दर्शनस्य रूपे प्रस्तुतम। एतै औपनिषदस्य जगन्मूलतत्त्वस्य 'ब्रह्मण' स्वरूपम मुख्यत मीमासितम्। ब्रह्मसूत्राणाम् अस्य मीमासात्मकस्य स्वरूपस्य सूचना तृतीयचतुर्थाभ्याम् 'शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयात्' इत्याभ्याम् सूत्राभ्याम् एव प्राप्ता भवितुम् आरभते। मीमासात्मकस्वरूपात् हेतो ब्रह्मसूत्राणि 'उत्तरमीमासासूत्राणि', 'शारीरकमीमासासूत्राणि', 'ब्रह्ममीमासासूत्राणि' इत्यपि च अभिधीयन्ते, एकस्य शास्त्रस्य रूपे स्वप्रतिपाद्याधारे वा च, सक्षेपत सूत्रपदविरहितै 'उत्तरमीमासा', 'शारीरकमीमासा', 'ब्रह्ममीमासा' इत्यादिभि अभिधान अपि अभिधीयन्ते, 'शारीरकमीमासासूत्राणि' इत्यादिषु अभिधानेषु च समस्यमानेषु मध्यमपदलोपिनि समासे कृते 'मीमासा' पदलोपे सक्षेपत 'शारीरकसूत्राणि' 'ब्रह्मसूत्राणि', इत्यादिरूपे अपि अभिधीयन्ते।

१—अस्मिन विषये द्रष्टव्य —'ब्रह्मसूत्रों के वैष्णव भाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन' इतिनामक ग्रन्थ (डा० रामकृष्ण आचार्य), पृष्ठ १३ १७।

२—द्रष्टव्य —स एव (उक्त ग्रन्थ), पृष्ठ १७ २१।

यतो हि ब्रह्मसूत्राणि औपनिषदस्य प्रतिपाद्यस्य मीमांसाम् कृत्वा, स्वदृष्ट्या निष्कृष्टम् तत्त्वम् प्रस्तूय, तत् स्वाभि उपपत्तिभि अपि समर्थयन्ति, अत तेषाम् स्वरूपम् दर्शनात्मकम् अपि अस्ति।

५—परिमाणम् प्रतिपाद्यविषयश्च—ब्रह्मसूत्राणि चतुरध्यायात्मकानि सन्ति। तेषाम् प्रत्येकम् अध्याये पादचतुष्टयम् अस्ति। प्रत्येकम् पादे च विभिन्नसंख्याकानि अधिकरणानि सन्ति, अधिकरणेषु च विभिन्नसंख्याकानि सूत्राणि सन्ति। विभिन्नभाष्यकाराणाम् अनुसारेण अधिकरणानाम् सूत्राणाम् च संख्या समाना न सती परस्परभिन्ना अस्ति। पुनरपि अधिकरणानि न्यूनाधिकरूपेण प्राय सार्द्धैकशतम् मन्यन्ते, सूत्राणि च प्राय सार्द्धपञ्चशतानि मन्यन्ते।

ब्रह्मसूत्राणाम् प्रथम अध्याय 'समन्वयाध्याय' इति उच्यते, यत्र विभिन्नानाम् उपनिषद्वाक्यानाम् समन्वय कृत वर्तते। द्वितीय अध्याय 'अविरोधाध्याय' इति उच्यते, यत्र विभिन्नप्रकारक अविरोध प्रदर्शित अस्ति, सहैव वेदान्तेतराणाम् मतानाम् समालोचनम् अपि अत्र अस्ति। तृतीय अध्याय 'साधनाध्याय' इति कथ्यते, यत्र मुख्यत मुक्तिसाधनस्य चर्चा अस्ति। चतुर्थश्च अध्याय 'फलाध्याय' इति अभिधीयते, यत्र मुक्तिरूपम् फलम् चर्चितम् अस्ति। ब्रह्मसूत्राणि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इतिरूपे ब्रह्मण ज्ञानाय प्रवृत्तानि भवन्ति, 'अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्' इति रूपे ब्रह्मज्ञानस्य अनावृत्त्यपराभिधानमुक्तिरूपम् फलम् च प्रदर्श्य विरमन्ति।

६—सिद्धान्ता —विभिन्नै ब्रह्मसूत्रभाष्यकारै आचार्यै ब्रह्मसूत्राणाम् सिद्धान्ता विभिन्नरूपेषु प्रदर्शिता सन्ति। एतेषु रूपेषु परस्परभिन्नत्वम् एव नास्ति, अपि तु परस्परविरुद्धत्वम् अपि अस्ति। पुनरपि सर्वेषाम् अत्र ऐकमत्यम् अस्ति यत् ब्रह्म एव स्वाभाविकरूपेण औपाधिकरूपेण वा तथ्यभूतस्य अतथ्यस्य वा जगत अभिन्ननिमित्तोपादानकारणरूपम् केवलनिमित्तकारणरूपम् अधिष्ठानरूपम् वा मूलम् अस्ति। स्वस्वरूपे स्वान्तर्यामितरूपे वा ब्रह्मण प्राप्ति —निरन्तरा निर्बाधा च साक्षात् अनुभूति —जीवस्य लक्ष्यम् अस्ति, साधनरूपम् ब्रह्मज्ञानम् एव च अस्य लक्ष्यस्य साधनम् अस्ति।

जगत् वस्तुत अस्ति न वा, जगत कारणम् ब्रह्म निर्गुणम् अस्ति सगुणम् वा, ब्रह्म स्वाभाविकरूपेण जगत्कारणम् अस्ति औपाधिकरूपेण वा, ब्रह्म जगत केवलनिमित्तकारणम् अस्ति, अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् वा, अथवा अधिष्ठानरूपम् कारणम् अस्ति, जीव ब्रह्मण स्वरूपत भिन्न अस्ति न वा, निर्गुणब्रह्मज्ञानम् मोक्षसाधनम् अस्ति, सगुणब्रह्मज्ञानम् वा, मुक्ति कैवल्यरूपा अस्ति, सायुज्यरूपा वा, इत्यादीनाम् अनेकेषाम् आधारभूतानाम् सिद्धान्तानाम् विषये भाष्यकारेषु वमत्यम् वर्तते। किन्तु स्वतन्त्राय निरपेक्षाय

ब्रह्मसूत्राध्येत्रे तु अत्र विषये ब्रह्मसूत्राणाम् इदम् मतम् प्रतीयते यत् जगत् वस्तुत अस्ति, जगत कारणम् ब्रह्म सगुणम् अस्ति, ब्रह्म स्वाभाविकरूपेण जगत्कारणम् सत् जगत अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् अस्ति। जीव ब्रह्मण स्वरूपत भिन्न अस्ति, किन्तु यत स सर्वथा तदायत्त तदन्तर्यामिकश्च अस्ति, अत शास्त्रदृष्ट्या तदभिन्न अस्ति। यत ब्रह्म प्राकृतिकगुणराहित्यदृष्ट्या निर्गुणम् सत् अपि ज्ञानानन्दादिस्वाभाविकगुणयुक्तत्वेन सगुणम् एव अस्ति, अत सगुणब्रह्मज्ञानम् एव मोक्षसाधनम् अस्ति। मुक्तौ जीव यस्माद् बन्धन भूतात् पदार्थात् विमुच्य केवल भवति, तस्य दृष्ट्या एव मुक्ति कैवल्यरूपा कथयितुम् शक्यते, किन्तु तस्मात् विमुच्य यत् (ब्रह्म) प्राप्नोति तस्य दृष्ट्या सा स्वरूपानुभवपूर्वकस्वान्तर्यामिब्रह्मानुभवरूपे सायुज्यरूपा एव अस्ति। सूत्राक्षरेषु अर्थसम्बन्धिन्या स्वकल्पनाया विमुक्तेषु कृतेषु, तानि स्वत एव एतान् अर्थान् प्रकाशयन्ति।[1]

अस्तु! किमपि ब्रह्मसूत्राणाम् अभिमतम् स्यात्, किन्तु यत तानि सर्वैं अपि श्रुतिपरम्परावादिभि आश्रीयन्ते, समानरूपेण च सम्मान्यते, अत तेषाम् व्यापकम् महत्त्वम् तु स्वत एव प्रकाशितम् भवति, फलतश्च तेषाम् अध्ययनीयत्वम् मननीयत्वम् च अकथनेन एव स्पष्टतया सिद्धम् अस्ति।

१—अत्र विषय द्रष्टव्य — दी वेदान्त' (डा० वी० एस० घाटे), 'दी वेदान्त ...ास विद द कमेंण्टरी आफ शकर, प्रथम भाग, भूमिका (जीज थीबो), 'ब्रह्मसूत्रों के ...व भाष्यो का तुलनात्मक अध्ययन' (डा० रामकृष्ण आचार्य) इत्यादिका ग्रन्था।

३१

इतिहासपुराणम्

१—प्रास्ताविकम्—भारतीयवाङ्मये वैदिकवाङ्मयात् अनन्तरम् इतिहासपुराणात्मकम् वाङ्मयम् अपि अतीव सम्मान्यम् महत्त्वपूर्णम् च वाङ्मयम् अस्ति। यथा च 'इतिहासो वेद'[1], 'पुराणोवेद'[2] एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सेतिहासा साख्याना सपुराणा'[3], यद्ब्राह्मणानीति हासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशसीरिति'[4], 'ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद सामवेदमाथर्वण चतुर्थमितिहासपुराण पञ्चम वेदाना वेदम्'[5], 'अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहास पुराण विद्या उपनिषद'[6] इत्यादिभि स्वयम् वैदिकवाङ्मयस्य एव वचनै ज्ञायते, इतिहासपुराणात्मकम् वाङ्मयम् अतीव प्राचीनम् वाङ्मयम् अस्ति। इतिहास पुराणम् च वेदमन्त्रेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु, आरण्यकेषु उपनिषत्सु च अपि उपलभ्येते, ब्राह्मणादीनाम् च वाक्यै उक्तप्रकारेण निर्दिश्येते अपि। वैदिकवाङ्मये उपलभ्यमानम् निर्दिश्यमानम् च एतत् वैदिकम् इतिहासपुराणम् एव पश्चात् व्याख्यायमानम् पल्लवितीक्रियमाणम् च सत् शनै शनै सम्वर्धमानम् उपलब्धस्य विशालस्य इतिहासपुराणसाहित्यस्य रूपे समागतवत् अस्ति।

२—महत्त्वम्—यत उपलब्धम् इतिहासपुराणात्मकम् वाङ्मयम् वैदिकम् वाङ्मयम् आधारीकृत्य तद्व्याख्यानरूपे पल्लवितम् जातम्, अत वेदार्थावगमाय अस्य वाङ्मयस्य महती उपयोगिता अस्ति। यथा च 'इति-

---

१ २—शतपथब्राह्मणम् १३।४।३।

३—गोपथब्राह्मणम् १।२६।

४—तैत्तिरीयारण्यकम् २।६।

५—छान्दोग्योपनिषत ७।१।२।

६—बृहदारण्यकोपनिषत् २।४।१०

हासपुराणाभ्यां वेद समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति', इत्यादिभि वचनै ज्ञायते, भारतीयपरम्परायाम् इतिहासपुराणयो विषये इयम् मान्यता स्वीकृता वतते यत् एताभ्याम् वेदानाम् उपबृंहणम् कृत्वा एव तेषाम् अर्थ अधिगन्तव्य, न तु स्वतन्त्ररूपेण तेषाम् अथ कल्पनीय । य अल्पश्रुत अर्थात् अश्रुतधर्मशास्त्रेतिहासपुराणादिक सन् धमशास्त्रेतिहास-पुराणादिभि वेदानाम् उपबृंहणम् अकृत्वा एव तेषाम् अर्थम् कल्पयति तस्मात् वेदा अस्मिन् रूपे बिभ्यति यत् स तान् यस्मिन् कस्मिन् रूपे व्याख्याय तान् प्रतरिष्यति अर्थात् यथातथरूपेण तेषाम् अथम् न प्रकाशयिष्यति। अत धमशास्त्रेतिहासपुराणादिभि वेदानाम् उपबृंहणम् कायमेव। उपबृंहणम् च, यथा च ब्रह्मसूत्रभाष्यकारेण रामानुजाचार्येण उक्तम्, 'विदितसकलवेदतदर्थानाम् स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानाम् वाक्यैं स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम्' [१] भवति। एतेन विदितम् भवति यत् धमशास्त्रेतिहासपुराणवाक्यानि विदितसकलवेदतदर्थानाम् स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानाम् मनीषिणाम् ऋषीणाम् वाक्यानि सन्ति। एते ऋषय किञ्चित् वेदभाष्यम् न रचयित्वा धमशास्त्रेतिहासपुराणरूप एव वेदान् व्याख्यातवन्त । उक्तरूपस्य उपबृंहणस्य अनिवायता अपि रामानुजाचार्येण अस्मिन् रूपे प्रतिपादिता यत् 'सकलशाखागतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणाद् दुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगाद् उपबृंहणम् हि कायमेव'।[२]

अस्तु! इत्थम् यत उक्तरूपेण उपबृंहणेन विना वेदाथ याथातथ्येन अधिगत न भवति, अत तदथम् इतिहासपुराणयो महती उपयोगिता अस्ति, सहैव यत ताभ्याम् सामान्यत समग्रस्य विश्वस्य सृष्टे विशेषतश्च भारतवर्षस्य सवविधम् इतिहासपुराणम् अवगम्यते, अत तदवगमाय अपि तयो महती उपयोगिता वतते। वस्तुत भारतीयवाङ्मये तयो महत्त्वपूर्णम् स्थानम् अस्ति, अत एव च भारतीयपरम्परायाम् तयो परमम् महत्त्वम् स्वीक्रियमाणम् अपि वतते।

३—**स्वरूपपरिचय**—इतिहास पुराणम् च परस्परम् घनिष्ठरूपेण सम्बद्धे तु वर्तेते एव, किन्तु वस्तुतस्तु ते एकस्य एव वस्तुन रूपद्वयवत् वर्तेते। अनयो द्वयो अपि मूलम् स्वरूपम् वृत्तात्मकम् वृत्तवर्णनात्मकम् वा अस्ति, किन्तु यत्र कालापेक्षया इतिहास समीपवर्तिनि काले वृत्ताया घटनाया वणनरूप अस्ति, तत्र पुराणम् इतिहासापेक्षया दूरवर्तिनि काले वृत्ताया वृत्तघटनावणनात्मकत्वात् यावत् यथाथरूपेण प्रतीयते, तत्र पुराणम् स्वस्य

१ २—ब्रह्मसूत्ररामानुजभाष्यम् १।१।१।

दूरवर्तिकालवृत्तघटनावर्णनात्मकत्वात् तावत् यथार्थरूपेण न प्रतीयते। अतश्च यत्र इतिहासस्य समीपवर्तिकालसम्बद्धत्वात् तत्र काल्पनिकतत्त्व-सम्मिश्रणस्य अवसर न्यून अस्ति, तत्र पुराणस्य दूरवर्तिकालसम्बद्धत्वात् तादृश अवसर अधिक अस्ति। अत एव भारतीयपरम्परायाम् पुराणापेक्षया इतिहासस्य अभ्यर्हितत्वम् सम्यान्यतरत्वम् वा स्वीक्रियते। इत्थम् यत् वृत्तम् एकस्मिन् काले इतिहास अस्ति, तदेव पर्याप्ते काले व्यतीते सति पुराणम् जायते। एतदतिरिक्तम्, यत्र इतिहास मानववृत्तेन मुख्यत सम्बद्ध भवति, तत्र पुराणम् मानववृत्तेन सह समग्रजागतिकपदार्थानाम् जगदतीततत्त्वानाम् च अपि वृत्तेन सम्बद्धम् भवति। यत जगति इतिहास निरन्तरम् अभिनव-रूपेण समागत्य व्यतीत सन् पुराणम् भवति, अत पुराणम् निरन्तरम् सम्वर्धमानम् भवति। यत उक्तप्रकारेण इतिहासे पुराणे च केवलम् रूपगतम् अन्तरम् वर्तते, अत स्वभावत इतिहासे पुराणस्य मिश्रणम् अस्ति, पुराणे च इतिहासस्य मिश्रणम् उपलभ्यते, अथ च इदानीम् तु इतिहासस्य अपि अन्त मन्यमानाम् ग्रन्थानाम् दूरवर्तिकालसम्बद्धत्वस्य जातत्वाद् हेतो पुराण-त्वम् एव जातम् अस्ति।

पुराणम् च 'पुराण पञ्चलक्षणम्' इत्यादिवाक्यानुसारेण पञ्चलक्षणम् मन्यते। पुराणस्य पञ्चलक्षणानि तु 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितं च यत्',।[1] इत्यादिवाक्यानुसारेण सर्ग अर्थात् सृष्टि प्रतिसर्ग अर्थात् प्रलय, वंश अर्थात् देवादीनाम् वंश, मन्व-न्तराणि अर्थात् विभिन्नानाम् मनूनाम् कालस्य वृत्तानि, वंशानुचरितम् अर्थात् राजवंशचरितम् च सन्ति। श्रीमद्भागवते 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतय। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रय' (२।१०।१) इति रूपेण दश लक्षणानि मतानि यानि च प्राय उक्तानाम् एव पञ्चानाम् लक्षणानाम् समासव्यासरूपाणि सन्ति, फलत तेषु एव अन्तर्भवितुम् शक्नुवन्ति।

४—साहित्यम्—उपलब्धम् इतिहासपुराणात्मकम् साहित्यम् अतीव विशालपरिमाणम् सत् संस्कृतसाहित्यस्य महान्तम् भागम् व्याप्नुवत् वर्तते। भारतीयपरम्परानुसारेण इतिहासवाङ्मयस्य अन्त रामायणम् महाभारतम् च मन्येते। अनयो रामायणस्य कर्त्ता आदिकवि वाल्मीकि, महाभारतस्य च कर्त्ता वेदव्यास कृष्णद्वैपायन मन्यते। पुराणवाङ्मयस्य च अन्त 'महापुरा-णान्येतानि ह्यष्टादश महामुने। तथा चोपपुराणानि मुनिभि कथितानि च।'[2] इत्यादिवाक्यानुसारेण ब्रह्मपुराणादीनि अष्टादशपुराणानि एतावन्ति एव च उपपुराणानि मन्यन्ते। पुराणानाम् अपि कर्त्ता वेदव्यास कृष्णद्वैपायन मन्यते।

१—विष्णुपुराणम् (षष्ठांशम्) ३।६।२५।
२—विष्णुपुराणम् (षष्ठांशम्) ३।६।२४-२५।

'एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः । तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवत-मिष्यते ।'[1] इतिप्रकारेण केवलम् ब्रह्मपुराणादिमहापुराणवाङ्मयम् एव चतुर्लक्षश्लोकपरिमाणम् अस्ति, उपपुराणवाङ्मयम् च एतदतिरिक्तम् अस्ति । अष्टादशसु महापुराणेषु उक्तलक्षणानुसारेण विभिन्नानाम् विषयाणाम् वर्णनम् अस्ति, यत्र च वृत्तवर्णनम् मुख्यताम् धत्ते । यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, इतिहासपुराणयोः सामान्यतः वेदोपबृंहणभूतत्वे अपि पुराणापेक्षया इतिहासस्य अधिकम् प्राबल्यम् प्रामाणिकत्वम् च भारतीयपरम्परायाम् स्वीकृतम् वर्तते । इतिहासस्य अन्तः समागच्छतः रामायणमहाभारतयोः रामायणम् रामकालीनम् महाभारतम् च कृष्णकालीनम् भारतीयम् इतिहासम् वर्णयति । भारतीये इतिहासे रामकृष्णयोः महत्त्वपूर्णम् स्थानम् भारतीयसंस्कृतौ च अनयोः प्रभावः सुविदितः अस्ति । फलतश्च एताभ्याम् सम्बद्धयोः रामायण-महाभारतयोः ऐतिहासिकवाङ्मयरूपे सांस्कृतिकवाङ्मयरूपे च परमम् महत्त्वम् स्वतः एव स्पष्टम् अस्ति ।'

रामायणमहाभारतयोः रामायणम् चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकम्, महाभारतम् च लक्षश्लोकात्मकम् अस्ति । महाभारतसमम् विशालपरिमाणम् ऐतिहासिकम् महाकाव्यम् भारते न अस्ति एव नहि, अन्यत्र अपि कस्मिन् साहित्ये तस्याः चित्रणम् कृत्वा सांस्कृतिकः समन्वयः स्थापितः ।

अस्तु ! एवम् इतिहासपुराणात्मकम् वाङ्मयम् वेदोपबृंहणरूपे, सहैव च एकस्य विशालपरिमाणकस्य, धार्मिकस्य, ऐतिहासिकस्य, सांस्कृतिकस्य च वाङ्मयस्य रूपे संस्कृतवाङ्मये अतीव उच्चम् महत्त्वपूर्णम् च स्थानम् धत्ते । यतः एतत् वाङ्मयम् उपजीव्य बहोः कथाकाव्यनाटकाद्यात्मकस्य संस्कृत-साहित्यस्य सृष्टिः जाता अस्ति, अतः उपजीव्यरूपे अपि इदम् महत्त्वपूर्णम् वाङ्मयम् अस्ति । अस्य वाङ्मयस्य गरिमा अस्य अनुशीलनेन एव अनुभूतः कर्तुम् शक्यः, अतः इदम् मनोयोगेन सह अनुशीलनीयम् अस्ति ।

१—श्रीमद्भागवतम् १२।१३।९ ।

३२

आदिकवि वाल्मीकि तस्य रामायणम् च

१—वाल्मीके आदिकवित्वम—इतिहाससमूद्ध येन स्वकीयेन रामायणाख्येन सास्कृतिकेन महाकाव्येन लौकिकसस्कृतसाहित्यम्य आधारशिलाम् सस्थापयितु प्राचेतसापराख्यस्य महर्षे वाल्मीके समुज्ज्वलम् नाम सवथा एव श्रद्धासम्मानसहितस्मरणस्य वस्तु वतते। लौकिकसस्कृतसाहित्यस्य आधारशिलाया सस्थापनात् हेतो अयम् प्रात स्मरणीय मुनि भारतीयपरम्परायाम् 'आदिकवि' इति प्रसिद्ध अस्ति। यद्यपि 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकिर्योऽभिधीयते'[1] इति वचनानुसारेण रामायणकर्त्ता अयम् विश्वविश्रुत मुनि महाभारतकर्त्त, प्रसिद्धात् वेदव्यासात् कृष्णद्वैपायनात् अपि पूवम् जातेपु वेदव्यासेपु अन्यतम मन्यते, किन्तु तस्य व्यास इति 'वेदव्यास,' इति वा विरुदम् प्रसिद्धम् नास्ति, तस्य तु परम्परायाम् 'आदिकवि' इत्यनेनैव' विरुदेन अलङ्कार कृत वर्तते, यतो हि अन्यसाधारणात् वेदव्यासेतिविरुदात अनन्यसाधारणम् आदिकवीतिविरुदम् उत्कृष्टतरम् गौरवशालितरम् च वतते। इदम् सुविदितम् अस्ति यत् सस्कृतभापायाम् निवद्धम् वाङ्मयम् प्रमुखतया भागद्वये विभक्तम् वतते। तयो एक भाग वैदिकम् वाङ्मयम्, अपरश्च लौकिकम् वाङ्मयम् अभिधीयते। वेदचतुष्टयात्मकम् वैदिकम् वाङ्मयम् केन प्रणीतम् इति तु विशिष्टत अद्यापि न ज्ञायते, किन्तु लौकिकस्य वाङ्मयस्य प्रवर्त्तक महर्षि वाल्मीकि एव वतते, इत्यत्र परम्परायाम् कोऽपि सन्देह वा नास्ति। फलतश्च वाल्मीकिना प्रणीतम् रामायणाख्यम् काव्यम् आदिकाव्यम्, वाल्मीकिश्च स्वयम् सस्कृतसाहित्यस्य आदिकवि मन्यते। अत एव स्वयम् रामायणे अपि लिखितम् वतते—

'आदिकाव्यमिद चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम्।'

भगवत वाल्मीके पूवम् छन्दोबद्धम् वाङ्मयम् वेदरूपम् एव आसीत्,

१—विष्णुपुराणम (षष्ठशम्) ३।३।१८।

वेदातिरिक्तम् किमपि छन्दोबद्धम् नासीत् । महर्षिणा वाल्मीकिना एव 'आम्नायादन्यत्र नूतनश्च दसामवतार', कृत । वेदात्मके वाङ्मये वैदिकानि छन्दांसि प्रयुक्तानि सन्ति । महर्षिणा वाल्मीकिना वदिकानि छन्दांसि एव आधरम् कृत्वा परिष्कृतरूपे लौकिकानाम् छन्दसाम् आविर्भाव कृत । तेषाम् छन्दसाम्, तत्रापि च मुख्यत अनुष्टुभ माध्यमेन महर्षिणा भारतीयसस्कृते गौरवपूर्णम् सगीतम् सवप्रथमम् एव प्रवाहितम्, येन स आदिकविरूपे सर्वेषाम् परवर्तिनाम् सगीतम् भारतीयानाम् कवीनाम् पथप्रदर्शक गुरु जात, सहैव च भारतीयाया साधारणजनताया अपि स श्रद्धेय मुनि अभवत् । अस्य महर्षे जीवनस्य विषये अधिकम् ज्ञातम् नास्ति । अस्य विषये अनेका जनश्रुतय प्रचलिता वतन्ते किन्तु तासाम् बह्वय प्रामाणिक्य न प्रतीयन्ते । पौराणिक-प्रसिद्धयनुसारेण अयम् रामकालीन मन्यते, अस्य आश्रम तमसातीरे आसीत्, अनेन रामपुत्रयो कुशलवयो तयो बाल्यकाले पालनम् कृतम् । सीतया स्ववनवासकाल कंचित् कालम् तस्य आश्रमे निवास अपि कृत । सभवत अयम् कुलपति आसीत् । यथा च नाम्ना सूच्यते, अस्य जनक उत्पत्तिस्थानम् वा वल्मीक मन्यते । वाल्मीके अपरम् अभिधानम् 'प्राचेतस' इति प्रसिद्धम् अस्ति । अयम् भृगुकुलोत्पन्नत्वात् 'भार्गव' इत्यपि उक्त अस्ति ।

२--आदिकाव्यस्य रामायणस्य आविर्भाव --भारतीयसाहित्यस्य इतिहासे तत् गौरवपूर्णम् शुभम् दिनम् चिरस्मरणीयत्वेन स्थास्यति, यस्मिन् दिने पवित्रसलिलाया तमसाया शुभे तटे तपस्यत भगवत वाल्मीके मुखात् हृदयविदारकम् दृश्यम् दृष्ट्वा करुणामयी इयम् तेजस्वती दिव्या वाग्धारा स्वत एव प्रस्फुटिता--

"मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥"

इमाम् वाग्धाराम् प्रवहन्तीम् निरीक्ष्य भगवत वाल्मीके शिष्यास्तु विस्मिता बभूवु एव, महर्षि अपि स्वयम् विस्मित बभूव । इयम् एव सूक्ष्मा वाग्धारा सा विशाला पवित्रभावसलिला रामायणस्वरूपा सरिता जाता, यस्याम् शीलशक्तिसौन्दर्याणाम् समन्वितम् दिव्यम् चित्रम् प्रतिबिम्बितम् वतते । यतोहि पौराणिकप्रसिद्धयनुसारेण वाल्मीकि रामकालीन मन्यते, अत स्पष्टतम् अस्ति यत् तद्द्वारा रामायणस्य आविर्भाव रामकाले जात । इत्थम रामायणम् रामकालीनत्वात् कृष्णकालीनात् महाभारतात् प्राचीनतरम् मन्यते । यतो हि महाभारते रामायणमाश्रित्य रामोपाख्यानम् वर्णितम् वर्तते, अतोऽपि रामायणस्य महाभारतात् प्राचीनतरत्वम् सिद्ध्यति । किन्तु पुनरपि इदम् निश्चप्रचरूपेण कथयितुम् न शक्यते यत् वर्तमानरूप उपलब्धस्य चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकस्य विशालस्य रामायणस्य कियान् अश

वाल्मीकिकृतं एतत् च महाभारतात् पूर्ववर्ती अस्ति। कालस्य विषये आधुनिकानाम् विभिन्नानाम् विदुषाम् मन्ति यानि अत्र स्थानाभावात् समीक्षितुम् न शक्यन्ते। राणि संस्करणानि प्राप्यन्ते, येषु परस्परम् पाठभेदः अपि

३—रामायणस्य वैशिष्ट्यम्—इदम् सुविदितम् अ मङ्गलमयम् च रामचरितम् आश्रित्य भारतीयसंस्कृते या मनोहारि च स्वाभाविकम् चित्रम् अस्मिन् वाल्मीकिमुनि णाम्ये सांस्कृतिके महाकाव्ये अङ्कितम् समुपलभ्यते, तादृश चित् अपि देशस्य कस्मिन् अपि महाकाव्ये तत्रत्याया सर भम् वर्तते। आदर्शभूतम् मानवचरित्रम् कीदृशम् भवति, आदाय यदि विश्वस्य महाकाव्यानि निरीक्षितानि स्युश्चेत् ताम् जिज्ञासाम् यथा शान्ताम् तृप्ताम् च करिष्यति, न तथा महाकाव्यम् निखिलेऽपि विश्वे कर्तुम् शक्नोति। मानवजीवनस्य सुन्दरम् यथा रामायणे स्फुटितम् वर्तते, तथा अन्यत्र दुर्लभम्

भारतीयसमाजस्य भारतीयपरिवारस्य च विभिन्नानाम् परस्परम् कीदृशः व्यवहारः आदर्शरूपे भवति, इदम् अत्र रामा प्रकाशितम् वर्तते। अस्मात् प्रेरणाम् आदाय जना मङ्गलमयम्, सर्वहितकरम् च जीवनम् यापयित्वा स्वस्य स्वपरिवारस्य, स्वराष्ट्रस्य, निखिलस्य विश्वस्य च हितम् साधयितुम् शक्नुवन्ति सामान्यतः विश्वस्य दृष्ट्या विशेषतश्च भारतस्य दृष्ट्या रामाय जीवनादर्शप्रकाशकम् महामहिमशालि सांस्कृतिकम् महाकाव्यम्

वस्तुतः, उदात्तस्य वर्णनीयविषयस्य गौरवेण, विभिन्नानाम् सफलेन चित्रणेन घटनानाम् वैचित्र्यपूर्णेन विन्यासेन, आपादा सा प्रवाहान्वितेन च सौष्ठवेन, प्राञ्जलाया रचनापद्धत्या सारस्यतहि येन, प्राकृतिकदृश्यानाम् च भावपूर्णेन संश्लिष्टेन चित्रजातेन, वि रसानाम् रसान्वितानाम् भावानाम् च स्पष्टेन मार्मिकेन च अभि विचाराणाम् च गाम्भीर्येण, स्वाभाविकानाम् अलङ्काराणाम् सु परिष्कृतानाम् माधुर्ययुक्तानाम् च छन्दसाम् सङ्गीतेन समुचित आदिकाव्यम् न केवलम् भारतीये वाङ्मये अपि तु सकले अपि वि मये समुज्ज्वलम् रत्नम् इव देदीप्यमानम् वर्तते।

४—रामायणस्य व्यापकम् उपजीव्यत्वम्—इदम् गौरवपूर्णम् काव्यम् न केवलम् संस्कृतभाषाया साहित्यस्य, अपि तु सर्वासाम् अ तीयानाम् भाषाणाम् साहित्यस्य उपजीव्यम् वर्तते। भारतीय नुसारेण रामायणम् इतिहास... मन्यते। अस्य साहित्यस्य ... मन्यते। इदम् द्वयम् अपि भा ...

साहित्यस्य उपजीव्यम् अस्ति, किन्तु यतो हि रामायणम् महाभारतात् प्राचीनतरम् सत् अनकेषु अशेषु अस्य अपि उपजीव्यम् अस्ति, अत रामायणस्य उपजीव्यत्वदृष्ट्या सवप्रमुखम् स्थानम् अस्ति। सस्कृतभाषायाम् अनेकानि अद्भुतरामायणादीनि रामायणानि रघुवशोत्तररामचरितादीनि काव्यनाटकादीनि च इदम् एव ऐतिहासिकम् आदिकाव्यम् आधारम् कृत्वा विरचितानि वतन्ते, अन्यासु च विभिन्नासु भारतीयासु भाषासु विरचितानि विभिन्नानि रामचरितमानसादीनि रामायणानि साकेतादीनि विभिन्नानि काव्यनाटकादीनि च इदम एव मूलम् आश्रित्य अस्तित्ववन्ति वतन्ते। न केवलम वदिकपरम्परानुयायि साहित्यम्, अपितु बौद्धसाहित्यम् जैनसाहित्यम् च न्यूनाधिकरूपेण रामायणेन प्रभाविते वर्तेते। वस्तुत सवस्मिन् अपि भारतीये साहित्ये सवस्मिन् अपि च भारतीये लोकजीवन वाल्मीकीयरामायणस्य प्रभाव अतुलितरूपेण गम्भीर विद्यते। अद्यापि च स प्रभाव अक्षुण्ण एव विराजते। यथा च पूवम उक्तम, भारतीयपरम्परायाम् सकले अपि इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये रामायणम् मम्मान्यतमम् प्रमाणिकतमम च स्वीक्रियते। इदम् अपि अस्य परमम् गौरवम् अस्ति।

१ , रामायणवर्णितम् रामचरितम श्रुत्वा जना रसप्लाविता

१ भरा भवन्ति, फलतश्च ते प्राचीनकालात् एव तत् न , अपितु विविधेषु रूपेषु तत् गीतवन्त अभिनीतवन्तश्च, यम् विपुलम् साहित्यम् अद्यावधि सृष्टम् जातम्, अथ च ानम वतते। जने-जने यत् राम रमन् वतते रामे वा वतते, तत् रामायणहेतुकम् एव अस्ति।

प विविधानाम रसानाम् धारा प्रवहन्त्य वतन्ते, कि तु -गरसधारा वतते। यथा च ध्वन्यालोककारेण आनन्द-म्—

हि करुणो रस स्वयमादिकविना सूचित
श्लोकत्वमागत इत्येववादिना।
श्च स एव सीताऽत्यन्तवियोगपय तमेव
मुपरचयता।'

सर्गेन अन्येषाम अपि विविधानाम विषयाणाम रतस्य प्राचीनेन इतिहासेन, तस्य प्राचीनाभि

४ सह भारतीयसस्कृते धमदशनविज्ञानादय भवन्ति। इदम अपि रामायणस्य अतिरिक्तम

वाल्मीकिकर्तृक फलतश्च महाभारतात् पूर्ववर्ती अस्ति। रामायणस्य रचनाकालस्य विषये आधुनिकानाम विभिन्नानाम विदुषाम् विभिन्नानि मतानि सन्ति यानि अत्र स्थानाभावात् समीक्षितुम् न शक्यन्ते। रामायणस्य त्रिचतुराणि संस्करणानि प्राप्यन्ते, येषु परस्परम् पाठभेद अपि दृश्यते।

३—रामायणस्य वैशिष्ट्यम्—इदम् सुविदितम् अस्ति यत् उदात्तम्, मङ्गलमयम् च रामचरितम् आश्रित्य भारतीयसंस्कृते यादृशम् समुज्ज्वलम् मनोहारि च स्वाभाविकम् चित्रम् अस्मिन् वाल्मीकिमुनिविरचिते रामायणाख्ये सांस्कृतिके महाकाव्ये अङ्कितम् समुपलभ्यते, तादृशम् विश्वस्य कस्यचित् अपि देशस्य कस्मिन् अपि महाकाव्ये तत्रत्याया संस्कृते चित्रम् दुर्लभम् वर्तते। आदर्शभूतम् मानवचरित्रम् कीदृशम् भवति, इति जिज्ञासाम् आदाय यदि विश्वस्य महाकाव्यानि निरीक्षितानि स्युश्चेत् इदम् रामायणम् ताम् जिज्ञासाम् यथा शान्ताम् तृप्ताम् च करिष्यति, न तथा अन्यत् किमपि महाकाव्यम् निखिलेऽपि विश्वे कर्तुम् शक्नोति। मानवजीवनस्य सत्यम् शिवम् सुन्दरम् यथा रामायणे स्फुटितम् वर्तते, तथा अन्यत्र दुर्लभम् एव।

भारतीयसमाजस्य भारतीयपरिवारस्य च विभिन्नानाम् सदस्यानाम् परस्परम् कीदृश व्यवहार आदर्शरूपे भवति, इदम् अत्र रामायणे स्पष्टतया प्रकाशितम् वर्तते। अस्मात् प्रेरणाम् आदाय जना मङ्गलमयम्, शान्तिमयम्, सर्वहितकरम् च जीवनम् यापयित्वा स्वस्य स्वपरिवारस्य, स्वसमाजस्य, स्वराष्ट्रस्य, निखिलस्य विश्वस्य च हितम् साधयितुम् शक्नुवन्ति। इत्थम्, सामान्यत विश्वस्य दृष्ट्या विशेषतश्च भारतस्य दृष्ट्या रामायणम् एकम् जीवनादर्शप्रकाशकम् महामहिमशालि सांस्कृतिकम् महाकाव्यम् वर्तते।

वस्तुत, उदात्तस्य वर्णनीयविषयस्य गौरवेण, विभिन्नानाम् पात्राणाम् सफलेन चित्रणेन घटनानाम् वैचित्र्यपूर्णेन विन्यासेन, भाषाया सारल्यपूर्णेन प्रवाहात्वितेन च सौष्ठवेन, प्राञ्जलाया रचनाशैल्या सारल्यसहितेन माधुर्येण, प्राकृतिकदृश्यानाम् च भावपूर्णेन संश्लिष्टेन चित्रजातेन, विविधानाम् रसानाम् रसान्वितानाम् भावानाम् च स्पष्टेन मार्मिकेन च अभिव्यञ्जनेन, विचाराणाम् च गाम्भीर्येण, स्वाभाविकानाम् अलङ्काराणाम् सुविन्यासेन, परिष्कृतानाम् माधुर्ययुक्तानाम् च छन्दसाम् सगीतेन समन्वितम् इदम् आदिकाव्यम् न केवलम् भारतीये वाङ्मये अपि तु सकले अपि विश्ववाङ्मये समुज्ज्वलम् रत्नम् इव देदीप्यमानम् वर्तते।

४—रामायणस्य व्यापकम् उपजीव्यत्वम्—इदम् गौरवपूर्णम् महाकाव्यम् न केवलम् संस्कृतभाषाया साहित्यस्य, अपि तु सर्वासाम् अपि भारतीयानाम् भाषाणाम् साहित्यस्य समुपजीव्यम् वर्तते। भारतीयपरम्परानुसारेण रामायणम् इतिहाससाहित्यस्य अन्त मन्यते। अस्य साहित्यस्य अन्त रामायणातिरिक्तम् महाभारतम् अपि मन्यते। इदम् द्वयम् अपि भारतीय-

साहित्यस्य उपजीव्यम् अस्ति, किन्तु यतो हि रामायणम् महाभारतात् प्राचीनतरम् सत् अनेकेषु अंशेषु अस्य अपि उपजीव्यम् अस्ति, अत रामायणस्य उपजीव्यत्वदृष्ट्या सर्वप्रमुखम् स्थानम् अस्ति। संस्कृतभाषायाम् अनेकानि अद्भुतरामायणादीनि रामायणानि रघुवंशोत्तररामचरितादीनि काव्यनाटकादीनि च इदम् एव ऐतिहासिकम् आदिकाव्यम् आधारम् कृत्वा विरचितानि वर्तन्ते, अन्यासु च विभिन्नासु भारतीयासु भाषासु विरचितानि विभिन्नानि रामचरितमानसादीनि रामायणानि साकेतादीनि विभिन्नानि काव्यनाटकादीनि च इदम् एव मूलम् आश्रित्य अस्तित्ववन्ति वर्तन्ते। न केवलम् वैदिकपरम्परानुयायि साहित्यम्, अपितु बौद्धसाहित्यम् जैनसाहित्यम् च न्यूनाधिकरूपेण रामायणेन प्रभावितं वर्तते। वस्तुत सर्वस्मिन् अपि भारतीये साहित्ये सर्वस्मिन् अपि च भारतीये लोकजीवने वाल्मीकीयरामायणस्य प्रभाव अतुलितरूपेण गम्भीर विद्यते। अद्यापि च स प्रभाव अक्षुण्ण एव विराजते। यथा च पूर्वम् उक्तम्, भारतीयपरम्परायाम् सकले अपि इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये रामायणम् सम्मान्यतमम् प्रमाणिकतमम् च स्वीक्रियते। इदम् अपि अस्य परमम् गौरवम् अस्ति।

वस्तुत, रामायणवर्णितम् रामचरितम् श्रुत्वा जना रसप्लाविता सन्त आनन्दनिर्भरा भवन्ति, फलतश्च ते प्राचीनकालात् एव तत् न केवलम् श्रुतवन्त, अपितु विविधेषु रूपेषु तत् गीतवन्त अभिनीतवन्तश्च, येन रामायणोपजीव्यम् विपुलम् साहित्यम् अद्यावधि सृष्टम् जातम्, अथ च इदानीम् अपि सृज्यमानम् वर्तते। जने-जने यत् राम रमन् वर्तते रामे वा यत् प्रत्येकम् जन रमन् वर्तते, तत् रामायणहेतुकम् एव अस्ति।

रामायणे यद्यपि विविधानाम् रसानाम् धारा प्रवहन्त्य वर्तन्ते, किन्तु तत्र मुख्यतमा धारा करुणरसधारा वर्तते। यथा च ध्वन्यालोककारेण आनन्दवर्धनाचार्येण अपि उक्तम्—

'रामायणे हि करुणो रस स्वयमादिकविना सूचित
'शोक श्लोकत्वमागत इत्येववादिना।
निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव
स्वप्रबन्धमुपरचयता।'[1]

रामायणे रामचरितप्रसङ्गेन अन्येषाम् अपि विविधानाम् विषयाणाम् प्रतिपादनम् वर्तते, येन भारतस्य प्राचीनेन इतिहासेन, तस्य प्राचीनाभि स्थितिभि परिस्थितिभिश्च सह भारतीयसंस्कृते धर्मदर्शनविज्ञानादय विविधा पक्षा उद्घाटिता भवन्ति। इदम् अपि रामायणस्य अतिरिक्तम् गौरवम् वितन्वत् वर्तते।

१—पृ० १३५।

वाल्मीकिकर्तृकं फलतश्च महाभारतात् पूर्ववर्ती अस्ति। रामायणस्य रचनाकालस्य विषये आधुनिकानाम् विभिन्नानाम् विदुषाम् विभिन्नानि मतानि सन्ति यानि अत्र स्थानाभावात् समीक्षितुम् न शक्यन्ते। रामायणस्य त्रिचतुराणि संस्करणानि प्राप्यन्ते, येषु परस्परम् पाठभेदः अपि दृश्यते।

३—रामायणस्य वैशिष्ट्यम्—इदम् सुविदितम् अस्ति यत् उदात्तम् मङ्गलमयम् च रामचरितम् आश्रित्य भारतीयसंस्कृतेः यादृशम् समुज्ज्वलम् मनोहारि च स्वाभाविकम् चित्रम् अस्मिन् वाल्मीकिमुनिविरचिते रामायणाख्ये सांस्कृतिके महाकाव्ये अङ्कितम् समुपलभ्यते, तादृशम् विश्वस्य कस्यचित् अपि देशस्य कस्मिन् अपि महाकाव्ये तत्रत्यायाः संस्कृतेः चित्रम् दुर्लभम् वर्तते। आदर्शभूतम् मानवचरित्रम् कीदृशम् भवति, इति जिज्ञासाम् आदाय यदि विश्वस्य महाकाव्यानि निरीक्षितानि स्युश्चेत् इदम् रामायणम् ताम् जिज्ञासाम् यथा शान्ताम् तृप्ताम् च करिष्यति, न तथा अन्यत् किमपि महाकाव्यम् निखिलेऽपि विश्वे कर्तुम् शक्नोति। मानवजीवनस्य सत्यम् शिवम् सुन्दरम् यथा रामायणे स्फुटितम् वर्तते, तथा अन्यत्र दुर्लभम् एव।

भारतीयसमाजस्य भारतीयपरिवारस्य च विभिन्नानाम् सदस्यानाम् परस्परम् कीदृशः व्यवहारः आदर्शरूपे भवति, इदम् अत्र रामायणे स्पष्टतया प्रकाशितम् वर्तते। अस्मात् प्रेरणाम् आदाय जनाः मङ्गलमयम्, शान्तिमयम्, सर्वहितकरम् च जीवनम् यापयित्वा स्वस्य स्वपरिवारस्य, स्वसमाजस्य, स्वराष्ट्रस्य, निखिलस्य विश्वस्य च हितम् साधयितुम् शक्नुवन्ति। इत्थम्, सामान्यतः विश्वस्य दृष्ट्या विशेषतश्च भारतस्य दृष्ट्या रामायणम् एकम् जीवनादर्शप्रकाशकम् महामहिमशालि सांस्कृतिकम् महाकाव्यम् वर्तते।

वस्तुतः, उदात्तस्य वर्णनीयविषयस्य गौरवेण, विभिन्नानाम् पात्राणाम् सफलेन चित्रणेन घटनानाम् वैचित्र्यपूर्णेन विन्यासेन, भाषायाः सारल्यपूर्णेन प्रवाहान्वितेन च सौष्ठवेन, प्राञ्जलायाः रचनाशैल्याः सारल्यसहितेन माधुर्येण, प्राकृतिकदृश्यानाम् च भावपूर्णेन सश्लिष्टेन चित्रजातेन, विविधानाम् रसानाम् रसान्वितानाम् भावानाम् च स्पष्टेन मार्मिकेन च अभिव्यञ्जनेन, विचाराणाम् च गाम्भीर्येण, स्वाभाविकानाम् अलङ्काराणाम् सुविन्यासेन, परिष्कृतानाम् माधुर्ययुक्तानाम् च छन्दसाम् सङ्गीतेन समन्वितम् इदम् आदिकाव्यम् न केवलम् भारतीये वाङ्मये अपि तु सकले अपि विश्ववाङ्मये समुज्ज्वलम् रत्नम् इव देदीप्यमानम् वर्तते।

४—रामायणस्य व्यापकम् उपजीव्यत्वम्—इदम् गौरवपूर्णम् महाकाव्यम् न केवलम् संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य, अपि तु सर्वासाम् अपि भारतीयानाम् भाषाणाम् साहित्यस्य समुपजीव्यम् वर्तते। भारतीयपरम्परानुसारेण रामायणम् इतिहाससाहित्यस्य अन्तः मन्यते। अस्य साहित्यस्य अन्तः रामायणातिरिक्तम् महाभारतम् अपि मन्यते। इदम् द्वयम् अपि भारतीय-

साहित्यस्य उपजीव्यम् अस्ति, किन्तु यतो हि रामायणम् महाभारतात् प्राचीनतरम् सत् अनकेषु अशेषु अस्य अपि उपजीव्यम् अस्ति, अत रामायणस्य उपजीव्यत्वदृष्टया सवप्रमुखम् स्थानम् अस्ति। संस्कृतभाषायाम् अनेकानि अद्भुतरामायणादीनि रामायणानि रघुवशोत्तररामचरितादीनि काव्यनाटकादीनि च इदम् एव ऐतिहासिकम् आदिकाव्यम् आधारम् कृत्वा विरचितानि वतन्ते, अन्यासु च विभिन्नासु भारतीयासु भाषासु विरचितानि विभिन्नानि रामचरितमानसादीनि रामायणानि साकतादीनि विभिन्नानि काव्यनाटकादीनि च इदम् एव मूलम् आश्रित्य अस्तित्ववन्ति वतन्ते। न केवलम् वैदिकपरम्परानुयायि साहित्यम्, अपितु बौद्धसाहित्यम् जैनसाहित्यम् च न्यूनाधिकरूपण रामायणेन प्रभाविते वर्तेते। वस्तुत सर्वस्मिन् अपि भारतीये साहित्ये सर्वस्मिन् अपि च भारतीये लोकजीवन वाल्मीकीयरामायणस्य प्रभाव अतुलितरूपेण गम्भीर विद्यते। अद्यापि च स प्रभाव अक्षुण्ण एव विराजते। यथा च पूवम उक्तम, भारतीयपरम्परायाम् सकले अपि इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये रामायणम् सम्मा यतमम् प्रमाणिकतमम च स्वीक्रियते। इदम् अपि अस्य परमम् गौरवम् अस्ति।

वस्तुत, रामायणवर्णितम् रामचरितम श्रुत्वा जना रसप्लाविता स त आनन्दनिभरा भवन्ति, फलतश्च ते प्राचीनकालात् एव तत् न केवलम् श्रुतवन्त, अपितु विविधेषु रूपेषु तत् गीतवन्त अभिनीतवन्तश्च, येन रामायणोपजीव्यम् विपुलम् साहित्यम् अद्यावधि सृष्टम् जातम्, अथ च इदानीम अपि सृज्यमानम वतते। जने-जने यत् राम रमन् वतते रामे वा यत् प्रत्येकम् जन रमन् वतते, तत् रामायणहेतुकम् एव अस्ति।

रामायणे यद्यपि विविधानाम रसानाम् धारा प्रवहन्त्य वतन्ते, किन्तु तत्र मुख्यनमा धारा करुणरसधारा वतते। यथा च ध्वन्यालोककारेण आनन्दवर्धनाचार्येण अपि उक्तम्—

> 'रामायणे हि करुणो रस स्वयमादिकविना सूचित
> 'शोक श्लोकत्वमागत इत्येववादिना।
> निर्व्यूढश्च स एव सीताऽत्यन्तवियोगपयन्तमेव
> स्वप्रबन्धमुपरचयता।'[1]

रामायणे रामचरितप्रसगेन अन्येषाम अपि विविधानाम् विषयाणाम् प्रतिपादनम् वतते, येन भारतस्य प्राचीनेन इतिहासेन, तस्य प्राचीनाभि स्थितिभि परिस्थितिभिश्च सह भारतीयसस्कृते धर्मदशनविज्ञानादय विविधा पक्षा उद्घाटिता भवन्ति। इदम् अपि रामायणस्य अतिरिक्तम गौरवम् वितन्वत् वतते।

१—पृ० १३५।

अस्तु ! एतादृशम् इतिहासमूर्धन्यम् अतिरमणीयम् उपजीव्यभूतम् च महामहिमशालि सांस्कृतिकम् आदिकाव्यम् रामायणम् सर्वदा अनुशीलनीयम् अस्ति, तस्य च प्रणेता भगवान् वाल्मीकिः अस्माकम् सर्वेषाम् भारतीयानाम वन्दनीयः अस्ति—

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥
कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथाम् ।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥
सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।
नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥

यतो हि रामायणे पूतं रामचरितम् वर्णितम् वर्तते, अतः तत्र स्वाभाविकरूपेण अमरकाव्यत्वम् चिरस्थायित्वम् वा वर्तते । अत एव ब्रह्मणा तद् विषये आशासितम्—

'यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥'

३२

वेदव्यास कृष्णद्वैपायन

१—'वेदव्यास' इतिविरुदस्य परिचय —'वेदव्यास' इति, सक्षेपत 'व्यास' इति वा कस्य अपि व्यक्तिविशेपस्य रूढम् अभिधानम् नाम वा नास्ति, अपि तु वेदानाम् व्यसनकारकाणाम् विभिन्नानाम विशिष्टानाम् महर्षीणाम मुनीनाम वा एकम् सामान्यम् विरुदम् अस्ति। "वेदमेक चतुर्भेद कृत्वा शाखाशतैर्विभु। करोति बहुल भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक्। वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य"[1]। "द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने। वेदमेक सुबहुधा कुरुते जगतो हित ॥"[2] इत्यादिरूपेण इतिहासपुराणादिषु अभिव्यक्ताया परम्परागताया भारतीममान्यताया अनुसारेण प्रत्येकम द्वापरे युगे भगवदशावतार कोऽपि मुनि महर्षि वा एकम् वेदम् ऋग्वेदादिरूपे चतुर्भेद करोति। अस्मिन् रूपे च एकस्य समस्तस्य वेदस्य य मुनि महर्षि वा व्यसनम् अर्थात् विभाजनम् विस्तारम् वा करोति, स एव 'वेदव्यास' इत्यनेन, सक्षेपत 'व्यास' इत्यनेन वा विरुदेन विभूषित भवति। एवम् कोऽपि एक व्यक्तिविशेप एव 'वेदव्यास' 'व्यास' वा नास्ति, अपि तु अद्यावधि अनेके 'वेदव्यासा' 'व्यासा' वा भूतवन्त सन्ति।

भारतीयपरम्पराया अनुसारेण कालगणनाविधौ युगम् अपि एकम कालपरिमाणम् मन्यते। सत्य-त्रेता-द्वापर कलीतिचतुर्युगानि मन्यते। एपु कलियुगम् द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्षवर्षपरिमितम् मन्यते। अस्य द्विगुणपरिमाणम् द्वापरम, त्रिगुणपरिमाणम त्रेतायुगम, चतुर्गुणपरिमाणम च सत्ययुगम् मन्यते। चतुर्युगसहस्रपरिमाणम् सृष्टिकर्तु ब्रह्मण दिनम् मन्यते। ब्रह्मण एकस्मिन् दिने चतुर्दश मन्वन्तराणि मन्यते, इत्थम् च प्रत्येकम् मन्वन्तरे चतुर्युगानाम् साधिका एकसप्तति भवति। प्रत्येकम चतुर्युगस्य

१—विष्णुपुराणम (पडशात्मकम्) ३।२।५७ ५८।

२— " " " ३।३।५।

द्वापरे युगे भगवान् विष्णुः वेदव्यासरूपेण अवतीर्य वेदव्यसनम् करोति।[1] एवम्, एकस्मिन् ब्रह्मणः दिने सहस्रम्, एकस्मिन् मन्वन्तरे च एकसप्ततिः वेदव्यासाः भवन्ति। इदानीम् वर्तमाने ब्रह्मणः दिने सप्तमम् वैवस्वतम् मन्वन्तरम् वर्तते। अस्मिन् मन्वन्तरे च इदानीम् अष्टाविंशतितमम् कलियुगम् वर्तते। यतः कलियुगात् पूर्वम् द्वापरम् व्यतीतम् भवति, अतः अस्मिन् वर्तमाने मन्वन्तरे अष्टाविंशतिः द्वापराणि व्यतीतानि जातानि। एवम्, यथा च 'अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः। वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः।'[2] इत्यादिरूपेण पुराणेषु कथितम् अस्ति यत् अस्मिन् वर्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे अपि अष्टाविंशतिः 'वेदव्यासाः' 'व्यासाः' वा जायन्ते सन्ति, येषाञ्च नामानि पुराणेषु वर्णितानि सन्ति।[3] वर्तमानात् कलियुगात् पूर्वम् यत् द्वापरयुगम् व्यतीतम्, तस्मिन् कृष्णद्वैपायनः, यश्च अत्र चर्चणीयत्वेन अपेक्षितः अस्ति, 'वेदव्यासः' अभवत्। एवम् अयम् अस्मिन् मन्वन्तरे अष्टाविंशतितमः अद्यावधि च अन्तिमः 'वेदव्यासः' अस्ति, अतः इदानीम् केवलम् 'वेदव्यासः' इति कथनेन अपि अस्य एव व्यवहारः बोधश्च भवति। अस्मात् पूर्वम् अन्ये अपि वेदव्यासाः अभवन्। 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकिर्योऽभिधीयते'[4] इतिवचनानुसारेण रामायणकर्ता आदिकविः वाल्मीकिः अपि वेदव्यासात् कृष्णद्वैपायनात् पूर्वम् एकः वेदव्यासः मन्यते, किन्तु तस्य 'व्यासः' इति विरुदम् प्रसिद्धम् नास्ति, तस्य तु 'आदिकविः' इत्येव विरुदम् प्रसिद्धम् वर्तते।

२—वेदव्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य परिचयः—वेदव्यासः कृष्णद्वैपायनः यश्च केवलम् 'व्यासः' इत्यनेन, 'वेदव्यासः' इत्यनेन वा नाम्ना अपि प्रसिद्धः अस्ति, भारतीयपरम्परायाम् अतीव श्रद्धया सम्मानेन च सह स्मृतः भवति। भारतीयवाङ्मयस्य इतिहासे च अयम् वेदव्यसनरूपे महाविशालकायकर्तृत्वाद् पुराणेतिहासप्रणयनरूपे महाविशालवाङ्मयप्रणेतृत्वाच्च हेतोः एकस्य परिष्कृतः साहित्यकारस्य अतीव उच्चम् पूज्यम् च स्थानम् अधिकरोति। अयम् महानुभावः 'अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्।', 'एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात्' इत्यादीनाम् पुराणेतिहासवचनानाम् अनुसारेण पराशरात् मुनेः सत्यवत्याम् जातः। अयम् 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्'[5] इत्यादीनाम् वचनानाम् अनुसारेण भगवदंशा-

---

१—विष्णुपुराणम् (षडंशात्मकम्) ३।२।५७, ३।३।५, ७।
२—,, ,, ,, ३।३।६।
३—,, ,, ,, ३।३।
४—विष्णुपुराणम् (षडंशम्) ३।३।१८।
५—,, ,, ३।४।५।

वतार मन्यते । वेदव्यासस्य पिता पराशर मुनि प्रसिद्धस्य वसिष्ठस्य मुने पौत्र, शक्तेश्च पुत्र आसीत् ।[1] अस्य माता सत्यवती मत्स्यगर्भात् उत्पन्ना वसो पुत्री आसीत्, अत सा पुराणादिषु 'वासवी इत्यपि अभिहिता अस्ति। सा एकेन मत्स्यजीविना धीवरेण पालिता आसीत् । पराशरेण सह तस्या विवाह न जात, अपि तु यदा सा कुमारिका आसीत् तदा एव सयोगवशात् पराशरेण सह तस्या सम्बन्ध जात । इत्थम् व्यास कन्यायाम् जातत्वात् कानीन अस्ति ।

व्यासस्य वर्ण कृष्ण आसीत् अत तस्य मूलम् अभिधानम् नाम वा 'कृष्ण' इति जातम् । यत अयम् जात मन् द्वीपे न्यस्त, अत अयम् 'न्यस्तो द्वीपे च यद्बालस्तस्माद् द्वैपायन स्मृत । (म० भा०, आ० प० ६३।८६) इत्यनुसारेण 'द्वैपायन' इति अभिधीयमान जात । एवम् 'कृष्णद्वैपायन' इति अस्य मुख्यम् मूलम् वा नाम अस्ति । पराशरपुत्रत्वात् अयम् 'पराशर्य' इति, वासवीत्यपराभिधानसत्यवतीपुत्रत्वाच्च अयम् 'वासवेय' इति, 'सात्यवतेय' इति च कथ्यते । 'वादरायण' इत्यपि अस्य अभिधानम् श्रीमद्भागवतादिषु पुराणेषु कथितम् अस्ति, किन्तु महाभारते अस्य अभिधानस्य वचनम् नास्ति, येन प्रतीयते यत् इदम् अभिधानम् अस्य अन्येषु अभिधानेषु पश्चात् सयोजितम् अस्ति । वेदव्यसनकर्तृत्वात् अयम् 'वेदव्यास' इत्यनेन सक्षेपत 'व्यास' इत्यनेन वा विरुदन विभूषित अस्ति । अस्य इदम् विरुदम् भारतीयपरम्परायाम् इयत् व्यापकम् प्रसिद्धम् वा अस्ति यत् इदम् अस्य अपर अभिधानम् इव जातम् अस्ति ।

वेदव्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य मातु सत्यवत्या विवाह कुरुकुले 'शन्तनु' इति, शान्तनु' इति वा नाम धारयित्रा राज्ञेन सह जात, अत एतेन कुलेन सह अस्य सम्पर्क अतिष्ठत् ।

३—वेदव्यासत्वम्—अयम् कृष्णद्वैपायन मुनि, यथा च अत्र एव पूर्वम् उक्तम्, वेदानाम् व्यसनकर्तृत्वात् हतो ब्राह्मणो ब्राह्मणाना च तथानुग्रहकाङ्क्षया । विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद् व्यास इति स्मृत । (म० भा०, आ० प० ६३।८८) इत्यादीनाम् वचनानाम् अनुसारेण व्यास' इति, 'वेदव्यास' इति वा प्रसिद्ध अभवत् । अस्मात् पूर्वम् ऋगादय मन्त्रा परस्परम् सकीर्णा एव आसन्, तान् विभज्य तेषाम् पृथक्-पृथक् ऋग्वेदादिरूपे सकलनम् अनेन कृतम् । इदमेव एकम् एतत्कृतम् वेदव्यसनम् अस्ति । अपरम् च एतत्कृतम् वेदव्यसनम् इदम् अस्ति यत् ऋगादिमन्त्रान् ऋग्वेदादिरूपे पृथक् पृथक् सकलय्य अनेन चत्वार वेदा पृथक् पृथक् स्वेभ्य चतुर्भ्यो

---

[1]—वसिष्ठस्य सुत शक्तिपुत्र पाराशर । पराशरस्य दायाद कृष्णद्वैपायनो मुनि (म० भा०, शा० प० ३४६।७) ।

पैलादिभ्य शिष्येभ्य उपदिष्टा, ये च पुन स्वशिष्यान् तान् अध्यापयामासु, येन वेदानाम् शाखाविस्ताररूपम् व्यसनम् जातम्। अस्य द्विविधस्य अपि वेदव्यसनस्य मूलम् कृष्णद्वैपायन एव आसीत्, अन स यथार्थत एव 'वेदव्यास' 'व्यास' वा आसीत्। वेदव्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य पितरम् पराशरम् यावत् वेदमन्त्रा प्रकाशनम् प्राप्तवन्त, यतो हि केषाञ्चित् सूक्तानाम् कर्त्ता (परम्परानुसारेण द्रष्टा) ऋषि पराशर अपि मन्यते[1], वेद व्यासस्य कृष्णद्वपायनस्य च माध्यमेन कोऽपि वेदमन्त्र प्रकाशनम् न प्राप्त वान्। इत्थम् स्पष्टम् अस्ति यत् स्वपितृमाध्यमेन जातात् वेदमन्त्रप्रकाशनात् किञ्चिदेव अनन्तरम् वेदव्यास उक्तरूपम् वेदव्यसनकार्यम् आरब्धवान्।

४—पुराणकर्तृत्वम्—'अष्टादशपुराणाना कर्त्ता सत्यवतीसुत' इत्यादीनाम् वचनानाम् अनुसारेण वेदव्यास कृष्णद्वैपायन अष्टादशानाम् पुराणानाम् कर्त्ता मन्यते। यथा च 'किञ्चित् पुराणमाचक्षीत' इत्यादिभि ब्राह्मवचनै स्पष्टम् अस्ति, पुराणानि ब्राह्मणग्रन्थकाले अपि आसन्। एतेषाम् मूलानाम् पुराणानाम् सग्रहणम् कृत्वा तदाधारेण च तेषाम् पल्लवितीकरणम् वेदव्यासेन कृष्णद्वैपायनेन कृतम् स्यात्, यथा च 'आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभि कल्पशुद्धिभि। पुराणसंहिता चक्रे पुराणार्थविशारद।'[2] इत्यादिभि वचनै अपि ज्ञायते। किन्तु पुनरपि इदम् निश्चयरूपेण कथयितुम् न शक्यते यत् उपलब्धेषु पुराणेषु कियान् अश वेदव्यासकर्तृक वर्तते।

५—महाभारतकर्तृत्वम्—यथा च 'कृष्णद्वैपायन व्यास विद्धि नारायण प्रभुम्। का ह्यन्यो भुवि मन्त्रेय महाभारतकृद्भवेत्।' इत्यादिभि वचन ज्ञायते, वेदव्यासेन कृष्णद्वैपायनेन महाभारतस्य प्रणयनम् कृतम्। इदम् एकम् विशालम् वाङ्मयम् एव अस्ति। यत कुरुकुलेन वेदव्यासस्य स्वमातृद्वारा सम्बन्ध आसीत्, अत तेन कुरुकुलचरितम् महाभारतरूपे गीतम् स्यात्। अत्र कुरुकुलचरितेन सह अन्यद् अपि पुराणादिकम् बहु वर्तते। वर्तमानरूपे उपलब्धस्य विशालकायस्य महाभारतस्य कियान् अश वेदव्यासकर्तृक अस्ति, इति निश्चितरूपेण कथयितुम् न शक्यते।

६—तथाकथितम् ब्रह्मसूत्रकर्तृत्वम्—भारतीयपरम्परायाम् इयमपि प्रसिद्धि वर्तते यत् वेदव्यासेन उपलब्धानाम् ब्रह्मसूत्राणाम् रचना अपि कृता अस्ति, किन्तु, यथा च ब्रह्मसूत्राणाम् अध्ययनेन ज्ञायते, इदम् तथ्यानुकूलम् न प्रतीयते। कामम्, अनेन केषाञ्चित् तेषाम् ब्रह्मसूत्राणाम् रचना कृता अपि

१—द्रष्टव्य—ऋग्वेद १।६८।७२।

२—विष्णुपुराणम् (पञ्चशम) ३।६।१५।

स्यात्, यानि इदानीम् न उपलभ्यन्ते, किन्तु उपलब्धानि ब्रह्मसूत्राणि एतद्-विरचितानि न प्रतीयन्ते ।[1]

अस्तु । वेदव्यासेन कृष्णद्वैपायनेन वेदव्यसनस्य रूपे पुराणानाम् महाभारतस्य च प्रणयनस्य रूपे च भारतीयवाङ्मयस्य वैदिके लौकिके च क्षेत्रे अतिमानवम् विपुलम् कायम् सम्पादितम्, येन अयम् अस्माकम् सर्वेषाम् श्रद्धया, सम्मानेन, पूज्यभावेन च सह सर्वदा अस्मिन् रूपे वन्दनीय अस्ति —

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥
श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

१—अस्मिन् विषये द्रष्टव्या—'ब्रह्मसूत्रों के वैष्णव भाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन' (डा० रामकृष्ण आचार्य) पृ० १३-१७ ।

३४

महाभारतम्

१—महत्त्वम्—इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये महाभारतस्य महत्त्वपूर्णम् स्थानम् अस्ति । यथा च पूर्वम् उक्तम्[1], एकस्य विशालपरिमाणकस्य विश्वकोषस्य रूपे महाभारतस्य यद् वैशिष्ट्यम् वर्तते, तद् इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये कुत्रापि न उपलभ्यते । स्वप्रतिपाद्यबाहुल्यदृष्ट्या महाभारतम् केवलम् स्वयम् एव स्वकीयम् उपमानम् अस्ति । महाभारतम् एतादृश एक विशाल विश्वकोष अस्ति यस्मिन् भारतवर्षस्य व्यापकरूपेण राष्ट्रम् प्रभावितम् कुर्वता प्राचीनेन इतिहासेन सह धार्मिकाणाम् नैतिकानाम् च आदर्शानाम् दार्शनिकानाम् सिद्धान्तानाम् च अमूल्य निधि सुरक्षित वर्तते सहैव अन्यत् अपि बहु अत्र सगृहीतम् अस्ति । एतस्मिन् प्रतिपाद्यबाहुल्यात् हेतो अस्य घोषणा अस्ति यत् धर्मार्थकाममोक्षाणाम् पुरुषार्थानाम् विषये यत् अत्र प्राप्यते तत् एव अन्यत्र प्राप्तुम् शक्यते किन्तु यत् अत्र नास्ति, तत् अन्यत्र कुत्रापि नास्ति—

धर्मे चार्थे कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

यथा च महाभारतस्य दर्शनेन ज्ञायते, अस्य इयम् घोषणा वितथा नास्ति । वस्तुत इदम् अस्माकम् भारतीयानाम् कृते एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक विश्वकोष एव अस्ति ।

२—परिमाणम्—यथा च महाभारतस्य प्रत्येकम् पर्वण अन्ते दत्तया 'इति श्रीमन्महाभारते वैयासिक्या शतसाहस्र्या संहितायाम्' इत्यादिरूपया पुष्पिकया ज्ञायते, उपलब्धम् महाभारतम् शतसहस्रश्लोकपरिमाणकम् अस्ति । महाभारतसमपरिमाणकम् अर्थात् लक्षश्लोकात्मकम् ऐतिहासिकम् महाकाव्यम् भारते तु अस्ति एव नहि, अन्यत्र अपि कस्मिन् अपि देशे न श्रूयते ।

१—पृ० १३५ ।

यथा च ४४२ ईसवीयवर्षस्य एकस्मिन् गुप्तकालीने लेखे कृतेन 'शतसाहस्र्या संहितायाम्', इतिरूपेण महाभारतस्य उल्लेखेन ज्ञायते, महाभारतस्य इदम् वर्तमानम् परिमाणम् अद्यतनम् नास्ति, अपि तु उक्तात् ईसवीयात् वर्षात् पूर्वम् अपि आसीत् । एतदतिरिक्तम्, यथा च ५० ईसवीये वर्षे दक्षिणभारतस्य पाण्ड्यदेशे समागतस्य 'डायो क्रायसोस्टोम' नामकस्य एकस्य यवनदेशीय लेखकस्य अनेन संस्मरणेन यत् भारते लक्षश्लोकानाम् 'इलियड' अस्ति, ज्ञायते, ५० ईसवीयात् वर्षात् पूर्वम् अपि महाभारतस्य लक्षश्लोकरूपम् परिमाणम् आसीत् ।[१]

३—रचयिता रचनाकालश्च—यथा च 'त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम्'[२] इत्यादिवचनं ज्ञायते, परम्परानुसारेण महाभारतस्य प्रणेता पराशरपुत्रः वेदव्यासः कृष्णद्वैपायनः मन्यते । यद्यपि, यथा च 'द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये । जातः पराशराद् योगी वासव्यां कलया हरेः'[३] इत्यादिवचनं ज्ञायते, वेदव्यासः सामान्यत एव भगवद्दशावतारः मन्यते स्म, किन्तु तत्कृतम् महाभारतस्य प्रणयनम् एतादृशम् अद्भुतम् कार्यम् अमन्यत यत् तदाधारेण एव तस्य भगवदवताररूपत्वस्य अस्मिन् रूपे पुष्टिः कृता वर्तते यत्—

> कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
> को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥[४]

यतो हि, यथा च पूर्वम् उक्तम्[५], वेदव्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य पितरम् पराशरम् यावत् वेदमन्त्राणाम् प्रकाशनम् सम्पाद्यमानम् आसीत्,[६] अथ च वेदव्यासस्य प्रशिष्येण याज्ञवल्क्येन शुक्लयजूंषि प्रकाशितानि, अतः स्पष्टम् अस्ति यत् वेदव्यासस्य स्थितिकालः वेदमन्त्रप्रकाशकानाम् ऋषीणाम् समीपवर्ती एव काल अस्ति । तस्मिन् काले यदा तेन वेदानाम् व्यसनम् अर्थात् ऋगादिमन्त्रान् पृथक्-पृथक् कृत्वा तेषाम् ऋग्वेदादिरूपं सङ्कलनम् कृतम्, तदा तदनन्तरम् वेदोपबृंहणार्थम् तेन महाभारतस्य पुराणानाम् च रचना कृता, येन सर्वसाधारणः अपि वेदार्थम् जानीयात् यथा च उक्तम् अपि—

१—अत्र विषये द्रष्टव्य—'महाभारतमीमांसा' नामकः ग्रन्थः (चिन्तामणि विनायक वैद्य)।

२—महाभारतम्, आ० प० ६२।५२ ।

३—श्रीमद्भागवतम् १।३।२१ ।

४—विष्णुपुराणम् (षष्ठम्) ३।४।५ ।

५—पृष्ठ १४४ ।

६—द्रष्टव्य—ऋग्वेद १।६५-७३ ।

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥[१]

अथ च—

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शित ।
दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥[२]

वदिके वाङ मये परम्परम् संघर्षम् कुर्वताम् कुरूणाम् पञ्चालानाम् च वर्णनम् अथ च कुरुवंशीयानाम् कपाञ्चित् जनानाम् नामत निर्देश अपि अस्ति, यन ज्ञायते यत् वैदिकवाङ् मयकाले अपि एते सर्वे ज्ञाता आसन् । अत मुख्यत एतेषाम् कथानकस्य अथ च अन्येषाम् बहूनाम् वैदिकानानाम् आख्यानाम् महाभारते यत् स्पष्टीकरणम् परवर्तिनीकरणम् वा अस्ति तत् वेदोपबृंहणम् एव अस्ति । यत वेदव्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य मातु सत्यवत्या विवाह कुरुकुले अभवत् तद्धेतोश्च तस्य कुरुकुलेन सम्पर्क आसीत्, अथ च भारत-राष्ट्रम् व्यापकरूपेण प्रभावितम् कुर्वत् महाभारतयुद्धम् घटनाचक्रम् कुरुकुले जातम् यस्मिन् कुरुकुलसम्बन्धिना लोकोत्तरचरितेन भगवता श्रीकृष्णेन अपि महत्त्वपूर्ण भाग गृहीत, अत तेन कुरुकुलवृत्तम् मुख्यत विषयीकृत्य महाभारतस्य प्रणयनम् कृतम् ।

महाभारतस्य वेदव्यासप्रणीतत्वे अपि तस्य वर्तमानस्य समग्रस्य रूपस्य तल्लेखनीप्रसूतत्वस्वीकरणम् तथ्यानुकूलम् न प्रतीयते । यद्यपि अत्र कश्चन सन्देह नास्ति यत् वेदव्यासेन महाभारतस्य प्रणयनम् अवश्यम् एव कृतम्, किन्तु सहैव अत्र अपि कश्चन सन्देह नास्ति यत् तद्द्वारा प्रणीतम् महाभारतस्य मूलरूपम् समये समये विभिन्नकर्तृणाम् परम्परया परिवर्धितम् सत् एव वर्तमानम् विशालम् रूपम् प्राप्तुम् अशक्नोत् । यत, यथा च स्वयम् महाभारतात् एव ज्ञायते, वेदव्यासेन स्वप्रणीतम् महाभारतम् स्वशिष्याय वैशम्पायनाय श्रावितम्, येन च पुन तत् जन्मेजयाय श्रावितम्, पश्चात् तत् लोमहर्षणस्य सूतस्य पुत्रेण सौतिना शौनकादिभ्य ऋषिभ्य श्रावितम अत स्पष्टम् अस्ति यत् एतेषाम् त्रयाणाम वक्तृश्रोतृयुगलानाम् परस्परम संवादस्य एव प्रसंगेन आगत विषये व्यासप्रणीते मूले महाभारते स्वाभाविकरूपेण सम्बद्ध त्वम जातम्, अथ च तस्य वर्तमानम् रूपम् तदा अस्तित्वम् प्राप्तवत् यदा सौति अपि शौनकादिभ्य महाभारतम् श्रावितवान् आसीत् । एतदतिरिक्तम्, यत यथा च स्वयम् महाभारतस्य एव 'चतुर्विंशतिसाहस्री

१—श्रीमद्भागवतम् १।४।२५ ।
२—श्रीमद्भागवतम् १।४।२९ ।

चक्रे भारतसंहिताम् इतिवचनेन ज्ञायते, पूर्वम् तु इदम् चतुर्विंशतिसहस्र श्लोकात्मकम् एव आसीत्, अतः तस्य पश्चात्कालीनम् सम्बधनम् स्पष्टम् अस्ति। सहैव यतः महाभारते केषाञ्चित् एतादृशाम् विभिन्नमतादानाम् तथ्यानाम् वर्णनम् अस्ति येषाम् अस्तित्वम् वेदव्यासकाले न सम्भाव्यते, अथ च तस्य भाषाभावदृष्ट्या अपि एककर्तृकत्वम् न प्रतीयते, अतः अत्र सन्देहः नास्ति यत् महाभारतस्य वर्तमानम् रूपम् वेदव्यासप्रणीतम् नास्ति, अपि तु तस्य प्रणयने समये समये बहूनाम् सहयोगः अभवत्, किन्तु पुनरपि इदम् निश्चितरूपेण कथयितुम् न शक्यते यत् के के महानुभावाः कस्मिन्-कस्मिन् समये कस्य कस्य अंशस्य प्रणयनम् कृतम्। इदमेव कथयितुम् शक्यते यत् यथा च अत्रैव पूर्वम् दृष्टम् ५० ईसवीयात् वर्षात् पूर्वम् एव महाभारतस्य वर्तमानम् लक्षश्लोकात्मकम् रूपम् अस्तित्वम् प्राप्नोत्।

४—विषयः—बहुलप्रतिपाद्यविषयकस्य महाभारतस्य वर्णनीयाः विषयाः वर्गत्रये विभक्तुम् शक्यन्ते, येषु एकस्मिन् वर्गे कुरुकुलवृत्तसम्बन्धिनी मुख्या कथा समायाति यत्र महाभारतयुद्धवर्णनम् प्रामुख्यम् धत्ते, द्वितीये वर्गे विभिन्नानि प्रासङ्गिकानि आख्यानानि समायान्ति, तृतीये वर्गे च अन्ये विभिन्नाः धार्मिकाः दार्शनिकाः नीतिसम्बन्धिनश्चेत्यादयः विषयाः समायान्ति। प्रथमद्वितीयवर्गान्तर्गतविषयवर्णने यथार्थचित्रणपरेण, रोमाञ्चकरेण, मनोहारिणा च इतिवृत्तेन सह स्वाभाविकी अकृत्रिमा वा विविधरसाभिव्यक्तिः आनन्दम् वितरति। अस्याम् विविधरसाभिव्यक्तौ वीररसाभिव्यक्तिः प्रमुखताम् भजते। तृतीयवर्गान्तर्गताश्च विषयाः स्वकीयया धार्मिकया, नैतिकया, दार्शनिकया च गरिम्णा प्रभावयन्ति। श्रीमद्भगवद्गीता अपि यस्याश्च चर्चा अग्रिमे निबन्धे करिष्यते अस्मिन् एव वर्गे समायाति।

५—सांस्कृतिकः समन्वयः—यथा च महाभारतस्य 'सांख्य योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥'[1] (शान्तिप० ३५०।६३) इत्यादिभिः वचनैः ज्ञायते, अत्र सांस्कृतिकसमन्वयस्य भावना अतीव प्रबला वर्तते, अत एव अस्मिन् श्लोके यथा वेदाः हेतुभिः अहन्तव्याः मताः, तथैव सांख्ययोगपञ्चरात्रपाशुपतागमाः अपि मताः। वस्तुतः भारतीयसंस्कृतौ वैदिकरक्षाधारकाः वैदिकेतररक्षाधारकाः वा ये ये विकासाः समये-समये जाताः, तेषाम् सर्वेषाम् सम्मानम् सामाजिकस्य सांस्कृतिकस्य वा समन्वयस्य दृष्ट्या अत्र कृतम् वर्तते। यद्यपि, यथा च महाभारतस्य तदन्तर्गतायाश्च गीतायाः सूक्ष्मेण अध्ययनेन ज्ञायते, अत्र भगवता कृष्णेन प्रवर्तितस्य प्रचारितस्य वा भागवतधर्मस्य गरिमा सर्वाधिकरूपेण प्रकाशित

१—ब्रह्मसूत्ररामानुजभाष्ये (सू० २।२।४२) उद्धृत श्लोक।

भवति, तथापि अत्र सर्वेभ्य अपि वर्णनसमकालीनेभ्य मतेभ्य समुचितम् सम्मानम् दत्तम् वर्तते येन सांस्कृतिक समन्वय यथावत् तिष्ठेत् ।

अस्तु ! इत्थम् महाभारतम् वेदोपबृंहणस्य, अथ च भारतस्य राजनैतिकस्य, सांस्कृतिकस्य च प्राचीनस्य इतिहासस्य, अपि च धार्मिकाणाम् नीतिसम्बन्धिनाम् दार्शनिकानाम च सिद्धान्तानाम् प्रतिपादनस्य दृष्ट्या न केवलम् इतिहासपुराणात्मके वाङ्मये, अपि तु समग्रे अपि भारतीयवाङ्मये समुत्कृष्टम् महत्त्वपूर्णम् च स्थानम् अधिकरोति । एतदेव कारणम् यत् इदम् न केवलम् स्वोत्तरवर्तिन संस्कृतसाहित्यस्य, अपि तु समग्रभारतीय भाषासाहित्यस्य भूयस भागस्य उपजीव्यरूपे अवतत, इदानीम् च निरन्तरम वर्तमानम अस्ति । एतादृशम् महामहिमान्वितम् महाभारतम् अवश्यम् एव अस्मिन् रूपे वन्दनीयम् अस्ति यत्—

व्यासगिरा निर्यास सार विश्वस्य भारत वन्दे ।
भूषणतयेव सज्ञा यदङ्किता भारती वहति ॥

अस्य च प्रणेता वेदव्यास कृष्णद्वैपायन अपि अस्मिन् रूपे वन्दनीय अस्ति यत्—

नम सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्य सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥
श्रवणाञ्जलिपुटपेय विरचितवान् भारताख्यममृत म ।
तमहमरागमकृष्ण कृष्णद्वैपायन वन्दे ॥

३५

भगवान् श्रीकृष्ण तदुपदिष्ट धर्मश्च

१—भगवत श्रीकृष्णस्य ऐतिहासिकम् व्यक्तित्वम्—स्वाविर्भावेन भारतभुवम् अलकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एतादृश एक ऐतिहासिक महापुरुष अस्ति येन भारतस्य इतिहास संस्कृतिश्च व्यापकरूपेण प्रभाविते कृते। अयम महानुभाव महाभारतकाले मथुरायाम् यदुकुले वसुदेवात् देवक्याम् जात। वसुदेवपुत्रत्वात् अयम वासुदेव' इत्यपि अभिधीयते। महाभारतकाल परम्परानुसारेण पञ्चसहस्राधिकेभ्य अब्देभ्य प्राक मन्यते, किं तु आधुनिकानाम् ऐतिहासिकानुसंधानपराणाम् विदुषाम् अनुसारेण स ईसात प्राय चतुर्दशशताब्देभ्य प्राक् स्वीक्रियते।

वासुदेव भगवान् श्रीकृष्ण बाल्यकालात् एव अतीव पराक्रमी आसीत्। तस्य बाल्यकालीनस्य पराक्रमस्य अद्भुतानि कार्याणि पुराणादिषु गीतानि परम्परायाम् च प्रसिद्धानि सन्ति। बाल्यकालात् पश्चात् तेन स्वपराक्रमेण अनेके स्वविरोधिन जनपीडकाश्च बलशालिन दुष्टा राजान निषूदिता पराजिता वा। भारतराष्ट्रस्य इतिहासम व्यापकरूपेण प्रभावितम कुर्वति महाभारतयुद्धे स अतीव प्रमुखम् भागम् गृहीतवान्। तस्मिन् युद्धे एकस्य पक्षस्य—पाण्डवपक्षस्य—तु स पूर्णतया नेतृत्वम् एव कृतवान् यद्वशाच्च स पक्ष तत्र विजेता अभवत्।

महाभारतपुराणादीनाम् अनुसारेण भगवान् श्रीकृष्ण यत्र सौम्येन सुन्दरेण च रूपेण युक्त सन् अनुपमशक्तिशाली पराक्रमी वीर, रणनीतिनिपुण योद्धा, राजनीतिज्ञ नेता, शासनकुशल शासक, विविधकलाभिज्ञश्च आसीत्, तत्र स विविधविद्यानिष्णात मेधावी विद्वान्, चिन्तनपरायण महामनीषी, ज्ञानविज्ञानयो प्रत्येकम् क्षेत्रे गतिमान् तत्त्ववेत्ता योगेश्वरश्च आसीत्। एतादृश परमपूर्णव्यक्तित्वसम्पन्न, न केवलम् भारते, अपि तु समग्रे अपि विश्वे दुर्लभ एव अस्ति।

२—भगवत श्रीकृष्णस्य धर्मप्रवर्तकाचार्यत्वम्—स्वकीयव्यक्तित्वस्य परमपूर्णत्वात् हेतो वासुदेव श्रीकृष्ण परम्परायाम् 'भगवान्' इति विशेषणेन

विरुदेन वा विभूषित अभवत्। फलत तेन दार्शनिकानाम् धार्मिकाणाम च सिद्धान्तानाम् रूपे या स्वकीया 'उपनिषत्' गीता, सा भगवता गीतत्वात् 'भगवद्गीता' इति प्रसिद्धा अभवत्, तस्याम् च वर्णित धर्म भगवता उपदिष्टत्वात् भगवता एव च तत्प्राप्तिहेतुत्वादिभि विविधरूप सम्बद्धत्वात् भागवतधर्म' इति नाम्ना प्रसिद्ध अभवत्[१]। इत्थम् भगवान् वासुदेव एक धर्मप्रवर्तक धर्मोपदेष्टा वा आचार्य अपि अस्ति, यदुपदिष्ट धर्म —भागवतधर्म —भगवद्गीतायाम् प्रतिपादित वर्तते।[२]

किम बहुना, महाभारतपुराणादिषु परम्पराग्रन्थेषु भगवान् श्रीकृष्ण जगदीश्वरस्य एव एक अवतार वर्णित अस्ति, तथैव च स परम्परायाम् निष्ठया सह मन्यमान उपास्यमानश्च वर्तते।

३—भगवता श्रीकृष्णेन उपदिष्ट भागवतधर्म —भगवता वासुदेवेन श्रीकृष्णेन उपदिष्ट भागवतधर्म निश्चितरूपेण महात्मन गौतमबुद्धात् पूर्ववर्ती अस्ति। गौतमबुद्धेन वैदिकयज्ञेषु क्रियमाणाया हिंसाया विरोधे घोषणाम कृत्वा या क्रान्ति कृता, सा कापि नवीना क्रान्ति न आसीत् अपितु तस्या सूत्रपात पूर्वम भागवतधर्मेण एव कृत आसीत्[३]' भागवतधर्म बौद्धधर्म इव वैदिकयज्ञेषु क्रियमाणाया हिंसाया, विरोधम् कुर्वन् अपि, तद्विपरीतम् वेदप्रामाण्यम् यथावत् मत्वा वैदिकम् तत्त्वज्ञानम् धर्मम् च अपेक्षितवान्, फलत स बौद्धधर्म इव वैदिकपरम्परया न उपेक्षित, अपि तु श्रद्धया सम्मानित परिगृहीतश्च।

भागवतधर्मस्य एका प्रमुखा असाधारणी विशेषता इयम् वर्तते यत् अनेन स्वकाले प्रचलितानाम् दार्शनिकानाम् धार्मिकाणाम् च विभिन्नानाम् सिद्धान्तानाम् प्रवृत्तीनाम् च अपूर्व समन्वय प्रस्तुत, येन स स्वभावत अतीव लोकप्रिय अभवत्। तत्र उपनिषदाम् सांख्यस्य च सिद्धान्तेषु एवविध समन्वय कृत वर्तते यत् सांख्याभिमते द्वे मूलतत्त्वे-प्रकृति पुरुषश्च-नित्ययो मूलतत्त्वयो रूपे स्वीकरणीये अपि सती स्वतन्त्रे न स्त, अपि तु औपनिषदस्य परतत्त्वस्य ब्रह्मण एव अपरा परा चेति प्रकृतिद्वयरूपे स्त, फलतश्च औपनिषदम् ब्रह्म एव वास्तविकम् परतत्त्वम् सत् जगज्जन्मादिकारणम् अस्ति।[४] अत्र पूर्वपरम्परागतस्य वैदिकस्य देववादस्य पुरुषवादस्य च यत्र विकास-क्रमेण क्रमश 'विष्णो' रूप सर्वोच्च परात्पर वा देव, 'नारायणस्य' रूपे च जग

१, २—अस्मिन् विषये द्रष्टव्य — गीतारहस्य' नामक ग्रन्थ (बालगंगाधर तिलक), पृ० ५४८।

३—गीता १८।२५ २७ आदि

४—गी० ७।४ ६, ८।१० आदि।

दन्तरात्मा जगत्कारणपुरुषश्च विकसित आसीत्, औपनिषदेन तत्त्ववादेन सह, देववादीये विष्णौ, पुरुषवादीये नारायणे, तत्त्ववादीये च परब्रह्मणि तात्त्विकम् ऐक्यम् अनुभूय एवंविध समन्वय कृत वर्तते यत् यद्यपि परतत्त्वम् ब्रह्म स्वकीयेन आत्मस्वरूपेण व्यक्तित्वविहीनम् अनन्तम् परमात्मतत्त्वम् अस्ति, तथापि तत् एकस्य विशिष्टदिव्यव्यक्तित्वसम्पन्नस्य सर्वोच्चस्य परात्परस्य वा देवाधिदेवस्य दिव्यस्य परमपुरुषस्य वा रूपे अपि अस्ति।[१]

तत्र सांख्यसम्मते औपनिषदे ज्ञानसाधने निवृत्त्यात्मके मार्गे अथ च पूर्वपरम्परागते सर्वसाधारणस्वीकृते च सकामयज्ञादिकर्मसाधने प्रवृत्त्यात्मके मार्गे एवंविध समन्वय कृत वर्तते यत् विहितानाम् कर्मणाम् अनुष्ठानम् अवश्यम् एव कर्त्तव्यम्,[२] किन्तु तत् सङ्गम् फलम् च त्यक्त्वा उत्तमम् परात्परम् दिव्यम् परमपुरुषम् प्रति भक्तिभावेन तस्य अर्चनस्य रूपे कर्त्तव्यम्[३], येन कर्मणाम् बन्धनहेतुत्वम् दूरीभूय परमपुरुषप्राप्तिहेतुत्वम् मुक्तिहेतुत्वम् वा सम्पत्स्यते[४]। परमपुरुषप्राप्तिरूपा मुक्ति यथा ज्ञानेन प्राप्यते, तथैव सा उक्तरूपेण अनुष्ठीयमानेन कर्मणा अपि प्राप्तुम् शक्यते।[५]

भागवतधर्मे उक्तेन प्रकारेण परस्परम् समन्वितयो अपि कर्मज्ञानयो 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' (मु० उ० ३।२।३) इत्यादिप्रकारेण उपनिषद्वाक्येषु अभिव्यक्तम् भक्तिबीजम् आश्रित्य स्वेन विकासितेन प्रतिपादितेन च भक्तिमार्गेण सह एवंविध समन्वय कृत वर्तते यत् एतादृशे जगदतीते नित्ये धाम्नि, यत्र गत्वा न निवर्तन्ते, परमप्राप्यस्य परमपुरुषस्य प्राप्ति एव मुक्ति अस्ति, तस्याश्च परमप्रमुखम् साधनम् शरणागतिपर्यवसाना परा भक्ति अस्ति, यस्याश्च उक्तरूपेण क्रियमाणम् फलाभिसन्धिरहितम्[६] कर्म ज्ञानम् च अस्मिन् रूपे अङ्गे स्त यत् कर्म भवति या भजनीयस्य परमपुरुषस्य अर्चनम् अस्ति, ज्ञानम् च भक्तस्य स्वस्वरूपस्य ज्ञानेन सह तेन भजनीयस्य तत्प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वरूपस्य एतादृशम् ज्ञानम् अस्ति यत् प्रीतिरूपापन्नम् सत् भक्ति एव जायते[७], इयम् भक्तिश्च पुन भगव-

---

१—गी० ८।८-१०, ६।२६, ११।१७ आदि।

२—गी० ३।८, १८।५-७, ११, ६० आदि।

३—गी० २।३६-५०, ६।२७, १८।६, ४६ आदि।

४—गी० २।५१, ३।१६, ४।१६, २४, ६।२५-२८, ३४ आदि।

५—गी० २।५१, ३।३, ५।१६, ६।२७-२८, १५।५-७,१०, १८।५६-५७ आदि।

६—गी० ८।१४-१५, २१, १५।४-६ आदि।

७—७।१६-१८, १५।१६, १८।५४ आदि।

पुरुषस्य भगवत विष्णो उपासनाथम् अचनार्थम् वा उक्तायाम् मूलायाम् आचारमीमासायाम् एव आधारिताम् एकाम् विशिष्टाम् आचारपद्धतिम् विकसितवान् । इयम् पद्धति महाभारते 'सात्त्वतविधि इति नाम्ना अभिहिता सती, 'ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य शूद्रैश्च कृतलक्षण । अचनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव । सात्त्वत विधिमास्थाय गीत सक्पणन य '[1] इत्यादिप्रकारेण उपादेयरूपे प्रशसिना वतते। अस्या प्रतिपादकम् शास्त्रम् च 'पञ्चरात्रम्', इतिनाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति यच्च एक प्रमुख आगम मन्यते । अस्य महाभारते 'इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम् । सारययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायण स्वयम् ।' इत्यादिप्रकारेण सम्मानपूवकम् चर्चा कृता वतत ।[2]

भागवतधर्मेण अस्या विशिष्टाया सात्त्वतया पाञ्चरात्रिकया वा पद्धते अनुसारेण उपास्यत्वात् वदिक 'विष्णु' स्वकीये भागवतधमस्वीकृते विशिष्टे रूपे अनन्यतया सह एकमात्रम् अस्य धर्मस्य एव उपास्य देव अभवत्, तत्फलस्वरूपम् च पश्चात् अयम् धम 'वष्णवधम' इत्यपि प्रसिद्ध अभिवत्, अथ च अस्य अनुयायिन भागवता इत्यनेन सह 'वैष्णवा इत्यपि अभिहिता भवितुम् आरब्धवन्त ।

भागवतानाम् वैष्णानाम् वा विष्णु' परात्पर सवव्यापकश्च सन् स्वकीयेन दिव्यरूपेण सह अप्राकृते दिव्यलोके-वैकुण्ठलोके-स्वकीयेन नित्यपरिकरेण मुक्तैश्च जीव सेव्य अस्ति । तस्य अनेकेषु नामसु 'वासुदेव' इति, 'परवासुदेव' इति वा अपि मुख्यम् नाम अस्ति, यच्च यद्यपि भागवत धमस्य प्रवर्तकस्य वासुदेवस्य नाम्ना आधारे सभाव्यते, किन्तु अयम् धम इदम् न मत्वा इदम् मन्यते यत् 'सवत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति व यत तत स वासुदेवेति विद्वद्भि परिपठ्यते ।' इतिप्रकारेण मूलत एव परतत्त्वस्य 'वासुदेव' इति नाम अस्ति । अयम् धम अन्यधमसाधारणप्रवृत्त्या स्वकीयम् अनादिकालीनत्वम् अधिकतरम् प्राचीनत्वम् वा प्रकाशयितुम् वासुदेवम् श्रीकृष्णम् स्वसस्थापकम् अपि न स्वीकरोति, अपि तु स्वम् वासुदेवात् श्रीकृष्णात् पूवम् एव परवासुदेवेन नारायणेन प्रवृत्तम् मन्यते, वासुदवम् श्रीकृष्णम् च, यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, विभिन्नेषु अवतारेषु' अ यतमम् अवतारम् मन्यते । किन्तु एतेन भगवत श्रीकृष्णस्य भागवतधर्मोपदेशकत्वे किञ्चिदपि अन्तरम् न आयाति, यतो हि तेन स्वयमेव उक्तम् यत् स एव पूवम् अपि इमम् योगम् विवस्वते उपदिष्टवान्, य महता कालेन

१—महाभा०, भीष्म प० ६६।३९ ४०

२—,, ,, शा० प० ३३५ ३५० इत्यादिषु ।

त्स्वरूपम् उत्तरोत्तरम् अधिकम् अवगमयति।[1] एवम् परमपुरुषस्य उद्देश्येन भक्तिभावेन क्रियमाणानि यज्ञादीनि पत्रपुष्पसमर्पणादीनि च कर्मरूपाणि बाह्यानि साधनानि, चिन्तनध्यानभावनानुसन्धानादीनि ज्ञानरूपाणि आन्तराणि साधनानि भक्तौ एव अन्तर्गतानि तदङ्गभूतानि च सन्ति। अतोऽपि अग्रे गत्वा अत्र विषये उपरि उद्धृतेन 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति वाक्येन सदृशेषु उपनिषद्वाक्येषु एव बीजरूपेण सङ्केतित अथ च स्वेन विकासित प्रतिपादितश्च भागवतधर्मस्य सिद्धान्त अस्ति यत् कर्मज्ञानभक्त्यादिषु किम् अपि परमपुरुषप्राप्तिसाधनरूपे न मत्वा 'स्वयम् परमपुरुष एव स्वप्राप्तिसाधनम् अस्ति इति रूपे तस्य शरणवरणम् कृत्वा यथाशक्ति क्रियमाणम कर्मज्ञानभक्त्यादिकम् सर्वम् अपि तदुद्देश्येन तत्प्रीत्यर्थम् सम्पाद्यम्, स एव सर्वम् स साधयिष्यति—

तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत।
तत्प्रसादात्परा शान्ति स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥ (गी० १८।६२)

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु॥
मामेवैष्यसि सत्य ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज।
अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच॥ (गी० १८।६५-६६)

भागवतधर्मेण परतत्त्वस्य विषये एक प्राय पूर्णतया मौलिक सिद्धान्त अपि 'अवतारवादस्य' रूपे दत्त अस्ति। 'अवतारवाद' भागवतधर्मस्य परमप्रमुख मौलिक सिद्धान्त अस्ति। यदि अस्य वादस्य अपि बीजम् 'अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यादिषु वैदिकेषु वाक्येषु मन्यते चेत्, तदापि अस्य मौलिकरूपेण स्पष्ट विकास अनेन धर्मेण एव कृत वर्तते। अस्य वादस्य अनुसारेण परमपुरुष परात्पर भगवान् भक्तानुग्रहार्थम्, दुष्टविनाशाय धर्मसंस्थापनार्थम् च अस्मिन् जगति विशिष्टव्यक्तित्वेन सह अवतीर्ण अपि भवति, यथा च स स्वयम् भागवतधर्मस्य उपदेष्टु भगवत वासुदेवस्य श्रीकृष्णस्य रूपे अवतीर्ण अस्ति।[2] तस्य अन्येऽपि अनेके अवतारा जाता सन्ति, येषु परम्परानुसारेण भगवान् दाशरथि राम अपि अन्यतम मन्यते।

४—भागवतधर्मस्य विकास—कालक्रमेण स्वकीयायाम् विकास प्रक्रियायाम् श्रीकृष्णेन उपदिष्ट उक्तरूप भागवतधर्म स्वोपास्यस्य परम

१—गी० १०।१० ११, १८।५५ आदि।
२—गी० ४।५ ६ आदि।

पुरुषस्य भगवत विष्णो उपासनार्थम् अर्चनार्थम् वा उक्तायाम् मूतायाम् आचारमीमांसायाम् एव आधारिताम् एकाम् विशिष्टाम् आचारपद्धतिम् विकसितवान् । इयम् पद्धति महाभारते 'सात्त्वतविधि इति नाम्ना अभिहिता सती, 'ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य शूद्रैश्च कृतलक्षणै । अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव । सात्त्वत विधिमास्थाय गीत मत्पर्णेन य'' इत्यादि प्रकारेण उपादेयरूपे प्रशसिता वर्तते । अस्या प्रतिपादकम् शास्त्रम् च 'पञ्चरात्रम्', इतिनाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति यच्च एक प्रमुख आगम मन्यते । अस्य महाभारते 'इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम् । साख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायण स्वयम् ।' इत्यादिप्रकारेण सम्मानपूर्वकम् चर्चा कृता वर्तते ।[२]

भागवतधर्मेण अस्या विशिष्टाया सात्त्वत्या पाञ्चरात्रिक्या वा पद्धते अनुसारेण उपास्यत्वात् वदिक 'विष्णु' स्वकीये भागवतधर्मस्वीकृते विशिष्टे रूप अनन्यतया सह एकमात्रम् अस्य धर्मस्य एव उपास्य देव अभवत्, तत्फलस्वरूपम् च पश्चात् अयम् धर्म 'वैष्णवधर्म' इत्यपि प्रसिद्ध अभिवत्, अथ च अस्य अनुयायिन 'भागवता इत्यनेन सह 'वैष्णवा इत्यपि अभिहिता भवितुम् आरब्धवन्त ।

भागवतानाम् वैष्णवानाम् वा 'विष्णु' परात्पर सर्वव्यापकश्च सन् स्वकीयेन दिव्यरूपेण सह अप्राकृते दिव्यलोके-वैकुण्ठलोके-स्वकीयेन नित्यपरिकरेण मुक्तैश्च जीव सेव्य अस्ति । तस्य अनेकेषु नामसु 'वासुदेव' इति, 'परवासुदेव' इति वा अपि मुख्यम् नाम अस्ति, यच्च यद्यपि भागवत धर्मस्य प्रवर्तकस्य वासुदेवस्य नाम्ना आधारे सभाव्यते, किन्तु अयम् धर्म इदम् न मत्वा इदम् मन्यते यत् 'सर्वत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति वै यत । तत स वासुदेवेति विद्वद्भि परिपठ्यते ।' इतिप्रकारेण मूलत एव परतत्त्वस्य 'वासुदेव' इति नाम अस्ति । अयम् धर्म अन्यधर्मसाधारणप्रवृत्त्या स्वकीयम् अनादिकालीनत्वम् अधिकतरम् प्राचीनत्वम् वा प्रकाशयितुम् वासुदेवम् श्रीकृष्णम् स्वसस्थापकम् अपि न स्वीकरोति, अपि तु स्वम् वासुदेवात् श्रीकृष्णात् पूर्वम् एव परवासुदेवेन नारायणेन प्रवृत्तम् मन्यते, वासुदेवम् श्रीकृष्णम् च, यथा च अत्र च पूर्वम् उक्तम्, विभिन्नेषु अवतारेषु अन्यतमम् अवतारम् मन्यते । किन्तु एतेन भगवत श्रीकृष्णस्य भागवतधर्मोपदेशकत्वे किञ्चिदपि अन्तरम् न आयाति, यतो हि तेन स्वयमेव उक्तम् यत् स एव पूर्वम् अपि इमम् योगम् विवस्वते उपदिष्टवान्, य महता कालेन

१—महाभा०, भीष्म प० ६६।३९ ४०
२—,, ,, शा० प० ३३५ ३५० इत्यादिषु ।

हेतुना नष्ट, अत स पुन इमम् उपदिशति।[1] भागवतधर्मस्य मूलम् सामान्यम् स्मातम् वा सर्वजनीनम् रूपम् महाभारते तदन्तर्गतायाम् च श्रीमद्भगवद्गीतायाम् प्रतिपादितम् अस्ति, तदाधारे विकसितम् विशिष्टम् तान्त्रिकम् रूपम् पञ्चरात्रादिपु वैष्णवेषु आगमेषु प्रतिपादितम् वर्तते, एतयो मध्यवर्ति सामान्यविशिष्टात्मकम् पौराणिकम् रूपम् श्रीमद्भागवतादिषु वैष्णवेषु पुराणेषु समुपलभ्यते।

अस्तु। भगवता श्रीकृष्णेन उपदिष्टस्य भागवतधर्मस्य मूलरूपे तदाधारिते च विकसिते रूपे या प्रमुखा मान्यता सन्ति, ता अत्र सक्षेपत प्रदर्शिता। यतो हि एता मान्यता बहो कालात् वैदिकपरम्परायाम मन्यमाना सत्य बद्धमूला जाता सन्ति, अत स्पष्टम् अस्ति यत् भागवतधर्मस्य अत्र व्यापक गम्भीरश्च प्रभाव पतित अस्ति। मूलस्य वैदिकधर्मस्य वर्तमाने हिन्दुधर्मे यत् सस्करणम जातम अस्ति तत्र अनयो धर्मयो मध्यवर्तिन भागवतधर्मस्य प्रमुखम् प्रभावपूर्णम् च योगदानम् अस्ति। वस्तुत भगवता श्रीकृष्णेन तदुपदिष्टेन च भागवतधर्मेण भारतीयसस्कृति व्यापकरूपेण प्रभाविता कृता अस्ति। फलत जना प्रतिवर्षम् यत् तस्य जन्मदिने जन्माष्टमीमहोत्सवरूपे तस्य श्रद्धया स्मरणम् कृत्वा तम् प्रति स्वकृतज्ञताम् प्रदर्शयन्ति, तत् समुचितम् एव वर्तते।

वस्तुत जगद्गुरु भगवान् श्रीकृष्ण अस्माकम् सर्वेषाम् अस्मिन् रूपे सदैव वन्दनीय अस्ति यत्—

वसुदेवसुत देव कंसचाणूरमर्दनम्।
देवकीपरमानन्द कृष्ण वन्दे जगद्गुरुम्॥

१—गी० ४।१ ३।

३६

श्रीमद्भगवद्गीता

१—महत्त्वम्—श्रीमद्भगवद्गीता संस्कृतसाहित्यगगनस्य अतीव उच्चस्थाने राजमानम् एतादृशम् एकम् अत्यन्तम् भास्वरम् नक्षत्रम् तारकम् वा अस्ति यत् यस्य ज्ञानविज्ञानप्रकाशकारिणा अथ च सहैव हृदयाह्लादकेन परमेण ज्योतिषा सर्व अपि लोक द्योतित वर्तते। सांस्कृतिकविश्वकोषस्य महाभारतस्य तु अनेकेष बहुमूल्येषु स्थलरत्नेषु इयम् सर्वोत्कृष्टतया द्योतमानम् रत्नम् अस्ति एव। अष्टादशाध्यायात्मिका इयम् महाभारतस्य अंशभूता अपि सती इयदवधि एकस्य स्वतन्त्रस्य ग्रन्थस्य रूपे मन्यमाना वर्तते यत् अस्या पारायणपरायणेष जनेषु बहव इदम् अपि न जानन्ति यत् इयम् महाभारतांशभूता अस्ति, च इदम् जानन्त अपि सन्त इमाम् पठन्त अपि अस्या आकरभूतम् महाभारतम् अवलोकितुम् कदापि न अपेक्षन्ते। इदम् तथ्यम् अस्या स्वतन्त्रम् परमम् गौरवम् प्रकाशयति।

भारतीयदर्शनसाहित्ये अस्या यत् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् अस्ति तत् सर्वविदितम् वर्तते। भारतस्य राष्ट्रीयदर्शनस्य वेदान्तस्य तु आधारभूता एव या प्रस्थानत्रयी मन्यते तस्याम् इयम् एकम् प्रस्थानम् एव मन्यते, अन्यत् प्रस्थानद्वयम् च उपनिषद ब्रह्मसूत्राणि च सन्ति। इदम् अस्या परमम् गौरवम् अस्ति यत् अस्या अध्ययनेन विना सामान्यत भारतीयदर्शनस्य विशेषतश्च वेदान्तदर्शनस्य अध्ययनम् एव पूर्णम् न मन्यते। अस्या दार्शनिकमहत्त्व त् हेतो अस्या यावन्ति भाष्याणि व्याख्यानानि वा वर्तन्ते तावन्ति सम्भवतया अन्यस्य कस्यचित् ग्रन्थस्य न सन्ति। सहैव च यावतीषु भारतीयासु भारतीयेतरासु च भाषासु अस्या विविधरूप अनुवाद जात, तावतीसु भाषासु सम्भवतया निखिले अपि विश्वे अन्यस्य कस्यचित् ग्रन्थस्य न जात। एतदतिरिक्तम्, इमाम् आधारीकृत्य अनेकेषाम् स्वतन्त्राणाम् ग्रन्थानाम् अपि रचना विभिन्नासु भाषासु जातास्ति। इदम् गीतारूपात् मूलस्रोतस प्रसूयमानम् साहित्यम्—गीतासाहित्यम्—अपि अतीव विपुलम् वर्तते। इदम् साहि-

त्यम् स्वकीये स्वरूपे तु महत्त्वपूर्णम् अस्ति एव, किन्तु सहैव इदम् स्वोऽजीव्याया गीताया व्यापकम् महत्त्वम् दार्शनिकसाहित्ये च तस्याः गौरवपूर्णम् स्थानम् अपि आञ्जस्येव एव द्योतयति ।

गीताया भाषा इयती सरला सुबोधा च अस्ति यत् साधारणसंस्कृतज्ञ अपि स लतया अस्याः प्रतिपाद्यम् अवबुध्यते। गीतायाः प्रतिपाद्येषु एतादृशी सार्वभौमता सर्वसाधारणोपयोगिता च वर्तते यत् कोऽपि तत्र स्वमतप्रतिकूलतागन्धम् न जिघ्रति । फलतः विश्वस्य विभिन्नेषु देशेषु, न जाने, कियन्तः पुरुषा गीताया अध्ययनम् तत्सिद्धान्तानुसरणम् च कृत्वा तिलकगान्ध्यादिवत् महापुरुषा अभवन्, कियन्तश्च इदानीम् अपि स्वजीवनोन्नयनपरायणा वर्तन्ते । एवम्, गीताया प्रभावक्षेत्रम् अतीव व्यापकम् अस्ति ।

अस्या स्वयम् 'श्रीमद्भगवद्गीता' इति नाम एव केवलम् अस्या महत्त्वद्योतनाय अलम् वर्तते । 'भगवता गीता 'भगवद्गीता' इति रूपे इदम् नाम तस्य वस्तुनः संज्ञारूपम् नाम न सत् विशेषणमात्रम् सिध्यति यत् भगवता गीतत्वात् अनेन विशेषणेन विशेषणीयम् विशेष्यम् अस्ति। अस्य विशेषणस्य विशेष्यम् किमस्मि इति तु अस्याः प्रत्येकम् अध्यायस्य अन्ते दत्तया 'इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु' इत्यादिरूपया पुष्पिकया एव अस्मिन् रूपे स्पष्टतः ज्ञातुम् शक्यते यत् तत् 'उपनिषत्' इति अस्ति । एवम् इयम् भगवता गीता एतादृशी उपनिषद् वर्तते यस्याः 'भगवद्गीता' इति विशेषणम् एव रूढम् अभिधानम् जातमस्ति । इदम् एकम् एव तथ्यम् यत् परम्परया इदम् 'उपनिषत्' मता, अस्याः महत्त्वप्रकाशनाय पर्याप्तम् अस्ति। आध्यात्मिकज्ञानसरोवररूपाम् इमाम् दृष्ट्वा परम्परया इदम् सिद्धान्तितम् यत् इयम् पूर्ववर्तिनीनाम् उपनिषदाम् सारेण सङ्कलितस्वरूपा एका उपनिषत् एव अस्ति । अत एव तया घोषितम् यत्—

सर्वोपनिषदो गाव दोग्धा गोपालनन्दन ।
पार्थो वत्स सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृतम् महत् ॥

अस्तु । एवम् गीताया परमम् महत्त्वम् परम्परायाम् स्वीकृतम् वर्तते ।

२—उद्भव —यतः गीता वेदव्यासकृष्णद्वैपायनप्रणीतस्य महाभारतस्य एव एक अष्टादशाध्यायात्मक अंश अस्ति, अतः इदम् तु अकथनेन एव स्पष्टम् अस्ति यत् तस्या वाङ्मयम् स्वरूपम् वेदव्यासात् उद्भूतम् अस्ति । किन्तु पुनरपि इयती वार्ता अवश्यम् अस्ति यत् यत , यथा च 'महाभारतम्' इतिशीर्षके निबन्धे उक्तम्, वर्तमानरूपे उपलब्धम् समग्रम् अपि महाभारतम् व्यासप्रणीतम् न प्रतीयते, अतः इदम् अपि सम्भवम् अस्ति यत् तदंशभूता गीता अपि स्वीये वर्तमाने समग्रे रूपे वेदव्यासप्रणीता न स्यात्, अपि तु तस्याः केचन अंशाः वेदव्यासात् पश्चात् तस्याम् सन्निवेशिता

स्यु। उदाहरणार्थम् यथा, 'ऋषिभिर्बहुधा गीत छन्दोभिर्विविधै पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चित' (१३।४) इतिश्लोक एव तत्र पश्चात् प्रक्षिप्त प्रतीयते। अत्र 'हेतुमद्भि' इति विशेषणेन सह 'ब्रह्मसूत्रपद' इति साक्षात् शब्देन हेतुना वर्तमानानाम् ब्रह्मसूत्राणाम् एव निर्देश मन्तुम् उचित अस्ति, किन्तु, यथा च पूर्वम् उक्तम्', ब्रह्मसूत्राणाम् वेदव्यासप्रणीतत्वासभवेन तत्काले तेषाम् अस्तित्वम असभवम् अस्ति। एतदतिरिक्तम्, अस्य श्लोकस्य स्वपूर्ववर्तिन श्लोकस्य (१३।३), यस्मिन् प्रतिपादयिष्यमाणस्य विषयस्य प्रतिपादनाय प्रतिज्ञा कृता वर्तते, अथ च स्वपरवर्तिन श्लोकस्य (१३।५), यस्मिन् पूर्वप्रतिज्ञातविषयस्य प्रतिपादनस्य प्रस्तावनम् कृतम् वर्तते, मध्ये स्थिति अस्वाभाविकी एव प्रतीयते। अस्य इयम स्थिति न केवलम् अस्वाभाविकी, अपि तु एतत्प्रकरणप्रतिपाद्येन असगता अपि अस्ति, यतो हि महाभूतान्यहकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' (१३।५) इत्यादिरूपे अत्र वर्णितेषु क्षेत्रीयतत्त्वेषु ययो साख्यप्रसिद्धयो अव्यक्ताहकारयो तत्त्वयो वर्णनम् अस्ति, तयो ब्रह्मसूत्राणि न केवलम समर्थनम् न कुर्वन्ति, अपि तु तद्विपरीतम् तयो निराकरणम् एव कुर्वन्ति (ब्र० सू० १।४।१-७)। एतदतिरिक्तम्, अन्यत्र अपि यत्र गीता साख्याभिमतानि प्रतिपाद्यानि तत्त्वानि वा ससम्मानम गृह्णाति, तत्र ब्रह्मसूत्राणि स्पष्टत तानि निराकुर्वन्ति। अस्तु। इत्थम, उक्त श्लोक गीताया मूलरूपस्य अश न प्रतीयते। एवमेव यदि अन्येऽपि केचन अशा गीताया मूलरूप पश्चात् सनिवेशिता स्युश्चेत् किञ्चित् आश्चर्यम् नास्ति। इत्थम् गीताया मूलत ब्रह्मसूत्रपूर्ववर्तिनि काले वेदव्यासप्रणीतत्वे अपि तस्या उपलब्धस्य वर्तमानरूपस्य पूर्णता ब्रह्मसूत्रानन्तरम एव सभाव्यते।

यदवधि गीताया सैद्धान्तिकरूपस्य अर्थात् तत्प्रतिपाद्यस्य सम्बन्ध अस्ति, तस्य विषये इदम प्रसिद्धम् एव अस्ति यत् तस्य उपदेश यदुकुले आविर्भूतेन वासुदेवेन भगवता श्रीकृष्णेन अर्जुनाय महाभारतयुद्धस्थले एतद्युद्धप्रारम्भकाले दत्त। एवम गीताया सैद्धान्तिकम् स्वरूपम् भगवत श्रीकृष्णात् उद्भूतम् अस्ति। इदम् अन्या वार्ता यत् यत पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या वाङ्मयस्वरूपे कश्चन प्रक्षिप्त अश अपि सभाव्यते, अत तदनुरूपम् स्वभावत एव तस्या सैद्धान्तिकस्वरूपे अपि कश्चन अश प्रक्षिप्त स्यात्।

३—गीतादर्शनम यद्यपि विभिन्नै गीताभाष्यकारै गीतादर्शनम विभिन्नेषु रूपेषु प्रस्तुतम्, किन्तु गीताक्षरानुसारेण तु इदम् एव प्रतीयते यत्, यथा च विगते निबन्धे उक्तम्, गीतायाम् मूलत भागवतधर्म प्रतिपादित अस्ति, अथ च एवम् गीतादर्शनम् भागवतधर्मस्य एव आचारमीमासाप्रधा-

१—पृष्ठ १२९, १४४ १४५।

नम् दर्शनम् अस्ति । गीतादर्शनस्य आधारशिला मुख्यतः वैदिके धर्मे तत्त्वज्ञाने च एव धृता वर्तते, सहैव च तत्र साङ्ख्यादिशास्त्राणाम् अपि स्वानुकूला सिद्धान्ता अपि सन्ति । एवम्, पूर्वपरम्परागतेषु वैदिकेषु, विशिष्टतः औपनिषदेषु, साङ्ख्ययोगाभिमतेषु, स्वकीयेषु च मौलिकेषु सिद्धान्तेषु समञ्जसरूपेण स्थापितस्य अपूर्वस्य मौलिकस्य समन्वयस्य रूपे एव गीतादर्शनम् वर्तते, यस्य च संक्षिप्तः परिचयः अनन्तरीये निबन्धे दास्यते ।

वस्तुतः श्रीमद्भगवद्गीता श्रुतिस्मृतीनाम् साङ्ख्यादिविभिन्नशास्त्राणाम् च सारभूतेन तत्त्वेन सह अभ्युदयाय परमनिःश्रेयसाय च परमोपयोगिनः स्वकीयान् मौलिकान् सिद्धान्तान् समन्वितान् कृत्वा संक्षिप्ततया सरलतया च एतादृशेन साकल्येन सह ज्ञानोपदेशम् करोति यत् धर्मस्य दर्शनस्य च तत्त्वम् परिज्ञातुम् विस्तृतेषु शास्त्रीयेषु प्रबन्धेषु चङ्क्रमणस्य आवश्यकता न अवशिष्यते, अपि तु अस्याः एकस्याः एव निष्ठया समाश्रयणेन धर्मस्य दर्शनस्य च विषये निष्कृष्टम् शास्त्रीयम् तत्त्वम् परिज्ञायते । फलतः इयम् उक्तिः पूर्णतः उचिता, अवितथा, सारपूर्णा च अस्ति यत् —

'गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।'

गीतादर्शनम्

१—प्रास्ताविकम—गीतादर्शनम् भारतीयेषु दर्शनेषु प्रमुखम् स्थानम् धत्ते । यद्यपि, यथा च विगते निबन्धे उक्तम् गीतादर्शनस्य आधारशिला मुख्यत वैदिके धर्मे तत्त्वज्ञाने च एव धृता वर्तते । सहैव च तत्र साख्यादीनाम् शास्त्राणाम् अपि स्वानुकूला सिद्धान्ता स्वीकृता वर्तते, किन्तु तथापि यत्र अत्र केचन स्वकीया मौलिका सिद्धान्ता अपि सन्ति, अथ च तत्र औपनिषदेषु साख्यादिशास्त्रीयेषु स्वकीयेषु च सिद्धान्तेषु परस्परम् स्वदृष्ट्या समन्वय कृत वर्तते, अत एतत् दर्शनम् मूलत समन्वयात्मकम् अपि सत् स्वकीयम् अभिनवम् मौलिकम् व्यक्तित्वम् दधत् सर्वसाधारणग्राह्यरूपे विराजते ।

यद्यपि यथा च विगते निबन्धे उक्तम्, गीतादर्शनम् विभिन्न भाष्यकारै विभिन्नरूपेषु प्रस्तुतम्, किन्तु गीताक्षराणि इदम् एव कथयन्ति यत् यथा च पूर्वम् उक्तम्[1], गीतायाम् मूलत भगवता वासुदेवेन श्रीकृष्णेन उपदिष्ट भागवतधर्म प्रतिपादित अस्ति, अथ च एवम् गीतादर्शनम् भागवतधर्मस्य एव आचारमीमासाप्रधानम् दर्शनम् अस्ति अस्य दर्शनस्य तत्त्वमीमासासम्बन्धिन आचारमीमासासम्बन्धिनश्च प्रमुखा सिद्धान्ता निम्नरूपेण सक्षिप्ततया प्रस्तोतुम् शक्यन्ते —

(अ) तत्त्वमीमासा गीतादर्शनस्य तत्त्वमीमासाया अनुसारेण त्रीणि अनादीनि नित्यानि च मूलतत्त्वानि सन्ति प्रकृति, पुरुष, ईश्वरश्च । एतेषु ईश्वर स्वाधारभूतम् स्वतन्त्रम् सर्वान्तर्यामि परतत्त्वम् अस्ति, प्रकृति पुरुषश्च तदाधारके तदन्तर्यामिके परतन्त्रे तत्त्वे स्त ।[2] प्रकृति केवलम् एतदपवादेन सह यत् सा स्वतन्त्रा सती स्वतन्त्ररूपेण जगत्प्रभाविनी नास्ति,

१—पृ० १५२, १५९ ।

२—गी० ७।४ ७, १३।१९ २२ १५।१६-१९ १८।६१ ।

११

अपि तु ईश्वरस्य अपराया प्रकृते रूपे तदाधारितस्वरूपा परतन्त्रा सती ईश्वराधिष्ठितरूपेण जगत्प्रसवित्री अस्ति[1], पूर्णतया साख्याभिमतरूपेण जडा, त्रिगुणा, विकारजननी च मता अस्ति।[2] पुरुष स्वकीयनित्यत्वादि विषये साख्याभिमतरूपेण स्वीकृत सन् अपि तस्मात् विशिष्टरूपे एतादृश स्वीकृत अस्ति यत् तस्य ज्ञानम् ज्ञत्वम् वा प्रकृतिजन्यबुद्ध्युपाधिकम् नास्ति, अपि तु स्वाभाविकम् अस्ति[3], अथ च तस्य कर्तृत्वे प्रकृते सहयोगे अपि तत् पूर्णत प्रकृत्युपाधिकम् नास्ति[4], सहैव स स्वतन्त्र न सन् ईश्वरस्य पराया प्रकृते, तस्य अशस्य च रूपे तदाधारितस्वरूप अस्ति।[5] एवम् गीताभिमते पुरुषे साख्याभिमतानाम् उपनिषदभिमतानाम च विशेषतानाम प्राय मम न्वय अस्ति। एतयो प्रकृतिपुरुषयो तत्त्वयो आधारभूत ईश्वर अस्य जगत अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् अस्ति[6], फलत सर्वस्य 'वासुदेव' पद-वाच्यस्य ईश्वरस्य एव रूपत्वात् 'वासुदेव सर्वम्'[7] इति सिद्धान्त अत्र स्वीकृत अस्ति। यश्च भागवतधर्मे विशिष्टरूपेण परतत्त्वस्य अभिधानरूपे स्वीकृतेन 'वासुदेव' इत्यभिधानविशेषेण सह 'पुरुष एवेद सर्वम्', 'सर्वं खल्विद ब्रह्म' इत्यादिरूपे स्वीकृत पूर्वपरम्परागत वैदिक औपनिषदश्च एव सिद्धान्त अस्ति।[8]

गीतादर्शनस्य एकस्य धर्मस्य दर्शनत्वात् तस्य तत्त्वमीमासाया क्षेत्रे, यथा च पूर्वम् उक्तम्, वैदिकस्य देववादस्य औपनिषदस्य तत्त्ववादस्य च समन्वयस्य फलस्वरूपम् विकसित सिद्धान्त अस्ति यत् ईश्वर यद्यपि स्वकीयेन आत्मस्वरूपेण औपनिषदम् परतत्त्वम् ब्रह्म सन् ज्ञानानन्दस्वरूप ज्ञानानन्दादिगुणयुक्त, व्यक्तित्वविहीन अनन्त सर्वव्यापक वा जगदन्तरात्मा परमात्मा अस्ति, तथापि स विशिष्टव्यक्तित्वसम्पन्न सर्वोच्च परात्पर वा दिव्य परमपुरुष देवाधिदेव वा अपि अस्ति[9]। अस्य सिद्धान्तस्य किञ्चित् बीजम् कासुचित् उपनिषत्सु अपि प्राप्यते।[10] अत्र विषये गीतादर्शनस्य

१—गी० ७।४ ५, ६।१० आदि।
२—, १३।१९, १४।५ आदि।
३— १३।१ ३३ आदि।
४—, ३।२७ १३।२६, १८।१४-१६ आदि।
५ ,, ७।५, १५।७ आदि।
६— ७।६ ६,९।४ १०, १४।३ ४ आदि।
७— ७।१९।
८—पृ० १५३।
९—गी० ८।८ १० ९।२६ ११।१७ आदि।
१०—छा० उ० १।६।६ ७ आदि।

स्वीकाम् तत्त्वमीमांसाम् आचारमीमांसाम् च व्याप्नुवम् एक मौलिक सिद्धान्त अपि अस्ति यत् उत्कृष्ट ईश्वर अत्र अपि मनु जगत्कल्याणाय विशिष्टव्यक्तित्वेन सह जगति अवतीर्ण अपि भवति ।[1]

(अ) आचार्यमीमांसा—गीतादर्शनम् प्रामुख्येन आचारमीमांसाप्रधानम् अस्ति । आचारमीमांसाया क्षेत्रे अस्य स्वकीयम् विशिष्टम् मौलिकम् च योगदानम् अस्ति यस्य च कश्चन परिचय पूर्वम् अपि दत्त वर्तते ।[2] आचार मीमांसाया क्षेत्रे गीतादर्शनस्य सर्वप्रमुखम् विशिष्टम् योगदानम् इदम् अस्ति यत् अनेन अकर्मण्यत्वस्य निष्क्रियत्वस्य वा विरोधम् कृत्वा, कर्मण अनिवार्यत्वम् प्रदर्श्य, तस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु समन्वयम् च प्रदर्श्य सर्वेषाम् जनानाम् कृते तस्य उपादेयत्वम् प्रदर्शितम् । यथा च गीतादर्शनस्य उद्भवस्य इतिहासेन ज्ञायते, अर्जुन स्वकीयात् लौकिकाद् प्रत्यक्षफलकात् नियतात् कर्मण — युद्धात्-तज्जन्यम् कर्मफलम् विचार्य उपरत अभवत्, अपि च, यथा च गीतायाम् 'त्याज्य दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिण' (१८।३) इत्यादिभि वचनै ज्ञायते, गीतादर्शनस्य उद्भवकाले साधनाक्षेत्रे अपि कैश्चित् कर्म दोषवत् त्याज्यम मन्यते स्म, यच्च साङ्ख्यसम्मतायाम् 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापियन्ति' (मु० उ० १।२।७), इत्यादिषु औपनिषदेषु वचनेषु अभिव्यक्तायाम् 'कर्मबन्धनहेतु भवति, न तु मोक्षहेतु', इत्यस्याम् मान्यतायाम् आधारितम् सम्भाव्यते । एवम् कर्मलोपसम्भावनायाम् उपस्थितायाम् सत्याम्, पूर्णत कर्मलोपे निष्क्रियत्वे वा जाते च लोकनाशस्य एव सम्भावनायाम् उपस्थितायाम् सत्याम् गीतादर्शनेन समन्वयात्मिकया दृष्ट्या सर्वेषु क्षेत्रेषु कर्मण समन्वयम् प्रदर्श्य विनाशात् लोकस्य संरक्षणस्य रूपे महत् जगत्कल्याणम् कृतम् ।

यथार्थे अथ च 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा ।' इत्यादिषु औपनिषदेषु वाक्येषु प्रतिपादिते सिद्धान्ते आधारिता गीतादर्शनस्य कर्मसम्बन्धिनी मान्यता अस्ति यत् सर्वेषाम् देहधारिणाम् प्रकृतिजन्यशरीरधारित्वेन प्रकृतिनियन्त्रणे स्थितत्वात्, प्रकृतेश्च स्वभावत कर्मणि प्रवर्तकत्वात् क अपि कर्मकरणेन विना क्षणमात्रम्, अपि स्थातुम् एव न शक्नोति अपि तु प्रकृतिपराधीनतया अवश्य कर्म करिष्यति एव ।[3] एतदतिरिक्तम्, निष्क्रियस्य स्वयम् शरीरयात्रा जीवन-यात्रा वा एव न भवितुम् शक्नोति । एवम्, कर्मण अनिवार्यत्वे सति, केवलम् इदम् एव विचारणीयम् अवशिष्यते यत्

१—गी० ४।५ ६ आदि ।

२—पृ० १५१ ५२ ।

३—गी० ३।५ १८।५९-६० आदि ।

४—,, ३।८ आदि ।

कर्मजन्यम् कश्मलम् बन्धनम् वा कथम् न प्राप्तम् स्यात्। अत एव गीतादर्शनस्य स्वकीयम् मौलिकम् योगदानम् ददाति। तस्य मान्यता अस्ति यत् कश्मलम् बन्धनम् वा मूलतः कर्मजन्यम् नास्ति, अपितु तदनुष्ठानप्रकारजन्यम् अस्ति। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति वाक्यानुसारेण कर्मसु कर्मानुष्ठानेषु वा कौशलम् अपेक्षितम् वर्तते, यतो हि कर्मसु कौशलम् एव योगः कर्मयोगो वा अस्ति, अतः यदि कर्मसु कौशलम् प्रयुक्तम् स्यात् अर्थात् यदि कर्मानुष्ठानस्य अस्मिन् प्रचलिते प्रकारे यत् कर्म आसक्त्या फलाभिसन्धिना च सह क्रियते, इदम् परिवर्तनम् कृतम् स्यात् यत् तत् 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' (गी० २।४७) इत्यादिवाक्यानुसारेण निःसङ्गतया असक्ततया वा फलाभिसन्धिम् विना एव समभावेन क्रियताम् चेत् तदेव कर्मानुष्ठानम् योगः भविष्यति, पुनश्च कर्मजन्यम् कश्मलम् बन्धनम् वा किञ्चिन्मात्रम् अपि न भविष्यति, अपि तु तद्विपरीतम् कर्म कश्मलजनकम् न सत् प्रसादजनकम् भविष्यति। अथ च तत् बन्धनहेतुः न सत् मोक्षहेतुः भविष्यति।[1] उक्तप्रकारककर्मानुष्ठाने ज्ञानस्य समावेशेन कर्म पवित्रम् सत् बन्धनहेतुः न भवति। ज्ञानम् हि 'न ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति वाक्यानुसारेण पवित्रम् वर्तते, अतः तत् स्वसम्पृक्तम् कर्म अपि पवित्रम् करोति।

उक्तेन विशिष्टेन प्रकारेण सह कृतम् कर्म सर्वेषु एव क्षेत्रेषु पूर्णतया समर्थितम् भवति। सर्वप्रथमे लौकिके क्षेत्रे तत् एवम् समर्थितम् भवति यत् तत् वैयक्तिकरूपेण आत्मनः देहातिरिक्तत्वम् नित्यत्वम् च जानतः जनस्य कर्मसाफल्यवैफल्यजन्यम् रागद्वेषात्मकम् सुखदुःखरूपम् च कश्मलम् अपहाय चित्तम् प्रसादयति[2], सार्वजनिकरूपेण च उक्तप्रकारेण जनेन स्वार्थम् विहाय कर्तव्यबुद्ध्या कृतत्वेन लोककल्याणसाधनम् भवति।[3] साधनाक्षेत्रेषु ज्ञानमार्गे तत् चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादनद्वारा ज्ञानमार्गोपयुक्ताम् योग्यताम् जनयति वर्धयति च[4] सहैव च तस्य एव अनामयपदप्राप्तिरूपस्य लक्ष्यस्य साधनम् भवति यत् केवलेन ज्ञानेन प्राप्तुम् अभीष्टम् अस्ति[5]। भक्तिमार्गे तत् भगवदर्पणबुद्ध्या कृतत्वेन तदर्चनरूपम् सत् तत्प्रीतिजननद्वारा तत्प्राप्तिरूपाया मुक्तेः साधनम् भवति।[6] भक्तिचरमरूपाया शरणागतेः मार्गे तु तत् लक्ष्यभूतम् भगवदर्चनम् भगवत्कैङ्कर्यम् वा एव अस्ति।[7] एवम् असक्ततया फला-

१—गी० २।३८ ५१, ३।७ ६, ११ आदि।

२— ३।३८, ४८ ५३ आदि।

३— ३।२० २६ आदि।

४—, २।६४ ७२ आदि।

५—, २।५१, ३।२ १६, ५।५ आदि।

६—६।२७ २८ आदि।

७— १८।६५ ६६ आदि।

भिसन्धिम् विना कृतम् कर्म सर्वेषु एव क्षेत्रेषु परमोपयोगितया समन्वितम् भवति । कर्मणः एतस्य अपूर्वस्य व्यापकस्य च समन्वयस्य कृते गीतादर्शनाय एव श्रेयः गच्छति ।

यथा ण पूर्वम् उक्तम्[1], गीतादर्शनस्य आचारमीमांसाया अनुसारेण परमनिःश्रेयसम् जगदतीते नित्ये धाम्नि परमपुरुषस्य भगवद्प्राप्तिः अस्ति[2], इयम् एव मुक्तिः अस्ति, यतो हि तत्र तम् प्राप्य पुनः जन्ममरण-चक्ररूपे संसारे आवृत्तिः न भवति । एतस्य परमनिःश्रेयसस्य कर्मयोग अर्थात् उत्तरूपेण कृतम् कर्म, ज्ञानयोग अर्थात् स्वस्वरूपज्ञानेन सह परमपुरुषस्व-रूपावगतिः भक्तियोगश्च अर्थात् भगवत्स्वरूपस्य प्रीतिपूर्वकम् अनुसन्धानम् इत्यादीनि साधनानि सन्ति, किन्तु एषु भक्तेः प्रामुख्यम् अस्ति[3] कर्म ज्ञानम् च तस्या एव अङ्गे स्तः । पुनश्च अस्मिन् विषये गीतादर्शनस्य आचारमीमां-साया चरम सिद्धान्तः अस्ति यत् स्वयम् भगवन्तम् एव तत्प्राप्तिसाधनम् मत्वा तस्य एव शरणवरणम् कर्तव्यम् कर्मज्ञानभक्त्यादीनि च सर्वाणि तत्प्री-त्यर्थम् एव यथाशक्ति सम्पाद्यानि ।[4]

अस्तु । अत्र गीतादर्शनस्य तत्त्वमीमांसासम्बन्धिनाम् आचारमीमांसा-सम्बन्धिनाम् च यः संक्षिप्तः परिचयः दत्तः वर्तते तेन स्पष्टम् अस्ति यत् अस्य समन्वयात्मिका दृष्टिः कियती उदारा व्यापिका च अस्ति । अस्य एव फलम् यत् अनेन दर्शनेन एतदाधारितेन धर्मेण च वैदिकपरम्परानुयायी भारतीयसमाजः इयद्गम्भीररूपेण प्रभावितः कृतः अस्ति यत् सः बहोः कालात् प्रत्यक्षरूपेण अप्रत्यक्षरूपेण वा अस्य मन्यतानाम् संस्कारम् स्वचित्ते रक्षन्, तदनुकूलम् च आचरन् वर्तते ।

१—पृ० १५१ ।
२—गी० ८।२१ २२, १५।४ ६ आदि ।
३—,, ८।१६, २०, १५।४ ६ आदि ।
४—,, ८।८ ११ १८,९।२५ ३४, १०।१० ११, १२।३-११ आदि ।
५—गी० ८।२२ ११।५४ ५५, १२।१४ २० १८।५५आदि ।
६—,१८।६१ ६६ आदि ।

३८

श्रीमद्भागवतम्

१—महत्त्वम्—विशाले पुराणात्मके वाङ्मये श्रीमद्भागवतम् स्वप्रतिपाद्यगौरवेण मूधन्यनाम् भजते। अष्टादशानाम् अपि पुराणानाम् सार अत्र सगृहीत वतते। एतदेव कारणम् यत् श्रीमद्भागवतपुराणस्य यावान् प्रचार भारतीयजनतायाम् वतते, तावान् प्रचार कस्य अपि अन्यस्य पुराणस्य नास्ति। वस्तुत इदम् पुराणम् अतीव लोकप्रिय अस्ति। ग्रामे ग्रामे, नगरे-नगरे, कृषकाणाम् क्षेत्रकुटीरेषु, श्रेष्ठिनाम् भवनेषु, साधूनाम् आश्रमेषु, तीर्थेषु, मन्दिरेषु च सवत्र एव अस्य कथा पौराणिकै वाचकै वाच्यमाना भक्तै श्रोतृभिश्च श्रूयमाणा वर्तते। यत्फलस्वरूपम् सवसाधारण भारतीय अस्य कथया सुपरिचित अस्ति।

सवसाधारणेन वाचकेन वाच्यमानम्, सर्वसाधारणेन पाठकेन पठ्यमानम्, सवसाधारणेन च श्रोत्रा श्रूयमाणम् अपि इदम् पुराणम् इयत् विद्वत्तापूणम् अस्ति यत् अस्य बहुषु स्थलेषु ज्ञानविज्ञानवताम् विदुषाम् अपि बुद्धि भ्राम्यति, अत एव अस्य विषये 'विद्यावता भागवते परीक्षा' इति उक्ति प्रथिता अस्ति। अस्य विद्वत्तापूणस्य गूढस्य पुराणस्य अनेका टीका जाता सन्ति या अस्य अथप्रकाशने प्रयतमाना सत्य अस्य गौरवम् वितन्वति। अस्य विद्वत्तापूणत्वे अपि अस्य सरसता मधुरता च यपि एतादृशी विलक्षणा अस्ति यत् साहित्यरसिका भक्ता अस्य पठने श्रवणे च पूणत रसनिर्भरा जायन्ते, यतो हि अत्र भक्तिज्ञानविरागाणाम् काव्यमयी धारा अजस्ररूपेण प्रवहन्ती सती तान् निरन्तरम् आनन्दितान् करोति।

अस्य पुराणस्य उक्तासु विशेषतासु दृष्टासु सतीसु स्वयम् अस्य एव इयम् उक्ति तथ्यपूर्णा प्रतीयते यत्—

एव पुराणसन्दोहश्चतुलक्षसमन्वित।
तत्राष्टादशसाहस्र श्रीभागवतमिष्यते॥

राज ते तावद यानि पुराणानि सता गणे ।
यावन्न दृश्यते साक्षात् श्रीमदभागवत परम् ॥
सववेदान्तसार हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद् रति क्वचित् ॥'

'श्रीमद्भागवत पुराणतिलक यद् वैष्णवानाम् धनम्' (भा० माहा० ६।६२) इत्यादिवचनानुसारेण वैष्णवानाम् तु इदम् अमूल्यम् धनम् एव वतते। फलत वैष्णवेषु अस्य अतीव सम्मानम् अस्ति। वल्लभसम्प्रदायनाम्नि वैष्णवसम्प्रदाये तु उपनिषदाम् ब्रह्मसूत्राणाम् गीतायाश्च प्रस्थानत्रय्या स्थाने प्रस्थानचतुष्टयम् प्रस्थानचतुष्टयी वा म यते, अय च तत्र श्रीमद्भागवतम् चतुर्थप्रस्थानरूपे स्वीक्रियते। चत यसम्प्रदाये च इदम न केवलम् चतुर्थप्रस्थानरूपे म यते, अपि तु ब्रह्मसूत्राणाम् अकृत्रिमम् भाष्यम् एव म यते।

अस्तु। इत्यम् श्रीमद्भावतस्य भारते व्यापकम् महत्त्वम् अस्ति।

२—उदभव —स्वय । श्रीमद्भागवतस्य 'इद भागवत नाम यन्मे भगवतोदितम्'[1] इत्यादिवचनानुसारेण अस्य उद्भव स्वयम् भगवत जात। मूलत भगवता कथित्वात्, त्रिविधरूपश्च तेन सम्बद्धत्वात् अस्य 'भागवतम्' इति नाम अस्ति। अस्य सम्प्रदानस्य परम्परा श्रीमद्भागवतस्य विभिन्नेषु स्थलेषु एवम् वर्णिता अस्ति यत् सर्वप्रथमम् अस्य मूलेन भगवता इदम् ब्राह्मण दत्तम् ब्रह्मणा पुन नारदाय दत्तम्, नारदेन च पुन वेदव्यासाय कृष्णद्वैपायनाय दत्तम्, वेदव्यासेन पुन इदम् स्वपुत्राय शुकाय दत्तम्, शुकेन च इदम् राज्ञे परीक्षिते श्रावितम्। तत्पश्चात् व्यासशिष्येण सूतेन इदम् शौनकादिभ्य ऋषिभ्य श्रावितम। परीक्षित्पर्यन्ता इयम् परम्परा अस्मिन् रूपे वर्णिता अस्ति यत्—

कस्मै[2] येन[4] विभासितोऽयमतुल ज्ञानप्रदीप पुर,
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय[5] तद्रूपिणा।
योगीन्द्राय[6] तदात्मनाथ भगवद्राताय[7] कारुण्यतस—
तच्छुद्ध विमल विशोकममृत सत्य पर धीमहि ॥[8]

१—श्रीमद्भागवतम १२।१३।६-१५।
२—भाग० २।७।५१।
३—ब्रह्मणे।
४—परेण सत्येन भगवता।
५—वेदव्यासाय कृष्णद्वैपायनाय।
६—शुकाय।
७—परीक्षिते।
८—भाग० १२।१३।१९।

श्रीमदभागवतानुसारेण भगवता चतु श्लोकात्मकम् भागवतम् ब्रह्मणे दत्तम्, पुन उक्तया परम्परया अस्य क्रमिके विकासे जाते तस्य वर्तमानम् रूपम् जातम । अस्याम् परम्परायाम् वेदव्यासेन अस्य सर्वाधिक विकास कृत, अत स अस्य रचयिता मन्यते, यथाहि—

स संहिता भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरत मुनि ॥[१]

यत द्वितीयस्कन्धात् शुक स्वपितु वेदव्यासात् अधीतम् भागवतम् परीक्षिते अभिधातुम् उपक्रमते, द्वादशस्कन्धस्य चतुर्थाध्यायस्य समाप्त्या सह च तत् तत् समापयति, अत स्पष्टम अस्ति यत् अस्य वर्तमाने रूपे सम्पूर्ण प्रथम स्कन्ध द्वादशस्कन्धस्य च अन्तिमा नव अध्याया व्यासप्रणीता न सन्ति । एवमेव प्रवशिष्टे वर्तमाने रूपेऽपि कथाश्रवणप्रसङ्गेन परीक्षिता कृता प्रश्ना तेषाम् शुकदत्तानि उत्तराणि चेत्यादिकम् अन्यत् अपि प्रसङ्गागतम् च वस्तु व्यास-प्रणीतम् न भवितुम् शक्नोति । फलत, भागवतम् स्वकीये वर्तमाने पूर्ण रूपे तु व्यासप्रणीतम् मन्तुम् एव न शक्यते अथ च सहैव इदम् अपि कथयितुम् अतीव कठिनम् अस्ति यत् अस्य क कियान् च अश व्यासप्रणीत अस्ति । अस्य वर्तमाने रूपे सम्पादनम् सस्करणम् वा वेदव्यासात् पश्चात् जातम्, पञ्चत्रिंशदुत्तरशतत्रयम् च अध्याया सन्ति । अत्र श्लोका अष्टादश सहस्राणि मन्यन्ते, यद्यपि सामान्यगणनानुसारेण तावन्त न उपलभ्यन्ते ।

३—रचनाया उद्देश्यम्—श्रीमद्भागवते अस्य रचनाया उद्देश्यम इदम् वर्णितम् अस्ति यत् वेदानाम् व्यसने महाभारतस्य च प्रणयने कृते अपि यदा वेदव्यासस्य हृदये शान्ति न आसीत्, तदा तेन 'किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिता । प्रिया परमहसानां त एव ह्यच्युतप्रिया ' इतिप्रकारेण विचारितम् यत् यत तेन भागवता धर्मा प्राय न निरूपिता, अत तस्य हृदये शान्ति नास्ति । तदव समागतेन नारदेन अपि एतत् समर्थितम् भगवच्चरितवर्णनाय च तस्मै प्रेरणा दत्ता । फलत तेन भागवतधर्माणाम् निरूपणाय भगवच्चरितानाम् च वर्णनाय भागवतम् प्रणीतम् ।

४—विषय—उक्तेन उद्देश्येन अस्य प्रतिपाद्य विषय अपि अस्मिन् रूपे स्पष्ट भवति यत् इदम् पुराणम् एकस्य भागवतधर्मस्य ग्रन्थस्य रूपे तस्य सिद्धान्तानाम् तदनुसारिणाम् च अन्येषाम् विषयाणाम् वर्णनम् करोति । भागवतधर्मस्य प्रमुखग्रन्थत्वात् आध्यात्मिकविषयबहुलत्वाच्च हेतो अस्मिन् पुराणे पुराण पञ्चलक्षणम्' एतिवाक्यानुसारेण पुराणेषु प्रतिपाद्यमानस्य

१—भाग० १।७।८ ।

सर्गप्रतिसर्गादिभ्य पूर्वोक्तेभ्य [1] विषयेभ्य अतिरेकरूपेण अन्येऽपि भक्तिज्ञानसम्बन्धिन विषया प्रमुखतया प्रतिपाद्यत्वेन परिगृहीता सन्ति अथ च तत्फलस्वरूपम् इदम् पुराणम् स्वम् 'पञ्चलक्षणम' इत्यस्य स्थाने 'तस्मा इद भागवत पुराण दशलक्षणम्' प्रतिप्रकारेण 'दशलक्षणम' कथयति। एवम स्वस्यम् श्रीमदभागवतस्य अनुसारेण अत्र दश विषया वर्णिता सन्ति।

अत्र वर्णिता एते दश विषया अत्र सर्गो निसर्गश्च स्थान पोषणमूर्तय। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो 'मुक्तिराश्रय' इतिवचनानुसारेण सर्ग, विसर्ग, स्थानम्, पोषणम, ऊतय, मन्वन्तराणि, ईशानुकथा निरोध, आश्रयश्च सन्ति। एतेषाम् विषयाणाम् स्वरूपस्य परिचय अत्र एवम दत्त वर्तते—

भूतमात्रेन्द्रियधिया जन्म सर्ग उदाहृत।
ब्रह्मणे गुणवैषम्याद विसर्ग पौरुष स्मृत॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजय पोषण तदनुग्रह।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतय कर्मवासना॥
अवतारानुचरित हरेश्चास्यानुवर्तिनाम।
सतामीशकथा प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिता॥
निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन सह शक्तिभि।
मुक्तिर्हित्वान्यथा रूप स्वरूपेण व्यवस्थिति॥
आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते।
स आश्रय परब्रह्म परमात्मेति शब्दयते॥

एतेषु दशसु लक्षणेषु विषयेषु वा दृष्टिपातन ज्ञातम् भवति यत् अत्र सामान्यरूपेण सर्वपुराणसाधारणरूपेण वा स्वीकृतेषु सर्गप्रतिसर्गादिषु पञ्चसु लक्षणेषु सर्गमन्वन्तरे तु शब्दस्य एव गृहीते वर्तेते, प्रतिसर्गश्च 'निरोध शब्देन गृहीत वर्तते। अवशिष्टे वश वशानुचरिते च अत्र स्वतन्त्रे न मते, अपितु अत्र भगवद्भागवतचरितरूपम 'ईशानुकथा' नामकम यत् स्वतन्त्रम् लक्षणम् मतम् अस्ति तस्मिन् एव तयो भगवदभागवतचरितरूपे तदुपबृंहणभूताख्यानरूपे वा समावेश कृत अस्ति। श्रीमद्भागवते भागवतधर्मस्य प्रतिपाद्यत्वेन मुख्यत्वात्, तदनुसारेण अत्र मुख्यतया वर्जितस्य भगवदभागवतचरितरूपस्य 'ईशानुकथा' नामकस्य लक्षणस्य स्वतन्त्रलक्षणत्वम् मतम् वर्तते। एतस्मात् हेतो अथ च भागवतपुराणस्य आध्यात्मिकविषयबहुलत्वात् अत्र

१—पृ० १३४।
२—भाग० २।६।४३।
३—,, २।१०।१।
४—,, २।१०।३ ७।

उक्तस्वरूपाणि स्थानम् स्थिति वा, पोषणम्, ऊतय, मुक्ति, आश्रयश्च इत्येतानि स्वतन्त्राणि, लक्षणानि मतानि सन्ति। अत्र स्वतन्त्रलक्षणत्वेन स्वीकृतम् अपि 'विसर्ग' नामकम् लक्षणम् केवलम सर्गस्य एव विस्ताररूपम् विकासरूपम् वा एव अस्ति।

सक्षेपत श्रीमद्भागवते अत्र मुख्यत्वेन प्रतिपादितस्य भागवतधर्मस्य प्रमुखस्य सिद्धान्तस्य—अवतारवादस्य—अनुसारेण तदव्याख्यारूपे विभिन्नानाम् भगवदवताराणाम् चरितानि एव स्वभावत मुख्यतया वर्णितानि सन्ति। विभिन्नेषु अवतारेषु 'एते चाशकला पुस कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।'[1] इति वचनानुसारेण अत्र भगवान् वासुदेव श्रीकृष्ण प्रमुखतम पूर्णश्च अवतार मत अस्ति, फलतश्च अत्र कृष्णावतारस्य कथा अपि प्रामुख्येन अधिकविस्तारेण च सह वर्णिता अस्ति। मुख्यत भगवदवतारप्रसङ्गे एव अत्र भागवतानाम् अर्थात् भगवदभक्तानाम् चरितानि वर्णितानि सन्ति। भगवद्भागवतचरितोपबृहणरूपे च अत्र अनेकानि आख्यानानि वर्णितानि सन्ति। एतदतिरिक्तम्, अत्र भागवतधर्मानुकूला कर्मज्ञानभक्तिसम्बन्धिन विभिन्ना धार्मिका दार्शनिकाश्च विषया वर्णिता सन्ति।

अस्तु! एवम् यत श्रीमद्भागवते मुख्यत भक्तिरसेन सह काव्यरसधारा अजस्रम् प्रवहति, अत इदम् स्वभावत एव रसिकान् स्वरसपानाय अस्मिन् रूपे आमन्त्रयति यत्—

निगमकल्पतरोर्गलित फल शुकमुखादमृतद्रवसयुतम्।
पिबत भागवत रसमालय मुहुरहो रसिका भुवि भावुका॥

१—भाग० १।३।२८।

३९

श्रीमद्भागवतस्य सिद्धान्ताः

१—प्रास्ताविकम्—भगवता वासुदेवेन कृष्णेन गीतावर्णितानाम् सिद्धान्तानाम् रूपे यस्य भागवतधर्मस्य उपदेशः दत्तः, तस्य एव विस्तारः सोदाहरणम् व्याख्यानम् वा श्रीमद्भागवते समुपलभ्यते। गीताप्रतिपादिते भागवतधर्मे ये सिद्धान्ताः मूलरूपे दृष्टिगोचराः भवन्ति, तेषाम् एव अत्र विकासः कृतः दृश्यते, येन ते सुतराम् स्पष्टतया भासन्ते। एतदतिरिक्तम्, अत्र उद्धवाय उपदेशम् ददता भगवता वासुदेवेन श्रीकृष्णेन तस्मै उपदिश्यमानस्य एकस्य विषयस्य सम्बन्धे इदम् स्पष्टम् एव उक्तम् यत् अयम् एव विषयः तेन पूर्वम् अर्जुनाय उपदिष्टः।[१]

२—परतत्त्वम् भगवान्—श्रीमद्भागवते अपि गीतावत् परतत्त्वम् आत्मस्वरूपेण व्यक्तित्वविहीनम् अनन्तम् परमात्मतत्त्वम् मन्यमानम् सत् सर्वोच्चस्य परात्परस्य वा देवाधिदेवस्य भगवतः वासुदेवस्य रूपे विशिष्ट-व्यक्तित्वसम्पन्नम् अपि मतम् अस्ति। अतः विशिष्टदिव्यव्यक्तित्वसम्पन्नरूपे इदम् परतत्त्वम् अत्र प्रायः 'भगवान्' इति कथितम् अस्ति, अतः आत्मस्वरूपेण व्यक्तित्वविहीने व्यक्तित्वयुक्ते च परतत्त्वे ऐक्यबोधनाय अत्र इदम् कथितम् अस्ति यत्—

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥

(२।११।११)

एतदतिरिक्तम्, अत्र स्पष्टरूपेण अपि 'सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणार-विन्दम्' (३।२८।२१) इत्यादिप्रकारेण अनेकशः भगवतः दिव्यस्य रूपस्य निर्देशः कृतः वर्तते। वस्तुतः, अत्र परतत्त्वस्य भगवत्त्वम् अर्थात् ज्ञानाद्यन-

१—भाग० ११।१६।६-८।

न्तगुणयुक्तत्वे सति दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तत्वम् अधिकम् प्रकाशितम् अस्ति। भगवत नित्यस्य धाम्न अपि अत्र अनेकधा निर्देश अस्ति।'

भागवतधर्मस्य एकस्य प्रमुखस्य सिद्धान्तस्य—अवतारवादस्य—तु इदम् पुराणम् एकम् विशिष्टम् व्याख्यानम् एव अस्ति। 'अवतारा ह्यसख्येया हरे सत्त्वनिधेर्द्विजा [1] इत्यादिप्रकारेण भगवदवताराणाम् असख्येयत्वम् प्रतिपाद्य सर्वत्र अपि प्राय अवताराणाम् चरितानि एव मुख्य तया वर्णितानि सन्ति।

गीतावत् अत्र अपि प्रकृतिपुरुषयो भगवदाधारकत्वम् तत्परतन्त्रत्वम च मत्वा भगवान् वासुदेव एव 'वासुदेवात्परो ब्रह्मन् न चान्योऽर्थोस्ति तत्त्वत' (२।५।१४) इत्यादिप्रकारेण परात्पर परमप्राप्यश्च मत अस्ति, सर्वेषाम् च वेदयज्ञादीनाम् 'वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखा' (१।२।२८) इत्यादिरूपेण वासुदेवपरत्वम् एव स्थापितम् अस्ति।

३—*भगवद्भक्ति* —'अहमात्माऽत्मना धात प्रेष्ठ सन् प्रेयसामपि। अतो मयि रति कुर्याद देहादिर्यत्कृते प्रिय [2] इत्यादिप्रकारेण वस्तुत भगवत सर्वेषाम् आत्मनाम् आत्मत्वेन तेन सर्वेषाम प्रेष्ठेन फलत ईप्सितेन च भाव्यम्, किन्तु अज्ञानवशात् जीव इदम् न जानाति, अत तस्मिन् रतिम् न करोति। अत सर्वप्रथमम् एतादृशेन ज्ञानेन भाव्यम्। एतादृशस्य ज्ञानस्य प्रमुखम् साधनम् 'वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित। जनयत्याशु वैराग्य ज्ञान च यद हैतुकम्' [3] इत्यादिप्रकारेण भक्तियोग अस्ति। फलत स एव सदाचरण-सत्सङ्गसेवनादिक धर्म पन्था वा सर्वोत्तम अस्ति येन वासुदेवे भगवति भक्ति स्यात्—'स वै पुसा परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे', [4] न ह्यतोऽन्य शिव पन्था विशत ससृताविह। वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत्' [5]। भक्तियोगेन अन्येन केन अपि साधनेन वा जाते उत्कृष्टे ज्ञाने अपि भक्ते सहभाव परमावश्यक अस्ति। भक्तिम् विना ज्ञानम् शुष्कम् अशोभनीयम च अस्ति-'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जित न शोभते ज्ञानमल निरञ्जनम्' [6]। भक्तियोग ज्ञानमार्गस्य अपि अनुकूल अस्ति —'नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरे [7]', कैवल्यसमतपथस्त्वथ भक्तियोग' (२।२।१२)। भक्तिमार्गे च केवलम्

१—२।२।१७ ३१, ३।१२,६।२।४४ ३६।
२—, १।१।२६।
३—, ३।६।४२।
४—,, १।२।७।
५—, १।२।६।
६—,, २।२।३३।
७—,, १।५।१२।
८—,, २।१।७।

भगवान् एव श्रेष्ठ प्राप्य अस्ति, मुक्तिश्च आनुषङ्गिकी भगवत्प्राप्त्यन्तभूता वा एव वर्तते । अत उक्तप्रकारके ज्ञाने जाते अत्र लोके परत्र च परमश्रेष्ठस्य प्रीणनार्थम् एव कर्मज्ञानभक्त्यादिकम् सर्वम् कर्तव्यम्[1] सामान्यत भगवत्प्रीणनार्थम् कृतेन सर्वेण अपि कर्मज्ञानभक्त्यादिना भगवान् प्रीत भवति, किन्तु भक्त्या एव सर्वाधिकरूपेण प्रीत भवति –'प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्त न बहुज्ञता । न दान न तपो नेज्या न शौच न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद् विडम्बनम्,' (७।७।५१-५२) । एवम् कर्मज्ञानादिकम् भक्ते अङ्गमात्रम् अस्ति, केवलम् भक्ति एव भगवत प्रीणनस्य प्रमुखम् साधनम् अस्ति ।

भक्ते चरमम् रूपम्, 'श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् । अर्चन वन्दन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ।'[2] इत्यादिप्रकारेण सर्वात्मभावेन भगवते आत्मनिवेदनरूपम् तस्य शरणवरणम् अस्ति । भगवदर्पितात्मनाम् सर्वात्मभावेन कृतया शरणागतिरूपया भक्त्या प्रीत सन् भगवान् अस्वतन्त्र इव तदधीन भवति–'अह भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ' (९।४।६३), अथ च 'हित्वा मा शरण याता कथ तास्त्यक्तुमुत्सहे । (९।४।६५) इत्यादिप्रकारेण तान् कथमपि त्युक्तम् न उत्सहते । यद्यपि एतादृशा एकान्तिन भगवद्भक्ता 'मामेष्यसि मुक्तबन्ध ' (७।१०।२३) इत्यादिरूपेण स्वभावत संसारबन्धनमुक्ता सन्त एव भगवत नित्यम् धाम गत्वा[3] तत्र तम् प्राप्नुवन्ति, परन्तु वा केवलम् भगवन्तम्, तद्विषयिणीम् रतिम् तदनुकूलम् च तस्य भजनम् सेवनम् वा एव वाञ्छन्ति ।[4]

अत्र आगत्य भगवत्प्राप्तिसाधनभूता भक्ति साधनरूपा न सती अहैतुकया स्वाभाविकया वा पराया भक्ते भगवद्रते वा रूपे परमम् साध्यम् भवन्ति । यत एतादृशा अन्यनिरपेक्षा अनन्या वा भक्ता भगवत प्रियतमा भवन्ति, अत स सर्वदा अत्र परत्र च तेषाम् प्रेमपराधीन तिष्ठति ।[5]

एवम्, यथा च उक्तेन सक्षिप्तेन विवेचनेन स्पष्टम् अस्ति, भगवता श्रीकृष्णेन उपदिष्टस्य गीताप्रतिपादितस्य भागवतधर्मस्य एव सिद्धान्ता श्रीमद्भागवते स्पष्टतया व्याख्याता सन्ति । अस्य भागवतधर्मस्य भगवदर्चा-

---

१—भाग० १।२ ६, १३, २८, ११।२।३६ आदि ।

२— ,, ७।५,२३ ।

३— ,, ६।२।४४-४६ आदि ।

४— ,, ३।२९।१३, ६।११।२५ ९।४।६७ ११।२।५३, ११।१४।१४ आदि ।

५— ,, ९।४।६३-६८, १०।३२।२०-२२, ११।१४।१५ १६ आदि ।

सम्बन्धि यत् पञ्चरात्रादिषु वैष्णवागमेषु प्रतिपादितम् विशिष्टम् तान्त्रिकम् रूपम् विकसितम्, तत् अपि अत्र संक्षेपत वर्णितम् उपलभ्यते ।[1]

अस्तु ! एवम् यत भागवतानाम् वैष्णवानाम् वा उक्तरूप जगत्कल्याणकर भगवत्प्रियश्च परम धर्म श्रीमद्भागवते वर्णित अस्ति, अत अनेन अस्मिन् रूपे कृता स्वस्य विज्ञप्ति पूर्णत अवितथा एव अस्ति यत्—

धर्म प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणा सताम्,
वेद्य वास्तवमत्र वस्तु शिवद तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वर,
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभि शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥
(१२।१३।१८)

१—भाग० ११५।३७-३८ ६।१६।१८, ११।२७ आदि ।

शास्त्रम् काव्यम् च

१—वाङ्मयस्य द्वैविध्यम —आधुनिककाले वाङ्मयम् प्राय द्विधा विभज्यते—ज्ञानवाङ्मयम् भाववाङमयम् च। ज्ञानवाङ्मयम् केवलम ज्ञानम् ददाति, फलतश्च केवलम् मस्तिष्केन सम्बद्धम् भवति। भाववाङ्मयम् यद्यपि प्राय अन्यस्रोतोभ्य प्राप्तम् ज्ञानम् अपि ददाति किन्तु तस्य मुख्यम् कायम् भावोन्मेष अस्ति, फलतश्च तत् मस्तिष्केन सम्बन्धम् रक्षत् अपि विशिष्टरूपेण हृदयेन सम्बद्धम भवति। ज्ञानवाङमयस्य अन्त विज्ञानम् दशनम् च इत्यादिभि विषय सम्बद्धम् वाङमयम् समायाति, भाववाङम- यस्य च अन्त काव्यम् नाटकम्, कथा च इत्याद्यात्मकम् वाङमयम् समा- याति। भारतीयपरम्परानुसारेण यद्यपि यथा च पूवम अनेकश उक्तम्- वाङमयम् वैदिकम लौकिकम् च इति द्विधा विभज्यते, किन्तु पुनरपि ज्ञान- वाङमय-भाववाङमनरूपे कृतस्य उक्तस्य विभाजनस्य प्रतिनिधिभूतम् विभाजनम् अत्र प्राय शास्त्रम् काव्यम् च इति रूपे उपलभ्यते। अस्मिन् विभाजने शास्त्रम ज्ञानवाङमयस्य प्रतिनिधिभूतम अस्ति, काव्यम् च भाववाङ्मयस्य प्रतिनिधिभूतम् अस्ति। यद्यपि आधुनिकस्य साहित्य- शास्त्रस्य अनुसारेण काव्यम् भाववाङमयस्य काव्यनाटक-कथादिषु विभिन्नेषु भेदेषु एक भेद मन्यते, किन्तु यत, यथा च इदम् सुविदितम् अस्ति, सस्कृत- साहित्यशास्त्रस्य अनुसारेण काव्यनाटककथादय सर्वे अपि भाववाङ्मयस्य भेदा काव्यम् एव मन्यन्ते, अत भारतीयपरम्परानुसारेण काव्यम् सम्पूणस्य अपि भाववाङमयस्य प्रतिनिधिभूतम् अस्ति।

उक्तप्रकारेण शास्त्रस्य काव्यस्य च क्रमश ज्ञानवाङ्मयभाववाङ- मययो प्रतिनिधित्वेन यत्र शास्त्रम् अज्ञातम् तथ्यम् ज्ञापयति, तत्र काव्यम् प्राय अ यस्रोतोभ्य ज्ञातम् तथ्यम् ज्ञापयति अथ च तत् एतादृशे अभिनवे रमणीये च रूपे प्रस्तौति यत् तत् अभिनवतया सृज्यमानरूपे प्रतीयमानम् सत्

हृदयम् आन्दोलयत् तत् भावोन्मेषयुक्तम् चमत्कृतम् वा करोति । इत्थम् यत्र शास्त्रम् पूर्वत स्थितमेव तथ्यम् केवलम् ज्ञापयति, तत्र काव्यम् तथ्यस्य नवीनरूप सृष्टिम् इव अपि करोति ।

२—विज्ञानम शास्त्रम च—यद्यपि यत विज्ञानम् शास्त्रस्य प्रतिपाद्यम् भवति, अत विज्ञाने शास्त्रे च केवलम् इयत् एव अन्तरम अस्ति यत् यदा विज्ञानम शास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषय अस्ति, तदा शास्त्रम् विज्ञानस्य प्रतिपादकम अस्ति। उदाहरणार्थम, यथा ज्योतिषाम ज्ञानम ज्योतिविज्ञानम् अस्ति, अथ च तस्य वाङ्मयम 'ज्योतिःशास्त्रम अस्ति। एवमेव प्रपिपाद्यविषयभूतेषु भौतिकविज्ञानादिषु तत्प्रतिपादकेषु च भौतिकशास्त्रादिषु विज्ञेयम् । फलतश्च यदि विज्ञानप्रतिपादकम वाङ्मयम अपि 'विज्ञानम' उच्येत चेत् एकस्य वाङमयस्य रूपे विज्ञाने शास्त्र च किञ्चित् अपि अ तरम नास्ति, किन्तु पुनरपि अधुना कश्चित् विद्वद्भि विज्ञानस्य शास्त्रस्य च एकस्य वाङ्मयस्य रूपे ज्ञानवाङमयस्य अन्त मन्यमानत्वे अपि तत्र इदम् अन्तरम मन्यते यत् यत्र विज्ञानस्य विषय केवलम् विज्ञानम अर्थात् अनुभवं प्रयोग वा परीक्षितम् निश्चयात्मकम् प्रत्यक्षम् विज्ञानम भवति, तत्र शास्त्रस्य विषय केवलम एतादृशम ज्ञानम् एव न भवति, अपितु तत अतिरिच्य विज्ञानाधारितर्कै प्राप्तम्, किन्तु प्रयोगै अपरीक्षितम्, फलतश्च अनिश्चयात्मकम् अप्रत्यक्षम् ज्ञानम अपि भवति । एतदतिरिक्तम्, यत्र विज्ञानम् केवलम् तथ्यज्ञापनम करोति, तत्र शास्त्रम तथ्यस्य सम्बन्ध व्यवहारोपयोगि शासनम् अर्थात् उपदेशम् अपि करोति । एवम् एतेषाम् विदुषाम अनुसारेण शासनरूपे प्रसिद्धानि दर्शनशास्त्रधर्मशास्त्रव्याकरण शास्त्रादीनि शास्त्राणि सन्ति, विज्ञानानि न सन्ति ।

३ – काव्यस्य विज्ञानात शास्त्राच्च अतिरिक्तत्वम् —उक्तप्रकारेण विज्ञानम शास्त्रम् च परस्परम् अभिन्ने म येताम् भिन्ने वा, किन्तु काव्यम् तु निश्चितरूपेण एतद्भिन्नम् एव अस्ति । काव्यम् न तु विज्ञानवत् केवलम तथ्यस्य ज्ञापनम् कृत्वा विरमति न च शास्त्रवत् तथ्यस्य ज्ञापनम् कुर्वत् तस्य सम्बन्धे व्यवहारोपयोगि शासनम कृत्वा विरमति, अपितु अतोऽपि अग्रे गत्वा तथ्यम अभिनवरूपे प्रस्तौति । यद्यपि काव्यम् तथ्यस्य ज्ञापनम् अपि करोति, किन्तु तेन कृतम इदम् ज्ञापनम् मौलिकम् न भवति, यतो हि तत् अन्य एव एतादृश स्रोतोभि पूर्वम एव मौलिकरूपेण कृतम् भवति येषाम् च मुख्यम कार्यम् एव मौलिकरूपेण तथ्यज्ञापनम अस्ति । एवमेव यद्यपि काव्यम् व्यवहारोपयोगिनम् उपदेशम अपि करोति किन्तु इदम अपि कार्यम तस्य मौलिकम फलतश्च मुख्यम नास्ति, यतो हि इदम् अन्य एव एतादृशै स्रोतोभि पूर्वत एव कृतम् भवति येषाम् च मुख्यम् कार्यम एव

शासनम् उपदेशं वा अस्ति। काव्यस्य तु मुख्यम् मौलिकम् च कार्यम् स्वोद्देश्यानुसारेण केवलम् तथ्यस्य स्वकीये मौलिके रूपे प्रस्तावनम् अस्ति। यदि कदाचित् काव्यस्य उद्देश्यम् केवलम् तथ्यज्ञापनम् भवति, तदा तत् ज्ञापनीयम् तथ्यम् विज्ञानवत् शास्त्रवत् वा मुख्यरूपेण न ज्ञापयति, अपितु एतादृशे रूपे ज्ञापयति येन तथ्यम् अवाच्यम् सत् अपि व्यङ्ग्यरूपेण प्रकाशितम् भवति। एवमेव यदि कदाचित् काव्यस्य उद्देश्यम् केवलम् शासनम् उपदेशं वा भवति, तदा तत् शास्त्रवत् मुख्यरूपेण शासनम् उपदेशम् वा न करोति, अपि तु एतादृशे रूपे करोति येन तस्य अवाच्यत्वे अपि अभिव्यक्ति भवति। वस्तुतस्तु, यथा च इदानीम् एव पूर्वम् उक्तम्, तथ्यज्ञापनम् शासनम् वा काव्यस्य मुख्यम् कार्यम् एव नास्ति। यदि किमपि काव्यम् मुख्यरूपेण इदम् एव कार्यम् अङ्गीकरोति चेत् तत् काव्यरूपे अथवा न्यूनातिन्यूनम् उत्तमकाव्यरूपे सम्मानितम् न भवति। काव्यस्य तु मुख्यम् कार्यम्, यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, इदम् एव अस्ति यत् तत् तथ्यम् एतादृशे अभिनवे रमणीये च रूपे प्रस्तौति यत् तत् तथ्यम् अभिनवतया सृज्यमानरूपे प्रतीयमानम् सत् हृदयम् आन्दोलयत् तत् भावोन्मेषयुक्तम् चमत्कृतम् वा करोति। कदाचित् तु काव्येन तथ्यम् एतादृशे रूपे प्रस्तूयते यत् तत् हृदये भावोन्मेषम् करोति, कदाचित् एतादृशे रूपे प्रस्तूयते यत् तत् हृदये भावोन्मेषम् न कुर्वत् अपि तत् स्वेन रूपेण चमत्कृतम् करोति।

४—संस्कृतवाङ्मयस्य शास्त्रकाव्यरूपे विभाजनम्—संस्कृतवाङ्मयस्य शास्त्रस्य काव्यस्य च रूपे प्रायः एवम् विभाजनम् मन्यते यत् समग्रम् अपि वैदिकम् वाङ्मयम् मुख्यतया शास्त्रस्य अन्तः मन्यते, यद्यपि केषुचित् वैदिकेषु मन्त्रेषु, विशेषतः ऋग्वेदीयेषु बहुषु मन्त्रेषु काव्यत्वम् अपि उपलभ्यते। वैदिके वाङ्मये वेदाङ्गानि अपि सन्ति यानि च विशुद्धरूपेण विभिन्नानि शास्त्राणि एव सन्ति। धर्मसूत्राणि स्मृतयश्च धर्मशास्त्ररूपशास्त्रस्य एव अन्तः सन्ति, विभिन्नानि दर्शनानि दर्शनशास्त्ररूपं शास्त्रम् एव मन्यते। इतिहासपुराणानि शास्त्रस्य काव्यस्य च मिश्रितरूपाणि सन्ति। यथा च इतिहाससमुद्र यस्य वाल्मीकीयरामायणस्य आदिकाव्यरूपं मान्यतया एव स्पष्टम् अस्ति यत् तस्य काव्यत्वम् अस्ति, च सहैव तस्य वचनानाम् परम्परायाम् शास्त्रवचनरूपं अपि मान्यता अस्ति। एवमेव महाभारतम् स्वस्य एव कथ्यते 'इदं भगवन् काव्य परमपूजितम्' इत्यादिवचनानाम् अनुसारेण काव्यम् अस्ति, अथ तस्य वचनानि शास्त्रवचनरूपे अपि परम्परायाम् सम्मान्यानि सन्ति। एतादृशी एव स्थितिः विभिन्नानाम् पुराणानाम् वर्तते। उदाहरणार्थम्, श्रीमद्भागवते बहुषु स्थलेषु काव्यत्वम् उत्कृष्टरूपेण स्फुरत् वर्तते अथ च तस्य, यथा च 'शुकशास्त्रकथा न पीता' इत्यादिवचनैः स्पष्टम् अस्ति, परम्परायाम् शास्त्ररूपे अपि मान्यता अस्ति।

शास्त्रवाङ्मयस्य अत समागच्छद्भ्य उक्तेभ्य मुख्येभ्य वाङ्मयेभ्य ग्रन्थेभ्यश्च अतिरिक्तम् यत् काव्यनाटककथाख्यायिकाद्यात्मकम् भाववाङ्मयम् वतते यत, यथा च अत्रैव पूर्वम्, संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य अनुसारेण काव्यवाङ्मयम् अस्ति।

४—संस्कृतसाहित्यशास्त्रानुसारेण काव्यस्य विधा —संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य अनुसारेण काव्यवाङ्मयम् मुख्यत वर्गद्वये विभक्तम् मन्यते—दृश्यकाव्यम् श्रव्यकाव्यम् च। तत्र दृश्यम् अभिनेयम् भवति। इदम् रूपकम् अपि उच्यते। दृश्यकाव्यस्य रूपकस्य वा नाटकादीनि दश रूपकाणि नाटिकादीनि च अष्टादश उपरूपकाणि इति अष्टाविंशति भेदा मन्यन्ते, येषु नाटकम् प्रमुखम् अस्ति येन प्राय सर्वपि रूपकभेदा 'नाटक' शब्देन एव अभिधीयन्ते। यद्यपि आधुनिकम् समीक्षाशास्त्रम् नाटकम् काव्यात् पृथक् एकाम विधाम् मन्यते, किन्तु संस्कृते निबद्धम् प्राचीनम् भारतीयम समीक्षाशास्त्रम् तु तत् उक्तप्रकारेण दृश्यकाव्यस्य रूपे काव्यस्य एव एकम् भेदम् रूपम् वा मन्यते। अस्य कारणम् इदम् अस्ति यत् यत्र आधुनिकम् समीक्षाशास्त्रम् नाटकस्य मुख्यतत्त्वेषु काव्यस्य मुख्यम् तत्त्वम्-रसम् भावम् वा—न मन्यते, तत्र प्राचीनम् भारतीयम् समीक्षाशास्त्रम् वस्तु नेता रसस्तेषा भेदकाः' इत्यादिरूपे रसम् रूपकस्य, यस्य च नाटकम् उक्तप्रकारेण एक मुख्य भेद अस्ति, मुख्यम् तत्त्वम मन्यते। अस्य समीक्षाशास्त्रस्य अनुसारेण रूपकम् रसविहीनम भवितुम् न शक्नोति, फलतश्च तत् काव्यस्य परिधे बहिर्गन्तुम् न शक्नोति, अत एव न तत्र पद्यानाम अपि प्रयोग बाहुल्येन भवति, यतो हि रसाभिव्यञ्जने पद्यम् गद्यस्य अपेक्षया अधिकम् सहायकम् भवति। रूपकस्य नाटकस्य वा काव्यस्य एव रम्यरूपत्वात् 'काव्येषु नाटक रम्यम' इत्यादिकम उच्यते।

संस्कृते कालिदासभवभूत्यादीनाम् कवीनाम अभिज्ञानशाकुन्तलोत्तररामचरितादीनि रूपकाणि नाटकानि वा प्रसिद्धानि सन्ति, यानि च दृश्यकाव्यस्य प्रतिनिधिभूतानि सन्ति।

श्रव्यकाव्यम्, यच्च पाठ्यकाव्यम् अपि वक्तुम शक्यते, श्रोतव्यमात्रम् भवति। यदा च दृश्यकाव्यम् श्रोतव्यम् पाठ्यम् वा सत् अभिनेयतया दृश्यम अपि भवति।

श्रव्यकाव्यम् प्रथमत पद्यमयम, गद्यमयम, गद्यपद्यमयम् च इतिरूपे त्रिधा भवति। पद्यमयम् श्रव्यकाव्यम पुन प्रबन्धकाव्यम् मुक्तककाव्यम च इतिरूपे द्विविधम् भवति। तत्र शृङ्खलाबद्धस्य इतिवृत्तस्य रसात्मकम् वर्णनम कृत्वा अखण्डरसधारायाम् स्नानम् कारयत् काव्यम् प्रबन्धकाव्यम् भवति। अस्य, मुख्यत द्वौ भेदौ भवत —महाकाव्यम् खण्डकाव्यम् च। अत्र महा

काव्यम् अपेक्षाकृतरूपेण व्यापकस्य पूर्णस्य च इतिवृत्तस्य रसात्मकम् वर्णनम् कृत्वा जातीयस्य जीवनस्य दर्शनम् कारयत् काव्यम् भवति, यथा—वाल्मीकीयरामायणम्, महाभारतम्, रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, किरातार्जुनीयम् चेत्यादीनि काव्यानि। संस्कृतसाहित्यशास्त्रे 'सर्गबन्धो महाकाव्य तत्र को नायकः सुरः' इत्यादिरूपे महाकाव्यस्य विस्तृतम् लक्षणम् वर्णितम् अस्ति। खण्डकाव्यम् अपेक्षाकृतरूपेण एकाङ्गिनः अपूर्णस्य च इतिवृत्तस्य रसात्मकम् वर्णनम् कृत्वा व्यक्तिगतस्य जीवनस्य आभासनम् कारयत् काव्य भवति, यथा मेघदूतादीनि काव्यानि। सेतिवृत्तानि गीतिकाव्यानि अपि प्राय खण्डकाव्यस्य एव अन्तर्गतानि सन्ति। मुक्तककाव्यम् इतिवृत्तात्मकशृङ्खलाविहीनस्य स्वतन्त्रस्य विषयस्य वर्णनम् कृत्वा रसविन्दुवर्षकम् विलक्षणया अभिव्यक्त्या चमत्कारम् वा काव्यम् भवति, यथा अमरुकशतकादीनि। आत्माभिव्यञ्जकानि गीतानि अपि प्राय मुक्तककाव्यस्य एव अन्त सन्ति। सूक्तिकाव्यम् यस्मिन् रसाभिव्यञ्जने विना एव केवलम् उक्तिवैचित्र्येण सह कस्य अपि तथ्यस्य व्यञ्जना क्रियते, मुक्तककाव्यस्य एव एकम् रूपम् अस्ति। नीतिपद्यानि च, यदि तेषु काव्यत्वम् अस्ति मुक्तककाव्यान्तर्गतानि एव वर्तन्ते।

गद्यमयम् काव्यम् गद्यकाव्यम् वा मुख्यत द्विविधम् भवति—कथा आख्यायिका च। अनयो उभयो अपि गद्येन सरसवस्तुवर्णनम् भवति, किन्तु यत्र कथानाम् इतिवृत्तम् प्राय काल्पनिकम् भवति, तत्र आख्यायिकायाम् तत् प्राय तथ्यभूतम् ऐतिहासिकम् वा भवति। इत्थम् कादम्बर्यादय कथा सन्ति हर्षचरितादयश्च आख्यायिका सन्ति।

गद्यपद्यमयम् काव्यम् 'चम्पू' इत्युच्यते। नलचम्प्वादीनि प्रसिद्धानि चम्पूकाव्यानि सन्ति। गद्यपद्यमयी राजस्तुति 'विरुदम्' उच्यते। शिलालेखेषु विरुदानि उपलभ्यन्ते, अन्यत्र चापि तेषाम् दर्शनम् कर्तुम् शक्यते।

अस्तु। उक्तरीत्या भारतीयपरम्परानुसारेण वाङ्मयम् मुख्यतया शास्त्रम् काव्यम् चेति वर्गद्वये विभज्यते। अयं च अस्मिन् वर्गद्वये विभक्तम् संस्कृत वाङ्मयम् स्वरूपे अतीव व्याकरणम् परिमाणे च अतीव विशालम् सत् विश्ववाङ्मये स्वकीयम् महत्त्वपूर्णम् स्थानम् दधत् विराजते।

४१

काव्यस्वरूपम्

१—**काव्यस्वरूपस्य व्यापकत्वम्**—इदम् सुविदितम् अस्ति यत् काव्यस्वरूपस्य परिचयम् दातुम् प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यावधि विद्वद्भिः काव्यस्य इयन्ति परिभाषापराभिधानानि लक्षणानि निरचितानि यत् तेषाम् विवेचनम् तु दूरे, यदि क अपि तानि सगृह्य लिखेत् चेत् एक पर्याप्तपरिमाण ग्रन्थ प्रस्तुत भवितुम् शक्नोति। एतेषाम् असख्यानाम् काव्यलक्षणानाम् विरचने सर्वे अपि लक्षणकरै स्वकीयाया विद्वत्ताया विवेकबुद्धेश्च परिचय दत्त अस्ति, फलत एषाम् अयम् प्रयत्न श्लाघनीय एव अस्ति। किन्तु अत्र विषये प्रश्नस्तु अयम् उपस्थित भवति यत् विभिन्नै विद्वद्भि काव्यस्य विभिन्नानि लक्षणानि कथम् विरचितानि, कथम् वा तेषु काव्यलक्षणविषये ऐकमत्यम् न अतिष्ठित्। अस्य प्रश्नस्य उत्तरम् इदमेव प्रतिभाति यत् यद्यपि काव्यस्वरूपस्य अस्मिन् रूपे अभिधानम् विदुषाम् एव किम्, सर्वसाधारणानाम् जनानाम् अपि प्राय अस्ति यत् ते काम् अपि काव्य कृतिम् दृष्ट्वा श्रुत्वा वा झटिति एव इदम् अभिजानन्ति यत् सा एका काव्य कृति अस्ति, अत एव च ते रामायणरघुवंशादीन् काव्यग्रन्थान् काव्यरूप मन्यन्ते, किन्तु पुनरपि काव्यस्य स्वरूपम् इयत् व्यापकम् अस्ति यत् तस्य विषये न तु इदम् कथयितुम् शक्यते यत् तत् ईदृक् एव अस्ति, यतो हि तत् निरन्तरम् नवाम् नवाम् दशाम् अवस्थाम् वा धारयत् सत् नवम्-नवम् सम्पद्य मानम् तिष्ठति, न च कस्याम् अपि त ियायाम् अवस्थायाम् इदमेव कथयितुम् शक्यते यत् तत् इयत् एव अस्ति, इयत अधिकम् नास्ति, यतो हि तत् सर्वदा विविधरूपाणि व्याप्नुवत् सत् प्राय अपरिमिततया तिष्ठति। काव्यस्वरूपस्य अस्या व्यापकताया हेतो तस्य परिचायकम् किमपि लक्षणम् तत् समग्र रूपेण व्याप्तुम् परिभाषितुम् वा स्वभावत एव शक्तम् न भवति, किन्तु यत एतदर्थम् प्रयत्नास्तु क्रियमाणा एव आसन्, अत एतेषाम् प्रयत्नानाम् फल स्वरूपम् एव असख्यानि विभिन्नानि काव्यलक्षणानि अस्तित्वम् प्राप्नुवन्। काव्यस्वरूपस्य ईदृक्तया इयत्तया च अनवधारणीयत्वात् महाकवे

कालिदासस्य अन्यविषयसम्बन्धे कथिता इयम् उक्ति काव्यस्य सम्बन्धे अपि यथार्थरूपेण प्रयोक्तुम् शक्यते यत्—'विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा। (रघु० १३।५)।

काव्यस्वरूपस्य व्यापकत्वात् हेतो तस्य विद्यमानेषु असंख्येषु लक्षणेषु कस्य अपि विषये इदम् कथयितुम् न शक्यते यत तत् काव्यस्वरूपम समग्ररूपेण व्याप्नोति। यद्यपि सर्वाणि काव्यलक्षणानि काव्यस्वरूपस्य याम् काञ्चित् विशेषताम् एव न्यूनाधिकरूपेण द्योतयन्ति, फलतश्च तानि काव्यस्वरूपस्य यस्य कस्यचित् अंशस्य उद्घाटनात हेतो तस्य अंशस्य सम्बन्धे अवितथानि एव सन्ति किं तु यदि तेषु कस्यचित विषये इयम् घोषणा क्रियते चेत् यत् तेन सम्पूर्णम् काव्यस्वरूपम् व्याप्तम् चेत्, इयम् घोषणा सत्यात अपेता एव स्यास्यति। उक्तप्रकारेण यद्यपि विभिन्नानि काव्यलक्षणानि समग्ररूपेण काव्यस्वरूपम् व्याप्तुम् असमर्थानि सन्ति, किन्तु अत्र तेषाम् दोष नास्ति, अपि तु काव्यस्य एव इदम् गौरवम् अस्ति यत तस्य स्वरूपम् एव इयत व्यापकम् वर्तते यत तत कथमपि व्याप्तुम् न पार्यते।

२—काव्यलक्षणानाम साधकत्वम—समग्ररूपेण काव्यस्वरूपम् व्याप्तुम् असमर्थानि अपि सन्ति विभिन्नानि काव्यलक्षणानि निरर्थकानि न सन्ति, यतो हि तानि काव्यस्वरूपस्य विभिन्नानाम् विशेषतानाम् उद्घाटनेन तस्य यथाशक्यम् परिचयम् दातुम् प्रयतन्ते, येन काव्यस्वरूपस्य विश्लेषणे साहाय्यम् उपलभ्यते। उदाहरणार्थम् यथा, भारतीयेषु काव्यलक्षणेषु यत्र 'शब्दार्थौ काव्यम्' अथवा 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' इतिसदृश साधारणं लक्षण इदम् ज्ञातम भवति यत काव्यस्यरूपस्य सङ्घटनम् शब्दार्थाभ्याम् भवति, अथ च काव्यस्वरूपसङ्घटकौ शब्दार्थौ सहितौ अर्थात हितेन सहितौ परस्परम समञ्जसौ वा भवत, तत्र 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुन क्वापि' इतिसदृशे किञ्चिद्विशिष्टे लक्षणे इदम ज्ञातम् भवति यत् केवलम साधारणौ सहितौ वा शब्दार्थौ काव्यम् न स्त, अपितु दोषरहितौ, गुणसहितौ, प्राय अलङ्कारयुक्तौ च तौ काव्यम् भवत। एवमेव अन्यै अपि विभिन्न काव्यलक्षणै काव्यस्वरूपस्य परिचय न्यूनाधिकरूपेण प्राप्त एव भवति। इयमेव स्थिति विदेशीयानाम् विभिन्नानाम् काव्यलक्षणानाम् वर्तते। इत्थम् विभिन्नानाम् काव्यलक्षणानाम यस्मिन् कस्मिन् अंशे काव्यस्य परिचायकत्वेन साधकत्वम् एव अस्ति।

३—प्रमुखानि भारतीयानि काव्यलक्षणानि—यद्यपि केवलम् भारतीयानि अपि काव्यलक्षणानि अनेकानि सन्ति, किंतु पुनरपि तत्र कतिपयानि एव अधिकप्रसिद्धानि सन्ति। एषु प्रसिद्धेषु काव्यलक्षणेषु एकम् तत् अस्ति यत् काव्यप्रकाशकारेण मम्मटाचार्येण 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणा... लङ्कृती पुन क्वापि' इति रूपे प्रस्तुतम। द्वितीयम्

कारेण विश्वनाथकविराजेन 'वाक्य रसात्मक काव्यम्' इति रूपे प्रस्तुतम वर्तते । तृतीयम् च लक्षणम् पण्डितराजजगन्नाथेन प्रस्तुतम् 'रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्' इति रूपे वर्तते। मम्मटाचार्यप्रस्तुते 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुन क्वापि' इति लक्षणे 'अदोषौ' इतिनिषेधात्मकेन पदेन कस्य अपि काव्यस्वरूपनिरूपकस्य तत्त्वस्य निर्देश न क्रियते, अपि तु केवलम् परिहरणीयस्य दोषस्य परिहरणीयता एव प्रतिपाद्यते, 'अनलङ्कृती पुन क्वापि' इति पदे यद्यपि अलङ्कार अपि एकम् काव्यतत्त्वम् अस्ति इति सूच्यते, किन्तु सहैव इदमपि सूच्यते यत् अलङ्कार अनिवार्यम् काव्यस्वरूपनिरूपकम् वा तत्त्वम् नास्ति, यतो हि एषाम् पदानाम् अनुसारेण 'क्वापि' 'अनलङ्कृती' 'शब्दार्थौ अपि काव्यम् भवत । परिशेषत मम्मटाचार्यस्य काव्यलक्षणस्य फलितार्थ केवलम् अयमेव अस्ति यत् 'सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम्' इति। अनेन फलितार्थेन गुणानाम् काव्यस्वरूप-निरूपकत्वम् सूच्यते। यतो हि गुणा मम्मटाचार्यस्य एव 'ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा ।' (का० प्र० ८।१) इतिवचनानुसारेण काव्यात्मभूतस्य अङ्गिन रसस्य स्वरूपानुबन्धिन एतादृशा धर्मा सन्ति ये रसम् विना स्थातुम् न शक्नुवन्ति, अत स्वत एव 'सगुणौ' इत्यस्य पदस्य सरसौ' इत्यर्थे पर्यवसानम् भवति। इत्थम् अस्य लक्षणस्य अक्षरानुसारेण 'सरसौ शब्दार्थौ काव्यम्' इति तात्पर्यम् अभिव्यक्तम् भवति। किन्तु यत मम्मटाचार्येण 'सरसौ शब्दार्थौ' इति न कथयित्वा 'सगुणौ शब्दार्थौ' इति कथितम्, अत प्रतीयते यत् मम्मटाचार्यस्य उक्तम् तात्पर्यम् अभीष्टम नास्ति। अस्या प्रतीते पुष्टि अस्मात् हेतो अपि भवति यत् न तु स्वयम् तेन 'सगुणौ' इत्यस्य उक्तप्रकारम् तात्पर्यम् स्वीयायाम् व्याख्यायाम् अभिव्यक्तम्, न च तेन 'सगुणौ' इति पदे अधिकम् बलम् दत्त्वा गुणाश्च मुख्यरूपे प्रदर्श्य तदाधारेण काव्यभेदादीनाम् प्रदर्शनम् कृतम् अपि तु एतद्विपरीतम् तेन अर्थाधारेण काव्यभेदादिरूपम् महान्तम् प्रपञ्चम् विस्ताय अन्ते प्राय गौण रूपेण गुणानाम् वचनम् कृतम्, अथ न सहैव तेन 'शब्दचित्रम् वाच्यचित्रम् अव्यङ्ग्यम् त्ववर स्मृतम्' (का० प्र० १।५) इतिवाक्ये अवरकाव्यस्य अधमकाव्यस्य वा रूपे मतस्य चित्रकाव्यस्य 'चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्' इति रूपे स्वरूपम् प्रदर्श्य गुणानाम् काव्ये गौणम् निम्नम् वा स्थानम् एव सूचितम्। इत्थम् मम्मटाचार्यस्य उक्ते लक्षणे 'सगुणौ' इति पदस्य अपि काव्यस्वरूपनिरूपकतत्त्वप्रतिपादकरूप किञ्चित् अपि महत्त्वम् नास्ति। फलत तत्प्रस्तुतस्य लक्षणस्य मुख्यम् तत्त्वम् केवलम् 'तत् (काव्यम्) शब्दार्थौ' इत्येव अस्ति यच्च केवलम् अर्थस्य आधारे उत्तममध्यमाधमरूपे काव्यस्य त्रैविध्येन विभाजनेन अपि स्पष्टम् अस्ति। एवम् तत्प्रस्तुतम् लक्षणम् 'तत् शब्दार्थौ' इति मूलरूपे काव्यस्वरूपपरिचये किमपि विशिष्टम् साहाय्यम् न

ददाति, यतो हि न केवलम् काव्यम्, अपि तु तदतिरिक्तम् वाङ्मयम् अपि शब्दार्थमयम् भवति। यदि 'सगुणौ' इति विशेषणपदस्य साहाय्यम गृह्येत चेत् तदापि किञ्चित् अधिकम् न साध्यते, यतो हि अस्य पदस्य येन तात्पर्येण किञ्चित् साधयितुम् शक्यते तत् उक्तप्रकारेण तदभिमतम् न प्रतीयते, अपरम् च काव्यातिरिक्ते अपि वाङ्मय प्रसादगुणस्य सत्त्वेन तत् अपि सगुण-शब्दार्थमयम् भवति। किन्तु मम्मटाचार्येण स्वकीयम् उक्तम् काव्यलक्षणम् प्रस्तुय तत्पश्चात् 'तत् शब्दार्थौ' इत्यस्य 'इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः' इत्यादिरूपम् यत् विस्तृतम् व्याख्यानम् कृतम् तेन अवश्यम् एव अस्य लक्षणस्य व्यापकरूपे काव्यस्वरूपपरिचायकत्वम् प्रकटम् भवति, यतो हि तद्व्याख्यानेन अनेन व्यङ्ग्यार्थप्रधानम् गुणीभूत-व्यङ्ग्यम् अव्यङ्ग्यम् च इतिभेद भिन्नम काव्यम स्वेन व्याप्तम् कृत्वा एषाम् काव्यभेदानाम् विभिन्ना उपभेदा अपि व्याप्ता।

यतो हि मम्मटाचार्यस्य लक्षणे 'सगुणौ' इत्यस्य स्वाभाविकम् तात्पर्यम् 'सरसौ' इति रूपे फलितम् भवति, कामम् तस्य इदम तात्पर्यम् पूर्णत अभिप्रेतम् न स्यात्, अथ च तेन काव्यप्रकाशे विभिन्नेषु स्थलेषु रस काव्यस्य मुख्यतत्त्वरूपे गुणालङ्कारादीनाम् च अन्येषाम काव्यतत्त्वानाम अङ्गिरूपे मत, रसानिन्वतम रसाभिव्यञ्जकम् वा काव्यम् च उत्तमकाव्यरूपे मतम्, किन्तु पुनरपि स्वकीये काव्यलक्षणे स्पष्टतया रसस्य चर्चा न कृता, अत तत्परवर्तिना साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथकविराजेन स्वभावत 'वाक्य रसात्मक काव्यम्' इति रूपे काव्यलक्षणम् प्रस्तुतम् यस्मिन् रस काव्यस्य आत्मा अर्थात् स्वरूपाधायक जीवनाधायक वा मत। अस्य लक्षणस्य अनुसारेण रसेन विना काव्यम् निर्जीवम काव्यम् अपि काव्यम एव वा नास्ति। अत्र लक्षणे 'रस' शब्देन 'रस्यते इति रस' इति व्युत्पत्ति-योगात् भावतदाभासादय अपि गृह्यन्ते। काव्यम् यदि एक प्राणी मन्यते चेत् रसम काव्यात्मानम् म यमानानाम् मते काव्ये शब्दार्थौ शरीरस्थानीयौ स्त, रसादिश्च आत्मस्थानीय अस्ति, गुणा शौर्यादिगुणस्थानीया, दोषा काण-त्वादिदोषस्थानीया, रीतय अवयवसंस्थानविशेषस्थानीया, अलङ्काराश्च कटककुण्डलादिभूषणस्थानीया सन्ति। फलत यत्र दोषा रसापकर्षका सन्ति, तत्र गुणालङ्काररीतय रसोत्कर्षहेतव सन्ति। अप्रत्यक्षरूपेण मम्मटाचार्येण अपि 'ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन' इत्यादिरूपे रस काव्यात्मा मत। प्राचीना कतिपये साहित्यशास्त्रकारा अलङ्कारम एव मुख्यम् काव्य-तत्त्वम् मत्वा तदेव काव्यात्मानम् मतवन्त। वामन 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति रूपे रीतिम् काव्यात्मानम् मतवान्। वक्रोक्तिजीवितकार कुन्तक 'वक्रोक्ति काव्यजीवितम्' इति रूपे वक्रोक्तिम् काव्यात्मानम् अमन्यत। ध्वनिकार आनन्दवर्धन एकत्र 'काव्यस्यात्मा ध्वनि' इत्यादिरूप ध्वनि

अन्यत्र च 'अयं सहृदयश्लाघ्य काव्यात्मा यो व्यवस्थित' इत्यादिरूपं सहृदयश्लाघ्यम् अर्थम् काव्यात्मानम् मनवान्। विभिन्नानि तत्त्वानि काव्यात्मरूपे मन्यमानानाम् परम्परायाम् विश्वनाथ 'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इत्यादिप्राचीनवचनानुसारेण रसम् काव्यात्मानम् स्वीकृतवान्। यत काव्यम् वाक्यम् भवति, यत्र च अचेतनत्वात् चेतनधर्मस्य रसस्य स्थिति असम्भवा, अत 'रसात्मकम' इति पदस्य अभिप्राय 'रसाभिव्यञ्जकम' भवति। अत्र कश्चन सन्देह नास्ति यत् अन्येषाम् काव्यतत्त्वानाम् अपेक्षया रस अधिकतरम् मुख्यम् काव्यतत्त्वम् अस्ति, फलत उक्ते लक्षणे यत् स काव्यात्मरूपे स्वीकृत अस्ति, तत् काव्यस्य स्वरूपाधायकस्य तत्त्वस्य अनुसन्धाने पर्याप्ता प्रगति एव अस्ति। किन्तु यत काव्यस्वरूपम् अतीव व्यापकम् अस्ति, अत इदम् न कथयितुम् शक्यते यत् यत्र रस रसाभिव्यञ्जनम् वा नास्ति तत्र काव्यत्वम् नास्ति। यतो हि काव्यस्य रसातिरिक्तानि अन्यानि विभिन्नानि तत्त्वानि अपि तस्य काव्यत्वम् यथावत् सरक्षन्ति।

इदम् विचार्य यत् 'वाक्य रसात्मक काव्यम्' इत्यनेन काव्यलक्षणेन रसविहीनानि, किन्तु तत्त्वान्तरसहितानि काव्यानि काव्यकोटे बहिर्गच्छन्ति, पण्डितराजेन जगन्नाथेन 'रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्' इतिरूपे काव्यलक्षणम प्रस्तुतम्। यदि इदम् विचार्येत यत् अस्य लक्षणस्य अनुसारेण किम् तत्त्वम् काव्यात्मा अस्ति चेत् इदमेव कथयिष्यते यत् अस्य अनुसारेण रमणीय अर्थ काव्यात्मा अस्ति। अयम् रमणीय अर्थ रसादिरूप स्यात् अन्यरूप वा, यदि तस्य प्रतिपादनम् कुत्र अपि अस्ति चेत् तत्र काव्यत्वम अस्ति। इत्थम् अत्र लक्षणे पर्याप्ता व्यापकता वर्तते। किन्तु यत एकस्य भक्तस्य कृते भक्तिशास्त्रीया सिद्धान्ता अपि रमणीया भवन्ति, अत तत्प्रतिपादिकानाम् अकाव्यभूतानाम् अपि ग्रन्थानाम् काव्यत्वम् आपतति यन्निवारणाय अत्रापि रमणीयताया व्याख्यानस्य आवश्यकता अस्ति। पण्डितराजेन रमणीयताया व्याख्यानम अपि कृतम् अस्ति। एतदतिरिक्तम्, काव्यस्य कृते प्रतिपादकत्वापेक्षया अभिव्यञ्जकत्वम् द्योतकत्वम् वा अधिकतरम् समीचीनम् प्रतिभाति।

४—निष्कर्ष —यथा च इयदवधि दृष्टम्, विभिन्नानि काव्यलक्षणानि काव्यस्वरूपम् याथार्थ्येन समग्ररूपेण च बोधयितुम् विभिन्नानाम् विदुषाम् श्लाघ्यप्रयत्नरूपाणि सन्ति। एतै काव्यस्वरूपस्य पर्याप्त परिचय प्राप्यते। किन्तु यदि एतेषाम् केन अपि पूर्णतया काव्यस्वरूपम् व्याप्तुम् न शक्यते चेत्, अत्र, यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम् एषाम् दोष नास्ति अपि तु इदम् काव्यस्वरूपस्य एव रहस्यपूर्णम् व्यापकत्वरूपम् वैभवम् वर्तते। काव्यम्, यथा च

पूर्वम् उक्तम्[1], तथ्यम् एतादृशे अभिनवे रमणीये च रूपे प्रस्तौति यत् तत् तथ्यम् अभिनवतया सृज्यमानरूपं प्रतीयमानम् सत् हृदयम् आन्दोलयत् तत् भावोन्मेषयुक्तम् चमत्कृतम् वा करोति। कदाचित् तु काव्येन तथ्यम् एतादृशे रूपे प्रस्तूयते यत् तत् स्वेन सह अभिव्यज्यमानाया अनुभूतेः हेतोः हृदये भावोन्मेषम् करोति, कदाचित् च एतादृशे रूपे प्रस्तूयते यत् तत् हृदये भावोन्मेषम् न कुर्वत् अपि तत् विलक्षणतया अभिव्यज्यमानेन स्वेन रूपेण एव चमत्कृतम् करोति। एवम् कदाचित् अनुभूतिसम्बन्धीनि काव्यतत्त्वानि प्रामुख्येन काव्यस्वरूपाधायकानि भवन्ति कदाचित् च अभिव्यक्तिसम्बन्धीनि काव्यतत्त्वानि प्रामुख्येन काव्यस्वरूपाधायकानि भवन्ति। इत्थम् च यतः सर्वाणि एव काव्यतत्त्वानि काव्यस्वरूपाधायकानि सन्ति, अतः कस्यापि एकस्य तत्त्वस्य विषये इदम् कथयितुम् न शक्यते यत् तदेव तत्त्वम् काव्यस्य स्वरूपाधायकम् जीवनाधायकम् वा आत्मभूतम् तत्त्वम् अस्ति, फलतश्च यदि कुत्र अपि तत् तत्त्वम् नास्ति चेत् तत्र काव्यत्वम् अपि न स्थास्यति। अत्र विषये इयती वार्त्ता अवश्यम् अस्ति यत् यस्मिन् काव्ये अनुभूतिपक्षस्य प्राबल्येन हृदयम् आन्दोलितम् कृत्वा तत् भावोन्मेषयुक्तम् रसप्रवणम् वा विधातुम् यावती शक्तिः भवति, तावत् एव तस्य उत्तमत्वम् सहृदयैः स्वीक्रियते।

४२

रसनिष्पत्ति

१—काव्यतत्त्वेषु रसस्य प्रामुख्यम्—शब्दार्थगुणालङ्कारादिषु विभिन्नेषु काव्यतत्त्वेषु रस प्रमुखताम् भजते। रस काव्यस्य आत्मा अर्थात् स्वरूपाधायकम् जीवनाधायकम् वा तत्त्वम् मन्दताम् न वा, किन्तु अत्र कश्चन सन्देह नास्ति यत सरसम् अर्थात् रसानुभवम् कारयत् काव्यम् सहृदयै उत्तमकाव्यरूपे यावत् सम्मान्यते, तावत् अन्यतत्त्वयुक्तम् अपि नीरसम् रसविहीनम् वा काव्यम् न सम्मान्यते। अयम् रस एव अस्ति य काव्यश्रोतारम् अभिनयद्रष्टारम् वा सहृदयम् जनम् काव्यस्य श्रवणे पठने वा अभिनयस्य दर्शने च एतावत् तल्लीनम् करोति यत् स निरन्तरम् तत्र एव रन्तुम् इच्छति। अयम् रस एव अस्ति य स्वोत्कर्षहेतूनाम् अपि गुणानाम् स्थितये आधार भवति अथ च स्वोत्कर्षहेतुभ्य अपि अलङ्कारेभ्य अधिकाम् रमणीताम् वितरति।

२—रसस्य सामान्यपरिचय—अयम् सर्वसहृदयजनसंवेद्य च विषय अस्ति यत् कदाचित् काव्यस्य श्रवणे पठने वा अभिनयस्य दर्शने च हृदयम् व्यक्तिगतेभ्य रागद्वेषसुखदुःखादिभ्य मनोविकारेभ्य मुक्तम् भूत्वा एकम् विलक्षणम् अनिर्वचनीयम् आनन्दम् अनुभवति। अयम् आनन्द एव काव्यशास्त्रे 'रस' अभिधीयते। 'रस्यते इति रस' इतिव्युत्पत्तियोगात् 'रस' शब्दस्य शाब्दिक अर्थ स अस्ति य रस्यते अर्थात् आस्वाद्यते। यतो हि काव्यश्रवणे अभिनयदर्शने च उक्तरूप आनन्द आस्वाद्यते अनुभूयते वा, अत स 'रस' कथ्यते।

काव्यस्य श्रवणेन पठनेन वा अभिनयस्य दर्शनेन च जायमान अयम् रस आनन्द वा सांसारिकात् सामान्यात् आनन्दात् विलक्षण भवति, अत अयम् विलक्षण अलौकिकश्च कथ्यते। यत अयम् स्वसंवेद्य एव भवति, शब्द अपरम् प्रति बोधयितुम् न शक्यते, अत अयम् अनिर्वचनीय कथ्यते, अथ च यत् अस्य अनुभवकाले हृदयस्य व्यक्तिगतरागद्वेषादिमुक्तत्वेन शान्तत्वात् निश्चलत्वात् वा तदवस्थितस्य आत्मन स्वरूपस्य काचित् आभा अपि

अनुभवितुम् आरब्धा भवति, अत अयम् 'ब्रह्मानन्दमहोदर' 'ब्रह्मास्वादसहोदर' वा अपि कथ्यते ।

३—रससामग्रीपरिचय—रसस्वरूपस्य पूर्णत अवबोधाय तस्मात् पूर्वम् रससामग्रीपरिचय आवश्यक अस्ति । संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य अनुसारेण भाव, (स्थायी, सचारी च), विभाव, अनुभावश्चेति रससामग्री अस्ति । इयम् सामग्री लौकिकभावव्यवस्थाया अनुसारिणी अस्ति । लौकिकी भावव्यवस्था च इत्थम् अस्ति यत् तथा समुद्र जलेन परिपूर्ण अस्ति, तथैव मानवहृदयम् वासनारूपतया तत्र स्थितै भाव परिपूर्णम् अस्ति, अथ च यथा निश्चले समुद्रे बाह्यै आघातै तरङ्गा उद्भवन्ति, तथैव मानवहृदये बाह्यै अनुभवै विविधा भावा उद्भवन्ति अभिव्यक्ता वा भवन्ति । भावा हृदयस्य तरङ्गा एव सन्ति । एतेषाम् बाह्यानाम् अनुभवानाम् हृद्गत भाव ईदृश अनादिकालीन नियत स्वाभाविक सम्बन्ध अस्ति यत् एकेन विशिष्टप्रकारकेण अनुभवेन एक विशिष्टप्रकारक भाव हृदये तरङ्गित सन् उद्भवति, यथा—प्रचण्डस्य शत्रो दर्शनेन क्रोध, प्रेयसीदर्शनेन रति, पुत्र दर्शनेन च वात्सल्यम् इत्यादि ।

मानवहृदये उद्भवत्सु असख्येषु भावेषु केचन—प्राय रत्यादिका नव—प्रधाना भावा मन्यन्ते, केचन च अप्रधाना मन्यन्ते ये कदाचित् प्रधानभावानाम् माहात्म्यम् कुर्वन्ति, कदाचित् च तेषाम् एव हेतो उद्भवन्ति । इत्थम् अप्रधानभावा प्रधानभावानाम् सहकारिण सन्ति । प्रत्येकम् भावस्य पक्षद्वयम् भवति—आश्रय विषयश्च । यस्य हृदये भाव उद्भवति, स भावस्य 'आश्रय' कथ्यते, यस्य च अनुभवम् कृत्वा यम् प्रति वा भाव उद्भवति स भावस्य 'विषय' कथ्यते । 'राम रावणम् दृष्ट्वा क्रुद्ध अभवत्' इत्यत्र राम क्रोधस्य आश्रय अस्ति, रावणश्च क्रोधस्य विषय अस्ति । भावस्य विषय भावस्य उद्भवे कारणम् भवति, अत अयम् तस्य 'कारणम्' अपि कथ्यते । एतदतिरिक्तम्, एकम् अन्यत् अपि भावस्य 'कारणम्' उच्यते यत् विषयरूपेण कारणेन पूर्वत उद्भूतम् अभिव्यक्तम् वा भावम् भावोद्दीपकरूपे उद्दीपयति ।

आश्रयस्य हृदये भावस्य अभिव्यक्तौ यथा उक्तरूपम् कारणम् भवति, तथा अभिव्यक्तस्य भावस्य कार्यम् अपि अस्मिन् रूपे भवति यत् अभिव्यक्तभावानुरूपम् आश्रयस्य अङ्गेषु कानिचित् बाह्यानि चिह्नानि उद्भवन्ति अथवा तेन काश्चित् चेष्टा क्रियन्ते । इदम् कार्यम् एव भावसूचकरूपे आश्रयहृदयाभिव्यक्तस्य भावस्य सूचनाम् व्यञ्जनाम् वा करोति ।

इयम् लौकिकी भावव्यवस्था अस्ति । अस्या एव आधारे काव्यसम्बन्धिनी भावव्यवस्था निर्धारिता वर्तते, यतो हि लोकस्य हृदयग्राहिणाम्

तथ्यानाम् एव काव्ये भावुकतामयम् वर्णनम् क्रियते येन लोकवत् काव्यस्य पठनेन श्रवणेन च अपि हृदये भावा उद्‌बुद्धा भवन्ति। संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य अनुसारेण प्रधान भाव 'स्थायी भाव' अस्ति, अप्रधान सहकारी वा भाव 'सचारी भाव', 'व्यभिचारी भाव' वा अस्ति। भावस्य कारणम् 'विभाव' उच्यते, यत्र च विषयरूपम् कारणम् आलम्बनम् उच्यते, उद्दीपकरूपम् कारणम् च 'उद्दीपनम' कथ्यते। भावस्य कार्यम् अर्थात् भावसूचकम् चिह्न-चेष्टादिकम् 'अनुभाव' उच्यते।

४—रसस्य तन्निष्पत्तेश्च स्वरूपम्—काव्यस्य श्रवणेन पठनेन वा अभिनयस्य दर्शनेन च सहृदयै जन अनुभूयमान रस आनन्द वा स्वकीये मौलिकस्वरूपे हृदयस्थित स्थायीभाव भवति, य काव्ये वर्णितानाम् अभिनये च प्रदर्शितानाम् उक्तस्वरूपाणाम् विभावानाम् अनुभावानाम् च, अथ च तत्र अभिव्यक्तानाम् सचारिभावानाम् अनुभवस्य सम्पर्कात् रसरूपे परिणत सन् हृदये अभिव्यक्त भवति। इत्थम् विभावानुभावसचारिभावानाम् उक्त प्रकारात सयोगात् सम्पर्कात् वा हृदयस्थित स्थायी भाव एव रसरूपे परिपक्व परिणत वा सन् अभिव्यक्तीभूय अनुभूयमान भवति। एवम् रसरूपे अभिव्यज्यमाने स्थायिभावे तद्व्यञ्जकेषु विभानुभावसचारिभावेषु च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूप सम्बन्ध अस्ति। यदि एतेषाम् त्रयाणाम्—विभावानुभावसचारिभावानाम्—अपि सयोग प्राप्यते चेत् स्थायीभाव रसरूपे परिणमते, अन्यथा स कवलम् भावरूपे एव तिष्ठति, अथ च पुन रसवत स्वादम् आनन्दम् वा न ददाति। इत्थम् स्थायिभावस्य रसरूपे परिपाकाय उक्तानाम् त्रयाणाम् अपि सयोगस्य अपेक्षा भवति। यथा अनेकेषाम् औषधानाम् सयोगेन रसायनम् प्रस्तुतम् भवति, अथवा अनेकेषाम् स्वादिष्ठानाम् पदार्थानाम् सम्मेलनेन किमपि अत्यन्तम् स्वादिष्ठम् पेयम् प्रस्तुतम् भवति, तथैव विभावानुभावसचारिभावानाम् स्थायिभावेन सह सयोगेन सहृदयस्य श्रोतु, पाठकस्य, दर्शकस्य वा हृदये एकम् अलौकिकम्, विलक्षणम्, आनन्दप्रदम् च रसायनम् पेयम् वा प्रस्तुतम् भवति यत् काव्यशास्त्रे 'रस' अभिधीयते। इदमेव तथ्यम् नाट्यशास्त्रकारेण आचार्येण भरतमुनिना इत्थम् अभिव्यक्तम् यत्—

'विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्ति।'

काव्यप्रकाशकारेण मम्मटाचार्येण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य व्याख्याकर्तु अभिनवगुप्तस्य मतम् अनुसृत्य अस्य व्याख्यानम् कुर्वता कथितम् यत्—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादे स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययो॥

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिण ।
व्यक्त स तैर्विभावाद्यै स्थायी भावो रस स्मृत ॥

(का० प्र० ४।२७ २८)

साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथकविराजेन अपि तथैव अभिनवगुप्तस्य मतम् अनुसृत्य उक्तस्य एव नाट्यशास्त्रवचनस्य व्याख्यानम् कुर्वता कथितम् यत्-

विभावेनानुभावेन व्यक्त सचारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादि स्थायी भाव सचेतसाम्॥

(सा० द० ३।१)

५—साधारणीकरणम्—रसनिष्पत्तौ अर्थात् उक्तप्रकारेण सहृदयस्य हृदये रसाभिव्यक्तौ साधारणीकरणस्य महत् योगदानम् भवति । साधारणीकरणस्य एकम् रूपम् तु काव्यवर्णितेन भावाश्रयेण सह तादात्म्यरूपम् भवति । काव्ये यद्यपि अनेके भावाश्रया भवन्ति, तथापि सहृदय तस्य एव आश्रयस्य भावे योगम् ददाति, तस्य भावम् वा अनुभवति येन सह परम्परागत स्वाभाविकप्रवृत्ते औचित्यात् वा हेतो सहानुभूतिवशात् स स्वकीयम तादात्म्यम् अनुभवति । अत्र भावाश्रय स्वकीयव्यक्तिगतवशिष्ट्यराहित्येन साधारणीकृत भवति, फलतश्च सर्वेषाम् सहृदानाम् तेन सह समानम् तादात्म्यम् भवति येन तेषाम् हृदये भावाश्रयस्य भावम् एव साधारणीकृतम् सत् उद्बुद्धम् भवति ।

साधारणीकरणस्य द्वितीयम् रूपम् इदम् अस्ति यत् भावस्य आलम्बनम् स्वकीयव्यक्तिगतवशिष्ट्यराहित्येन साधारणीकृतम् सत् सहृदयानाम् हृदये उपस्थितम् अनुभूतम् वा भूत्वा तेषाम् सर्वेषाम् एकस्य एव समानस्य भावस्य आलम्बनम् भवति । काव्ये वर्णिता आश्रयविभावादिका अतोऽपि साधारणीकृता सन्ति यत् तै सह कस्य अपि व्यक्तिगत रागद्वेषात्मक सम्बन्ध नास्ति । एतादृशस्य लौकिकसम्बन्धस्य अभावात् काव्यानुभवकाले सहृदयस्य हृदयम् व्यक्तिगतरागद्वेषसुखदु खेभ्य मुक्तम् भवति येन तस्मिन् काले तत्र आश्रयविभावादिकानाम् अनुभवेन उद्बुध्यमाना सर्वे अपि भावा समानरूपेण काव्यानन्दमया रसात्मका वा भवन्ति, तेषु लोकवत् सुखदु खात्मकरूपे भेद न भवति । इदम् एव लोकानुभूतौ काव्यानुभूतौ च अन्तरम् अस्ति ।

६—रसनिष्पत्तिसम्बन्धीनि प्रमुखानि मतानि—नाट्यशास्त्रकारेण आचार्येण भरतमुनिना 'विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्ति', इति रूपे यत् सक्षिप्तया रसनिष्पत्ते स्वरूपम् वर्णितम् तस्य विभिन्नै व्याख्याकार विविधानि व्याख्यानानि कृत्वा रसनिष्पत्तिसम्बन्धे स्वकीयानि विभिन्नानि मतानि प्रकटितानि । एषु मतेषु भट्टलोल्लट, शङ्कुक, भट्टनायक अभिनवगुप्तश्चेति चतुर्णाम् व्याख्याकाराणाम् मतानि प्रमुखानि प्रसिद्धानि

च सन्ति। एतानि मतानि प्रमुखतया नाट्यस्य अभिनयस्य वा दृष्ट्या प्रकटितानि सन्ति। एषाम् कश्चन परिचय काव्यप्रकाशे (चतुर्थे उल्लासे) दत्त वर्तते। एतानि मतानि संक्षेपत निम्नप्रकारेण प्रस्तोतुम् शक्यन्ते—

(अ) **भट्टलोल्लटस्य मतम्**—भट्टलोल्लटस्य अनुसारेण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य अथ अस्ति यत् स्थायिभावस्य विभावेन उत्पाद्योत्पादकभावरूपात्, अनुभावेन गम्यगमकभावरूपात् व्यभिचारिणा च पोष्यपोषकभावरूपात् सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्ति अर्थात् क्रमश उत्पत्ति, प्रतीति अभिव्यक्ति वा, पुष्टिश्च भवति। *अस्य मतस्य अनुसारेण* काव्यवर्णितेषु अभिनयेन च अभिनेयेषु अनुकार्येषु वा रसस्य उक्तप्रकारिका निष्पत्ति भवति। पश्चात् तदनुकारिणि नटे तुल्यरूपतानुसन्धानवशात् आरोप्यमाण सन् स रस सामाजिकानाम् सहृदयानाम् वा चमत्कारहेतु भवति। वस्तुत तेषु—सामाजिकेषु—रसस्य निष्पत्ति न भवति। इदम् मतम् 'उत्पत्तिवाद' इति उच्यते।

(आ) **शङ्कुकस्य मतम्**-शङ्कुकस्य अनुसारेण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य अथ अस्ति यत् स्थायिभावस्य विभावादिभि अनुमाप्यानुमापकभावरूपात् सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्ति अर्थात् अनुमिति भवति। अस्य मतस्य अनुसारेण सम्यङ्मिथ्यसंशयसादृश्यबुद्धयात्मिकाभ्य लोकप्रसिद्धप्रतीतिभ्य विलक्षणया चित्रे 'तुरगोऽयम्' इतिवत् 'रामोऽयम्' इति बुद्धया ग्राह्ये नटे अभिनयेन प्रदर्शित फलत वस्तुत कृत्रिमै, किन्तु कृत्रिमत्वेन अज्ञात विभावादिभि लिङ्गं तत्र वस्तुत असन् अपि रत्यादि स्थायीभाव सामाजिक अनुमीयते। सामाजिकै कृता इयम् अनुमिति स चमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणा भवति, अत तया विषयीक्रियमाण स्थायी भाव 'रस' उच्यते। *यत इयम् चर्वणा सामाजिकानाम् भवति, अत* 'तेषु एव रस अस्ति' इति व्यवहार भवति। इदम् मतम् 'अनुमितिवाद' इति उच्यते।

(इ) **भट्टनायकस्य मतम्**—भट्टनायकस्य अनुसारेण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य अथ अस्ति यत् स्थायिभावस्य विभावादिभि भोज्यभोजक भावरूपात् सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्ति अर्थात् भुक्ति भवति। अस्य मतस्य अनुसारेण काव्ये नाट्ये च अभिधातिरिक्तम् अन्यत् व्यापारद्वयम्—भावकत्वम् भोजकत्वम् च—अपि स्वीक्रियते। अनयो द्वयो व्यापारयो भावकत्वम् साधारणीकरणम् अस्ति। अनेन व्यापारेण स्थायीभाव विभावादयश्च साधारणीक्रियन्ते, येन ते व्यक्तिगतवैशिष्ट्यराहित्येन उपस्थिता भवन्ति। भावकत्वव्यापारेण एवम् साधारणीकृत विभावादिभि भोजकत्वव्यापारसाहित्येन पूर्वत साधारणीकृत एव रत्यादि स्थायी भाव भुज्यते। अस्मिन् रूपे रत्यादे स्थायिभावस्य भोग आस्वाद वा एव रसनिष्पत्ति अस्ति। इदम् मतम् 'भुक्तिवाद' इति उच्यते।

(ई) अभिनवगुप्तस्य मतम्—अभिनवगुप्तस्य अनुसारेण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य अर्थं अस्ति यत स्थायिभावस्य विभावादिभि सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावादीनाम वा परस्परम् सयोगात् मिलनात् वा रसस्य निष्पत्ति अर्थात् अभिव्यक्ति भवति। अस्य मतस्य अनुसारेण लोके प्रमदादिभि भावकारणै, अश्रुपातादिभि भावकार्यै, चिन्तादिभिश्च सहकारिभि रत्यादे स्थायिभावस्य अनुमितिविषये अभ्यासपाटवबलेन झटिति प्रवृत्तिमताम् सामाजिकानाम् हृदये रत्यादि स्थायी भाव वासनारूपतया स्थित अस्ति, स एव काव्ये नाट्ये च उक्तै एव भावकारणादिभि कारणत्वादिव्यपदेशपरित्यागेन विभावनानुभावनसचारणरूपव्यापारवत्तया अलौकिकविभानुभावसचारिपदव्यवहार्यैं सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात व्यक्तिगतवशिष्टयरहिततया साधारण्येन प्रतीते सामाजिकनाम् हृदये शृङ्गारादिरसरूपे अभिव्यक्त भवति। इत्थम् अस्य मतस्य अनुसारेण रसस्य निष्पत्ति अभिव्यक्ति वा सामाजिकानाम् हृदये भवति, यत्र च उक्तप्रकारेण निष्पन्नस्य अभिव्यक्तस्य वा रसस्य अनुभवकाले सामाजिकानाम् हृदयम् व्यक्तिगतेभ्य रागद्वेषादिभ्य विकारेभ्य मुक्तम् भवति, यतो हि ते तत्र व्यक्तिगतवैशिष्ट्यरहित साधारण्येन प्रतीत विभावादिभि अभिव्यक्तम् स्थायिनम् भावम् रसरूपे अनुभवन्ति। अत एव च अस्य रसस्य नियतप्रमातृगतत्वे अपि इमम् प्रति परिमितम् प्रमातृत्वम् अर्थात् अस्य केवलम् केनापि व्यक्तिविशेषेण एव अनुभूयमानत्वम् न भवति, अपि तु इमम् प्रति अपरिमितम् प्रमातृत्वम् अर्थात् अस्य सर्वै अपि सहृदयै समानरूपेण अनुभूयमानत्वम् भवति। चर्व्यमाणता एव अस्य प्राण जीवनाधायकम् तत्त्वम् वा अस्ति। अस्य इदम् जीवनम् च विभावादिस्थितिसमकालीनस्य एव भवति। इदम् मतम् 'अभिव्यक्तिवाद' इत्युच्यते।

काव्यप्रकाशकारेण साहित्यदर्पणकारेण च अभिनवगुप्तस्य एव इदम् मतम् अनुसृत्य पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तस्य नाट्यशास्त्रवचनस्य व्याख्यानम् कृतम् अस्ति। वस्तुत रसनिष्पत्ते सम्बन्धे अभिनवगुप्तस्य एव मतम् अधिकम् ग्राह्यम् प्रतीयते, फलतश्च तत् स्वजन्मकालात एव प्राय सर्वसम्मत्या स्वीकृतम् अपि वर्तते। इदम् एव मतम् अनुसृत्य साहित्यदर्पणकारेण रसस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादनप्रकार सक्षेपत एवम् वर्णित अस्ति यत्—

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मय ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदर ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राण कैश्चित् प्रमातृभि ।
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रस ॥ (सा० द० ३।२-३)

४३

महाकवि· भास·

१—प्राचीनतमनाटककारत्वम—महाकवे कालिदासात् पूर्ववर्तिषु कविषु स्वनामधन्य भास परमम् प्रामुख्यम् भजते। कालिदासेन स्वविरचितस्य मालविकाग्निमित्राख्यनाटकस्य प्रस्तावनायाम् 'प्रथितयशसा भाससौमिल्लकविपुत्रादीना प्रबन्धानतिक्रम्य कथ वर्तमानस्य कवे कालिदासस्य कृतौ बहुमान' इतिरीत्या महाकवे भासस्य ससम्मानम् स्मरणम् कृतम्। अस्या उक्तौ 'प्रथितयशसाम्' इति पदेन ज्ञायते यत् महाकवि भास कालिदासस्य काले 'प्रथितयशा' आसीत् अथ च तदा तस्य कृतीनाम् समाजे समादर आसीत्। अस्याम् उक्तौ नामत निर्दिष्टानाम् भाससौमिल्लकविपुत्राणाम् मध्ये सौमिल्लकविपुत्रयो तु इदानीम् न कापि विशिष्टा चर्चा संस्कृतवाङ्मयस्य इतिहासे श्रूयते, न च तयो कापि कृति द्रष्टुम् समुपलभ्यते, किं तु अपरत यदि अद्य भासकृतिरूपे मन्यमानानि स्वप्नवासवदत्तादीनि त्रयोदश नाटकानि भासप्रणीतानि एव मन्यन्ते चेत् इदम् कथयितुम् शक्यते यत उपलब्धानाम् नाटकीयकृतीनाम् दृष्ट्या महाकवि भास एव सर्वप्रथम नाटककार अस्ति, अथ च तस्य नाटकीय सर्वप्रथमानि प्राचीनतमानि वा उपलब्धानि नाटकानि सन्ति।

यद्यपि, यथा च भरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य, पाणिनिप्रणीताया अष्टाध्याय्या, पतञ्जलिप्रणीतस्य महाभाष्यस्य, वात्स्यायनप्रणीतस्य कामसूत्रस्य अन्येषाम् च विभिन्नानाम् ग्रन्थानाम् विभिन्नै निर्देशै ज्ञायते, भारते नाटकरचनापरम्परा प्राचीनकालात् एव प्रवृत्ता वर्तते, किं तु भासात् पूर्ववर्तिनी कापि नाटकीयकृति न उपलभ्यते। इदानीम् न तु नाट्यशास्त्रचर्चिते सुरविजयलक्ष्मीस्वयम्वरनामधेये नाटके दृश्येते, न च महाभाष्यनिर्दिष्टे कंसवध बलिबन्धनामके नाटके उपलभ्येते नापि च अन्यग्रन्थनिर्दिष्टा कापि भासपूर्ववर्तिनो नाटकीयरचना प्राप्यते। फलत इदम् निर्विवादरूपेण कथनीयम् भवति यत् अद्य तु महाकवि भास एव केवलम्

एतादृश नाटककार अस्ति य न केवलम् कालिदासात् पूर्ववर्ती अस्ति, अपि तु संस्कृतवाङ्मये स्वप्रणीताभि उपलब्धाभि नाटकीयकृतिभि सह विराजमान सर्वप्रथम प्राचीनतम वा नाटककार अस्ति।

२—स्थितिकाल जन्मस्थानम् च—यद्यपि कालिदासकृतेन उक्तेन महाकवे भासस्य स्मरणेन तस्य कालिदासपूर्ववर्तित्वम् स्पष्टत सिद्ध्यति, तथापि तस्य स्थितिकाल इदानीम् अपि निश्चित नास्ति, यतोहि स्वयम् कालिदासस्य स्थितिकाल अनिश्चित वर्तते। इदम् सर्वविदितम् वर्तते यत् कालिदासस्य स्थितिकाल विभि नै विद्वद्भि विभिन्नेषु कालेषु दोलायमान कृत वर्तते, अत तदाधारित भासस्य स्थितिकाल अपि दोलायमान वर्तते। ये विद्वास कालिदासस्य स्थितिकालम् ईसात पूर्वम् प्रथमशताब्द्याम् मन्यन्ते, ते भासम् प्राय ईसात प्राक् तृतीयशताब्द्याम् द्वितीयशताब्द्याम् वा उद्भूतम् मन्यन्ते, किन्तु ये विद्वास कालिदासम् ईसात परम् चतुर्थशताब्द्याम् स्थितम् मन्यन्ते, ते भासस्य स्थितिकालम् ईसात परम् तृतीयशताब्द्याम् चतुर्थशताब्द्याम् वा एव मन्यन्ते।

यथा च पूर्वम् उक्तम्, कालिदासस्य समये भास प्रथितयशा आसीत्, शूद्रकस्य मृच्छकटिकाख्यम् नाटकम् भासस्य चारुदत्ताख्ये नाटके आधारितम् वर्तते, कौटिलीये शास्त्रे (१०।३) भासप्रणीतस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणाख्यस्य नाटकस्य 'नव शराव सलिलस्य पूर्ण सुसंस्कृत दर्भकृतोत्तरीयम्। तत्तस्य मा भून्नरक च गच्छेद् यो भर्तृ पिण्डस्य कृते न युध्येत्।' इत्ययम् श्लोक उद्धृत उपलभ्यते भासस्य भाषायाम् आर्षा अपाणिनीयाश्च प्रयोगा प्राप्यन्ते, तस्य नाटकेषु चित्रितम् वातावरणम् च प्राचीनम् प्रतीयते, इत्यादीनि तथ्यानि सूचयन्ति यत् नाटकरचनाकलायाम् लब्धकीर्ति नाटककार भास प्राचीनकाले, सम्भवत ईसात पूर्वस्मिन् एव कस्मिंश्चित् काले स्वजन्मना भारतभुवम् अलञ्चकार।

महाकवे भासस्य जन्मस्थानम् अपि निश्चितरूपेण निर्देष्टुम् न शक्यते, किन्तु कतिपये विद्वास तम् उज्जयिनीस्थम् मन्यन्ते।

३—रचना—१९०९ ईसवीयवर्षम् यावत् आधुनिकम् संस्कृतजगत् भासस्य नाटकीयकृतीनाम् दर्शनम् कर्तुम् न अपारयत्। तेन तासाम् तदा दर्शनम् कृतम् यदा १९०९ ईसवीये वर्षे महामहोपाध्याय श्रीगणपतिशास्त्री ता त्रावणकोराख्ये प्राप्त्वा प्रकाशितवान्। अनेन स्वनामधन्येन महानुभावेन तत्र प्राप्तानाम् त्रयोदशानाम् नाटकीयकृतीनाम् सम्यक् परीक्षणम् कृत्वा इदम् निर्धारितम् यत् एता कृतय भासप्रणीता सन्ति। एता त्रयोदश नाटकीयकृतय निम्नलिखिता सन्ति—

१ स्वप्नवासवदत्तम्, २ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, ३, प्रतिमानाटकम्, ४ अभिषेकम्, ५, पञ्चरात्रम्, ६ मध्यमव्यायोगम्, ७ दूतघटोत्कचम्, ८ दूतवाक्यम्, ९ कर्णभारम्, १० उरुभङ्गम्, ११ बालचरितम्, १२ अविमारकम्, १३ चारुदत्तम् ।

भासप्रणीतानाम् एषाम् त्रयोदशनाटकानाम् समूह राजशेखरस्य 'भासनाटकचक्रेऽपि छेके क्षिप्ते परीक्षितुम्' इत्युक्तिम् आधारीकृत्य 'भास नाटकचक्रम्' इति नाम्ना व्यवह्रियते। अस्मिन् भासनाटकचक्रे 'स्वप्नवासवदत्तम् प्रामुख्यम् धत्ते । इदम् नाटकम् 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्' च कौशाम्बीनरेशस्य राज्ञ उदयनस्य कथया सम्बद्धे स्त । अनयो नाटकयो अङ्कचतुष्टयात्मके प्रतिज्ञायौगन्धरायणे उदयनस्य मन्त्रिण यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञापूर्तिरूपे सम्पन्न उदयनस्य वासवदत्तया सह प्रणय विवाहश्च सहैव च तस्य प्रद्योतवन्दिगृहात् मोक्ष वर्णित वर्तते षडङ्कात्मके स्वप्नवासवदत्त यौगन्धरायणप्रयासात् सम्पन्न उदयनस्य पद्मावत्या, सह परिणय अपहृतराज्य लाभश्च वर्णित अस्ति ।

'प्रतिमानाटकम्' 'अभिषेकनाटकम्' चेतिनाटकद्वयम् रामायणकथया सम्बद्धे स्त । अनयो सप्ताङ्कात्मके प्रतिमानाटके रामवनवासात् रावणवधम् यावत् षडङ्कात्मके अभिषेकनाटके च किष्किन्धाकाण्डात् युद्धकाण्डम् यावत् पुनश्च रामराज्याभिषेकपर्य तम् रामकथा वर्णिता वर्तते ।

पञ्चरात्रम् मध्यमव्यायोगम्, दूतघटोत्कचम्, दूतवाक्यम्, कर्णभारम्, उरुभङ्गम् चेतिनाटकषटकम् महाभारतकथया सम्बद्धम् अस्ति । एषु नाटकेषु अङ्कत्रयात्मके पञ्चरात्रे इदम् वर्णितम् अस्ति यत् द्रोणेन यज्ञदक्षिणारूपे पाण्डवेभ्य राज्यार्धम् याचित दुर्योधन स्ववचनानुसारेण पञ्चरात्राभ्य तरे पाण्डवानाम् प्राप्तौ सत्याम् तेभ्य राज्यर्धम् ददौ। एकाङ्किनि मध्यम व्यायोगे मध्यम पाण्डव भीम मध्यमनामकम् एकम् ब्राह्मणपुत्रम् घटोत्कचात् रक्षति, इति वर्णितम् अस्ति । एकाङ्किनि एव दूतघटोत्कचे अभिमन्युवधान तरम् श्रीकृष्णेन पाण्डवदूतरूपे प्रेषितस्य घटोत्कचस्य धृतराष्ट्रम् प्रति दूतत्वम् वर्णितम् वर्तते । एकाङ्किनि एव दूतवाक्ये महाभारतयुद्धात् पूर्वम् श्रीकृष्णस्य दुर्योधनम् प्रति पाण्डवदूतत्वम् वर्णितम् अस्ति । एकाङ्किनि एव कर्णभारे कर्णद्वारा इन्द्राय स्वकवचकुण्डलदानम् वर्णितम् वर्तते। एकाङ्किनि एव च उरुभङ्गे भीमद्वारा गदायुद्धे दुर्योधनोरुभङ्ग वर्णित अस्ति। संस्कृतनाटकसाहित्ये इदमेव केवलम् एकम् दु खा तम् नाटकम् अस्ति ।

'बालचरितम्' श्रीमद्भागवतकथया सम्बद्धम् अस्ति । पञ्चाङ्कात्मके अस्मिन् नाटके कृष्णजन्मन कंसवधपर्य तम् कृष्णकथा वर्णिता अस्ति ।

'अविमारकम्', 'चारुदत्तम्' चेति नाटकद्वयम् लोकप्रचलितासु

जनकथासु केवल कल्पनायाम् वा आश्रितम् वर्तते । अनयो षडङ्कात्मके अविमारके एकस्य अविमारकनामकस्य राजकुमारस्य कुन्तिभोजनामकस्य राज्ञ पुत्र्या कुरङ्ग्या सह प्रणयस्य विवाहस्य च आख्यानम् वर्णितम् अस्ति । अङ्कचतुष्टयात्मके चारुदत्ते च चारुदत्तवसन्तसेनयो प्रेमकथा वर्णिता अस्ति । चारुदत्तम् शूद्रकप्रणीतस्य मृच्छकटिकस्य आधारभूतम् अस्ति, इति विद्वद्भि मन्येते ।

४—रचनाविषयक विवाद —आसाम् रचनानाम् विषये अयम् विवाद प्रचलित वर्तते यत् इमा भासप्रणीता सन्ति न वा । यथा च इदानीम् एव पूर्वम् उक्तम्, आसाम् नाटकीयकृतीनाम् प्रकाशयिता महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्री इमा असंदिग्धरूपेण भासप्रणीता मन्यते । अन्येऽपि भारतीयविद्वास प्राय इमा भासप्रणीता एव मन्यन्ते । किन्तु केचन विदेशीया विद्वास अस्मिन् विषये वमत्यम् उपस्थापयन्ति । एषु एकेषाम् मतम् अस्ति यत् यतो हि राजशेखरेण भासप्रणीतानाम् कृतीनाम् विषये कथितम् अस्ति यत्—

'भासनाटकचक्रेऽपिच्छेकै क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावक ॥'

अत अयम् निष्कर्ष प्राप्यते यत् भासस्य नाटकीयकृतिषु केवलम् एकम् 'स्वप्नवासवदत्तम्' एव अवशिष्टम् अस्ति, अन्या कृतयस्तु अग्निदग्धा भूत्वा अवशिष्टा न वर्तन्ते । इत्थम् उपलब्धासु उक्तासु कृतिषु केवलम् 'स्वप्नवासवदत्तम्' एव भासप्रणीतम् अस्ति । अन्येषाम् मतम् अस्ति यत् नाट्यदर्पणकार रामचन्द्र स्वकीये ग्रन्थे एकम् श्लोकम् स्वप्नवासवदत्तश्लोकरूप उद्धृतवान्, स श्लोक उपलब्धे स्वप्नवासवदत्ते न उपलभ्यते, अत इदम् कथनीयत्वेन आपतति यत् उपलब्धम् स्वप्नवासवदत्तम् अपि भासप्रणीतम् नास्ति, अन्यानि च भासप्रणीतानि नाटकानि अग्निना दग्धानि एव, इत्थम् इदानीम् भासप्रणीतम् न किमपि अवशिष्यते ।

विदेशीयानाम् विदुषाम् उक्तम् मतम् समीचीनम् न प्रतिभाति । तेषाम् तु इयम् स्वाभाविकी प्रवृत्ति एव अस्ति यत् ते सर्वम् भारतीयम् वस्तु संदिग्धतया पश्यन्ति अथवा तस्य विषये सन्देहम् प्रस्तुवन्ति येन तत् प्रति भारतीयानाम् निष्ठा न अवशिष्येत । भासप्रणीतस्य स्वप्नवासदत्तस्य अक्षुण्णाम् सत्ताम् राजशेखर अपि स्वीकरोति । नाट्यदर्पणकारोद्धृतस्य स्वप्नवासवदत्तश्लोकस्य उपलब्धे स्वप्नवासवदत्ते अभाव प्रतिलिपिकारदोषेण अपि सभाव्यते । इत्थम् उपलब्धस्य स्वप्नवासवदत्तस्य भासप्रणीतत्वविषये सु कश्चन सदेहावर एव नास्ति । पुन यतो हि स्वप्नवासवदत्ते अनन्तरम् निर्देक्ष्यमाणा या विशेषता उपलभ्यन्ते ता अन्यासु अपि अवशिष्टासु

उक्तासु द्वादश सुनाटकीयकृतिषु प्राप्यन्ते, अत आसाम् समानानाम् विशेषतानाम् आधारे इदम् निश्चितरूपेण कथयितुम् शक्यते यत् एता सर्वा त्रयोदशापि नाटकीयकृतय भासप्रणीता सन्ति। यदवधि राजशेखरस्य उक्ताया उक्ते सम्बन्ध अस्ति, इदम् कथयितुम् शक्यते यत् यद्यपि राजशेखरेण केवलम् निषेधात्मकरूपेण इदम् एव उक्तम् यत् पावक स्वप्नवासवदत्तस्य दाहक न अभूत, तेन विज्ञानात्मकरूपेण इदम् न उक्तम् यत अन्या भासस्य कृतय अग्निना दग्धा एव, पुनरपि यदि इदम् मन्यते यत अस्या उक्ते तात्पर्यम् इदमेव अस्ति यत अन्या कृतय दग्धा एव, तथापि इदम् एव मन्तुम् उचितम् प्रतिभाति यत् भासस्य सर्वासाम् कृतीनाम् प्रत्येकम् अनेका एकाधिका वा प्रतिलिपय आसन् यासु सर्वासाम् कृतीनाम् एकैका प्रतिलिपि केवलम् परीक्षणार्थम् अग्नौ प्रक्षिप्ता सर्वासाम् कथमपि ए सभाव्यते यत भासकृतीनाम् मूला लिपय एव समूलनाशाय अग्नौ प्रक्षिप्ता स्यु । अग्निपरीक्षका एतावद्बुद्धिमन्तस्तु सभाव्यन्ते एव यत ते, इदम् जानीयु यत अग्नौ प्रक्षिप्तस्य वस्तुन दाह एव प्राय निश्चित अस्ति दाहाभावस्तु अपवादस्वरूपम् एव अस्ति, अत मूला लिपय समूलम न नश्येयु, इति हेतो तासाम प्रतिलिपय एव केवलम् परीक्षणार्थम् अग्नौ प्रक्षेपणीया । अस्तु ! एवम् राजशेखरोक्त्या इदम् कथमपि न सिध्यति यत स्वप्नवासवदत्तम् विहाय भासस्य अन्यासाम सर्वासाम् कृतीनाम मूला लिपय अग्नौ प्रक्षिप्ता सत्य दग्धा जाता ।

५—रचनानाम् अनन्यसाधारण्य समाना विशेषता —भासप्रणीतरूपे प्रसिद्धानाम् उक्तानाम् त्रयोदशानाम् नाटकीयकृतीनाम कतिचन एतादृश्य विशेषता सन्ति या अनन्यासाधारण्य सत्य समानरूपेण एतासु सर्वासु कृतिषु उपलभ्यन्ते । ता विशेषता इमा सन्ति—

(१) सर्वासाम् कृतीनाम् आरम्भ 'नान्द्यन्ते तत प्रविशति सूत्रधार' इतिरूपेण निर्देशेन सह भवति ।

(२) सर्वासु प्रारम्भिकभूमिकायै 'प्रस्तावना'शब्दस्य स्थान स्थापना' शब्दस्य प्रयोग कृत वर्तते ।

(३) एतासु सर्वासु कृतिषु कुत्र अपि नाटकस्य नाटककारस्य वा नाम निर्देश न प्राप्यते ।

(४) सर्वासाम् कृतीनाम् भरतवाक्यम् प्राय समानम् एव वर्तते ।

(५) सर्वासाम भाषायाम् आर्षा अपाणिनीयाश्च प्रयोगा उपलभ्यन्ते ।

(६) सर्वासाम् भाषा सरला प्राञ्जला च अस्ति, शैली अपि सरला वर्तते ।

(७) सर्वासाम कृतीनाम् प्राकृतम समानम् वर्तते ।

(८) बह्वीपु कृतिपु मुद्रालकारेण पात्राणाम नामनिर्देश प्राप्यते ।

इत्यादय विशेषता सर्वासाम् कृतीनाम एककर्तृकत्वम् सूचयन्ति । यतो हि अनेकै प्रमाण स्वप्नवासवदत्तस्य भासकर्तृकत्वम् सिद्धयति, अत तत्समानविशेषतावत्य उक्ता सर्वा अपि कृतय भासप्रणीता सिद्धयन्ति । बाणेन 'सूत्रधारकृतारम्भै' इत्यादिरूपेण भासकृतीनाम् उक्तासु विशेषतासु कतिचन विशेषता निर्दिष्टा अतोऽपि आसाम् भासप्रणीतत्वम पुष्टम् भवति ।

६—भासस्य नाट्यकला—महाकवे भासस्य नाट्यकला निर्विवाद-रूपेण उच्चस्तरीया वर्तते । भासस्य नाटकानाम् दर्शनेन इदम् स्पष्टत ज्ञातम् भवति यत् स मूलत एक सफल नाटककार अस्ति । तस्य कवित्वम तस्य नाटककारत्वस्य कुत्र अपि बाधकम् न सत सवत्र तदङ्गरूपेण तत्साधकम् वर्तते । सरलायाम् भाषायाम् सरलायाम् शैल्याम च लिखितानि भासस्य उचिताकाराणि नाटकानि अभिनेयदृष्ट्या अतीव सफलानि नाटकानि सन्ति । सख्यायाम बहुपु एपु नाटकेपु वस्तुत वैविध्यम् तु स्वभावत वर्तते एव सहैव *नाटककारस्य अभिनवानाम कल्पनानाम् समावेशेन तत्र रोचकता* अपि वर्तते । वस्तुन सङ्घटनम अपि किञ्चिदपवादेन सह प्राय समीचीनम् एव, वर्तते । पात्राणाम् चरित्रचित्रणम् अपि सफलतया कृतम् । सम्वादा प्राय सरला स्वाभाविकाश्च सन्त अतीव मनोरमा सन्ति । वातावरण-चित्रकौशलम् अपि एपु नाटकेपु स्पष्टतया अनुभूयते । रसानाम् भावानाम् च सरला रमणीया च अभिव्यक्ति एपु नाटकेप रमणीयत्वम् आदधाति । अत्र प्राय सर्वेपु रसेपु अभिव्यक्तेपु सत्सु अपि वीरशृङ्गारयो प्राधान्यम् वर्तते । घटनानाम नाटकीयता अत्र प्राय सवत्र एव दृश्यते । प्रकृतिचित्रण-कौशलम् अपि अत्र परिलक्ष्यते । अलकाराणाम् लोकोक्तीनाम् च प्रयोग सफलतया कृत वर्तते । तात्पयम् इदम् वर्तते यत् सफलासु नाटकीयकृतिपु यत् अपेक्षितम् वर्तते तत् प्राय सवम् अपि एपु नाटकेपु न्यूनाधिकरूपेण वर्तते ।

महाकवे भासस्य नाटकानाम् सक्षिप्तरूपेण अपि निर्दिष्टा उक्ता विशेषता इदम् बोधयितुम् पर्याप्ता सन्ति यत् स एक सफल नाटककार अस्ति । तस्य सफलनाटककारत्वात् एव तत्परवर्ती महाकवि कालिदास तस्य पूर्वोक्तरूपेण ससम्मानम् स्मरणम् कृतवान्, अन्येऽपि च परवर्तिन कवय लेखकाश्च तस्य वैशिष्ट्यम् गीतवन्त । स स्वकीयै सफलै नाटक इदानीम् अपि जीवति, यथा च आचार्यदण्डिना अपि कथितम्—

'सुविभक्तमुखाद्यङ्गै व्यक्तलक्षणवृत्तिभि ।
परेतोऽपि स्थितो भास शरीरैरिव नाटकै ॥'

४४

महाकवि कालिदासः

१—स्थितिकाल जन्मस्थानम् च—रघुवंशमेघदूतादीनाम् महाकाव्यानाम् खण्डकाव्यानाम् च अभिज्ञानशाकुन्तलादीनाम् नाटकानाम् च रचनया स्वकीर्तिम् दिग् तव्यापिनीम् कुर्वन् महाकवि कालिदास संस्कृतसाहित्याकाशे एकम् अतीव उत्कृष्टतया प्रकाशमानम समुज्ज्वलम् नक्षत्रम् इव विराजते। अयम् महाकवि कदा कुत्र च समुद्भूत, इतिविषय संस्कृतसाहित्येतिहासस्य एक अतीव विवादग्रस्त विषय अस्ति। कालिदासस्य स्थितिकालस्य निर्धारणे अस्मात् कारणात् महती कठिनता वर्तते यत् एकतस्तु तेन महानुभावेन स्वविषये क अपि संकेत एव न कृत अस्ति, अपरतश्च तस्य विषये अनेका परस्परभिन्ना जनश्रुतय प्रचलिता या इमम् विषयम् अधिकतरम् जटिलम् कुर्वन्ति। एतदतिरिक्तम्, इदम् अपि कारणम् विद्यते यत् कालिदासनामधारिण अनेके कवय अभूवन् येषाम् च वृत्तानि परस्परम् संकीर्णानि जातानि येन कालनिर्धारणे अधिकम् काठिन्यम् जातम्। कालिदासस्य स्थितिकालसम्बन्धीनि यानि विभिन्नानि मतानि विद्यन्ते तेषु मतद्वयम् एव प्रामुख्यम् भजते। तयो एकम् गुप्तकालीनम् मतम् अस्ति यदनुसारेण गुप्तवंशस्य कस्यचन राज्ञ—मुख्यत द्वितीयस्य चन्द्रगुप्तस्य—काले कालिदास प्रादुरभवत्, अपरम् च मतम् ईसात पूर्वम् प्रथमशताब्दयाम् परम्परायाम् प्रसिद्धस्य उज्जयिनीनरेशस्य विक्रमादित्यस्य काले तस्य स्थितिम् मन्यते। अनयो मतयो कतरत् तथ्यानुसारि, इति तु इदानीम् निश्चितरूपेण कथयितुम् न शक्यते।

एवमेव कालिदासस्य जन्मभूमिविषयक विवाद अस्ति। केचन विद्वास तस्य जन्मस्थानम् कश्मीरे, केचन उज्जयिन्याम्, केचन च अन्यत्र मन्यन्ते, किन्तु इदम् निश्चयरूपेण कथयितुम् न शक्यते यत् वस्तुत स कुत्र अजनि।

अस्तु! कदापि कुत्रापि च एतस्य महाकवे आविर्भाव जात स्यात्, इदानीम् तु तस्य महत्त्वम् सार्वकालिकम् सार्वदेशिकम् च वर्तते।

२—रचना—एतेन महाकविना रघुवंशम् कुमारसंभवम् च इति द्वे महाकाव्ये, मेघदूतम्, ऋतुसंहारम् च इति द्वे गीतिकाव्यरूपे खण्डकाव्ये, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् च इति त्रीणि नाटकानि च इत्येतत् बहुमूल्यम् वाङ्मयम् संस्कृतसाहित्याय दत्तम्। एतदतिरिक्तम्, श्रुतबोधादय अन्या अपि काश्चन रचना कालिदासलेखनी-प्रसूता मन्यन्ते, किन्तु यत तासाम् कालिदासप्रणीतत्वम् असंदिग्धम् निश्चितम् वा नास्ति, अत विद्वद्भि तासाम् प्रामाणिकता न स्वीक्रियते।

उक्तासु सप्तसु कृतिषु 'ऋतुसंहारम्' कालिदासस्य प्रारम्भिकी रचना प्रतीयते। अस्मिन्, यथा च अस्य नाम्ना एव प्रकटम् अस्ति, षण्णाम् ऋतूनाम् वर्णनम् कृतम् वर्तते। अस्मिन् कलात्मिकाया प्रौढ अभावात्, मल्लिनाथेन अस्य टीकाया अकृतत्वात्, आलंकारिकैश्च स्वग्रन्थेषु अस्य उद्धरणानाम् अदत्तत्वात् कतिपये विद्वांस इदम् रघुवंशकारस्य महाकवे कालिदासस्य रचनाम् न मन्यन्ते। किंतु एते हेतव एतादृशा न सन्ति येषाम् आधारे इदम् कालिदासस्य प्रारम्भिककृतिरूपे अपि न मन्तुम् शक्येत्।

कलात्मकविकासस्य दृष्ट्या 'मालविकाग्निमित्रम्' कालिदासस्य द्वितीया रचना प्रतीयते, तस्य नाटकीयकृतिषु च एवम् इदम् प्रारम्भिकी प्रथमा वा रचना अस्ति। अस्मिन्, यथा च अस्य नाम्ना एव सूच्यते, शुङ्गवंशीयस्य पुष्यमित्रपुत्रस्य अग्निमित्रस्य मालविकायाश्च प्रणयगाथा अस्ति। अस्य नाटकस्य अपि कालिदासप्रणीतत्वम् कैश्चित् विद्वद्भि न मन्यते।[1]

'ऋतुसंहारम्' 'माविकाग्निमित्रम्' च विहाय अवशिष्टा पञ्च कृतय सर्वसम्मत्या कालिदासप्रणीता मन्यन्ते। किंतु पुनरपि इयत् अवश्यम् अस्ति यत् कतिपया विद्वांस कुमारसंभवस्य उपलब्धेषु एकोनविंशतिसर्गेषु केवलम् अष्टौ प्रारम्भिकसर्गान् एव कालिदासप्रणीतान् मन्यन्ते। एतासु पञ्चसु कृतिषु 'मेघदूतम्, 'कुमार-संभवम 'विक्रमोर्वशीयम्' च इमा तिस्र कृतय ऋतुसंहारमालविकाग्निमित्रयो पश्चात् अभिज्ञानशाकुन्तलरघुवंशयोश्च पूर्वम् प्रणीता प्रतीयन्ते। एतासु तिसृषु कृतिषु अपि यत्र कवे तरुणावस्था तरङ्गायमाणा वर्तते, तत्र कलात्मक विकास अपि पूर्णतया प्रौढ न सन् नवयौवनस्य एव अवस्थायाम् वर्तते। एतासु मेघदूते एकेन विरहिणा यक्षेण स्वप्रियतमाया समीपे मेघस्य संदेशवाहकदूतस्य रूपे प्रेषणस्य कवित्वपूर्णम् वर्णनम् अस्ति। कुमारसंभवे गौरीशंकरयो पुत्रस्य कुमारस्य स्वामिकार्तिकेयस्य वा संभवस्य जन्मन वा गाथा अस्ति। विक्रमोर्वशीये पुरूरवस उर्वश्याश्च प्रणयगाथा वर्णिता अस्ति।

१—द्रष्टव्य—'नानाप्रबन्ध' इति शीर्षक ग्रन्थ। (रामकृष्ण मुखोपाध्याय)।

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' 'रघुवंशम्' च कलात्मिकाया प्रौढे भावाभिव्यक्तेश्च संयमस्य दृष्ट्या कालिदासस्य अन्तिमे रचने प्रतीयेते। अनयो अपि 'रघुवंशम' पश्चाद् वर्तिनी रचना प्रतीयते। अस्मिन् युगचेतनया सह कवे जीवनदर्शनम पूर्णत स्फुटितम जातम् अस्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले पुरुवंशीयस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्च प्रणयगाथा अस्ति। रघुवंशे, यथा च अस्य नाम्ना एव स्पष्टम अस्ति, इक्ष्वाकुवंशीयस्य रघो वंशस्य वर्णनम अस्ति।

३—उत्कृष्टस्य कवित्वस्य प्रकाशिका प्रसिद्धा ग्रन्थत्रयी—कालिदास प्रणीतेषु उक्तेषु सप्तसु ग्रन्थेषु मेघदूतम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम रघुवंशम च इति प्रसिद्धा ग्रन्थत्रयी कवे उत्कृष्टस्य कवित्वस्य प्रकाशिका सती संस्कृत-साहित्यस्य रत्नत्रयी वर्तते। अनया ग्रन्थत्रय्या महाकवे कीर्तिसौरभम् न केवलम् भारते, अपि, तु सम्पूर्णे अपि विश्वे प्रसारितम्। अत अस्या विशेषतानाम् कश्चन परिचय सक्षेपत निम्नरूपेण कर्तुम् उचित प्रतीयते—

(अ) मेघदूतम्—उक्ते ग्रन्थत्रये 'मेघे माघे गत वय' इत्यादिरूपे प्रशसितम् 'मेघदूतम्' महाकवे कालिदासस्य प्रबन्धात्मकम गीतिकाव्यम गीतिकाव्यरूपम खण्डकाव्यम् वा अस्ति। सम्स्कृतगीतिकाव्येषु मेघदूतस्य स्थानम् अग्रगण्यम् अस्ति। अस्मिन् कालिदासस्य उत्कृष्टकवित्वप्रयुक्ता तदन्यकाव्य-साधारणा विशिष्टा गुणा तु सन्ति एव, सहैव अस्य काव्यस्य वियोग शृगारपरकत्वात् अत्र भावानाम् सूक्ष्मत्वम्, सरसत्वम्, गाम्भीर्यम् च आधिक्येन वर्तते। एतदतिरिक्तम, एतस्य पद्यानाम रमणीयता, स्वतसौष्ठवम्, माधुर्यम्, संगीतात्मकता च इत्येतत् सर्वम दर्शनीयम अनुभाव्यम् वा अस्ति। एतत् सकलम् अपि काव्यम् 'मन्दाक्रान्ता' नामके छन्दसि बद्धम् वर्तते, यस्य मन्द-मन्थरा गति वियोगशृगारस्य करुणकोमलान् भावान् स्वत एक व्यञ्जयन्ती पाठकानाम हृदयम् अतिशयितरूपेण विमोहयति।

(आ) अभिज्ञानशाकुन्तलम्—'अभिज्ञानशाकुन्तलम्, तु नाटकरत्नम् एव विद्यते। अस्य रमणीयता अपूर्वा एव अस्ति। अस्य इमाम अपूर्वाम् रमणीयताम् अनुभूय एव केनापि अज्ञातनाम्ना सहृदयेन समालोचकेन मुक्तकण्ठतया घोषितम् यत्—

'काव्येषु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुन्तला।

वस्तुत रमणीयत्वम अत्र पदे-पदे सहृदयै अनुभूयते अस्य प्रणेता महाकविना अस्य नायिकाया शकुन्तलाया विषये अत्र यत् इदम् उक्तम् यत्—

'सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य
मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । (अ० आ० १।१९)

तत् स्वयम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इत्याख्यस्य एतादृशस्य अस्य नाटकस्य विषये अपि समुचितरूपेण यथातथरूपेण वा घटितम् भवति यत्र उक्तरूपा मनोज्ञा रमणीया वा शकुन्तला सृष्टा वर्तते । यतः इदम् नाटकम् अपि स्वकीयकथावस्तो रसाभिव्यञ्जनस्य च हेतोः स्वरूपेण एव रम्यम् मधुरम् च वर्तते, अतः शकुन्तलायाः वल्कलवत् सर्वम् अपि भाषाशैलीसंवादालंकारविन्यासादिकम् अस्य मण्डनम् एव जातम् । वस्तुतस्तु इदम् सर्वम् अपि केवलम् वल्कलवत् न सत् बहुमूल्यपरिधानवत् स्वतःस्पतः रम्यम् फलतश्च वास्तविकम् मण्डनम् एव अस्ति ।

अत्र नाटके जीवनस्य 'सत्यम् शिवम् सुन्दरम्' च पूर्णतया स्फुटितम् वर्तते । भारतीयसंस्कृतेः सुन्दरम् चित्रम् अत्र रमणीयरूपे प्रस्तुतम् वर्तते । प्रायः सार्वकालिकम् भारतीयम् जीवनम् अत्र स्वकीये सम्पूर्णे अपि रूपे चित्रितम् अस्ति । वस्तुपात्रकथतापकथनादीनाम् सर्वेषाम् अपि नाटकीयानाम् तत्त्वानाम् दृष्ट्या इदम् नाटकम् एकम् पूर्णतया सफलम् नाटकम् वर्तते । रसानुभूतिस्तु अस्मिन् नाटके पदे पदे सहृदयान् सामाजिकान् आनन्दविह्वलान् करोति । अत्र अन्तः प्रकृतेः बाह्यप्रकृतेश्च इतिप्रकृतिद्वयस्य अपि चित्रणम् स्वकीये यथार्थरूपे समुपलभ्यते । सौन्दर्यवर्णनम् प्रेमाभिव्यञ्जनम् च अस्य नाटकस्य जीवनतत्त्वम् एव अस्ति । तत्कालीनम् धार्मिकम्, सामाजिकम्, राजनैतिकम् च जीवनम् अत्र सुचित्रितम् अस्ति । संक्षेपतः इदम् एव कथयितुम् शक्यते यत् यत्किञ्चिदपि नाटकीयम् रमणीयत्वम् भवति, तत् सर्वम् अपि अस्मिन् नाटके स्वकीये समन्वितरूपे विराजते ।

(इ) रघुवंशम् —रघुवंशसम्बन्धि प्रख्यातम् कथावस्तु गृहीत्वा महाकविना कालिदासेन 'रघुवंश' रूपे एकोनविंशतिसर्गात्मकम् एकम् उदात्तम् सरसम् च महाकाव्यम् प्रस्तुतम् कृतम् अस्ति । कथावस्तुनः महनीयता, सहैव तस्य सुव्यवस्थितम् संघटनम् मार्मिकस्थलानाम् सरसम् वर्णनम्, विविधानाम् मनोभावानाम् सरसा प्रभावोत्पादिका च अभिव्यक्तिः, पात्राणाम् स्पष्टम् स्वाभाविकम् च चरित्रचित्रणम्, तेषाम् च परस्परम् मनोहरा नाटकीयाश्च संवादाः, प्राकृतिकदृश्यानाम् स्वाभाविकम् रोचकम् च संश्लिष्टवर्णनम्, अलंकाराणाम् मौलिकः उपयुक्तश्च स्वाभाविकः प्रयोगः, छन्दसाम् सौन्दर्यम्, शैल्याः सारल्यम्, प्राञ्जलायाः परिमार्जितायाश्च भाषायाः मधुरः प्रवाहः, सर्वोपरि च भारतस्य सांस्कृतिकचित्रेण सह भारतीयसंस्कृतेः आदर्शानाम् प्रदर्शनम्, कवेश्च अन्तिमरूपेण सिद्धान्तितम् जीवनदर्शनम्, इत्येतस्य सर्वस्य समन्वयात् हेतोः 'रघुवंशम्' काव्यरसिकानाम्

कण्ठहार भूत्वा स्वस्रष्टु कीर्तिपताकाम् विश्वे सविलासम् प्रसारयत् वर्तते ।

यथा च उक्तरूपे प्रस्तुतेन कालिदासप्रणीतानाम् ग्रन्थानाम् तेषु च प्रसिद्धाया ग्रन्थत्रय्या विशेषतानाम् संक्षिप्तेन परिचयेन स्पष्टम् अस्ति, अथ च यथा पुरस्तात् द्रक्ष्यते,[1] कालिदासस्य कवित्वम् अनया दृष्ट्या अतीव व्यापकम् अस्ति यत् तेन काव्यस्य संस्कृतसाहित्यशास्त्रसम्मतम् मुख्यम् रूपद्वयम्--श्रव्यकाव्यम् दृश्यकाव्यम् च--अपि स्वलेखन्या अतीव उत्कृष्टतया अलङ्कृतम्, सहैव तत् अनयो उभयो रूपयो कवित्वस्य काव्यस्य वा पक्षद्वयस्य--अनुभूतिपक्षस्य अभिव्यक्तिपक्षस्य च--अपि परस्परम् यथोचितसमन्वयस्य समानरूपेण प्राबल्यस्य च दृष्ट्या अतीव उत्कृष्टम् अस्ति । फलत य यथार्थत एव 'महाकवि' इतिविरुदस्य अधिकारी अस्ति । वस्तुत महाकवि कालिदास व्यापिकाम् बहुमुखीम् च प्रतिभाम् दधत् रससिद्ध कवीश्वर वर्तते । अयम् प्रेम्ण सौन्दर्यस्य च महान् कवि, अथ च भारतीयसंस्कृति-गौरवस्य महान् गायक अस्ति । एतेन महाकविना भारतभूमि संस्कृत साहित्यम् च इति उभे अपि समलङ्कृते गौरवान्विते च कृते । अयम् कवीनाम् शिरोमणि वर्तते, फलत अस्य विषये कस्य अपि सहृदयस्य समालोचकस्य इयम् उक्ति समुचिता एव प्रतिभाति यत्—

पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदास ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

१—'कालिदासस्य कवित्वम्' इति शीर्षक निबन्ध ।

४५

कालिदासस्य जीवनदर्शनम्

१—प्रास्ताविकम्—यदा महाकवे कालिदासस्य कृतीनाम् तस्य जीवनदर्शनस्य परिचयप्राप्ते उद्देश्येन अध्ययनम् क्रियते चेत् तदा तासाम् अध्ययनेन इदम् स्पष्टम् भवति यत् तस्य जीवनदर्शनम् अतीव स्वस्थम् व्यापकम् च अस्ति। स जीवनस्य प्राय प्रत्येकम् क्षेत्र उदारम् व्यापकम् च दृष्टिकोणम् धत्ते। स भारतीयाया प्राचीनाया परम्पराया परमानुयायी वर्तते। स श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपादितम् भारतस्य सनातनम् धर्मम् प्रति पूर्णतया निष्ठावान् अस्ति। भारतीयसंस्कृते यत् गौरवम् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणात्मके वाङ्मये गीयते, तस्य एव एकम् काव्यमयम् रूपम् प्रदातुम् प्रयत्न कालिदासेन कृत अस्ति। वस्तुत स भारतीयसंस्कृते अमर गायक अस्ति, अथ च तस्या केनचित् अङ्गविशेषेण—वैष्णवशैवधर्मादिना—पक्षपातम् न दधत् तस्या समग्रम् रूपम् प्रति समानाम् निष्ठाम् धत्ते। एतदेव कारणम् यत् तस्य कृतिषु वैष्णवधर्मस्य शैवधर्मस्य च समन्वय द्योतते। स विष्णुम् शिवम् च उभौ अपि प्रति समानरूपेण स्वीयाम् भक्तिम् प्रदर्शितवान् अस्ति। तस्य जीवनदर्शनस्य प्रमुखा सिद्धान्ता विशेषता वा निम्ना सन्ति—

२—मानवतावाद—महाकवे कालिदासस्य जीवनदर्शनस्य प्रमुखा विशेषता तस्य मानवतावाद अस्ति। स स्वकृतिषु मानवताय सर्वोच्चम् स्थानम् दत्तवान् अस्ति, अथ च ताम् प्रति स्वकीयाम् अविचलाम् आस्थाम् प्रकटितवान् अस्ति। तस्य मानवतावाद इयान् व्यापक अस्ति यत् तस्य परिधौ देव, यक्ष, देवतात्मा हिमालयश्च इत्यादीनि दिव्यचरित्राणि अपि समाविशन्ति, फलतश्च तानि मानव इव व्यवहारम् कुर्वन्ति। कालिदासस्य अनुसारेण मानवे देवे च इयत् एव अन्तरम् अस्ति यत् पुण्यकर्मा मानव देव भवति, अथ च क्षीणपुण्य देव मानव भवति। अत तस्य मानव देवानाम् दास न सन् तेषाम् साहाय्यम् कुर्वन् तेषाम् समकक्षताम् प्राप्नोति। मानवस्य इमाम् उच्चताम् प्रदर्श्य कालिदास मानवस्य गौरवम् प्रति स्वाम् आस्थाम् प्रकटितवान् अस्ति।

(अ) मनस्विता—मानवेन मनस्विना सता स्वावलम्बिना भाव्यम् (स्ववीर्यगुप्ता हि मनो प्रसूति —रघु० २।४), तेन स्वस्मिन् पूर्णेन च भाव्यम्, यतो हि रिक्तता लघुतापरिचायिका अस्ति (रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय—मे० २०)। सकटे आपतिते सति उत्कृष्ट जन एव याचितव्य, कामम् तस्मिन् याचना निष्फला स्यात्, किन्तु सफलताया आशायाम् सत्याम् अपि निकृष्टात् जनात् याचनाम् स उचिताम् न मन्यते—'याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा' (मे० ६)।

(आ) उत्तरदायित्वम्—कालिदासस्य मान्यता अस्ति यत् जीवने स्वस्मिन् निहितस्य भारस्य उत्तरदायित्वस्य वा निर्वाह प्राणपणेन अपि कर्त्तव्यम्—स्थातु नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्य स्वयमक्षतेन (रघु० २।५६)।

(इ) यशोधनत्वम्—भौतिकजीवनस्य उत्सर्गस्य मूल्येन अपि यशोरक्षा कालिदासस्य आदश अस्ति (अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यशोधनाना हि यशो गरीय —रघु० १४।३५)। यशोविषयक तस्व आदश 'यशस्तु रक्ष्य परतो यशोधनै' (रघु० ३।६२) इत्येतस्मिन् तस्य सूत्ररूपे वाक्ये निहित अस्ति।

(ई) महत्त्वाकाङ्क्षा—मानवस्य आकाङ्क्षाभि उच्चाभि भाव्यम्। कालिदासस्य अनुसारेण महत्त्वाकाङ्क्षा महापुरुषाणाम् लक्षणम् अस्ति—'उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना (अ० शा० ७।१२)। सहैव तस्य मतम् अस्ति यत् जीवने उच्चता गुणै एव प्राप्तुम् शक्यते (पद हि सवत्र गुणैर्निधीयते-रघु० ३।६२)।

(उ) लोकसामञ्जस्यम्—कालिदासस्य जीवनदर्शनमु ,अस्ति यत् सम्पूर्ण लोक समानरुचि भवितुम् न शक्नोति। स स्वभावत भिन्नरुचि एव स्थास्यति—'भिन्नरुचिर्हि लोक' (रघु० ६।३०)। फलत इदम् तथ्यम् तत्त्वत ज्ञात्वा मानवेन शान्तेन सतुष्टेन च सता लोकेन सह यथा स्थिति सामञ्जस्यम् स्थापनीयम्, लोके अन्यजनानाम् व्यवहारेण उद्विग्नेन न भाव्यम्।

५—सामाजिक राजनैतिकश्च आदश—सामाजिकव्यवस्थाया दृष्ट्या कालिदास पूवपरम्परागते वर्णाश्रमधर्मे आस्थाम् धत्ते। तस्य अनुसारेण समाजे ब्राह्मणस्य सर्वोच्चम् स्थानम् अस्ति, अथ च तस्मात् अपि तपस्विन महर्षयश्च उच्चतरा। राज्ञा अपि एतेषाम् सर्वेषाम् समक्षम् नतमस्तकेन भाव्यम्। कालिदास श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादाया अनुसारेण सर्वेषाम पारिवारिकाणाम सामाजिकानाम् च व्यवहाराणाम मूल्याङ्कनम् करोति। एतदेव कारणम् यत् प्रेम्ण विषये अपि सन्तानफलक,

मानवस्य गौरवगाथाम् गायता कालिदासेन तस्य तस्याम् उच्चायाम् स्वाभाविक्याम् सद्वृत्तौ स्वकीय पूर्ण विश्वास अभिव्यक्त अस्ति यस्य हेतो स अपरेषाम् सहायतायाम् रत तिष्ठति। अस्य एव विश्वासस्य कारणात् स निसर्गरूपेण 'न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुख किं पुनर्यस्तथोच्च ।' (मे० १७), 'मदायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या' (मे० ४८), 'आपन्नार्तिप्रशमनफला सम्पदो ह्युत्तमानाम्' (मे० ५५) इत्यादिप्रकारान् स्वान् उद्गारान् अभिव्यनक्ति। कालिदासस्य मानव एव नहि, अपि तु तस्य प्रकृति अपि अनया एव सद्वृत्त्या युक्ता अस्ति। अत एव च तस्य यक्ष मेघान् आशास्ते यत् स सौहार्देन तम् प्रति दयाभावेन वा तस्य स देशवाहक भूयात् (सौहार्दात् वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्धया—मे० ११७)। उपकारिणम् प्रति प्रत्युपकारस्य अकरणम् तस्य दृष्टौ हेयम् अस्ति (प्रतिप्रिय चेद् भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धि —रघु० ५।५६)। परोपकारे तस्य इयती निष्ठा अस्ति यत् स केनापि प्रणयिना किञ्चित् कर्तु म् कथिते सति तस्य उत्तरम् प्रणयिन अभीष्टार्थस्य सम्पादने एव मन्यते (प्रत्युक्त हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव—मे० ११६)।

३—आशावाद —मानवतावादिनम् दृष्टिकोणम् दधत् कालिदास जीवनम् प्रति निराशावादिनम् दृष्टिकोणम् न रक्षित्वा सर्वदा स्वस्थम् आशावादिनम् च दृष्टिकोणम् रक्षति। स इदम् मन्यते यत् कियती अपि विपत्ति स्यात्, तस्या अपि अन्त भविष्यति। अथ च एकदा पुन सुखस्य दर्शनम् भविष्यति, यतो हि सुखदु खयो चक्रम् यु चलत् एव तिष्ठति, अत जीवने दु खात् विचलितीभवनस्य आवश्यकता नास्ति (कस्यैकान्तं सुखमुपनत दु खमेकान्ततो वा नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण—मे० १११)। अस्य एव आशावादिन दृष्टिकोणस्य हेतो यक्ष स्वभार्यां इदम् आश्वासनम् ददाति यत्—

'शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमेवाति।
निर्वेक्ष्याव परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥ (मे० ११२)।

कालिदासस्य कृतिषु पदे पदे या आनन्दस्य सौन्दर्यस्य च अभिव्यक्ति भवति, सा अपि जीवनम् प्रति तस्य स्वस्थाया आनन्दमय्याश्च आशावादिन्या दृष्टे परिचायिका अस्ति। अनेन एवम् प्रतीयते यत् कालिदास जीवने दु खाय निराशायै च स्थानम् एव ददाति इव।

४—जीवनोन्नायका गुणा —कालिदासस्य जीवनदर्शनस्य अनुसारेण जीवनोन्नायकेषु गुणेषु प्रमुखा सन्ति—

(अ) मनस्विता—मानवेन मनस्विना सता स्वावलम्बिना भाव्यम् (स्ववीयगुप्ता हि मनो प्रसूति —रघु० २।४), तेन स्वस्मिन् पूर्णेन च भाव्यम्, यतो हि रिक्तता लघुतापरिचायिका अस्ति (रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय—मे० २०)। सकट आपतिते सति उत्कृष्ट जन एव याचितव्य, कामम् तस्मिन् याचना निष्फला स्यात्, किन्तु सफलताया आशायाम् सत्याम् अपि निकृष्टान् जनात् याचनाम् स उचिताम् न मन्यते—'याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा' (मे० ६)।

(आ) उत्तरदायित्वम्—कालिदासस्य मान्यता अस्ति यत् जीवने स्वस्मिन् निहितस्य भारस्य उत्तरदायित्वस्य वा निर्वाह प्राणपणेन अपि कर्त्तव्यम्—स्यातु नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्य स्वयमक्षतेन (रघु० २।५६)।

(इ) यशोधनत्वम्—भौतिकजीवनस्य उत्सर्गस्य मूल्येन अपि यशोरक्षा कालिदासस्य आदर्श अस्ति (अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यशोधनाना हि यशो गरीय —रघु० १४।३५)। यशोविषयक तस्य आदश 'यशस्तु रक्ष्य परतो यशोधनै' (रघु० ३।६२) इत्येतस्मिन् तस्य सूत्ररूपे वाक्ये निहित अस्ति।

(ई) महत्त्वाकाङ्क्षा—मानवस्य आकाङ्क्षाभि उच्चाभि भाव्यम्। कालिदासस्य अनुसारेण महत्त्वाकाङ्क्षा महापुरुषाणाम् लक्षणम् अस्ति—'उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना (अ० शा० ७।१२)। सहैव तस्य मतम् अस्ति यत् जीवने उच्चता गुणै एव प्राप्तुम् शक्यते (पद हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते-रघु० ३।६२)।

(उ) लोकसामञ्जस्यम्—कालिदासस्य जीवनदर्शनम् अस्ति यत् सम्पूर्ण लोक समानरुचि भवितुम् न शक्नोति। स स्वभावत भिन्नरुचि एव स्यास्यति—'भिन्नरुचिर्हि लोक' (रघु० ६।३०)। फलत इदम् तथ्यम् तत्त्वत ज्ञात्वा मानवेन शान्तेन सतुष्टेन च सता लोकेन सह यथा स्थिति सामञ्जस्यम् स्थापनीयम्, लोके अन्यजनानाम् व्यवहारेण उद्विग्नेन न भाव्यम्।

५—सामाजिक राजनतिकश्च आदश—सामाजिकव्यवस्थाया दृष्ट्या कालिदास पूर्वपरम्परागते वर्णाश्रमधर्मे आस्थाम् धत्ते। तस्य अनुसारेण समाजे ब्राह्मणस्य सर्वोच्चम् स्थानम् अस्ति, अथ च तस्मात् अपि तपस्विन महर्षयश्च उच्चतरा। राजा अपि एतेषाम् सर्वेषाम् समक्षम् नतमस्तकेन भाव्यम्। कालिदास श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादाया अनुसारेण सर्वेषाम् पारिवारिकाणाम् सामाजिकानाम् च व्यवहाराणाम् मूल्याङ्कनम् करोति। एतदेव कारणम् यत् प्रेम्ण विषये अपि सन्तानफलक,

मर्यादित दाम्पत्यप्रेमा एव तस्य आदश अस्ति। परदारव्यवहारम् अपि स अनार्यम् मन्यते—'अनार्य परदारव्यवहार ।' (अ० शा० ५।२०)।

राजनैतिकव्यवस्थाया दृष्ट्या कालिदास राजतन्त्रे निष्ठाम धत्ते, किन्तु तस्य राजतन्त्रम् लोकतन्त्रात् अपि अधिकतरम् जनकल्याणकारि अस्ति यस्मिन् राजा एक आदश मानव सन् प्रजाकल्याणार्थम् सततम् जागरूक भवति (अ० शा० ५।४-८, रघु० १।५-८)।

६—**अन्ये विषया** —कालिदास जगत सृष्टिप्रलयौ मन्यमान तस्य एकम् कर्त्तारम् नियन्तारम् च ईश्वरम् मन्यते। स साख्यप्रतिपादिताम् प्रकृतिम् तद्गुणाश्च मन्यमान जगदीश्वरम् एतेभ्य गुणेभ्य अतीतम् निर्विकारम् च मन्यते (रघु० १०।१६ ३१)। स अतिमानवीषु दिव्यशक्तिषु अपि विश्वासम् निदधाति, अथ च भवितव्यताम् अपि मन्यते (अ० शा० १।१४, ६।१०)। पुनर्जन्म मन्यमान स एकस्य जन्मन सस्काराणाम् जन्मान्तरे सक्रमणम् अवचेतनम् मनश्च मन्यते (रघु० ७।१५, अ० शा० ५।२)। अन्त-करणस्य शक्तौ अपि तस्य विश्वास अस्ति (अ० शा० १।१६)। स कर्मवादे परलोकवादे च अपि स्वकीयाम् आस्याम् प्रकटितवान् अस्ति (रघु० ८।८५)।

अस्तु ! इत्थम सक्षेपत कालिदासस्य जीवनदर्शनम् प्राय तद् एव अस्ति यत् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यात्मके परम्परावाङ्मये अभिव्यक्तम् अस्ति, अथ च अस्य वाङ्मयस्य अनुयायिनि भारतीयसमाजे सामान्यत जीवनप्रेरणास्रोतोरूपे प्रचलितम् अस्ति।

४६

कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम्

१—तस्य विभिन्नकृतिषु प्रकृतिचित्रणम् - यथा च महाकवेः कालिदासस्य विभिन्नासु कृतिषु स्थितस्य प्रकृतिचित्रणस्य दर्शनेन स्पष्टम् अस्ति, तस्य हृदये प्रकृतिम् प्रति अगाधः प्रेमा अस्ति। प्रधानतया सौन्दर्यान्वेषकः कविः सन् स यत्र मानवसौन्दर्यस्य निरीक्षणम् कृतवान् तत्र स प्रकृतिसौन्दर्यस्य अपि अन्वेषणम् कुर्वन् वर्तते स्म। तस्य प्रारम्भिकी कृतिः 'ऋतुसंहारम्' प्रकृत्यै एव समर्पितम् अस्ति। अस्मिन् यद्यपि प्रकृतिः उद्दीपनरूपे प्रायः चित्रिता अस्ति, किन्तु पुनरपि सा अत्र आलम्बनरूपे अपि वर्णिता वर्तते, यथा—

विशुष्ककण्ठाहृतसीकराम्भसो
गभस्तिभिर्भानुमतोऽनुतापिताः।
प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो
न दन्तिनः केसरिणोऽपि बिभ्यति॥ (१।१५)

अत्र ग्रीष्मस्य प्रचण्डतायाः कीदृशम् यथातथम् स्वाभाविकम् च वर्णनम् अस्ति।

अस्मिन् काव्ये कालिदासेन प्रकृतेः आलंकारिकम् वर्णनम् अपि कृतम् अस्ति, उदाहरणार्थम्, तरुणकवये शरदृतुः श्वेतवसना नववधूः इव प्रतीयते—

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा
सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या।
आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या।(३।१)

कुमारसम्भवस्य वसन्तवर्णनम् अपि प्रकृतिचित्रणस्य सुन्दरम् निदर्शनम् अस्ति। 'मेघदूतम्' एकेन प्रकारेण प्रायः प्रकृतिकाव्यम् एव अस्ति।

अस्मिन् प्रकृते एकस्मिन् रूपे-मेघे—सन्देशप्रेषणरूपम् एतादृशम् उत्तरदायित्व पूर्णम् कार्यम् निहितम् यत् निपुणा जना एव सम्पादयितुम् शक्नुवन्ति (सन्देशार्था क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीया—मे० ५)। यथा च अस्य काव्यस्य दर्शनेन स्पष्टम् अस्ति, अस्मिन् पदे पदे प्रकृतिच्छटाया दर्शनम् भवति। अस्मिन् प्रकृतेः सुन्दरात् सुन्दरतराणि अनेकानि चित्राणि वर्तन्ते यानि कवेः प्रकृतिम् प्रति आकर्षणम् तच्चित्रणकौशलम् प्रकटयन्ति। एषु एकतमम् चित्रम् दिग्दर्शनार्थम् अत्र अपि द्रष्टुम् शक्यते यस्मिन् मेघ आकाश मार्गेण तरन् गच्छन्नस्ति, सहैव अनुकूल पवन मन्दम् मन्दम् प्रवहन् वर्तते, वामतः चातकः मधुरम् नदन् वर्तते, बलाकानाम् च पङ्क्तिः सहैव उड्डीय माना अस्ति, विरहिण्यः ललनाः स्वान् अन्तकान्तान् उत्थाय इदम् सुन्दरम् दृश्यम् पश्यन्त्यः आश्वस्ता भवन्ति—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः। (मे० ८-९)

'अभिज्ञानशाकुन्तलस्य' तु स्वयम् कथानकम् एव प्रकृतेः उत्सङ्गे विकसितम् भवति। तस्य नायिका शकुन्तला प्रकृतेः एव पुत्री इव वर्तमाना तद्द्वारा एव पालिता पोषिता च अस्ति। अस्य नायकः दुष्यन्तः नगरस्य वातावरणात् निष्क्रम्य प्रकृतेः एव प्राङ्गणे स्वाम् क्रीडाम् करोति। अस्मिन् नाटके अन्यपात्राणाम् इव प्रकृतेः अपि प्रमुखा भूमिका अस्ति या कथमपि उपेक्षणीया नास्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले कण्वाश्रमस्य वन्यपशूनाम् विश्रामस्य कीदृशम् स्वाभाविकम् चित्रम् अस्ति—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विस्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः॥ (२।६)

आश्रमस्य एकम् अन्यत् भव्यम् प्राकृतिकम् दृश्यम् दृश्यताम् यत् दुष्यन्तः चित्राङ्कितम् कर्तुम् वाञ्छति—

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥ (६।१७)

'रघुवंशम्' मुख्यतया मानवचरित्राणाम् आकरः सत् अपि प्रकृतिचित्र शून्यम् नास्ति। अत्र एकस्मिन् चित्रे वाललता पुष्पवर्षणम् कुर्वत्य दृश्यन्ते—

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम्।
अवाकिरन् वाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः॥ (२।१०)

एकस्मिन् अन्यस्मिन् चित्रे श्यामलानाम् वनानाम् अतीव स्वाभाविकम् चित्रणम् कृतम् वर्तते—

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन्॥ (२।१७)

एवमेव अस्मिन् काव्ये यत्र तत्र अनेकानि प्रकृतिचित्राणि विकीर्णानि वर्तन्ते। अस्य त्रयोदशः सर्गस्तु विशेषतः मध्ये प्राकृतिकचित्रैः पूर्णः अस्ति। अत्र सीतादिभिः सह भगवान् रामः पुष्पकविमानेन लङ्कासमीपतः प्रतिष्ठितः क्रमशः समुद्र, तमुद्रतट, दण्डकवनम्, माल्यवान् पर्वत, गोदावरी नदी, पञ्चवटी, अगस्त्याश्रम, पञ्चाप्सरस्तीर्थम्, सुतीक्ष्णाश्रम, शरभङ्गाश्रम, चित्रकूट, अत्रितपोवनम्, प्रयाग, शृङ्गवेपुरम्, सरयू नदी च इत्येतेषाम् उपरि वर्तमानः अयोध्यायाः समीपम् आगच्छति। विमानम् तीव्रगत्या चलत् वर्तते, अथ च एकस्य पश्चात् अपरम् प्राकृतिकम् दृश्यम् उपस्थितम् भवत् अस्ति। कविः रामेण एषाम् दृश्यानाम् सजीवम् वर्णनम् कारयन् वर्तते येन पाठकानाम् समक्षम् दृश्यानाम् एका चित्रावली इव उपस्थिता भवति। एषाम् प्राकृतिकदृश्यानाम् संश्लिष्टे, सजीवे, स्वाभाविके च रूपे चित्रणम् तु कृतम् एव अस्ति, सहैव तेषाम् स्वरूपस्य स्पष्टतरार्थं अनुभूत्यै च विना सत्सदृशानाम् उपयुक्तानाम् अप्रस्तुतानाम् मौलिकरूपेण विधानम् विन्यासम् वा कृत्वा तेषाम् चित्रणम् अधिकतरम् सरसम् सुन्दरम् च सम्पादितम्। निदर्शनार्थम् एषु एकम् दृश्यम्—गङ्गायमुनासङ्गम— प्रस्तोतुम् शक्यते यस्मिन् यमुनातरङ्गैः संसृष्टा गङ्गा विभिन्नरूपेषु दृष्टा अस्ति—

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव॥
क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव॥
क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शवलीकृतेव।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य।
पश्यानवद्याङ्गि! विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः॥

२ कालिदासकृतस्य प्रकृतिचित्रणस्य विभिन्नानि रूपाणि—कालिदासेन स्वीयासु कृतिषु प्रकृतिचित्रणम् विभिन्नेषु रूपेषु कृतम् अस्ति। एतानि रूपाणि मुख्यत निम्नेषु वर्गेषु विभक्तुम् शक्यन्ते—

(अ) विशुद्धम आलम्बनरूपम —अस्मिन् वर्गे तानि वर्णनानि समाविशन्ति येषु कवि स्वतन्त्ररूपेण प्रकृतिम एव स्वकीयाया भावनाया भावमय्या दृष्टे वा मुख्यम् आलम्बनम, फलतश्च स्ववर्णनस्य मुख्यम् विषयम् कृतवान् अस्ति, अथ च सहैव तस्या वर्णनम् अनालङ्कारिकरूपे कुर्वन् तस्याम् कीदृशम् अपि आरोपम् न कृतवान् अस्ति। अस्मिन् वर्गे ऋतुसंहारस्य पूर्वप्रदर्शितम् ग्रीष्मवर्णनम्, कुमारसम्भवस्य हिमालयवर्णनम्, मेघदूतस्य 'मन्द मन्द नुदति पवन ' (९) 'नीप दृष्ट्वा हरितकपिशम् (२१), 'पाण्डुच्छायोपवनवृतय (२३), 'विश्रान्त सन् ' (२६) इत्यादीनि वर्णनानि, रघुवंशस्य 'स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि ' (२।१७) इत्यादीनि वर्णनानि अभिज्ञानशाकुन्तलस्य च 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम् ' (१।७) इत्यादीनि वर्णनानि अथ च अन्यासाम् तत्कृतीनाम् एतादृशानि एव वर्णनानि समायान्ति।

(अ) आलङ्कारिकम आलम्बनरूपम —अस्मिन् वर्गे तानि वर्णनानि समाआन्ति येषु प्रकृति आलम्बनरूपे तु चित्रिता अस्ति, किन्तु तस्या वर्णनम आलकारिके रूपे कृत्वा सा अन्यस्य कस्यचित् अप्रस्तुतस्य रूपे अपि दृष्टा अस्ति। एतादृशेषु वर्णनेषु ऋतुसंहारस्य पूर्वप्रदर्शितम शरदवर्णनम् यस्मिन् शरत् नववधूरूपे दृष्टा अस्ति, कुमारसम्भवस्य वसन्तवर्णनान्तर्गतम तद्वर्णनम् यत्र लता एतादृशीनाम् वधूनाम् रूपे दृष्टा सन्ति या स्वकीयानाम तरुपतीनाम आलिङ्गनम कुर्वन्त्य वर्तन्ते (३।३९), मेघदूतस्य 'छन्नोपान्त ' (१८) इत्यादि वर्णनम् यस्मिन् मेघयुक्त आम्रकूट पर्वत 'मध्ये श्याम स्तन इव भुव शेषविस्तारपाण्डु ' इति रूपे दृष्ट अस्ति, रघुवंशस्य च पूर्वप्रदर्शितम गङ्गायमुनासङ्गमवर्णनम् यत्र 'यमुनातरङ्गै भिन्नप्रवाहा गङ्गा' इन्द्रनीलानुविद्धमुक्तामालादिरूपे दृष्टा अस्ति, इत्यादीनि तत्सदृशानि अन्यानि च वर्णनानि आयान्ति।

(इ) उद्दीपनरूपम्—अस्मिन् वर्गे तानि वर्णनानि आयान्ति येषु प्रकृति मानवभावानाम् उद्दीपकरूपे चित्रिता अस्ति। उदाहरणार्थम यथा, ऋतुसंहारस्य अधिकाशत वर्णनानि, मेघदूतस्य च तत् वर्णनम् यस्मिन् यक्ष प्रकृते विभिन्नरूपेषु स्वीयाया प्रियतमाया विभिन्नानाम् अङ्गानाम् दर्शनम् करोति।

(ई) अप्रस्तुतविधानात्मकम रूपम्—अस्मिन् वर्गे एतादृशानि वर्णनानि समाविशन्ति येषु कञ्चित् वर्णनीयम् विषयम् स्पष्टतया प्रकाशयितुम तत्सदृशा प्राकृतिकपदार्था अप्रस्तुतरूपे विन्यस्ता सन्ति, यथा-'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम् इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी ' (अ० शा०)

१।१७), 'अधर किसलयराग कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।' (अ० शा० १।१८) इत्यादीनि वर्णनानि।

(उ) सवेदनशीलम मानवीयभावनायुक्तम वा रूपम—अस्मिन् वर्गे ईदृशानि वर्णनानि समायान्ति येषु जडा प्रकृति अपि ईदृशी सवेदनशीला प्रदर्शिता अस्ति यत् सा मानवस्य सुखदुखाभ्याम् सुखदुखयुक्ता भवति अथवा मानव इव व्यापारम करोति, यथा, 'कुमारसभवे' चन्द्र स्वप्रियाम रजनीम् चुम्बति। (८।६३), 'मेघदूते' मेघस्य सयोगेन रामगिरौ स्नेहव्यक्ति भवति (१२), 'रघुवशे' समुद्र तत्पत्न्य सरिताश्च प्रेमाविह्वलतया 'मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भा स्वय तरङ्गाधरदानदक्ष। अनन्यसामान्यकलत्रवृत्ति पिबत्यसौ पाययते च सिन्धू' (१३।९) इति रूपे परस्परम् अधरदाने व्यापृता भवन्ति। अत्रव समुद्रतीरवायु सवेदनशीलत्वात् रामम् प्रति दयया परोपकारभावनया वा 'वेलानिल केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि। मामक्षम मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम्। (१३।१६) इति रूपे सीताननम् केतकपराग मण्डयति। अनेन एव प्रकारेण 'मालविकाग्निमित्रस्य' मलयानिल अपि सवेदनशील अस्ति। (३।४)। 'अभिज्ञानशाकुन्तले' तु प्रकृति इयती सवेदनशीला अस्ति यत् सा शकुन्तलाप्रस्थानसमये तस्सज्जायै वस्त्राभूषणानि अपि ददाति, ताम गन्तुम् अनुमन्यते, अथ च स्वकीये विभिन्नरूपै रुदिति (४।४, ६, ११-१३)।

इत्थम् कालिदासेन प्रकृति उक्तेषु अनेकेषु रूपेषु चित्रिता। तेन अस्या उपासनात्मिका साधना स्वकीये सम्पूर्णे साहित्यिकजीवने कृता अस्ति यत्फलस्वरूपम तस्य प्रकृति प्रेमा 'ऋतुसहारस्य' सामान्यपरिचयात् क्रमश विकसित सन् 'अभिज्ञानशाकुन्तल' 'रघुवशे' च समागत्य आध्यात्मिकरूपे परिणत अस्ति। तस्य अनुसारेण प्रकृति मानवस्य चिरन्तनी सहचरी, अथ च तस्य स्वस्थाय, सरसाय, सफलाय च लौकिकाय आध्यात्मिकाय च जीवनाय अपरिहार्या अस्ति। यद्यपि कालिदासस्य प्रकृते कोमलम् रूपम् एव अधिकम् प्रियम् अस्ति, पुनरपि स तस्या अस्मिन् सीमितरूपे एव तया सह स्वकीयम् एतावत् सफलम् तादात्म्यम् स्थापयितुम् अशक्नोत् यत् स आधुनिक्याम् कथनशैल्याम् नि सकोचरूपेण 'प्रकृते कवि' कथयितुम् शक्यते।

४७

कालिदासस्य कवित्वम्

१—कवित्वस्य व्यापकत्वम्—यथा च पूर्वम् उक्तम् कालिदास व्यापिकाम् बहुमुखीम् च प्रतिभाम् दधत् रसमिद्ध कवीश्वर अस्ति। कालिदासस्य कवित्वम् इयत् व्यापकम् अस्ति यत् परिधौ प्राचीनेन भारतीयेन साहित्यशास्त्रेण सम्मते उभे अपि काव्यरूपे—श्रव्यम् दृश्यम् च—समाविष्टे स्त, अथ च यथा श्रव्यकाव्यस्य अन्त आगच्छत् तस्य प्रबन्धकाव्यम्—रघुवंशम्—काव्यकलाया चूडान्तनिदर्शनम् अस्ति, तथैव दृश्य काव्यस्य अन्त समागच्छत् तस्य नाटकम्—अभिज्ञानशाकुन्तलम्—काव्य कलाया, अथ च यदि अद्यतनीयाम् भाषायाम् कथ्येत चेत् नाट्यकलाया उत्कृष्टम् उदाहरणम् प्रस्तुतम् करोति। इयत् एव नहि, श्रव्यकाव्यस्य क्षेत्रे तु तेन गीतिकाव्यम् प्रबन्धकाव्यम् च इति उभयो अपि सृष्टौ समानरूपेण सफलता प्राप्ता अस्ति। यत्र तस्य प्रसिद्धम् गीतिकाव्यम्—मेघदूतम्—रसिकानाम् कण्ठहार भवत् वर्तते, तत्र तस्य प्रबन्धकाव्ये—कुमारसम्भवम् रघुवंशम् च—अपि काव्यकलामर्मज्ञानाम् आस्वाद्ये अनुशीलनीये च भवती वर्तते। गीतिकाव्यस्य, प्रबन्धकाव्यस्य, नाटकस्य च क्षेत्रम् समानरूपेण व्याप्नुवत् तस्य कवित्वम् इयत् व्यापकम् प्रभविष्णु च अस्ति यत् तस्य प्रताप न केवलम् भारते, अपि तु विदेशेषु अपि आरूढवान्, अथ च स अद्य अपि अक्षुण्णरूपेण स्थित अस्ति।

२—अनुभूते व्यापकत्वम्—कालिदासस्य कवित्वे तस्य कवित्वस्य काव्यस्य वा पक्षद्वयम्—अनुभूतिपक्ष अभिव्यक्तिपक्षश्च—अपि समानरूपेण प्रबलम् अस्ति, अथ च तस्य कृतिषु अनयो उभयो अपि पक्षयो पूर्णतया सफल निर्वाह जात अस्ति। कस्य अपि कवे अनुभूते क्षेत्रम् यावदेव व्यापकम् स्यात्, तावत् एव व्यापकस्य कवित्वस्य धनी स भवितुम् शक्नुयात्। यत

१— महाकवि कालिदास इति शापक निबन्धे।

कालिदासस्य अनुभूते क्षेत्रम् इयत् व्यापकम् अस्ति यत् एकतस्तु तस्य लोकस्य बाह्या आन्तरिकी च अनुभूति पूर्णरूपेण प्राप्ता अस्ति, अपरतश्च तस्य चक्षुषी मानवम् परित प्रसृताया प्रकृते वर्णनम् कुर्वती तिष्ठत । इयत् एव नहि, तस्य अनुभूति एकस्या अन्यस्या दिश –पूर्वपरम्परागतात् भारतीयात् वाङ्मयात्–स्वविषयम् प्राप्नुवती सती अधिकतरा व्यापिका सम्पद्यते । इत्थम् कालिदास गहनेन शास्त्रीयज्ञानेन सूक्ष्मेण प्रकृतिनिरीक्षणेन च सह बाह्यस्य आन्तरिकस्य च लोकजीवनस्य अतीव गम्भीराया विशदाया, व्यापिकायाश्च अनुभूते सर्वनम् गृहीत्वा काव्यक्षेत्रे अवतीर्णवान्, अथ च अस्या अनुभूते स अतीव यथातथरूपेण सफलाम् मार्मिकीम् च अभिव्यक्तिम् कृतवान् यत तस्य कवित्वम् इयत् उच्चम्, व्यापकम्, गम्भीरम् च भवितुम् अशक्नोत् यत न तु तस्य उच्चताया स्पर्शं कर्तुम् शक्यते, न च तस्य परिधे अन्त प्राप्यते, नापि च तस्य अगाधम् तलम् प्रवेष्टुम् अभ्यासितुम् वा शक्यते ।

३–सौन्दर्यानुभूति –अनुभूते व्यापकत्वात् हेतो विभिन्नानाम् रसानाम् सफलाम् व्यञ्जनाम् कुर्वन् अपि कालिदास मुख्यत शृङ्गाररसस्य अभिव्यञ्जनायाम् व्यापृत वर्तते स्म । अस्य रसस्य व्यञ्जनायाम् तु स इयदधिकम् रममाण वर्तते स्म यत् स मुख्यत सौन्दर्यस्य प्रेम्णश्च एव कवि कथयितुम् शक्यते । वस्तुत स सौन्दर्यस्य चतुर चित्रकार प्रेम्णश्च निपुण गायक आस्त । यत सौन्दर्यस्य प्रेम्णश्च परस्परम् सम्बधनहेतुत्वात् घनिष्ठ सम्बन्ध अस्ति, अत शृङ्गाररससम्राट् कालिदास इमौ उभौ अपि समानरूपेण स्वकीयस्य कवित्वस्य मुख्यम् विषयम् कृतवान् ।

यदवधि सौन्दर्यस्य सम्बन्ध अस्ति, समग्रे जगति कालिदासस्य दृष्टि सुन्दरे एव पतिता अस्ति । स अविष्य अविष्य प्रकृते सौन्दर्यस्य दर्शनम् कृतवान्, अथ च सहैव मानवस्य सौन्दर्यम् सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकितवान् । मानवसौन्दर्यस्य दर्शनम् कुर्वता तेन तस्य रूपसौन्दर्यम्, भावसौन्दर्यम्, चरित्रसौन्दर्यम् शीलसौन्दर्यम् वा च इत्यादिषु सर्वविधसौन्दर्ये दृष्टि पातिता । मानवसौन्दर्यस्य दर्शनावसरे तस्य दृष्टि प्राय प्रकृतिरूपसौन्दर्ये अपि सहैव पतन्ती वर्तते स्म, येन मानवरूपसौन्दर्यस्य स्पष्टतरा अनुभूति भवितुम् शक्नुयात् । निदर्शनार्थम्, यदि तस्य समक्षम् कापि वल्कलधारिणी तन्वी रमणी अस्ति चेत् सा अस्मिन् वेषे तस्य अतीव रमणीया प्रतीयते स्म (इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी-अ० शा० १।१७), किन्तु सहैव तत्सदृशम् प्रकृतिरूपसौन्दर्यम् तस्य नेत्राभ्य तिरोहितम् विलीनम् वा भवितुम् न अशक्नोत्, फलतश्च स तत् 'सरसिजमनुविद्धं शवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति' (अ० शा० १।१७) इति रूपे दृष्टवान् एव । अपरत यदा स प्रकृते रूपसौन्दर्यम् दृष्टवान्,

तदा स मानवसौन्दर्यस्य अपि उपेक्षाम् कर्तुम् न अशक्नोत् । निदर्शनार्थम्, यदा तेन, यथा च पूर्वम् दृष्टम्[1], 'काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा' शरत् दृष्टा, तदा तस्य दृष्टौ श्वेतवसना 'रूपरम्या नववधू' इव एव समागता अस्ति (ऋ० स० ३।१)। इत्थम् सौन्दर्यस्य दृष्ट्या कालिदासस्य कवित्वे प्रकृतौ मानवे च कोऽपि भेदः नास्ति, अपितु तत्र पूर्णम् अद्वैतम् अस्ति । प्रकृतिसौन्दर्यस्य मानवसौन्दर्यस्य च चित्राणि कालिदासस्य कृतिषु पदे-पदे विकीर्णानि वर्तन्ते येषु कानिचित् प्रकृतिसौन्दर्यचित्राणि पूर्वम् दृष्टानि[2], मानवसौन्दर्यस्य चित्राणाम् अवलोकनायम् यदि कुतूहलम् स्यात् चेत् कुमारसम्भवे पार्वत्याः स्मितम् (१।४४), तत्र च तस्याः अङ्गसौष्ठवम् (५।२४), मेघदूते यक्षिण्याः स्वरूपम् (८४), रघुवंशे इन्दुमत्याः स्वरूपम् (३।११) च इत्यादीनि द्रष्टुम् शक्यन्ते । यदि एतेन अपि तृप्तिः न स्यात् चेत् अभिज्ञानशाकुन्तलम् सेव्यताम् ।

'अभिज्ञानशाकुन्तले' 'एतादृशया सुन्दर्या नायिकायाः -शकुन्तलायाः- दर्शनम् भवति या स्वापूर्वसौन्दर्य हेतोः विधातुः अपरा अर्थात् सर्वसाधारण-विलक्षणा एव 'स्त्रीरत्नसृष्टिः' प्रतिभाति (२।९)। सा स्वाभाविकरूपेण एव इयती मधुरा मनोहरा च अस्ति यत् साधारणम् वल्कलम् अपि दधती सा 'अधिकमनोज्ञा' अस्ति (१।१५)। तस्याः अधरम् 'अकिलष्टबालतरुपल्लवलोभनीयम्' अस्ति (६।२०)। तस्याः 'कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्' अस्ति (१।१८)। तस्याः अनवद्यरूपेण सुन्दरम् रूपम् सौन्दर्यरसिकैः कस्मिन् रूपे अनुभूयते, इति अनेन पद्येन ज्ञातुम् शक्यते यत्—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै—
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः । (२।१०)

कालिदासस्य अनुसारेण बाह्यसौन्दर्यस्य आदर्शः तस्य सर्वासु दशासु रमणीयत्वम् अस्ति—'अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम्' (अ० शा० ६।५)। तस्य रूपसौन्दर्यस्य अयम् अपि आदर्शः अस्ति यत् तेन गुणविहीनेन न सता भावसौन्दर्यचरित्रसौन्दर्याभ्याम् युक्तेन भाव्यम् (न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति—(अ० शा० ४।१)। अस्मात् एव हेतोः इदम् अपि मन्यते यत् रूपसौन्दर्यम् पापम् कामुकताम् वा प्रति न नयति, यतो हि तस्मिन् शीलसौन्दर्यम् अपि भवति—

१—पृ० २०७ ।
२—'कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम्' इतिशीर्षके निबन्धे ।

'यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥

(कु० स० ५।३६) ।

४—प्रेमानुभूति :—कालिदासस्य प्रेमानुभूतिविषये सर्वप्रमुखा वार्ता इयम् अस्ति यत् तेन स्वकृतिषु सर्वत्र मर्यादितम् दाम्पत्यप्रेमाणम् प्रति एव स्वनिष्ठा प्रदर्शिता, अमर्यादितम् अवैधम् वा प्रमाणम् प्रति नहि (अनार्य परदारव्यवहारः —अ० शा० ७।२०)। यद्यपि प्रारम्भे कालिदासस्य प्रेमविषयक आदर्श, यथा च तस्य ऋतुसंहारादिकानाम् प्रारम्भिकीनाम् कृतीनाम् दर्शनेन स्पष्टम् अस्ति, अतीव साधारण -ऐन्द्रियिक वासनात्मकः वा-दृष्टिगोचरः भवति, किन्तु क्रमशः तत्र विकासः भवन् वर्तते स्म, येन अन्ते तेन यथा च अभिज्ञानशाकुन्तलरघुवंशयोः दर्शनेन स्पष्टम् अस्ति, वास्तविकम् उदात्तम् आध्यात्मिकम् च स्वरूपम् परिगृहीतम् अस्ति ।

ऋतुसंहारे प्रेम्णः स्पष्टतः वासनात्मकम् एव स्वरूपम् उपलभ्यते । मालविकाग्निमित्रे तस्य इयान् विकासः जातः अस्ति यत् सः शरीरात् उपरि उत्थाय हृदयभूमिम् स्पृशन् वर्तते । अयम् विकासः विक्रमोर्वशीये इयतः अपि अधिकतराम् प्रगतिम् करोति । अत्र इदम् प्रकटितम् अस्ति यत् यथा द्रवीभूतेन लोहेन द्रवीभूतः लोहः समीचीनतया संघटितुम् शक्नोति, तथैव हृदयद्वयम् तदा एव एकरसरूपेण मिलितुम् शक्नोति यदा तत् द्रुतम् स्यात् (तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् –वि० ३)। कुमारसम्भवे [illegible] पूर्वम् शारीरिकसौन्दर्यजनितस्य आकर्षणस्य रूपे प्रेमा [illegible] किन्तु अत्र फलिताय अयम् एव प्राप्यते यत् बाह्यसौन्दर्यहेतुकात् [illegible] सौन्दर्यहेतुकः उदात्तः आध्यात्मिकः वा प्रेमा उच्चतरः श्रेयान् च [illegible]। अत्र स्वकीयेन बाह्यसौन्दर्येण शिवम् आकृष्टम् कर्तुम् [illegible] 'निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती' इति प्रकारेण स्वरूपम् [illegible] तप्त्वा स्वशीलसौन्दर्येण शिवम् वशी कृत्वा तम् [illegible] करोति यत्–'अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः [illegible]' (५।८६)। अस्मिन् काव्ये पार्वतीशिवयोः संयोगावस्थायाः [illegible] अस्ति । निदर्शनार्थम् एकम् दृश्यम् द्रष्टुम् [illegible]—

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे [illegible] ।
सेवते स्म शयने पराङ्मुखी [illegible] ॥ (८।२)

मेघदूते तु शृङ्गारस्य [illegible] यतते । अत्र प्रेम्णः स आदर्शः [illegible] सारेण प्रियस्य सुखे सुखी भवति, [illegible]

---

१ —'नारदमतिमुग्धम्'।

यक्ष स्वार्थ न नहि, अपि तु दयिताजीवनालम्बनार्थम् तत्समीपे सन्देशम् प्रेषयति। इत्थम् यक्ष आदर्शप्रेमी अस्ति किन्तु मदैव स पत्नीविषयकेण कामेन आर्त्तः अपि अस्ति यद्वशात् स चेतनाचेतनेषु अपि भेदम् कर्तुम् अशक्तः अस्ति (कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु-मे० ५)। फलत मेघदूते काम उदात्त प्रेमा च, इत्युभयो अपि स्थिति प्राप्यते। कामार्त्तत्वात् यक्षस्य दृष्टौ यद्यपि शृङ्गारस्य अतिरञ्जितानि चित्राणि अपि आयान्ति, किन्तु वस्तुस्थिति इयम् अस्ति यत् वियोगावस्थायाम् तस्य प्रेमा काञ्चनवत् उज्ज्वल निर्मलश्च जात अस्ति, अत एव च तस्य प्रेम्णि एतादृशी दशा अस्ति यत्—

मामाकाशप्रणिहितभुज निर्दयाश्लेषहेतो –
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसदर्शनेषु।
पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवताना
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशा पतन्ति॥ (मे० १०८)

इत्थम मेघदूते प्रेमा इयान् निर्हेतुक जात अस्ति यत् तस्य इदानीम् स्वाधाराय न रूपस्य अपेक्षा अस्ति, न च शीलस्य। इत्थम अत्र प्रेम्ण विकास कुमारसम्भवापेक्षया प्रगति एव जाता अस्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रारम्भे रूपसौन्दर्यजनिता एव वासना अस्ति, यस्याश्च अभिव्यक्ति 'अधरस्य पिपासता मया ते मदय सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य' (अ० शा० ३।२१) इत्यादिषु उद्गारेषु वर्तते। पश्चात् दुर्वासस शापात् हेतो दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्च दीर्घकालीनस्य वियोगस्य परिस्थिते उपपन्नत्वात् तस्याम् अवस्थायाम् वासनारेणौ क्षालितायाम् निरस्तायाम् च सत्याम प्रेम्ण यत् स्वरूपम् अभिव्यज्यते तत् निर्मलम् सत् अतीव उज्ज्वलम्, भास्वरम्, उदात्तम, आध्यात्मिकम् च अस्ति। तदा तु दुष्यन्त रूपसौन्दर्यम् उपेक्ष्य शकुन्तलाया संस्कारविहीनस्य अश्रुपूरितस्य मुखस्य वर्णनेन एव तृप्त अस्ति—

'बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जित मया।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुट मुखम्॥ (अ० शा० ७।२३)

इत्थम् अभिज्ञानशाकुन्तले इद प्रदर्श्य यत् वासनारेणौ निरस्तायाम य निर्हेतुक प्रेमा भवति स एव स्थायी मङ्गलमयश्च भवति, प्रेम्ण विषये पूर्णत उच्चतरा भावना व्यक्ता अस्ति।

रघुवंशे प्रेम्ण विकासस्य चरमोत्कर्ष दृश्यते। अत्र प्रेम्ण स्वरूपम् अतीव संयतम् उदात्तम् च अस्ति। अत्र प्रेमिका प्रेमिकामात्रम् नास्ति, अपि तु गृहिणी, सचिव, सखी प्रियशिष्या च अस्ति—'गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' (८।६६)। अत्र संयोगावस्थ

प्रेमा स्वकार्येण श्रान्ते पत्यौ पत्न्या उत्सङ्गे शिर निधाय सुप्ते सति तस्य पत्नीकृतेन सानुरागेण लालनेन एव चरितार्थ जायते—

'अनातुगोद मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेद ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्त ॥ (१३।३५)

अत्र वियोगावस्थ प्रेमा इयान् तीव्र मपद्यते यत् स करुणस्य स्पर्शम् कर्तुम् आरभते, किंतु पुनरपि प्रेमी स्वकर्त्तव्यम् न विस्मरति। सीतावियोगकाले राम परित्यक्ताया सीताया समाचारम् श्रुत्वा करुणा विह्वल अपि सन् स्वकर्त्तव्यपालने रत तिष्ठति—

बभूव राम सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्र ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्त ॥
निगृह्य शोक स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक ॥
(१४।८४ ८५)

इत्थम् रघुवंशे जीवनोचिताय स्वाभाविकाय प्रेम्णे एव महत्त्वम् दत्तम् अस्ति, वासनात्मकाय उद्दामाय प्रेम्णे नहि।

उक्तप्रकारेण कालिदासस्य कृतिषु प्रेम्ण उत्तरोत्तरम् विकसितम् स्वरूपम् जातम् अस्ति, अथ च अस्याम् विकासपरम्परायाम् प्रेम्ण त्रिविध स्वरूपाणाम् सफला व्यञ्जना जाता अस्ति।

५—अन्यरसाभिव्यक्ति —यद्यपि उक्तप्रकारेण कालिदासस्य कृतिषु मुख्यतया शृङ्गारस्य अभिव्यक्ति जाता अस्ति, किन्तु पुनरपि यत तेन स्वस्य महाकवित्वात् जीवनस्य त्रिविधा परिस्थितय चित्रिता सन्ति, अत स्वत एव तस्य कृतिषु सर्वेषाम् रसानाम् अभिव्यक्ते अवसरा उपस्थिता, यत्र च तेन तेषाम् सफला व्यञ्जना अपि कृता अस्ति। यत कालिदास मुख्यतया कोमलभावनानाम् कवि वर्तते, अत शृङ्गारात् अनन्तरम् करुणरसाभिव्यञ्जनायाम् अपि तस्य चित्तवृत्ति अधिकम् रता जाता, अथ च कदाचित् तस्य वियोगशृङ्गार एव करुणम् स्पृष्टवान्। करुणरसस्य व्यञ्जनाया प्रमुखानि स्थलानि कुमारसम्भवस्य चतुर्थ सर्ग, अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थ अङ्क, रघुवंशस्य च अष्टम सर्ग, इत्येतानि सन्ति यत्र क्रमश रतिविलाप, शकुन्तलाप्रस्थानम्, अजविलापश्च वर्तते। वीररसाभिव्यक्ति मुख्यत रघुवंशस्य तृतीये सर्गे इन्द्रेण रघो युद्धस्य अवसरे भवति। एवमेव अन्येषाम् विभिन्नाम् रसानाम् अपि अभिव्यक्ति कालिदासस्य कृतीनाम् विभिन्नेषु स्थलेषु क्रियमाणा वर्तते। तस्य कृतिषु प्राय सर्वेषाम् अपि रसानाम् परिपाक जात अस्ति।

वस्तुत कालिदास रसव्यञ्जनाया दृष्ट्या अतीव उच्चकोटे कवि अस्ति, तस्य कवित्वस्य अनुभूतिपक्षश्च अतीव प्रबल अस्ति।

६—अभिव्यञ्जना शैली—कालिदासस्य कवित्वस्य अभिव्यक्तिपक्ष

हि एषा तस्य कृतिषु सर्वत्र एव समुपलभ्यते, फलतः सा तत्र कुत्र अपि द्रष्टुम् शक्यते।

एवमेव सम्वादानाम् नाटकीयत्वम्, अलङ्काराणाम् स्वाभाविकत्वम्, छन्दसाम् स्वरमाधुर्यम् च इत्यादयः अन्याः अपि काश्चन कालिदासस्य अभिव्यञ्जनाशैल्याः विशेषताः सन्ति।

अस्तु! एवम् अनुभूतिपक्षः अभिव्यक्तिपक्षश्च इति पक्षद्वयस्य अपि प्राबल्येन कालिदासस्य कवित्वम् एतावत् उत्कृष्टम् जातम् अस्ति यत् प्राचीनैः अर्वाचीनैश्च समालोचकैः समानरूपेण तस्य मुक्तकण्ठेन प्रशंसा कृता अस्ति। इदम् उचितम् एव अस्ति, यतो हि –

'निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते॥'

अपि तथैव प्रबल अस्ति, यथा च तस्य अनुभूतिपक्ष । कालिदासस्य अभिव्यञ्जनाशैल्या कतिपया प्रमुखा विशेषता निम्ना सन्ति—

(क) मौलिकता—कालिदासस्य अभिव्यञ्जनाशैल्या सवप्रमुखा विशेषता मौलिक्ता अस्ति । तस्य भावानाम् अभिव्यजनस्य शैली तु मौलिकी अस्ति एव, सहैव स स्वप्रतिभया प्राचीनाय कथावस्तुने अपि एतादृशम् अभिनवम् रूपम् दत्तवान् अस्ति यत् तत सवथा मौलिकम् जातम् अस्ति। एवमेव प्राचीनानि पात्राणि अपि तस्य कृतिपु नवीनम् रूपम् धृत्वा अवतीर्णानि सन्ति, निदशनाथम् यथा—दुष्यन्त शकुन्तला च ।

(ख) सक्षिप्ति—सक्षिप्ति अपि कालिदासस्य अभिव्यञ्जनाशैल्या प्रमुखा विशेपता अस्ति । तस्मै कस्य अपि विषयस्य विस्तृतस्य वणनस्य अपेक्षया उपयुक्तरूपेण चितेपु शब्देपु सक्षिप्तम् वर्णनम् एव अधिकम् रोचते। तस्य शैल्या अस्या विशेषताया दशनम् तस्य कृतिपु प्राय सवत्र एव उपलभ्यते । फलत कस्य अपि विशिष्टस्य उदाहरणस्य आवश्यकता नास्ति ।

(ग) व्यञ्जकता—इमाम् विशेषताम् आश्रित्य एव कालिदास सक्षिप्तेपु शब्देपु एव गम्भीरान् भावान् विस्तृतानि च चित्राणि अभिव्यञ्जनउक्तायाम् सक्षिप्तो सफल अभवत। कविताया प्राणभूता व्यञ्जना यावत्याम् प्रचुरमात्रायाम् अस्य महाकवे कृतिपु उपलभ्यते, तावत्याम् सभवत एव कुत्रचित् अ यत्र उपलब्धुम् शक्यते। अत्र विभिन्नानि उदाहरणानि प्रदशयितुम् स्थानम् नास्ति, पुनरपि एकेन एव शब्देन कालिदासस्य व्यञ्जनाया चमत्कारस्य दशनाय सीताकथिते 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा' (रघु० १४।६१) इत्यादिरूपे श्लोके प्रयुक्त 'राजा' इति शब्दस्तु द्रष्टुम् एव शक्यते, य परित्यक्ताया सीताया इमम् मार्मिकम् भावम् अभिव्यनक्ति यत् 'रामस्तु केवलम् राजा अस्ति, प्रतिरूपे तस्य ताम् प्रति यत् कर्त्तव्यम् अस्ति तत् तु तेन नितान्तम् विस्मृतम् एव ।'

(घ) वैदर्भी रीति—कालिदासस्य शैल्या चतुर्थी प्रमुखा विशेपता 'वैदर्भीरीति' अस्ति—'वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते' वैदर्भीरीतिश्च 'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।' इतिस्वरूपा मन्यते । इत्थम् च तस्य कृतिपु माधुर्य व्यञ्जकै वर्णै सगठिता ललिता रचना अस्ति, अथ च तत्र समासप्राचुर्यम् दीर्घसमासत्वम् वा नास्ति । फलत तस्य रचना, प्रसादगुणयुक्ता, सरला, सुबोधा, स्पष्टा, मधुरा ललिताश्च सन्ति । एतेन तस्य भाषाया स्वरूपम् अपि स्पष्टम् जायते यत् सा अपि सरला सुबोधा च अस्ति । वस्तुत कालिदासस्य कृतिपु क्लिष्टता कृत्रिमता वा कुत्र अपि नास्ति । अस्या विशेपताया अपि कस्यचित् विशिष्टस्य उदाहरणस्य आवश्यकता नास्ति, यतो

हि एषा तस्य कृतिषु सर्वत्र एव समुपलभ्यते, फलतः सा तत्र कुत्र अपि द्रष्टुम् शक्यते ।

एवमेव सम्वादानाम् नाटकीयत्वम्, अलङ्काराणाम् स्वाभाविकत्वम्, छन्दसाम् स्वाभाविकम् च इत्यादयः अन्याः अपि काश्चन कालिदासस्य अभिव्यञ्जनाशैल्याः विशेषताः सन्ति ।

अस्तु ! एवम् अनुभूतिपक्षः अभिव्यक्तिपक्षश्च इति पक्षद्वयस्य अपि प्राबल्येन कालिदासस्य कवित्वम् एतावत् उत्कृष्टम् जातम् अस्ति यत् प्राचीनैः अर्वाचीनैश्च समालोचकैः समानरूपेण तस्य मुक्तकण्ठेन प्रशंसा कृता अस्ति । इदम् उचितम् एव अस्ति, यतो हि –

'निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ।।'

कुमारसम्भवे पार्वत्याः सुन्दरम् अधरम् दृष्ट्वा गम्भीरः अपि शिवः तथैव विचलितः अभवत्, यथा चन्द्रोदयारम्भे समुद्रः विचलितः भवति—'हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः' (३।६७)। तथैव शिवम् दृष्ट्वा कम्पमाना पार्वती उद्धृतम् स्वम् पदम् उद्धरन्ती एव अस्थात्, अथ च पर्वतावरुद्धा नदी इव न स्थिरा एव भवितुम् अशक्नोत्, न च चलितुम् एव—

'तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥'
(५।८५)

अत्र कियतीम् उपयुक्ताम् उपमाम् आश्रित्य कविना पार्वत्याः लज्जा सौकुमार्यादयः भावाः व्यक्ताः सन्ति—

मेघदूते चञ्चलतरङ्गवत्याः वेत्रवत्याः जलम् भ्रूभङ्गयुक्तम् मुखम् इव अस्ति—'सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि' (२४)। इयत् एव नहि, अत्र तु शिप्रातटे प्रवहन् अङ्गानुकूलः पवनः प्रार्थनाचाटुकारः प्रियतमः इव रतिश्रान्तानाम् स्त्रीणाम् रतिश्रमम् अपहरति—"यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः।" (३१)। कियती रमणीया उपयुक्ता च उपमा अस्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तले मदनपीडिता शकुन्तला पत्राणाम् शोषणे जाते वायुना स्पृष्टा माधवीलता इव वर्तते—'पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी।' (३।७)। अत्र उपमया मदनपीडाजन्यम् शकुन्तलाकार्श्यादिकम् स्पष्टतः अनुभवगम्यम् जायते। तपस्विनाम् मध्ये शकुन्तला कीदृशी दृश्यते, इत्यपि दृश्यताम्—'मध्ये तपोधनानाम् किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम्।' (५।१२)। अत्र एकतः तपस्विनाम् जीर्णशीर्णत्वम्, अथ च सहैव अपरतः शकुन्तलायाः रूपस्य अभिनवत्वम् कोमलत्वम्, रमणीयत्वम् च कियता संक्षेपेण उपमाश्रयेण अभिव्यक्तम् वर्तते।

रघुवंशस्य प्रारम्भः एव 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' (१) इत्यादिरूपे उपमालङ्कारेण सह भवति। अत्र पार्वतीम् शिवम् च क्रमशः वाणीम् अर्थम् च इव परस्परसम्पृक्तौ कथयित्वा अनयोः अविच्छेद्यसम्बन्धस्य घनिष्ठता कियता स्पष्टरूपेण अभिव्यक्ता अस्ति। अत्रैव यज्ञेन विशुद्धात्मानम्, किन्तु सन्तानाभावेन खिन्नम् दिलीपम् लोकालोकपर्वतम् इव प्रकाशवन्तम् अप्रकाशवन्तम् च कथयित्वा तस्य प्रसादम् खेदम् च कियता मौलिकेन प्रकारेण कविः अभिव्यक्तवान्—'सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः।' (१।६८)।

अत्र सुदक्षिणा नन्दिन्याः गोः मार्गम् तथैव अनुगच्छति यथा स्मृतिः श्रुतेः प्रतिपाद्यम् अनुसरति—'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्।' (२।२)। अत्र

मूर्तस्य प्रस्तुतस्य आध्यात्मिकेन वाङ्मयेन उपमानेन उपमा दत्ता अस्ति। अनेन एव प्रकारेण 'बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद् विधिनोपपन्ना।' (२।१६) इत्यत्र मूर्तया दिलीपयुक्तया नन्दिन्या उपमा आध्यात्मिकया अमूर्ततया च विधियुक्तया श्रद्धया दत्ता अस्ति।

कालिदासेन शास्त्रीयाणि अपि सुन्दराणि उपमानानि उपयुक्तरूपेण स्वकीयासु उपमासु प्रयुक्तानि सन्ति, यथा—सरयूनद्या उद्गमस्थलम् ब्राह्मम् सरः बुद्धेः साङ्ख्याभिमतम् मूलम् अव्यक्तम् अर्थात् मूलप्रकृतिः इव अस्ति— 'ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति।' (१३।६०)।

कालिदासप्रयुक्तासु उपमासु एका अतीव प्रसिद्धा अस्ति। सा च इयती उपयुक्ता अस्ति यत् सा कालिदासस्य एकम् विशेषणम् बिरुदम् वा इव एव यदा कदा बुधैः प्रयुज्यते। तस्याः स्वरूपम् एतादृशम् अस्ति यत् स्वकीये स्वयम्वरे उपस्थितान् राज्ञः क्रमशः पश्यन्ती पतिंवरा इन्दुमती एकम् राजानम् दृष्ट्वा तम् विहाय अन्यम् राजानम् प्रति अग्रतः सरति, अस्याम् प्रक्रियायाम् सा यम् राजानम् विहाय अग्रतः गच्छति सः तथैव विवर्णः कान्तिहीनः वा भवति, यथा रात्रौ राजमार्गेण सञ्चरन्त्या दीपशिखया पृष्ठतः त्यक्तम् विहीनम् वा भवनम् अन्धकारग्रस्तम् जायते—

'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥'

(रघु० ६।६७)

कियती यथार्था सहैव च ललिता उपमा अस्ति! एतदतिरिक्तम्, अनया उपमया इदम् तु अकथनेन अपि स्वतः एव व्यज्यते यत् यथा दीपशिखायाः सञ्चरणक्रियया यत्र एकतः तया विहीनम् भवनम् अन्धकारग्रस्तम् भवति, तत्र सहैव अपरतः तदग्रवर्ति भवनम् दीपशिखासान्निध्यात् क्षणम् कान्तियुक्तम् भवति, तथैव यत्र एकतः इन्दुमत्या पृष्ठतः त्यक्तः राजा कान्तिहीनः भवति, तत्र सहैव अपरतः तदग्रवर्ती राजा इन्दुमतीसान्निध्यात् स्ववरणाशाहेतोः क्षणम् कान्तियुक्तः भवति। इत्थम् इयम् उपमा वस्तुतः अतीव उपयुक्ता रमणीया च सती व्यञ्जिका अपि वर्तते। एतदेव कारणम् यत् केचन बुधाः अस्याः उपमायाः आधारेण कालिदासम् 'दीपशिखा-कालिदास' इत्यपि कथयित्वा अत्र प्रयुक्तम् 'दीपशिखा' इति उपमानम् तस्य बिरुदम् इव प्रयुञ्जते। कालिदासीयानाम् उपमानाम् उपरि प्रस्तुतम् संक्षिप्तम् विवरणम् निदर्शनमात्रम् अस्ति। वस्तुतः तस्य कृतिषु एव परस्पराधिक सौन्दर्ययुक्तानाम् विविधानाम् उपमानाम् छटा दर्शनीया अस्ति यस्याश्च दर्शनेन स्पष्टम् भविष्यति यत् तस्य उपमाः अतीव यथार्थाः, प्रस्तुतानुरूपाः प्रसङ्गानुकूलाश्च सत्यः अतीव रमणीयाः सन्ति।

४—सादृश्यमूलका अलङ्कारा —यदि कालिदासस्य विषये कथितायाम् 'उपमा कालिदासस्य' इति प्रसिद्धायाम उक्तौ प्रयुक्तस्य 'उपमा' शब्दस्य सकुचितम् अथम् अर्थात् 'केवलम् उपमालकार इत्येव अथम् न गृहीत्वा व्यापक अर्थ अर्थात् 'सादृश्यम्' इति अथ गृह्यते चेत् अनया उक्त्या उपमासमेतानाम् सर्वेषाम् सादृश्यमूलकानाम् अलङ्काराणाम् परिग्रहणम् जायते। अयम् व्यापक अथ अस्मात् कारणात् उचित अपि प्रतीयते यत् सर्वेषु सादृश्यमूलकेषु अलकारेषु उपमायाम् इव प्रस्तुतसदृशस्य अप्रस्तुतस्य विन्यास विधानम् वा क्रियते, कामम् तत् कस्मिन् अपि रूपे क्रियेत। कालिदासस्य च विषये तु अयम् अथ अतोऽपि उचित अस्ति यत् तस्य उपमासु इव तस्य अन्येषु उत्प्रेक्षादिषु सादृश्यमूलकेसु अलकारेषु अपि विन्यस्तानि अप्रस्तुतानि जगत व्यापकात् क्षेत्रात् परिगृहीतानि सन्ति, अथ च तानि अतीव यथातथे चमत्कारके, प्रभावोत्पादये च रूपे प्रस्तुतस्य स्वरूपम् स्पष्टीकर्तुम् सहायकानि जातानि, यतो हि तानि प्रस्तुतस्य अत्यन्तम सदृशानि भूत्वा रमणीयानि सन्ति।

रघुवशस्य त्रयोदशे सर्गे (५४ ५७) गङ्गायमुनासगमस्य पूवप्रदर्शितम्[1] वणनम् परस्परगाधिकमौन्दयमुक्तनाम् उत्प्रेक्षाणाम् उत्कृष्टम् निदशनम् अस्ति। अनया उत्प्रेक्षा उपमाया इयत्सन्निकटा प्रति यत् केश्चन तु ता उपमा एव मन्यन्ते। ललितानाम् उत्प्रेक्षाणाम् छटा मेघदूते अपि दर्शनीया अस्ति। निदशनाथम, 'वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयम्' (२), 'रत्नछायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्तात् (१५), 'मध्ये श्याम स्तन इव भुव शेषविस्तारपाण्डु।' (१८), 'शेष पुण्यहृतमिव दिव कान्तिमत्खण्डमेकम्।' (३०) इत्यादीनि वणनानि प्रस्तोतुम शक्यन्ते। रूपकस्य छटा ऋतुसहारस्य पूर्वप्रस्तुते[2] शरद्वर्णने, कुमारसभवस्य च 'पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्य स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्य। लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि' (३।३९) इत्यादिकेषु वणनेषु, अन्येषाम् तद्ग्रन्थानाम् विभिन्नेषु वणनेषु च दशनीया अस्ति। एवमेव 'दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवर तदीयमानीलमुख स्तनद्वयम। तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयो सुजातयो पङ्कजकोशयो श्रियम्।' (रघु० ३।८) इत्यादिषु व्यतिरेकस्य, 'पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम्। ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य।' (कु० स० १।४४) इत्यादिषु सादृश्यमूलाया अतिशयोक्ते, 'इद किलाव्याजमनोहर वपुस्तप क्षम साधयितु य इच्छति। ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलता छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति।'

१—पृ २०९।
२—पृ० २०७।

(अ० शा० १।१६), इत्यादिषु निदर्शनायाः, 'कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्। नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः।' (रघु० ६।२२) इत्यादिषु दृष्टान्तस्य, 'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी', इत्यादिषु प्रतिवस्तूपमायाः, 'मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः। न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्।' (अ० शा० १।३२) इत्यादिषु च अप्रस्तुतप्रशंसायाः छटा दर्शनीया अस्ति।

कालिदासेन उपमायाः अन्येषाम् च तदतिरिक्तानाम् सादृश्यमूलकानाम् अलंकाराणाम् एव प्राचुर्येण प्रयोगः कृतः अस्ति, अथ च अयम् प्रयोगः तेन अतीव मौलिकरूपेण स्वाभाविकरूपेण च कृतः अस्ति। फलतः 'उपमा कालिदासस्य' इत्युक्तौ प्रयुक्तस्य 'उपमा' शब्दस्य, कामम् संकुचिते अर्थे प्रयोगम् मत्वा तेन केवलम् उपमालंकारः गृह्येत, अथ च कामम् तस्य व्यापके अर्थे प्रयोगम् मत्वा तेन उपमासमेताः सर्वेऽपि सादृश्यमूलकाः अलंकाराः गृह्येरन्, उभयथा अपि अस्याः उक्तेः तथ्यानुकूलत्वम् निःसंदेहरूपेण वर्तते। उपमायाः क्षेत्रे कालिदासः वस्तुतः अद्वितीयः अस्ति।

४६

'काव्येषु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुन्तला'

१—कलासीमा काव्यम—यद्यपि कतिपये विद्वास काव्यम् कलानाम् अन्त न मन्यन्ते, किन्तु तेषाम् बहुमतम् तत् ललितकलानाम् एव अन्त मन्यते। ललितकला मुख्यत पञ्च मन्यन्ते—वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला, संगीतकला, काव्यकला च इति। एता कला स्वरमणीयत्वहेतुना ललिता भवन्ति। वस्तुत एतासाम् जीवितम् एव रमणीयत्वम् भवति। एतासाम् परमम् उद्देश्यम् एव इदम् अस्ति यत् एता कस्याचित् विशिष्टायाम् धृतौ स्वस्वरूपस्य अभिव्यक्त्या तत्र रमणीयताया अभिव्यक्तिम् सृष्टिम् वा कुर्वन्ति। एतासु पञ्चसु ललितासु कलासु यस्याम् उपादानाम् यावती न्यूनता भवति, तावती एव सा उत्कृष्टा रमणीया च भवति। एतदेव कारणम् यत् काव्यकला एतासु उत्कृष्टतमा रमणीयतमा च अस्ति। तत्र अन्यासाम् सर्वासाम् कलानाम् अपेक्षया केवलम् शब्दानाम् रूपे न्यूनतमस्य उपादानस्य अपेक्षा भवति। एतदपेक्षया संगीतकला अवरा भवति, यतो हि तत्र शब्देभ्य अधिकतररूपेण स्वरनादादीनाम् तेषाम् आरोहावरोहयोश्च अपि आवश्यकता भवति। चित्रकला एतस्या अपि अवरा अस्ति, यतो हि तत्र यत्किञ्चित्परिमाणकस्य समतलस्य स्थूलस्य आधारस्य, यस्य च अपेक्षा उक्ते कलाद्वये न भवति, वर्णादीनाम् च आवश्यकता भवति। मूर्तिकलायाम् चित्रकलाया अपि अपेक्षया स्थूलतरस्य उपादानस्य अपेक्षा भवति। चित्रकलायाम् केवलम् समतल आधार अपेक्षित भवति, तस्य उच्चत्वादिकम् अपेक्षितम् नास्ति, किन्तु मूर्तिकलायाम् आधारभूतस्य प्रस्तरादिकस्य उपादानस्य उच्चत्वादिकम् अपि अपेक्षितम् भवति। फलत एषा चित्रकलाया

अपि अवरा अस्ति। अस्याश्च वास्तुकला अवरा अस्ति, यतो हि मूर्तिकलायाम् यत् उपादानम् गृह्यते तस्य अशपरिहारेण मूर्तिरूपे अस्या अभिव्यक्ति भवति, किन्तु वास्तुकलाया अभिव्यक्तिस्तु भवनादिरूपे सवम् अपि उपादानम् प्रयुज्य र्तुम् शक्यते।

अस्तु ! एवम् काव्यकला एव सर्वासु कलासु सूक्ष्मतमोपादनकत्वेन उत्कृष्टतमा रमणीयतमा च अस्ति। इयम् शब्दद्वारा एव अभिव्यक्तीभूय महृदयानाम् हृदये स्वकोयाया रयणीयताया अनुभूतिम् कारयति। सहैव एपा अन्यासाम् कलानाम् अपि अभिव्यञ्जनम् शब्दद्वारा करोति, यतो हि सा विविधानाम् वास्तुकलानीनाम् कलानाम् विभिन्नानाम् कृतीनाम् स्वरूपम् शब्द द्वारा एव अनुभावयति। इत्यम् अत्र कश्चन सन्देह नास्ति यत् कलासु काव्यकला सर्वोत्कृष्टत्वेन विराजते। अत एव इदम् कथ्यते यत्— कलासीमा काव्यम्' इति।

२—काव्येषु नाटक रम्यम्—यद्यपि आधुनिकम् समीक्षाशास्त्रम् नाटकम् काव्यात् पृथक् मत्वा भाववाङ मयस्य ललितसाहित्यस्य वा एकाम् स्वतन्त्राम् विधाम् मन्यते, किन्तु प्राचीनम् भारतीयम् समीक्षाशास्त्रम् तत् 'दृश्यकाव्यम्य' रूपे काव्यस्य एव एकम् भेदम् रूपम् वा मन्यते। अस्य कारणम् इदम् प्रतीयते यत् तत्र आधुनिकम् समीक्षाशास्त्रम् नाटकस्य मुख्य-तत्त्वेषु काव्यस्य मुख्यम् तत्त्वम्—रसम् भावम् वा—न मन्यते, तत्र प्राचीनम् भारतीयम् समीक्षाशास्त्रम् 'वस्तु नेता रसस्तेषा भेदक' इत्यादिरूपे रसम् रूपकस्य, यस्य च नाटकम् एक मुख्य भेद अस्ति, मुख्यम् तत्त्वम् मन्यते। अस्य समीक्षाशास्त्रस्य अनुसारेण रूपकम् रसविहोम् भवितुम् न शक्नोति, फलतश्च तत् काव्यस्य परिधे बहि गन्तुम् न शक्नोति, अत एव च तत्र पद्यानाम् अपि बाहुल्येन प्रयोग भवति, यतो हि रसाभिव्यञ्जने पद्यम् गद्यापेक्षया अधिकतरम् सहायकम् भवति।

अस्तु ! इत्थम् प्राचीनस्य भारतीयस्य समीक्षाशास्त्रस्य अनुसारेण नाटकम् काव्यस्य एव एका विधा अस्ति, अत एव च नाटकम् काव्यभेदेषु सिद्धवत् अन्यतमम् मत्वा 'काव्येषु नाटक रम्यम् इत्यादिप्रकारका उदगारा परम्परायाम् प्रकटिता सन्ति।

यथा च अत्र न पूर्वम् उक्तम्, कलात्मिका रमणीयता अन्यासाम सर्वासाम् कलानाम् अपेक्षया काव्यकालायाम् सर्वोत्कृष्टत्वेन विराजते, यत्फलस्वरूपम् 'कलासीमा काव्यम्' इत्यादिकम् कथ्यते। किन्तु काव्य-कलाया अपि रमणीयताया चरमोत्कर्ष नाटके विराजते, फलत 'कलासीमा काव्यम्' इत्यस्य चरितार्थता सर्वेषु अपि काव्यभेदेषु भवन्ती अपि नाटके सर्वोत्कृष्टतया भवति, यतो हि तत् सर्वेषु अपि काव्यभेदेषु रमणीयतमम् भवति।

यद्यपि काव्यम् रमणीयम् एव भवति, किन्तु तत्र अपि तस्य श्रव्य-रूपस्य अपेक्षया तस्य दृश्यरूपम् स्वभावत एव रमणीयतरम् भवति, यतो हि यत्र काव्यस्य श्रव्यरूपे रमणीयताहेतुभूतानि विभिन्नानि तत्त्वानि केवलम् श्रवणगोचराणि भवन्ति, येषाम् च स्पष्टचित्रात्मकरूपे अनुभवाय सहृदयै श्रोतृभि पाठकै वा स्वद्वारा क्रियमाणे कल्पनाप्रयासे कष्टम् अनुभूयते, येन रमणीयतानुभूतौ अपि किञ्चित् न्यूनत्वम् भवति, तत्र काव्यस्य दृश्यरूपे रमणीयताहेतुभूतानाम् सर्वेषाम् अपि तत्त्वानाम् स्पष्टत दृष्टिगोचरत्वात् तत्र तादृशस्य कल्पनाप्रयासस्य अपेक्षा न भवति, फलतश्च तज्जन्यम् कष्टम् अपि सहृदयानाम् न भवति, येन तेषाम् रमणीयताया अनुभूति भूयोऽपि स्पष्ट-तररूपेण भवति । काव्यस्य रूपद्वये अपि अन्यासाम् विविधानाम् कलानाम्, वातावरणादिकस्य च, अथ च काव्योपादानाम् विभावानुभावादीनाम् स्थिति भवति, किन्तु यत्र तस्य श्रव्यरूप एतत् सर्वम् श्रवणगोचरम् एव सत् श्रोतृभि स्वकल्पनाया भावनाया वा अनुसारेण कल्प्यते भाव्यते वा तत्र तस्य दृश्यरूपे एतत् सर्वम् रङ्गमञ्चे प्रत्यक्षत एव दृष्टिगोचरम् भवति, फलत तत्र स्वभावत एव काव्यस्य रमणीयताया स्पष्टतरा अनुभूति भवति । एत-दतिरिक्तम्, दृश्यकाव्ये श्रव्यकाव्यस्य वैशिष्ट्यम् तु भवति एव, सहैव तत्र तदतिरिक्तरूपेण स्वाभाविकतया कृतस्य वस्तुविन्यासकथोपकथनादिकस्य अपि स्वकीयम् वैशिष्ट्यम् भवति यत् स्वभावत एव तत्र रमणीयताया वृद्धिम् करोति ।

अस्तु ! इत्थम् रङ्गमञ्चस्य विविधकलात्मिका उपकरणसामग्री, वस्तु-विन्यासादिकस्य कथोपकथनादिषु प्रयुक्तायाश्च भाषाया स्वाभाविकत्वम्, अथ च सहैव तत्र कवित्वस्य स्वाभाविकतया सतुलिततया वा मनोरमरूपेण सन्निविष्टत्वम्, इत्येतत् सर्वम् दृश्यकाव्यम् अतीव रमणीयम् सम्पादयति । दृश्यकाव्यस्य अपि विभिन्नेषु भेदेषु–विविधेषु रूपकेषु उपरूपकेषु च–नाटकम् सर्वाङ्गपूर्णम् भवति, अत इदम् रमणीयताया दृष्ट्या स्वभावत एव सर्वो-त्कृष्टम् अस्ति । फलत अस्य विषये यत् इदम् उक्तम् अस्ति यत् 'काव्येषु नाटक रम्यम्' इति, तत् पूर्णत एव यथार्थम् प्रतीयते । वस्तुत इदम् स्वकी-याया विविधाया रमणीयताया हेतो सर्वान् अपि विभिन्नरुचीन् जनान् स्वयम् प्रति आकृष्य तेषाम् मन विविधप्रकारै रमयति, अत एव अस्य विषये महाकविना कालिदासेन इदम् सत्यम् एव उक्तम् यत्––

'देवानामिदमामनन्ति मुनय शान्त क्रतु चाक्षुषम्,
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्त द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरित नानारस दृश्यते,
नाट्य भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येक समाराधकम् ॥
(मालविकाग्नि० १।४)

३—तत्र रम्या शकुन्तला—इदानीमेव पूर्वम् नाटकस्य परमरमणीयतायाः हेतुभूतम् यत् वैशिष्ट्यम् उक्तम्, यत् यदि यस्मिन् कस्मिन् अपि नाटके यथातथरूपेण वर्तमानम् स्यात् चेत् तत् एव नाटकम् स्वभावतः एव परम-रमणीयम् स्यात्। किन्तु यतः अस्य वैशिष्ट्यस्य यथातथरूपेण सम्पादनम् तु विरलाः एव कवयः कर्तुम् पारयन्ति, अतः सर्वासु नाटकीयकृतिषु उत्कृष्टम् नाटकीयम् रमणीयत्वम् उपस्थितम् भवितुम् न शक्नोति। उत्कृष्टनाटकीय-कलायाः उक्तेषु विरलेषु प्रभुषु वरिष्ठः महाकविः कालिदासः पूर्वम् माल-विकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीययोः रचनाद्वारा नाट्यकलायाः निष्ठापूर्णाम् साधनाम् कृत्वा एव तत्र एतादृशः सिद्धः भवितुम् अशक्नोत् यत् सः नाटकक-लायाः उत्कृष्टनिदर्शनरूपम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' स्रष्टुम् अशक्नोत्, फल-तश्च तत् रमणीयम् अपि एतादृशम् जातम् यत्, यथा च 'तत्र रम्या शकुन्तला' इत्यनया प्रसिद्धया उक्त्या सूच्यते, तत् सहृदयैः सर्वेषु नाटकेषु रमणीयतमम् मतम्।

वस्तुतः, यथा च पूर्वम् उक्तम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् तु नाटकरत्नम् एव विद्यते। अस्य रमणीयता अपूर्वा एव अस्ति, या च सहृदयैः अत्र पदे-पदे अनुभूयते। अस्य जन्मदात्रा महाकविना कालिदासेन अस्य नायिकायाः शकुन्तलायाः विषये अत्र एव यत् इदम् उक्तम् यत्—

'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्,
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी,
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥
(अ० शा० १।१९)

तत् स्वयम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इत्याख्यस्य एतादृशस्य अस्य नाटकस्य विषये अपि समुचितरूपेण यथातथरूपेण वा घटितं भवति यत्र उक्तरूपा मनोज्ञा रमणीया वा शकुन्तला सृष्टा वर्तते। यतः इदम् नाटकम् स्वरूपतः एव रम्यम् मधुरम् च वर्तते, अतः अस्य यस्याम् कस्याञ्चित् अपि भाषायाम् कृतः अनुवादः अस्य मण्डनम् एव भवति, अथवा यतः इदम् नाटकम् स्वकीयेन भावमयेन आन्तरिकेण स्वरूपेण रम्यम् मधुरम् च अस्ति, अतः अस्य सर्वम् अपि भाषाशैलीसंवादालङ्कारविन्यासादिकम् बाह्यम् रूपम् अस्य मण्डनम् एव जातम् अस्ति। यतो हि 'सरसिजमनुविद्धम्' इत्यादिरूपे वर्णितम् शकुन्तलायाः रमणीयत्वम् उक्तप्रकारेण स्वयम् अभि-ज्ञानशाकुन्तले अपि अस्ति, अतः 'रम्या शकुन्तला' इत्यत्र 'शाकुन्तलम्' इत्यस्य स्थाने शकुन्तला इति यः प्रयोगः कृतः वर्तते तत्र अयम् गूढा

१— महाकवि कालिदास इतिशीर्षके निबन्ध।

भिसर्न्धि प्रतीयते यत् अस्मिन् नाटके सृष्टाया रमणीयाया शकुन्तलाया निर्देशवशात् अस्य रम्यत्वस्य मुख्य हेतु अपि अस्मिन् रूपे प्रकाशित स्यात् यत् यतो हि अत्र शकुन्तलारूपा रमणीया सृष्टि कृता वर्तते, अत अस्य तत्सृष्टिवशात् स्वत एव रम्यत्वम् सम्पद्यते ।

वस्तुत अभिज्ञानशाकुन्तलस्य रम्यत्वस्य मुख्य आधार तत्र सृष्टाया शकुन्तलाया रम्यत्वम् एव अस्ति। शकुन्तलाया महाभारत-वर्णिते मौलिके रूप किञ्चित् अपि वशिष्टयम न प्रतीयते, अपि तु सा तत्र एका एतादृशी साधारणी सुन्दरी स्त्री इव एव अस्ति या स्वार्थपूर्णा सृष्टा च अस्ति, किन्तु कालिदासेन तस्यै अभिनवम् मौलिकम वा रम्यम रूपम् दत्तम् । एतस्य रम्यरूपस्य सम्पादनाय च तेन शकुन्तलासम्बन्धि सर्वम् अपि अभिनवरूपेण परिष्कृतम् । अत्र नाटके शकुन्तला न केवलम् रूप सौन्दर्येण रम्या अस्ति अपि तु स्वकीयेन भावसौन्दर्येण अपि रम्या अस्ति । तस्या वातावरणम, तस्या सखीद्वयम तस्या प्रकृतिप्रेमा, तस्या वचनानि, तस्या व्यवहारश्च, इत्यादिकम सर्वम् तस्या रम्यत्वम आदधाति व्यनक्ति च ।

अत्र नाटके शकुन्तला विविधासु अवस्थासु रम्यरूपेण सह इत्थम् चित्रिता वर्तते यत् तस्या चित्रणेन समग्रस्य आदर्शभूतस्य भारतीयनारी-जीवनस्य एव चित्रणम् जातम् अस्ति। कौमार्ये कथम् वासनारेणसस्पृष्ट पूर्वानुराग भवति, कथम् च तस्य अनुरागस्य विवाहे परिणति, कथम् च तत्पश्चात् पितृगृहे पतिदर्शनोत्कण्ठा, पितृगृहात् प्रस्थानावसरे कीदृशी भाव-धारा, पतिगृहे अपमानम् अनुभूय अपि कीदृशी धैर्यपूर्णा मन स्थिति, वास-नारेणुनिरासे च कीदृश निर्मल प्रेमा, इत्यादिकम् सर्वम् अपि भारतीयनारी-जीवनसम्बन्धि अत्र चित्रितम् अभिव्यक्तम् वा वर्तते । सहैव शकुन्तलासम्ब-न्धात् पुरुषजीवनम् अपि अत्र चित्रितम् अस्ति । पुरुषस्य प्रेमिरूपे पतिरूपे च व्यवहारस्य चित्रणम् दुष्यन्तमाध्यमेन अत्र कृतम् वर्तते,'पितृरूपे च व्यवहार कण्वमाध्यमेन कृत वर्तते । इत्थम् अस्य नाटकस्य कतिचन अङ्का यौवनकाले अनुसन्धेया सन्ति, कतिचन च प्रौढकाले, चतुर्थश्च अङ्क कन्यापितृत्वदशा-याम् अनुसन्धेय अस्ति । इत्थम् अत्र नाटके प्राय सार्वकालिकम् भारतीयम् जीवनम् स्वकीये सम्पूर्णे अपि रूपे चित्रितम् अस्ति । वस्तुत अत्र भारतीय-संस्कृते सुन्दरम् चित्रम् रमणीयरूपे प्रस्तुतम् वर्तते । किम् बहुना, अत्र नाटके जीवनस्य 'सत्यम् शिवम् सुन्दरम्' च पूर्णतया स्फुटितम् सत सर्वत्र रम्यत्वम् एव आदधत् वर्तते ।

भारतीयसमीक्षाशास्त्रानुसारेण रस अपि नाटकस्य एकम् मुख्यम् तत्त्वम् अस्ति । रसानुभूति स्वत एव एका रमणीया अनुभूति भवति ।

यतश्च अभिज्ञानशाकुन्तले रसानुभूति पदे-पदे सहृदयान् सामाजिकान् आनन्दविह्वलान् करोति, अत इदम् नाटकम् स्वभावत एव रम्यम् अस्ति। यत नाटके अत्यधिका रसाभिव्यक्ति वस्तुप्रवाहे बाधिका सती स्वयम् अरमणीया भूत्वा वस्तुन रमणीयत्वम् अपि तिरोदधाति, अत अस्मिन् नाटके सतुलितरूपेण वस्तुप्रवाहाबाधकरूपेण एव च रसाभिव्यक्ति कृता वर्तते, येन रस वस्तु च, इति उभयो अपि परस्परसाधकत्वम् जातम्, फलतश्च उभयो अपि रमणीयत्वम् स्पष्टतया अनुभूयते। अस्मिन् विषये अत्र प्राय तस्य नियमस्य पालनम् कृतम् वर्तते, यस्य वर्णनम् 'दशरूपके' अस्मिन् रूपे वर्तते यत्—

'न चातिरसतो वस्तु दूर विच्छिन्नताम् नयेत्।
रस वा न तिरोदध्यात् वस्त्वलकारलक्षण ॥ (३।३२)

तात्पर्यम् इदम् अस्ति यत् अत्र काव्यस्य सतुलितरूपेण मनोरम् एव विन्यास वर्तते, अत्र काव्येन नाटकत्वम् कुत्र अपि न आक्रान्तम् तिरोहितम् वा।

कालिदासस्य कवित्वस्य स्वाभाविकता, मौलिकता, सक्षिप्ति, व्यञ्जकता, वैदर्भी रीतिश्च, इत्यादिकम् यत् वैशिष्ट्यम् वर्तते, यत् अत्र स्वकीये चरमोत्कर्षे वर्तते, सहैव नाट्यकलाया अपि पूर्णा प्रौढता अत्र विराजते, येन अत्र स्वत एव परमम् रम्यत्वम् जातम्। अत्र वस्तुन अभिनवरूपेण सङ्घटनम् कृतम् अस्ति, येन तत् अतीव रम्यम् जातम्। अत्र पात्राणाम चित्रणम अपि यथातथरूपेण कृतम् वर्तते। कथोपकथनेषु सक्षिप्त्या सह व्यञ्जता वर्तते येन स्वत एव तेषु रम्यत्वम् समागतम्। एवम् वस्तुपात्र कथोपकथनादीनाम् सर्वेषाम् अपि नाटकीयानाम् तत्त्वानाम् रम्यत्वात् इदम् नाटकम् रम्यम् फलतश्च सफलम् जातम् अस्ति। रमणीयत्वाधायकम् सौन्दर्य-वर्णनम् प्रेमाभिव्यञ्जनम् च अस्य नाटकस्य जीवनतत्त्वम् एव अस्ति यच्च मानव प्रकृतिश्च, इति उभयो अपि सम्बन्धेन अत्र सफलतया कृतम वर्तते।

प्रसिद्धेन 'गेटे' नामकेन जर्मनकविना अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अनुवादम एव पठित्वा अस्य रम्यत्वम् अनुभूय अस्य विषये ये प्रशसात्मका उद्गारा एकस्मिन् पद्ये प्रकटिता, ते यथार्था एव सन्ति। एषाम् उद्गाराणाम् भाव महामहोपाध्यायेन वासुदेवविष्णुमिराशिना अस्मिन् सुन्दर सस्कृतपद्ये प्रकटित—

'वासन्त कुसुम फल च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमत सन्तर्पण मोहनम्।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूर्लोकयो
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलम् सेव्यताम् ॥

'काव्येपु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुतला'

अस्तु । इत्थम् सक्षेपत इदम् कथयितुम् शक्यते यत् यदपि नाट परमम रमणीयत्वम् भवति, तत् सवम अपि अभिज्ञानशाकुन्तले स समन्वितरूपे विराजमानम् सत् सहृदयान् अस्य नाटकस्य रमणीयत्वम भावयति । फलत अस्य विपये केन अपि सहृयन समालोचकेन प्रक अयम् उद्गार यथार्थ एव वतते यत्—

'काव्येपु नाटक रम्य तत्र रम्या शकुतला ।' इति ।

५०

महाकवि अश्वघोष

१—परिचय —बौद्धदर्शनक्षेत्रे लब्धकीर्तिः अश्वघोषः संस्कृतसाहित्य-क्षेत्रे अपि एकः महाकविः मन्यते। अस्य महानुभावस्य स्थितिकालस्य विषये कश्चन उल्लेखनीयः विवादः नास्ति। प्रायः सर्वसम्मत्या अयम् कुषाणवंशीयस्य सम्राजः कनिष्कस्य काले वर्तमानः मन्यते। यतोहि कनिष्कस्य कालः ईसायाः प्रथमशताब्द्याम् (७८ ई०) मन्यते, अतः अस्य महाकवेः अपि अयमेव कालः स्वीक्रियते। अयम् कनिष्कस्य गुरुः आश्रितः कविश्च मन्यते। ऐतिह्यविदाम् अनुसारेण अयम् मूलतः वैदिकपरम्परानुयायी ब्राह्मण आसीत्। अस्याः मान्यतायाः आधारः अयम् अस्ति यत् अस्य रचनासु वैदिकानाम् शास्त्राणाम् विभिन्नानाम् विषयाणाम् निर्देशः प्राप्यते। अनन्तरम् अयम् बौद्धधर्मावलम्बी जातः। बौद्धधर्मे अस्य प्रबला निष्ठा आसीत् फलतः अनेन बौद्धधर्मप्रचाराय अतिशयितः प्रयासः कृतः। यत्फलस्वरूपम् अयम् बौद्धधर्मावलम्बिषु अतीव सम्मानपूर्णम् स्थानम् प्राप्तवान्। स आचार्य भदन्तेत्युपाधिना अपि तत्र सम्मानितः अभवत। सम्राजा कनिष्केन या बौद्ध सङ्गीतिः आयोजिता, तस्याः अध्यक्षपदे अयम् एव सम्राजा प्रतिष्ठापितः। बौद्धदर्शनक्षेत्रे अस्य नाम बौद्धदर्शनस्य तथतायाः भूततथतायाः वा सिद्धान्तेन सम्बन्द्धम् मन्यते। अयम् अस्य सिद्धान्तस्य प्रायः प्रवर्तकः एव स्वीक्रियते। यद्यपि अयम् मूलतः सर्वास्तिवादी आसीत् तथापि महायानसम्प्रदायसिद्धान्तानाम् पूर्वाभासः अपि अस्य ग्रन्थेषु मन्यते।

अश्वघोषविरचितस्य सौन्दरनन्दनामकस्य महाकाव्यस्य 'आर्य सुवर्णाक्षी पुत्रस्य साकेतस्य भिक्षोराचार्यभदन्तोऽश्वघोषस्य महाकवेः महावादिनः कृतिरियम्' इति पुष्पिकया ज्ञायते तत् अयम् अयोध्यास्थ

आसीत् अथ च अस्य मातु नामधेयम् 'सुवर्णाक्षी' इति आसीत्। जनश्रुति कथयति यत् अयम पुरुपपुरे (पेशावरे) अपि निवासम् कृतवान्, अयम् कस्यचित् पार्श्वनामकस्य बौद्धाचार्यस्य तच्छिष्यस्य पुण्ययशसो वा बौद्धधर्मे दीक्षित शिष्य आसीत्।

अश्वघोष कालिदासात् पूववर्तीपरवर्ती वा, इति विपये विवाद वर्तते। ये कालिदासम् गुप्ताकालीनम् मन्यन्ते ते अश्वघोषम् तस्मात् पूववर्तिनम् मन्यन्ते, ये च तम् ईसात पूर्वम् प्रथमशब्दयाम् मन्यन्ते ते अश्वघोपम् तस्मात् परिवर्तिनम् मन्यन्ते।

२—रचना—अश्वघोषप्रणीतरूपे सप्त ग्रन्था प्रसिद्धा सन्ति—(१) बुद्धचरितम्, (२) सौन्दरनन्दम्, (३) शारिपुत्रप्रकरणम्, (४) महायानश्रद्धोत्पादसग्रह, (५) सूत्रालकार, (६) गण्डिस्तोत्रगाथा, (७) वज्रसूची।

एतेपु सप्तसु ग्रन्थेसु प्रथमान् त्रीन् प्रति अश्वघोषस्य कर्तृत्वम् निर्विवादरूपेण मन्यते, यदा च अवशिष्टेपु चतुर्पु कतिपयान् प्रति तस्य कर्तृत्वम् विवादास्पदम् मन्यते। एतद्ग्रथातिरिक्तम् नामरहिम् खण्डितम् नाटक द्वयम् अपि अश्वघोषप्रणीतम् मन्यते। अश्वघोपस्य रचनासु प्रथमे त्रय ग्रन्था—बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणम् च—प्रमुखा मन्यन्ते, अथ च अत्रापि, 'बुद्धचरितम्' परमम् प्रामुख्यम् धत्ते।

अश्वघोपस्य उक्तेपु ग्रन्थेपु 'बुद्धचरितम्' 'सौन्दरनन्दम्' चेति द्वे महाकाव्ये स्त, 'शारिपुत्रप्रकरणम्' च एकम् प्रकरणरूपम् नाटकम् अस्ति। महायानश्रद्धोत्पादसग्रह, 'महायानश्रद्धोत्पाद' इत्यपि कथ्यते, बौद्धदशनस्य च प्रसिद्ध ग्रन्थ अस्ति, अस्मिन् महायानसम्प्रदायस्य सिद्धान्तानाम् कश्चन पूर्वाभास समुपलभ्यते। 'सूत्रालङ्कार', य 'कल्पना मण्डतिका' इत्यपि उच्यते, बौद्धधर्मस्य एव ग्रन्थ अस्ति, अस्मिन् विभिन्नानाम् कथानाम् माध्यमेन बौद्धधर्मसिद्धान्ता प्रतिपादिता सन्ति। 'गण्डिस्तोत्रगाथा' एकम् एतादृशम् गीतिकाव्यम् अस्ति यत् अश्वघोपस्य कवित्वेन सह सगीतज्ञत्वम् छन्दशास्त्रनिपुणत्वम् च अपि प्रकटयति। 'वज्रसूची' एक खण्डनात्मक आलोचनात्मक वा ग्रन्थ अस्ति अस्मिन् श्रुतिस्मृतिपरम्परानुयायिनाम् चातुर्वर्ण्यसिद्धान्तस्य खण्डनम् आलाचना वा वर्तते। एते सर्वे ग्रन्था बौद्धधमप्रचारे एव व्यापृता सन्ति, अथ च प्राय सर्वे मूलत सस्कृतभापायाम् एव लिखिता सन्ति।

'बुद्धचरितम्' अश्वघोपस्य प्रथमम् महाकाव्यम् अस्ति। केपाञ्चित् विदुषाम् मतेन 'सौन्दरनन्दम्' तस्य प्रथमम् महाकाव्यम् अस्ति। बुद्धचरिते, यथा च अस्य नाम्ना एव ज्ञायते, महात्मन गौतमबुद्धस्य चरितम् गौतम् वर्तते, सहैव च अत्र काव्यस्य माध्यमेन बौद्धसिद्धान्ता अपि वर्णिता वर्तते।

इदम् महाकाव्यम् मूलत , यथा च अस्य चीनीयत्रिविष्टपीय भाषानुवादेन ज्ञायते, सप्तविंशतिसर्गात्मकम् अष्टाविंशतिसर्गात्मकम् वा आसीत्, किन्तु भारते तु इदम् खण्डितरूपे त्रयोदशसर्गात्मकम् (चतुर्दशसर्गस्य कैश्चन श्लोकैः सह) एव शारदालिपौ लिखितम् उपलब्धम जातम् ।

'सौन्दरनन्दम्' मूलत अष्टादशसर्गात्मकम् महाकाव्यम् अस्ति । केचन इदम विंशतिसर्गात्मकम् मन्यन्ते । अस्मिन् बुद्धस्य विमातृजन्य नन्दस्य तस्य पत्न्या सुन्दर्याश्च कथा वर्णिता अस्ति, सहैव बुद्धचरितवत् अत्रापि काव्य-माध्यमेन बौद्धसिद्धान्ता वर्णिता सन्ति ।

'शारिपुत्रप्रकरणम्' नवाङ्कात्मकम् प्रकरणम् अस्ति । इदम् '(प्रो०) लूडर्स' इत्याख्येन विदुषा मध्यायाम् ऐशियायाम् अन्यै ग्रन्थै सह प्राप्तम । अस्मिन् इदम् वर्णितम अस्ति यत् यत महात्मा गौतमबुद्ध केन प्रकारेण मौदगल्यायनम शारिपुत्रम् च स्वोपदिष्टधर्मस्य अनुयायिनौ कृतवान् । अनेन नाटकेन सह यत् खण्डितम नाटकद्वयम् प्राप्तम् अभवत् तत्र एकम् एतादृशम् प्रतीकात्मकम नाटकम अस्ति यस्मिन् बुद्धिधृत्यादय पात्ररूपे विराजन्ते ।

३—**कवित्वम्**—यद्यपि अश्वघोष मूलत दार्शनिक आसीत् तथापि स एक प्रतिभासम्पन्न महाकवि अपि आसीत् । तस्य कवित्वम् उत्कृष्टम वर्तते । तस्य द्वयो अपि महाकाव्ययो —बुद्धचरितसौन्दरनन्दयो —प्राय सर्वाणि महाकाव्योपयोगीनि तत्त्वानि उपलभ्यन्ते । स कालिदासवत् वदर्भी रीते अस्ति । तेन सरलायाम् भाषायाम् सरलायाम् शैल्याम् च स्वकाव्य रचना कृता यत्र भावाभिव्यक्तिदृष्ट्या तस्य कवित्वम् उत्कृष्टम् प्रतीयते, तत्र अलकारविन्यासादि दृष्ट्या अपि तस्य कवित्वम् न्यूनम् नास्ति । यद्यपि अश्व घोषस्य काव्यरचनाया उद्देश्यम् बौद्धसिद्धान्तानाम् प्रचार आसीत्, तथापि तेन अस्य उद्देश्यस्य पूर्ति एतादृशेन नपुण्येन सह कृता यत् किञ्चिदपवादेन सह प्राय कवित्वस्य एतद्धेतुक अपकष न जात तेन काव्यरचनाया स्वकीयम् उक्तम उद्देश्यम् स्वयमेव सौन्दरनन्दे इत्थम् प्रकटितम—

इत्येषा व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भा कृता ।
श्रोतॄणा ग्रहणार्थमन्यमनसा काव्योपचारात् कृता ।
यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत् काव्यधर्मात् कृत
पातु तिक्तमिवौषध मधुयुत हृद्य कथ स्यादिति ॥

अश्वघोषेन सरलया शैल्या बौद्धसिद्धान्ता काव्यरूपे प्रकटिता । उदाहरणार्थम्, स बौद्धदर्शने स्वीकृतम निर्वाणम् दृष्टान्तसाहाय्येन एवम् वर्णयति—

'दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिश न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥

तथा कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥'

स नैतिकानि तथ्यानि अपि सारल्येन काव्यरूपे प्रकटयति, यथा—

'ऋतुर्व्यतीतः परिवर्तते पुनः क्षयं प्रयातः पुनरेति चन्द्रमाः।
गतं गतं नैव तु सन्निवर्तते जलं नदीनाञ्च नृणां च यौवनम्॥

अश्वघोषेण भावाभिव्यक्तिः अपि सारल्येन प्रभावोत्पादकरूपे कृता उदाहरणार्थम् प्रव्रजितस्य स्वपत्युः विषये चिन्ताम् कुर्वती यशोधरा द्रष्टुम् शक्यते।

शुचौ शयित्वा शयने हिरण्मये प्रबोध्यमानो निशि तूर्यनिस्वनैः।
कथं बत स्वप्स्यति सोऽद्य मे व्रती पटैकदेशान्तरिते महीतले॥

अलङ्कारविन्यासे अपि अश्वघोषः परमकुशलः अस्ति। तेन विन्यस्ताः उपमाः अतीव मनोहराः सन्ति। स वियुक्तयोः सुन्दरीनन्दयोः वियुक्ताभ्याम् रात्रिचन्द्राभ्याम् सह उपमाम् इत्थम् विन्यस्यति—

'सा सुन्दरी चेन्न लभेत नन्दं सा वा निषेवेत न तं नतभ्रूः।
द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभेतान्योन्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ॥'

अश्वघोषस्य कवित्वस्य इयम् उल्लेखनीया विशेषता अस्ति यत् तत्र कृत्रिमता क्व अपि न उपलभ्यते।

शारिपुत्रप्रकरणस्य दर्शनेन अश्वघोषस्य नाटकरचनाकौशलम् अपि सूच्यते। अस्मिन् नाटके प्रायः सर्वाणि प्रमुखानि नाटकीयानि तत्त्वानि उपलभ्यन्ते।

४—कालिदाससाम्यम्—कालिदासस्य अश्वघोषस्य च रचनासु कतिपयेषु स्थलेषु साम्यम् दृश्यते। उदाहरणार्थम्, कालिदासेन कुमारसम्भवे (५।८५) पार्वत्याः एवम् वर्णनम् कृतम्—

'तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ॥'

अश्वघोषेण अपि सौन्दरनन्दे (४।४२) नन्दस्य एतादृशम् एव वर्णनम् कृतम्—

'तं गौरवं बुद्धगतं चकर्ष भार्यानुरागः पुनराचकर्ष।
सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ तरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः॥'

कालिदासेन रघुवंशे (७।११) कुमारसम्भवे (७।६२) एकम् वर्णनम् इत्थम् कृतम्—

'तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन्॥

अश्वघोषेण अपि बुद्धचरिते (३।१९) एतादृशम् एव एकम् वर्णनम् इत्थम् कृतम्—

'वातायनेभ्यस्तु विनि सृतानि परस्परोपासितकुण्डलानि ।
स्त्रीणा विरेजुर्मु सपकजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पकजानि ॥'

कालिदास रघुवशे (२।४७) वर्णयति—'नव वय कान्तमिद वपुश्च' अश्वघोप अपि बुद्धचरिते (१०।४) वर्णयति—'नव वय दीप्तमिद वपुश्च' कालिदास मेघदूते (११४) कथयति — कस्यकान्त सुखमुपनत दु खमेकान्ततो वा', अश्वघोप अपि एवमेव बुद्धचरिते (११।४३) कथयति —'अतोऽपि नैकान्त-सुखोऽस्ति कश्चिन्नैकान्तदु ख पुरुप पृथि याम्' ।

एवमेव अन्येषु अपि कतिपयेषु स्थलेषु कालिदासस्य अश्वघोपस्य च रचनासु भाषासाम्यम् वर्णनसाम्यम भावसम्यम वा परिलक्ष्यते। इदम् साम्यम दृष्ट्वा विद्वास अनयो एकम् अपरेण प्रभावितम् म यते । किन्तु अत्र विषये विदुपाम ऐकमत्यम नास्ति केचन कालिदासेन अश्वघोषम् केचन च अश्वघोषेण कालिदासम् प्रभावितम मन्यन्ते । एतदाधारेण एव च ते अनयो एकम् अपरस्मात् पूर्ववर्तिनम् वा मन्यन्ते । किमपि स्यात्, अत्र सन्देह नास्ति यत् यादृशम् साम्यम कालिदासस्य अश्वघोपस्य च रचनासु प्राप्यते तादृशम् अ यत्र प्राय दृष्टिगोचरम न भवति ।

अस्तु । उक्तेन सक्षिप्तेन अश्वघोपस्य परिचयेन इदम् स्पष्टम् अस्ति यत् स बौद्धकविषु तु सर्वश्रेष्ठ कवि अस्त्येव, सहैव समस्तेषु संस्कृत महाकविषु अपि अन्यतम सन् संस्कृतकाव्यक्षेत्रे एकस्य दार्शनिककवेरूपे महत्त्वपूर्णम् स्थानम् धत्ते ।

५१

महाकवि: भारवि:

१—परिचय :—'किरातार्जुनीयम्' इत्याख्यस्य प्रसिद्धस्य संस्कृत-महाकाव्यस्य प्रणेता महाकवि: भारवि: ईसवीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्द्धात् किञ्चित् पूर्वम् एव स्वकीयेन अस्तित्वेन भारतभुवम् अलङ्कृतवान्, यतो हि ६३४ ईसवीयवर्षस्य एहोलस्य शिलालेखे चालुक्यवंशिन: राज्ञ: द्वितीयस्य पुलकेशिन: या प्रशस्ति: लिखिता अस्ति, तस्याम् अस्य महाकवे: अस्मिन् रूपे निर्देश: वर्तते यत्—

'येनायोजि नवेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स विजयतां रविकीर्ति: कविताश्रितकालिदासभारविकीर्ति: ॥'

अनेन निर्देशेन यत्र इदम् ज्ञायते यत् अस्मिन् काले भारवि: दक्षिणभारते प्रसिद्धिम् प्राप्तवान् तत्र, यत: महाकविना बाणेन (६५० ई०) स्वकीये हर्षचरिते अन्यै: कविभि: सह अस्य उल्लेख: न कृत:, अत: इदम् अपि ज्ञायते यत् एतत्कालात् अनन्तरम् बाणस्य काले अपि अयम् उत्तरभारते प्रसिद्धिम् प्राप्तुम् न अशक्नोत् । यत: भारवे: काव्ये कालिदासस्य अनुकरणम् प्रतीयते, अत: इदम् स्पष्टम् अस्ति यत् अयम् कालिदासात् पश्चाद्वर्ती अस्ति, अथ च यत: माघस्य (७०० ई०) काव्ये अस्य काव्यस्य अनुकरणम् दृश्यते, अत: इदम् अपि स्पष्टम् अस्ति यत् अयम् माघात् पूर्ववर्ती अस्ति । 'अवन्तिसुन्दरीकथाया:' आधारे भारवि: दाक्षिणात्य: अथ च द्वितीयस्य पुलकेशिन: अनुजस्य विष्णुवर्धनस्य सभापण्डित: आसीत् । विष्णुवर्धनस्य शासनकाल: ६१५ ईसवीयवर्षस्य समीपे मन्यते । इत्थम् उक्तै: प्रमाणै: भारवे: स्थितिकाल: ६०० ईसवीयवर्षस्य समीपे सिद्ध्यति । कतिपयानाम् विदुषाम् अनुसारेण भारवि: श्रावणकोरनिवासी आसीत् । अस्य जीवनवृत्तस्य विषये किञ्चित् अपि निश्चितरूपेण ज्ञातम् नास्ति ।

२—रचना—भारवे एकमात्रम् एव ग्रन्थ 'किरातार्जुनीयम्' इत्याख्यम् महाकाव्यम् अस्ति। अस्य समग्रा अपि कीर्ति अस्मिन् एव एकस्मिन् महाकाव्ये आधारिता वर्तते। अस्मिन् महाकाव्ये अष्टादश सर्गा सन्ति। अस्य कथानकम् महाभारताधारितम् वर्तते। तस्य मूलम् महाभारतस्य वनपर्वणि वर्णितम् कथानकम् अस्ति। अस्य महाकाव्यस्य कथानकस्य सार अयम् एव अस्ति, यत् द्यूते दुर्योधनात् पराजित पाण्डवा द्वैतवने निवसन्त आसन्, यदा च तेषाम् एकेन गुप्तचरेण तेभ्य दुर्योधनस्य समीचीनाया शासनव्यवस्थाया समाचार श्रावित। इदम् समाचरम् श्रुत्वा भीम द्रौपदी च धर्मराजम् युधिष्ठिरम् दुर्योधनेन सह युद्धकरणाय उत्तेजितम् कुरुत, किन्तु स तयो इमम् परामर्शम् न स्वीकरोति। तत्पश्चात् पराशरपुत्र महर्षि वेदव्यास तत्र समागत्य पाण्डवेभ्य परामर्शम् ददाति यत् अर्जुन इन्द्रकीलम् पर्वतम् गत्वा तत्र पाशुपतास्त्रप्राप्त्युद्देश्येन पशुपति-प्रसादनाय तपश्चरेत्। अर्जुन तत्र गत्वा कठोरम् तपश्चरति, पुनश्च स संयोगवशात् किरातवेषेण शिवेन सह युद्धम् करोति। तस्य साहसेन पराक्रमेण च प्रसन्न सन् शिव तस्मै पाशुपतास्त्रम् ददाति। केवलम् एतावत् एव कथानकम् गृहीत्वा कविना महाकाव्यस्य रचना कृता अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये अनेन कथानकेन सह प्राय तेषाम् सर्वेषाम् अपि वस्तूनाम् वर्णनम् कविना कृतम् येषाम् च वर्णनम् आलंकारिक महाकाव्ये आवश्यकम् मतम्। इत्थम् अनेकेषु सर्गेषु महाकाव्यलक्षणानुसारेण ऋतु-पर्वत-सूर्यास्त-जलक्रीडादीनाम् वर्णनम् कुर्वता कविना काव्यस्य अधिक विस्तार कृत अस्ति।

३—अभिनवशैलीप्रदर्शकत्वम्—'किरातार्जुनीयम्' इत्याख्यस्य रचनया महाकविना भारविना संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे एकस्या अभिनवाया एव कलापक्षप्रधानाया शैल्या प्रवर्तनम् कृतम्, यस्या च अनुसरणम् तदनन्तरवर्तिभि भट्टिमाघश्रीहर्षादिभि महाकाव्यकारै कविभि कृतम्। महाकविना भारविना प्रवर्तिताया अस्या नव्याया वैशिष्ट्यम् इदम् अस्ति यत् अत्र [illegible] भावपक्षस्य अपेक्षया कलापक्षाय अधिकम् प्राधान्यम् दत्तम् वर्तते। अत्र वर्णनीयम् वस्तुन अभिव्यञ्जनायाम् न तथा भावम् वा प्रति [illegible] ध्यानम् दत्तम् न वर्तते यादृशम् आलंकारिकायाम् अभिव्यंजनायां शैल्याम् वा प्रति दत्तम् वर्तते। यथा च किरातार्जुनीयस्य [illegible], तत्र कथानकम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु

तादृशी भावात्मिका रमणीयता अथ च भावपक्षकलापक्षसमन्वयजन्या रमणीयता न अनुभूयते या च कालिदासविरचितेषु काव्येषु अनुभूयते ।

४—कवित्वम्—उक्तप्रकारेण भारवेः कवित्वस्य मुख्या विशेषता अलकृता वर्णनशैली कलाप्रधानता वा वर्तते । अस्याः विशेषतायाः अनुसारेण काव्यम् आलकार, प्राकृतिकवर्णनैः शाब्दिकचमत्कारैश्च भूषयितुम् भारवेः प्रमुखा प्रवृत्तिः अस्ति । कामम् कथानकम् लघु सक्षिप्तम् वा स्यात्, किन्तु भारविः उक्तैः अलकारादिभिः साधनैः तत्र चमत्कारस्य कमनीयतायाश्च सन्निवेशम् करोति । वस्तुतः भारविः रुचिरैः अलकारैः काव्यस्य मण्डने अतीव कुशलः अस्ति । उदाहरणार्थम्, किरातार्जुनीयस्य चतुर्थे सर्गे कृतम् शरदः नैसर्गिकम् हृदयग्राहि च वर्णनम्, अष्टमे सर्गे कृतम् जलक्रीडायाः सुन्दरम् वर्णनम् च इत्यादीनि प्रस्तोतुम् शक्यन्ते । एषु शरदवर्णनस्य एकः अशः अस्मिन् रूपे द्रष्टुम् शक्यते यत्—

'मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती ।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥'
(४।३६)

अत्र कीदृशम् सश्लिष्टम् अथ च अलकृतम् प्रकृतिचित्रणम् अस्ति । जलक्रीडाम् कुर्वतीनाम् अप्सरसाम् एकम् सुन्दरम् अलकृतम् चित्रम् अस्मिन् रूपे द्रष्टुम् शक्यते—

'तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।
ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥'
(८।४७)

भारवेः कवित्वस्य द्वितीया विशेषता ओजस्विता अस्ति, यस्याश्च दर्शनम् किरातार्जुनीयस्य अधिकांशेषु स्थलेषु भवति । विदुषाम् विचारः अस्ति यत् समस्ते सस्कृतसाहित्ये किरातार्जुनीयम् इव अन्यत् किञ्चित् ओजःपूर्णम् उग्रम् च काव्यम् नास्ति । अस्याः विशेषतायाः हेतोः वीररसस्य अभिव्यक्तौ भारवेः अद्वितीया सफलता प्राप्ता अस्ति । किरातार्जुनीयस्य मुख्यः रसः वीररसः एव अस्ति, अन्ये शृङ्गारादयश्च रसाः तत्र गौणरूपेण अभिव्यक्ताः सन्ति ।

भारवेः कवित्वस्य तृतीया विशेषता वर्णनशक्तिः अस्ति, यस्याश्च दर्शनम् अर्जुनतपस्यावर्णने, सुराङ्गनाविहारवर्णने, किरातार्जुनयुद्धवर्णने, एतादृशेषु च अन्येषु विभिन्नेषु वर्णनेषु भवति ।

भारवेः कवित्वस्य चतुर्थी विशेषता पात्रचित्रणकौशलम् अस्ति, यस्य च दर्शनम् द्रौपदीभीमयुधिष्ठिरादीनाम् विभिन्नानाम् पात्राणाम् तत्कृते चित्रणं कर्तुम् शक्यते । किरातार्जुनीये अपमानज्वालया दह्यमाना द्रौपदी,

प्रचण्डेन क्रोधेन दीप्त पराक्रमी भीम, शान्त्या अविचल धर्मराज युधिष्ठिर, साहसेन पराक्रमेण च द्योतित वीर अर्जुन, इत्यादिकानि सर्वाणि अपि प्रधानानि पात्राणि सजीवतया चित्रितानि वर्तन्ते। तत्र चित्रितानि वेदव्यास, गुप्तचर, इत्यादीनि गौणानि पात्राणि अपि सजीवानि वास्तविकानि वा प्रतीयन्ते।

सवादानाम् रोचकत्वम् अपि भारवे कवित्वस्य एकम् वैशिष्ट्यम् अस्ति। तस्य काव्यस्य भूयान् भाग रोचकै सवाद पूर्ण अस्ति। अथ कवि सवादद्वारा कथानकाय प्रगते दानस्य अनुपमम् एवम् प्रकारम् धत्ते।

पाण्डित्यम् बहुविज्ञत्वम् अपि भारवे, कवित्वस्य वशिष्ट्यम अस्ति। तस्य व्याकरणालङ्कारनीतिकामशास्त्रादीनाम् विभिन्नानाम् शास्त्राणाम् ज्ञानम् तस्य काव्येन स्पष्टतया व्यक्तम् भवति। तेन विन्यस्त सवादा राजनीते गूढसिद्धान्तै पूर्णा सन्ति। तस्य नीतिसम्बन्धिन्य सूक्तय अपि तस्य नीति ज्ञताम् द्योतयन्ति, यथा—'सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम्', 'वर विरोधोऽपि सम महात्मभि', 'हित मनोहारि च दुर्लभ वच', इत्यादय।

यथा च 'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्' इत्यनया प्रसिद्धया उक्त्या ज्ञायते, विद्वद्भि भारवे कवित्वस्य सर्वप्रमुखा विशेषता अर्थगौरवम् मन्यते। तस्य काव्ये भीमस्य कथनस्य प्रशसाम् कुर्वता युधिष्ठिरेण यत् पदम् उक्तम् यत्—

'स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम।
रचिता पृथगर्थता गिरा न च सामर्थ्यमपोहित क्वचित्॥'

तत् स्वयम भारवे काव्यस्य विषये अपि चरितार्थम भवति। वस्तुत यत्र भारविणा आलङ्कारिकताया कलाप्रदर्शनस्य वा तीव्र मोह परित्यक्त, तत्र तस्य काव्य अतीव अर्थगौरवम् वहते।

प्रसिद्धस्य टीकाकारस्य मल्लिनाथस्य अनुसारेण भारवे काव्यम् नारिकेलसमम् वाह्यत स्वरूपम कठोरम च सत अपि स्वरीयेन आन्तरिकेण स्वरूपेण मधुरम् कोमलम च अस्ति—

'नारिकेलफलसम्मित वचो भारवे सपदि तद्विभज्यते।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भर सारमस्य रसिका यथेप्सितम्॥'

भारवे कवित्वस्य अयम दोष अपि [illegible] कुत्रचित् अनाव श्यके अतिमात्रे वा [illegible] अतीव [illegible]। उदाहरणार्थम्, किराताजुनीयस्य [illegible] सर्गे, [illegible]। 'स्वकीयम् चित्रकाव्यनिर्माणकौ[illegible] [illegible] कवि

इयान् व्यापृत जात यत् तेन एकत्र एकेन एव 'न' इति व्यञ्जनेन सम्पूर्ण अपि श्लोक ग्रथित, यथा—

'न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत्॥' (१५।१४)

एतादृशे उदाहरण परिष्कृताया रुचे प्रदशनम् न भवति, रमणी यता अपि दूरम् व्रजति।

अस्तु! एवम् स्वकालस्य प्रभावेण यत्र कुत्रचित् कृताम् कलात्मक प्रदशनस्य अतिमात्राम् विहाय, भारवे कवित्वम् अनेकाभि प्रशस्ताभि विशेषताभि युक्तम् वतते। सस्कृतसाहित्यस्य इतिहासे तस्य नाम अभिनवाया कलापक्षप्रधानाया काव्यशैल्या प्रवतकरूपे स्मरणीयम् स्यास्यति। वस्तुत अस्या शैल्या प्रवतनम् एव भारवे सस्कृतकाव्याय मुख्यम् दानम् अस्ति, येन माघादीनाम् परवर्तिनाम् काव्यानि समद्धानि जातानि।

५२

महाकवि दण्डी

१—स्थितिकाल —(अ) काव्यादर्शकारस्य आचार्यस्य दण्डिन काल — दशकुमारचरितकार महाकवि दण्डी सस्कृतस्य प्रमुखेषु कथाकारेषु गद्य कविषु महत्त्वपूर्णम् स्थानम् अधिकरोति। अयम् कदा कुत्र च अभूत् इदम् अधुनावधि पूर्णत निश्चितम् नास्ति। 'काव्यादर्शे' 'सेतुबन्ध' नामकस्य एकस्य प्राकृतकाव्यस्य उल्लेख अस्ति। इदम् प्राकृतकाव्यम् राज्ञ प्रवरसेनस्य रचना अस्ति। राज्ञ प्रवरसेनस्य समय ईसवीय पञ्चम शतक मन्यते। इत्थम् 'काव्यादर्शस्य' रचयितु आचार्यस्य दण्डिन स्थितिकालस्य पूर्वसीमा ईसवीयात् पञ्चमात् शतकात् पूर्वम् न गन्तुम् शक्नोति। अपरत, कन्नडभाषाया एकस्मिन् अलकारग्रन्थे—कविराजमार्गे—काव्यादर्शस्य पर्याप्त प्रभाव प्रतीयते, अथ च सिहलीयभाषाया एकस्य 'सियवस लकर' (स्वभाषालकार) नामकस्य अलकारग्रन्थस्य रचना अपि काव्यादर्शस्य आधारे कृता प्रतीयते। 'कविराजमार्ग' ८१४ ईसवीयवर्षस्य रचना मन्यते, अथ च 'स्वभाषालकारस्य' रचयितु राज्ञ प्रथमस्य सेनस्य काल ८४३ ८६६ ईसवीय वर्षाणाम् इतस्तत मन्यते। एवम् 'काव्यादर्शस्य' रचयितु आचार्यस्य दण्डिन स्थितिकालस्य उत्तरसीमा ८०० ईसवीयवर्षस्य समीपे तिष्ठति।

अस्तु! एवम् 'काव्यदर्शस्य' 'रचयितु आचार्यस्य दण्डिन' स्थितिकाल ५०० ईसवीयवर्षात् ८०० ईसवीयवर्षम् यावत् प्रसृताया अवधे मध्ये पतति।

(आ) काव्यादर्शकारेण दण्डिना दशकुमारचरितकारस्य दण्डिन अभिन्नत्वम् —'काव्यादर्श' एक अलङ्कारशास्त्रीय ग्रन्थ अस्ति, दशकुमार चरितम्' च एकम् कथात्मकम् गद्यकाव्यम् अस्ति। काव्यादर्शे गद्यकाव्यस्य शैलीकथावस्त्वादिसम्बन्धे ये आदर्शभूता सिद्धान्ता प्रतिपादिता सन्ति तेषाम् पालनम् दशकुमारचरिते पूर्णत कृतम् न वर्तते। अत केषाञ्चित् विदुषाम् मतम् अस्ति यत् दशकुमारचरितम् काव्यादर्शकारस्य आचार्यस्य दण्डिन रचना नास्ति। किन्तु इदम् अपि सम्भवम् अस्ति यत् दण्डिना

दशकुमारचरितस्य रचना स्वस्य साहित्यिकजीवनस्य प्रारम्भिककाले कृता स्यात्, काव्यादर्शस्य च रचना पश्चात् साहित्यिक्याम् प्रौढतायाम् प्राप्तायाम् सत्याम् कृता स्यात्, अथ च इत्थम् उत्तरकालीनाया प्रौढताया आधारे पश्चात् निर्धारितानाम् काव्यादर्शप्रतिपादितानाम् नियमानाम् स्वकीयायाम् एव पूर्वकालीनायाम् कृतौ दशकुमारचरिते पूर्णत पालनम् न जातम् स्यात्।

'शार्ङ्गधरपद्धतौ' राजशेखरस्य नाम्ना उद्धृते 'त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणा । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।' इत्यस्मिन् श्लोके दण्डिन त्रय प्रबन्धा कथिता सन्ति, अथ च यद्यपि दण्डिन तृतीयस्या रचनाया सम्बन्धे अधुनावधि पूर्णत निश्चय न जात किन्तु पुनरपि 'काव्यादर्श', 'दशकुमारचरितम्' च इति द्वे रचने दण्डिन कृतिरूपे प्रसिद्धे स्त, अत उक्तस्य श्लोकस्य परम्परायाश्च आधारे इदम् एव मन्तुम् उचितम् प्रतीयते यत् काव्यादर्शकार आचार्य दण्डी महाकवि दण्डी च एक एव पुरुष अस्ति । फलतश्च दशकुमारचरितकारस्य महाकवे दण्डिन समय ५०० ईसवीयवर्षस्य ८०० ईसवीयवर्षस्य च मध्ये अस्ति ।

(इ) दण्डिन बाणात् पूर्ववर्तित्वम्—यत काव्यादर्शस्य 'अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभि । दृष्टिरोधकर यूना यौवनप्रभव तम ।' (२।१९७) इत्यस्मिन् पद्ये कादम्बर्याश्च 'केवल च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहन तमो यौवनप्रभवम्' (शुकनासोपदेश) इत्यस्मिन् वर्णने साम्यम् उपलभ्यते, अत पीटर्सन याकोबी च इमम् निष्कर्षम् प्राप्तवन्तौ यत् दण्डी बाणात् परवर्ती अस्ति । किन्तु दशकुमारचरितस्य प्रसादपूर्णा सरला शैली बाणस्य श्लेषगर्भितया शैल्या किञ्चिन्मात्रम् अपि प्रभाविता न प्रतीयते । यदि दण्डी बाणात् परवर्ती अभविष्यत् चेत्, तस्य शैल्याम् उद्भटस्य गद्यकाव्यकाव्यस्य बाणस्य शैल्या प्रभाव अवश्यम् एव अपतिष्यत् । एतदतिरिक्तम्, दशकुमारचरितस्य भौगोलिकेन वर्णनेन राजनैतिकेन चित्रणेन च अपि अयम् एव सकेत प्राप्यते यत इयम् कृति महाराजात् हर्षवर्धनात् पूर्वकालीना अस्ति । अस्याम् दशायाम् इदम् अपि सम्भवम् प्रतीयते यत् काव्यादर्शस्य कादम्बर्याश्च उक्ते वर्णने कस्मिंश्चित् पूर्वकालीने एकस्मिन् एव रूढे वर्णने आधारिते स्याताम्, अथवा कादम्बर्या एव उक्तम् वर्णनम् काव्यादर्शस्य उक्ते वर्णने आधारितम् स्यात् ।

अस्तु । इत्थम् दशकुमारचरितकारस्य महाकवे दण्डिन स्थितिकाल ६०० ईसवीयवर्षस्य समीपे प्रतीयते ।

२—जन्मस्थानम्—काव्यादर्शस्य दशकुमारचरितस्य च वर्णनानाम् आधारे विद्वांस इमम् निष्कर्षम् प्राप्तवन्त यत् दण्डी दाक्षिणात्य आसीत्, अथ च विदर्भदेशस्य निवासी आसीत् ।

३—रचना—यथा च पूर्वम् उक्तम्, राजशेखरस्य 'त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च'

समाजस्य सर्वेषाम् अपि वर्गाणाम् एवम् जीवज्जागृतम् यथाथम् चित्रम् स्पष्टत उपस्थितम् जातम अस्ति। अस्मिन् चित्रे तपस्वी, ब्राह्मण, भिक्षु, भिक्षुणी, राजा, राज्ञी, राजकुमार, राजकुमारी, ऐन्द्रजालिक, वेश्या, कुट्टिनी चोर, जार, लम्पट, कपटी, दम्भी च इत्यादीनाम् प्राय सर्वेषाम् अपि वर्गाणाम् प्रतिनिधीनाम् सम्मेलनात् हेतो एका आकर्षिका बहुरूपता स्वत एव समागता अस्ति। यद्यपि दशकुमारचरितस्य कथानके अपि कतिपय-नाम् असभवरूप प्रतीयमानानाम् अलौकिकघटनानाम् समावेश अस्ति, पुनरपि तस्मिन् एतादृशम् यथाथम् अस्ति यत् अस्ये कृतय संस्कृतस्य अन्येभ्य गद्यकाव्येभ्य पृथक् विशिष्टम् स्थानम् ददाति।

(आ) वर्णन शैली—दशकुमारचरिते व्यवहृता महाकवे दण्डिन वर्णन शैली अपि स्वकीयस्य कुतूहलपूर्णस्य यथार्थस्य च कथावस्तुन अनुरूपम् एव अतीव सरला, सरसा, मनोरमा च अस्ति। तस्याम् क्लिष्टताया दर्शनम् न भवति। एतदतिरिक्तम् वर्णने सर्वत्र प्रवाह प्राञ्जलता च अस्ति, तत्र एतादृश गत्यवरोध नास्ति यश्च संस्कृतस्य प्राचीनेषु गद्यकाव्येषु प्राय प्राप्यते। अत्र अलङ्काराणाम् प्रयोग अपि स्वाभाविक अस्ति। भाषा अपि सरला, सानुप्रासा, विषयानुकूला, व्याकरणसम्मता च सती ललितपदावलीयुक्ता वर्तते। पदलालित्यम् तु 'दण्डिन पदलालित्यम्' इति प्रकारेण भारतीयसमालोचक प्रशंसितम् एव वर्तते।

(इ) रसाभिव्यक्ति—दशकुमारचरिते यद्यपि विभिन्नानाम् रसानाम् अभिव्यञ्जना जाता अस्ति, किन्तु तत्र मुख्यत अभिव्यक्त रस अद्भुत एव अस्ति। अत्र पाठकस्य पदे पदे अस्य रसस्य अनुभूति भवति।

अस्तु! उक्तप्रकारेण 'दशकुमारचरितम् स्वकथानकस्य कुतूहलपूर्णतया यथार्थतया, परिस्थितीनाम् विविधतया जटिलतायाश्च, पात्राणाम् सजीवतया बहुरूपतायाश्च, वर्णन शैल्याश्च सरलतया रोचकतायाश्च हेतो समन्वितरूप एक उपयाम इव आनन्दम् प्रददाति। आसाम् विशेषताताम हेतोश्च तत् संस्कृतगद्यसाहित्ये स्वकीयम् एकम् विशिष्टम् स्थानम् दधत् स्वस्रष्टारम् महाकविम् दण्डिनम् संस्कृतगद्यकारेषु महत्त्वपूर्णे स्थाने प्रतिष्ठितम् करोति।

वस्तुत सरलस्य, सुबोधस्य, ललितस्य च संस्कृतगद्यस्य लेखकरूप महाकवि दण्डी अनुपम अस्ति। इदम् एव कारणम् यत् अनेकै भारतीयै समालोचक तस्य बहुश प्रशंसा कृता। एषु एकेन कथितम् अस्ति यत् दण्डी एव एकमात्रम् कवि अस्ति—'कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशय'। एकेन अन्येन समालोचकेन कथितम् अस्ति यत् दण्डी वाल्मीकिना व्यासेन च सदृश कवि अस्ति—

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥'

५३

महाकवि बाणभट्ट

१—परिचय —संस्कृतस्य कथाकारेषु गद्यकविषु महाकवेः बाणभट्टस्य सर्वोत्कृष्टम् स्थानम् अस्ति। अस्य कृतयः संस्कृतगद्यकाव्यस्य चरमोत्कर्षम् प्रदर्शयन्ति। सौभाग्यस्य विषयः अयम् अस्ति यत् अस्य जीवनवृत्तम् स्थितिकालश्च संस्कृतस्य अन्येषाम् अनेकेषाम् साहित्यकाराणाम् इव अविज्ञातौ विवादग्रस्तौ वा न स्तः, अपि तु अधिकांशतया निश्चितरूपेण ज्ञातौ स्तः। अयम् स्वयम् स्वकीयायाः सर्वप्रथमायाः गद्यकृतेः—हर्षचरितस्य—प्रारम्भिके उच्छ्वासत्रये स्वकीयम् परिचयम् दत्तवान् अस्ति, येन ज्ञायते यत् अयम् वत्सगोत्रोत्पन्न, अथ च सभवतः सारस्वतः ब्राह्मणः आसीत्। कादम्बर्याम् दत्तेन परिचयेन ज्ञायते यत् अस्य एकः पूर्वजः 'कुबेर' नामा आसीत्, यः संस्कृतस्य प्रकाण्ड विद्वान् आसीत्। कुबेरस्य पौत्रः 'अर्थपति' बाणस्य पितामहः आसीत्। बाणस्य पितुः नाम 'चित्रभानु', मातुश्च नाम 'राज्यदेवी' आसीत्।

महाकवि बाणः बाल्यकाले एव मातृपितृरहितत्वात् अभिभावकविहीनः जातः। फलतः अस्य यौवनकालः व्यवस्थितरूपेण व्यतीतः भवितुम् न अपारयत्। अयम् भ्रमणशीलः जातः, भ्रमणे च अनेन अनेकविधानाम् जनानाम् सम्पर्कः प्राप्तः, येन अस्य पर्याप्तः सांसारिकः अनुभवः जातः। प्रवासात् गृहम् प्रत्यावृत्तः सन् यदा अयम् महाराजस्य हर्षस्य राजसभाम् प्राप्तवान्, तदा हर्षः इमम् उपेक्षापूर्णया दृष्ट्या दृष्ट्वा अस्य विषये 'महानयम् भुजङ्गः' इति कथितवान्, येन क्षुब्धः सन् अनेन अतीव विनम्रभावेन सह स्वकीयस्य उच्चस्य विद्याध्ययनस्य परिचयः दत्तः, अथ च भविष्यति पूर्णतः सदाचरणपरम् नवीनम् जीवनम् यापयितुम् सङ्कल्पः कृतः। एतदनन्तरम् कतिपयेषु चित् दिनेषु एव अस्य चरित्रस्य पाण्डित्यस्य च प्रभावः रूढः जातः। फलतश्च महाराजेन हर्षेण अयम् 'वश्यवाणीकविचक्रवर्ती' इति उपाधिना विभूषितः। किञ्चित् अनन्तरम् अनेन 'हर्षचरितस्य' रचना प्रारब्धा। एतदवधि एव बाणस्य जीवनवृत्तम् उपलभ्यते।

विदुषाम् अनुमानम् अस्ति यत् हर्षस्य मृत्यो (६४८ ई०) पश्चात् बाण कान्यकुब्जात् स्वग्रामम् 'प्रीतिकूटम्' प्रत्यावृत्त, यत्र अयम् स्वदेहावसानपर्यन्तम् निवसन् साहित्यसाधनारत अभवत्। स्वस्य चरितनायकस्य महाराजस्य हर्षस्य मृत्यो कारणात् एव सम्भवत बाण स्वकीयम् ग्रन्थम्—हर्षचरितम्—अपूर्णम् एव त्यक्तवान्।

२—स्थितिकाल — यत इदम् एकम् सुनिश्चितम् तथ्यम् अस्ति यत् बाण महाराजस्य हर्षस्य सभापण्डित आसीत्, अत अस्य स्थितिकाल सारल्येन एव निश्चित कर्तुम् शक्यते। ऐतिहासिकानाम् अनुसारेण हर्षस्य राज्याभिषेक ६०६ ईसवीये वर्षे सम्पन्न अभवत्, अथ च तस्य मृत्यु ६४८ ईसवीये वर्षे अभवत्। एवम्, हर्षस्य समये वर्तमानत्वात् बाणस्य स्थितिकाल ईसवीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्द्ध सिद्धति। बाणेन येषाम् साहित्यकाराणाम् साहित्यकग्रन्थानाम् च स्वरचनासु निर्देश कृत अस्ति, तेषु कश्चन अपि सप्तमात् शतकात् परवर्ती नास्ति। अपरत, आचार्यवामनेन (८०० ई०) स्वकीयायाम् 'काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ' कादम्बर्या 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इति उद्धरणम् दत्तम् अस्ति, अथ च पश्चाद्वर्तिभि आनन्दवर्धनधनञ्जयादिभि अनेक आचार्यै कविभिश्च बाणेन तत्कृतिभि वा स्वीय परिचय प्रदर्शित अस्ति। इत्थम् बाणस्य महाराजस्य हर्षस्य सभापण्डितत्वात् अथ च सहैव अन्येभ्य अन्तरङ्गेभ्य बहिरङ्गेभ्यश्च प्रमाणेभ्य प्राप्तस्य आधारस्य वर्तमानत्वात् अस्मिन् मते का अपि विप्रतिपत्ति न सभाव्यते यत् बाणस्य स्थितिकाल ईसवीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्द्ध अस्ति।

३—रचना —महाकवे बाणस्य तिस्र रचना सर्वसम्मतरूपेण प्रामाणिक्य मन्यन्ते—हर्षचरितम्, कादम्बरी, चण्डीशतकम् च। एतदतिरिक्तम्, 'पार्वतीपरिणय' नामकम् नाटकम् अपि कश्चित् विद्वद्भि बाणस्य रचना मन्यते, किन्तु अन्ये विद्वांस अनया मान्यतया सहमता न सन्ति। 'चण्डीशतकम्' एका पद्यात्मिका रचना अस्ति यस्याम् पद्यशतकेन भगवत्या, दुर्गाया स्तुति कृता वर्तते। अन्ये द्वे रचने गद्यकृती स्त, ययो 'हर्षचरितम्' एक आख्यायिकाग्रन्थ अस्ति कादम्बरी' च एक कथाग्रन्थ अस्ति। 'हर्षचरिते' अष्ट उच्छ्वासा सन्ति, येषाम् प्रारम्भिकेषु त्रिषु बाणस्य आत्मकथा अस्ति, अवशिष्टेषु च पञ्चसु उच्छ्वासेषु महाराजस्य हर्षस्य जीवनचरितम् अस्ति, 'कादम्बरी' एका कविकल्पनाप्रसूता प्रेमकथा अस्ति। इयम् 'पूर्वभाग', 'उत्तरभागश्च' इति नामभ्याम् द्वयो भागयो विभक्ता अस्ति। कादम्बर्या समाप्ते पूर्वम् एव बाण दिवङ्गत अभवत्, अत तस्य पुत्रेण अस्या समाप्ति कृता। अस्या स भाग य बाणस्य रचना अस्ति, 'पूर्वभाग' अस्ति, अवशिष्टश्च भाग य तत्पुत्रस्य रचना अस्ति, 'उत्तरभाग' अस्ति।

४—कवित्वम् (अ) गद्यशैली—महाकवि बाण संस्कृतगद्यकाव्यस्य सम्राट् अस्ति। अस्य गद्यशैल्या आदर्श अस्ति—

'नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्ट स्फुटो रस ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥'
(हर्षचरितम्)

यद्यपि बाणेन स्वयम् एव अयम् आदर्श दुर्लभ कथित, तथापि स स्वकृतिषु अस्य आदर्शस्य यथाशक्ति पालनस्य प्रयत्नम् कृतवान्, अथ च अयम् एव आदर्श तत्प्रयुक्ताया गद्यशैल्या स्वरूपस्य परिचयम् ददाति। बाणस्य गद्यशैली गद्यरीति वा 'पाञ्चाली' अस्ति, यस्या स्वरूपम् अस्ति—'शब्दार्थयो समो गुम्फ पाञ्चाली रीतिरिष्यते।' सरस्वतीकण्ठाभरणकारेण भोजेन पाञ्चालीरीते उक्तस्य स्वरूपस्य परिचयम् ददता 'बाणोक्तिषु च सा यदि' इति रूपे कथितम् अस्ति यत् बाणस्य उक्तिषु पाञ्चाली रीति एव अस्ति। वस्तुत, बाणेन स्वकृतिषु शब्दस्य अर्थस्य च अपूर्वम् सामञ्जस्यम् प्रस्तुतम्। तस्य कृतिषु प्रत्येकम् स्थले भाषा विषयानुवर्तिनी अस्ति शब्दार्थेषु, तत्र अनुभूति अभिव्यक्तिश्च इति उभे अपि परस्परम् स्नेहसिक्ते भगिन्यौ इव एकाकारे जाते स्त। तत्र यदि विकटानाम्, कठोराणाम्, भयङ्कराणाम् वा पदार्थानाम् वर्णनम् प्रस्तुतम् अस्ति चेत् कवे लेखन्या स्वत एव विकटपदावल्या नि सरणम् प्रारब्धम् भवति, अथ च यदि कोमलपदार्थानाम् वर्णनम् प्रसक्तम् चेत् तत् स्वेन सह कोमलपदावलीम् गृहीत्वा एव समागतम् अस्ति। एतदतिरिक्तम्, बाणस्य कृतिषु समग्ररूपे दृष्टासु सतीषु एतत् स्पष्टम् भवति यत् यद्यपि स यत्र-तत्र 'वदर्भी' 'गौडी च इति रीतिद्वयस्य अपि प्रयोगम् कृतवान्, किन्तु मुख्यत स पाञ्चालीम् रीतिम् एव आश्रितवान् यस्याम् वैदर्भ्याम् इव न तु नितान्तम् श्लेषराहित्यम् प्रासादिकता च भवति, न च गौड्याम् इव क्लिष्टानाम् श्लेषाणाम्, समासानाम्, पदानाम् च एव बाहुल्यम् भवति, अपि तु मध्यममार्गस्य अनुसरणम् क्रियते।

(आ) अलङ्कारप्रयोग—बाणेन समुचितरूपेण विन्यस्ता विविधा अलङ्कारा तस्य वर्णनशैल्या कृते एकाम् अपूर्वाम् रमणीयताम् प्रददति। कतिपयानि अल्पानि स्थलानि त्यक्त्वा, तत्प्रयुक्तेषु अलङ्कारेषु एतादृशी क्लिष्टता नास्ति या पाठकाम् व्यथयेत्। तस्य अलङ्काराणाम् चमत्कार सरलतया पाठकानाम् गम्य अस्ति। पाठका तदलङ्कारै चमत्कृता सन्त तेषाम् रमणीयतायाम् तल्लीना भूत्वा आनन्दम् एव अनुभवन्ति।

(इ) प्रकृतिचित्रणम्—बाणेन प्रस्तुतम् प्रकृतिचित्रणम् अतीव विशदम् अस्ति। यद्यपि तत् प्राय अलङ्कृतरूपे एव अस्ति, पुनरपि तत् अतीव सजीवम् यथार्थम् च अस्ति, अथ च तस्य सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिम् प्रकटयति। बाणेन प्रकृते रम्यम् कठोरम् च इति उभयो अपि रूपयो चित्रणम् साफल्येन

सह कृतम् अस्ति । इयती वार्ता अवश्यम् अस्ति यत् स प्रकृतिवर्णनेन सह स्वकीयम् शास्त्रीयम् पौराणिकम् च ज्ञानम् प्रकटयितुम् लोभम् संवरीतुम् न अशक्नोत्, येन प्रवृत्ते वास्तविक बिम्ब पाठकस्य समक्षम् उपस्थातुम् बाधाम् प्राप्तवान् ।

(ई) वस्तुरूपचरित्राणाम् चित्रणम्—बाणेन प्रस्तुतम् वस्तुरूपचरित्राणाम् चित्रणम् अपि अपूर्वम् अस्ति । उज्जयिनी नगरी, शुकनास प्रासाद, चण्डिकामन्दिरम् च इत्यादीनाम् वर्णनम् इयत्या सूक्ष्मतया सह कृतम् वर्तते यत् एषाम् वस्तूनाम् एकम् भव्यम् रूपम् पाठकस्य समक्षम् उपस्थितम् जायते । एवमेव महाश्वेता, कादम्बरी च इत्यादीनाम् रमणीनाम् रूपवर्णनम् अपि अतीव सूक्ष्मतया सह कृतम् वर्तते । इयती वार्ता अवश्यम् अस्ति यत् इमानि वर्णनानि अनपेक्षितरूपेण विस्तृतत्वात्, अलङ्कृतत्वात् अतिरञ्जितत्वात् च कथानकस्य प्रवाहम् किञ्चित् शिथिलयन्ति ।

बाणेन स्वकीयानाम् पात्राणाम् चरित्रचित्रणे, अथ च तेषाम् गूढमातिसूक्ष्मानाम् अनुभूतीनाम् व्यञ्जने अपि किञ्चिदपि नैपुण्यम् न कृतम् ।

(उ) रसाभिव्यक्ति—बाणस्य कृतिषु रसाभिव्यक्ति अपि अतीव प्रभावोत्पादकरूपे कृता वर्तते । शृङ्गाररसाभिव्यञ्जने तु तेन अपूर्वम् साफल्यम् प्राप्तम् । कादम्बर्याम् कृतम् महाश्वेताकादम्बरीपुण्डरीकादीनाम् प्रेमावस्थदशाया चित्रणम् शृङ्गाररसाभिव्यञ्जनस्य अपूर्वम् निदर्शनम् अस्ति ।

(५) कवित्वस्य प्राधान्येन प्रयोग—यद्यपि बाण कथाकार अस्ति, किन्तु तेन उक्तम् सर्वविधम् वर्णनम् केनचित् आधुनिकेन कथाकारेण इव सरलसाधारणरूपे न कृतम्, अपि तु स्वसमयप्रचलिताया मान्यताया अनुसारेण अतीव कवित्वपूर्णे रूपे कृतम् अस्ति । स्वकथाया अपेक्षया तेन स्वकवित्वाय एव सर्वत्र अधिकतरम् स्थानम् दत्तम्, अत एव च तस्य गद्यकृती केवलम् आख्यायिके कथे वा न भूत्वा गद्यकाव्यकोटौ समाविशत । वस्तुत तस्य गद्यकृत्यो यत् महत्त्वम् अस्ति तत् तयो कथानक-चरित्रचित्रण-वस्तुविन्यासादीनाम् हेतो नास्ति, अपि तु कवित्वपूर्णस्य वर्णनस्य रसमयस्य प्रवाहस्य च हेतो अस्ति । कवित्वेन सरसतया च तस्य गद्यकृती ओत-प्रोते स्त, सहैव च ते भाषाकौशलेन कल्पनावैचित्र्येण च सानमाने स्त, अथ च स्वकीयानाम् एतेषाम् गुणानाम् हेतो ते अपूर्वाम् रमणीयताम् प्राप्य सहृदयानाम् कण्ठहाररूपे वर्तते ।

बाणस्य, कवित्वमय्या कल्पनाया परिधे कश्चन अपि विषय, भाव, अभिव्यक्ति रूपम् च वहि स्थातुम् न अशक्नोत् । इदमेव कारणम् यत् सहृदय समालोचक 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति घोषयितुम् विवश अभवत् । बाणस्य विषये श्रीचन्द्रदेवेन इदम् उचितम् एव उक्तम् यत्—

महाकवि माघ

१—परिचय —प्रसिद्धस्य 'शिशुपालवध' नामकस्य महाकाव्यस्य प्रणेता महाकवि माघ संस्कृतमहाकाव्यक्षेत्रे कालिदासात् अनन्तरम् प्रमुखम् स्थानम् धत्ते । अयम् महाकवि राजस्थानीय आसीत् । प्राप्तं प्रमाण सूच्यते यत् अयम् राजस्थानस्य 'भीनमाल' नामकस्य दक्षिणीयपार्वत्य-प्रदेशस्य निवासी आसीत् । अयम् पार्वत्यप्रदेश 'डूगरपुर-बासवाडा' इति नाम्ना अपि अभिधीयते । विदुषाम् विचार अस्ति यत् अयम् महाकवि सभवत श्रीमाली ब्राह्मण आसीत् । एतत्कृतेन उत्तेजकेन विलासवर्णनेन विद्वद्भि अनुमानम् कृतम् अस्ति यत् अयम् धनाढ्य आसीत्, अथ च अस्य शैशवम् यौवनम् च विलासपूर्णे वातावरणे व्यतीत अभवत् । सहैव विदुषाम् इयम् अपि मान्यता अस्ति यत् अयम् राजसभासद् कवि आसीत् । अनेन कविना स्वविषये केवलम् इयत् एव कथितम् अस्ति यत् तस्य पितु नाम दत्तक, पितामहस्य च नाम सुप्रभदेव आसीत्, अथ च तस्य पितामह सुप्रभदेव 'धमनाभ' नामकस्य 'वमलात' नामकस्य वा कस्यचन राज मन्त्री आसीत् । माघस्य इयतोऽधिकम् जीवनवृत्तम् ज्ञातम् नास्ति । यद्यपि तस्य चर्चा 'भोजप्रबन्धे' भोजसमकालीनरूपे वर्तते, किन्तु यत स भोजसमकालीन मन्तुम् न शक्यते, अत तद्विषयकस्य भोजप्रबन्धवर्णनस्य प्रामाणिकता स्वीकरणीया न प्रतीयते । तेन वर्णनेन इयान् सकेत प्राप्येत् चेत् स प्राप्तुम् शक्यते यत महाकवि माघ उदार स्वाभिमानी च आसीत् । यथा च तस्य काव्यस्य अनुशीलनेन ज्ञायते, स विपुलेन शास्त्रीयज्ञानेन व्यावहारिकज्ञानेन च सम्पन्न आसीत् ।

२—स्थितिकाल —महाकवे माघस्य स्थितिकाल विवादास्पद अस्ति, किन्तु इयत् निश्चितम् वर्तते यत तस्य कालस्य उत्तरसीमा ८०० ईसवीय-वर्षात् अनन्तरम् नास्ति, यतो हि राष्ट्रकूटेन राज्ञा नृपतुङ्गेन (८१४ ई०) स्वकीय कन्नडभाषाग्रन्थे 'कविराजमार्गे' माघम् कालिदाससमकक्षम् स्वीकृत्य तस्य प्रशसा कृता अस्ति, येन स्पष्टम् भवति यत् नृपतुङ्गस्य समये

'श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद् रसे चापरेऽ–
लङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने।
आ! सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी–
सञ्चारीकविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः॥'

अस्तु! उक्तप्रकारेण महाकविः बाणः संस्कृत-गद्यकवीनाम् सम्राट् अस्ति, अथ च तस्य गद्यकृती संस्कृतस्य सर्वोत्कृष्टे गद्यकाव्ये स्तः। 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इत्युक्त्यनुसारेण गद्यम् कवित्वस्य निकषः अस्ति, अथ च अस्मिन् निकषे कषितम् सत् गद्यकवेः बाणस्य कवित्वम् उत्तरोत्तरम् उज्ज्वलात् उज्ज्वलतरम् एव भवत् भासते। केषाञ्चित् पाश्चात्यानाम् आलोचकानाम् बाणस्य वर्णनशैली अवश्यम् किञ्चित् कष्टकरी प्रतीता, यतो हि ते आधुनिकसमालोचनायाः सिद्धान्तानाम् निकषे बाणस्य शैलीम् कषितवन्तः, यत् च उचितम् नास्ति। कश्चन अपि साहित्यकारः स्वसमयमान्यताभिः आदर्शैश्च अप्रभावितः स्थातुम् न शक्नोति, अतः यदि पाश्चात्याः आलोचकाः तत्कालीनानाम् मान्यतानाम् प्रकाशे बाणस्य शैलीम् अद्रक्ष्यन् चेत् तत्र ते सम्भवतः काञ्चन कष्टकरीम् वार्ताम् न अन्वभविष्यन्। बाणस्य समये अलङ्कृता गद्यशैली एव उत्कृष्टा अमन्यत, अथ च 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इत्यादिरूपे समासबाहुल्यम् एव गद्यस्य प्राणः अमन्यत। एतेषाम् एव आदर्शानाम् पालनम् बाणः अपि स्वसमयापेक्षया स्वभावतः कृतवान्, अतश्च कामम् पाश्चात्यानाम् आलोचकानाम् तस्य शैली कष्टकरी प्रतीता स्यात्, किन्तु एभिः आदर्शैः परिचिताः भारतीयाः समालोचकाः बाणस्य वाणीम् सदा एतादृशैः शब्दैः प्रशंसितवन्तः यत्—

'रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणी? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य॥'

महाकवि माघ.

१—परिचय —प्रसिद्धस्य 'शिशुपालवध' नामकस्य महाकाव्यस्य
प्रणेता महाकवि माघ संस्कृतमहाकाव्यक्षेत्रे कालिदासात् अनन्तरम् प्रमुखम्
स्थानम् वर्त्ते । अयम् महाकवि राजस्थानीय आसीत् । प्राप्तं प्रमाण
सूच्यते यत् अयम् राजस्थानस्य 'भीनमाल' नामकस्य दक्षिणीयपार्वत्य-
प्रदेशस्य निवासी आसीत् । अयम् पार्वत्यप्रदेश 'डूंगरपुर वासवाडा' इति
नाम्ना अपि अभिधीयते । विदुषाम् विचार अस्ति यत् अयम् महाकवि
सभवत श्रीमालो ब्राह्मण आसीत् । एतत्कृतेन उत्तेजकेन विलासवर्णनेन
विद्वद्भि अनुमानम् कृतम् अस्ति यत् अयम् धनाढ्य आसीत्, अथ च अस्य
शैशवम् यौवनम् च विलासपूर्णे वातावरणे व्यतीत अभवत । सहैव विदुषाम्
इयम् अपि मान्यता अस्ति यत् अयम् राजसभासद् कवि आसीत् । अनेन
कविना स्वविषये केवलम् इयत् एव कथितम् अस्ति यत् तस्य पितु नाम
दत्तक, पितामहस्य च नाम सुप्रभदेव आसीत्, अथ च तस्य पितामह
सुप्रभदेव 'धर्मनाभ नामकस्य 'वर्मलात' नामकस्य वा कस्यचन राज मन्त्री
आसीत् । माघस्य इयताऽधिकम् जीवनवृत्तम् ज्ञातम् नास्ति । यद्यपि तस्य
चर्चा 'भोजप्रबन्धे' भोजसमकालीनरूपे वर्तते, किन्तु यत स भोजसमकालीन
मन्तुम् न शक्यते, अत तद्विषयकस्य भोजप्रबन्धवर्णनस्य प्रामाणिकता स्वी-
करणीया न प्रतीयते । तेन वर्णनेन इयान् संकेत प्राप्येत् चेत् स प्राप्तुम्
शक्यते यत महाकवि माघ उदार स्वाभिमानी च आसीत । यथा च तस्य
काव्यस्य अनुशीलनेन ज्ञायते, स विपुलेन शास्त्रीयज्ञानेन व्यावहारिकज्ञानेन
च सम्पन्न आसीत् ।

२—स्थितिकाल —महाकवे माघस्य स्थितिकाल विवादास्पद अस्ति,
किन्तु इयत् निश्चितम् वर्तते यत् तस्य कालस्य उत्तरसीमा ८०० ईसवीय-
वर्षात् अनन्तरम् नास्ति, यतो हि राष्ट्रकूटेन राज्ञा नृपतुङ्गेन (८१४ ई०)
स्वकीये कन्नडभाषाग्रन्थे 'कविराजमार्गे' माघम् कालिदाससमकक्षम्
स्वीकृत्य तस्य प्रशंसा कृता अस्ति, येन स्पष्टम् भवति यत् नृपतुङ्गस्य समये

(नवमशतकस्य पूर्वार्द्धे) माघ साहित्यजगति प्रतिष्ठितपदम् आरूढ आसीत्। एतदनन्तरम् तु तस्य निर्देश विभिन्नेषु ग्रन्थेषु प्राप्यते एव। आन दवधनन (८५० ई०) स्वकीये 'ध्वन्यालोके' शिशुपालवधस्य पद्यद्वयम् (३।५३,५।२६) उद्धृतम् अस्ति, सोमदेवेन (९५९ ई०) च स्वकीये 'यशस्तिलक' नामके चम्पू ग्रन्थे माघस्य उल्लेख कृत अस्ति।

माघस्य स्थितिकालस्य पूर्वसीमा ६५० ईसवीयवर्षात् पूर्वम् न गच्छति, यतो हि तेन शिशुपालवधे 'अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्ति सन्निबन्धना। शब्द विद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा।' (२।११२) इतिप्रकारेण वृत्त —काशिकावृत्ते—निर्देश कृत अस्ति, काशिकावृत्तेश्च रचना वामनजयादित्याभ्याम् ६५० ईसवीयवर्षे कृता आसीत। अस्मिन् श्लोके न्यासस्य अपि निर्देश अस्ति। अत्र निर्दिष्ट अयम् न्यास क ग्रन्थविशेष अस्ति, इत्यत्र विदुषाम् वमत्यम् वर्तते। केषाचित् मतम् अस्ति यत अत्र काशिकावृत्त एव जितेन्द्र-बुद्धिविरचितस्य 'न्यासस्य (०० ईसवीयवर्षस्य समीप) निर्देश अस्ति, यदा च केषाञ्चित् अन्येषाम् मतम् अस्ति यत्, यथा च बाणेन स्वकीये हर्षचरिते 'कृतगुरुपदन्यासा लोक इव व्याकरणेऽपि' इतिरूपे कृतेन न्यासस्य उल्लेखेन ज्ञायते, बाणात् फलतश्च जिनेन्द्रबुद्धे पूर्वम् अपि केनाचित प्रणीतस्य 'न्यासस्य' अस्तित्वम् आसीत, यस्यैव च अत्रापि 'न्यास' शब्देन निर्देश मन्तुम् शक्यते।

माघस्य पितामहस्य सुप्रभदेवस्य आश्रयदातु राज्ञ वर्मलातस्य ६२५ ईसवीयवर्षस्य एकेन शिलालेखेन ज्ञायते यत वर्मलातस्य त मन्त्रिण सुप्रभ-देवस्य च काल ६२५ ईसवीयवर्षस्य समीपे आसीत, अत सुप्रभदेवस्य पौत्रस्य माघस्य स्थितिकाल ६५० ईसवीयवर्षस्य ७०० ईसवीयवर्षस्य च मध्ये एव सिद्ध भवति। यतो हि अस्य प्रमाणस्य शिशुपालवधस्य उक्तश्लोके प्रस्तुतस्य प्रमाणस्य च, यदि तत्र 'न्यास' शब्देन जिनेन्द्रबुद्धिरचितस्य 'न्यासस्य' निर्दे-शम् न मत्वा तत्पूर्ववर्तिन कस्यचित् अन्यस्य न्यासस्य निर्देश मन्यते, साम ञ्जस्यम् अपि स्थितम् भवति, अत इदम् एव मन्तुम् उचितम् प्रतीयते यत् तस्मिन् श्लोके 'न्यास' शब्देन जिनेन्द्रबुद्धिरचितस्य न्यासस्य निर्देश नास्ति, अथ च फलत माघस्य स्थितिकाल प्राय उक्त एव (५५० ७०० ई०) अस्ति।

रचना—महाकवे माघस्य केवलम् एका एव रचना—शिशुपालवधम्-माघप्रणीतरूप म गृहीतानि उपलभ्यन्ते यानि शिशुपालवधे न सन्ति, अत इदम् अपि सभाव्यते यत् माघस्य अन्या अपि कापि रचना स्यात् या इदा-नीम् न उपलभ्यते।

'शिशुपालवधम्' विंशतिसर्गात्मकम् महाकाव्यम् अस्ति। अस्मिन् १६५० श्लोका सन्ति। अस्य कथानकम् महाभारतात् गृहीतम् अस्ति,

यच्च संक्षिप्तरूपे इत्थम् अस्ति यत् देवर्षि नारद शिशुपालस्य अत्याचारेभ्य भीतस्य इन्द्रस्य सन्देशम् गृहीत्वा भगवन्तम् श्रीकृष्णम् समागच्छति, तस्मै च इन्द्रस्य इमम् सन्देशम् अभिदधाति यत् स (इन्द्र) शिशुपालस्य अत्याचारेभ्य भीत अस्ति, अत स (भगवान् श्रीकृष्ण) शिशुपालम् हत्वा तम् (इन्द्रम्) निरापदम् कुर्यात्। नारदे निवृत्ते सति श्रीकृष्ण बलरामेण उद्धवेन च सह मन्त्रणाम् करोति यत् एकतस्तु शिशुपालस्य वध देवानाम् इन्द्रस्य च रक्षाणम् आवश्यका वर्तते, अपरतश्च यत तेन पाण्डवेभ्य राजसूययज्ञे सम्मेलनाय निमन्त्रणम् अपि प्राप्तम्, अत अस्मिन् एव समये तत्र अपि गमनम् आवश्यकम् वर्तते, अस्मिन् कार्यद्वैविध्ये उपस्थिते सति किम् विधेयम्। निर्णय भवति यत् पूर्वम् तु इन्द्रप्रस्थम् गत्वा सर्वै राजसूययज्ञे सम्मिलितैः भाव्यम्। भगवान् श्रीकृष्ण सपरिकर इन्द्रप्रस्थम् प्रति प्रस्थानम् करोति। मार्गे रात्रौ जातायाम् रवतकपर्वतस्य समीपे विश्रामम् कृत्वा पश्चात् इन्द्रप्रस्थम् प्राप्नोति। तत्र राजसूययज्ञे यजमान युधिष्ठिर भगवत श्रीकृष्णस्य अग्रिमाम् पूजाम् करोति, येन शिशुपाल रुष्ट सन् युद्धाय प्रस्तुत भवति। भगवत श्रीकृष्णस्य शिशुपालस्य च सेनयो मध्ये युद्धम् भवति, यत्र श्रीकृष्ण स्वकीयेन सुदर्शनेन चक्रेण शिशुपालस्य शिरश्छेदनम् करोति। शिशुपालस्य तेज श्रीकृष्णे लीनम् भवति।

इदम् संक्षिप्तम् कथानकम् आश्रित्य शिशुपालवधस्य महाकाव्यस्य रचना जाता अस्ति, यत्र विविध विस्तृत वर्णन विशालत्वम् जातम् अस्ति।

४—भारवे प्रभाव —यद्यपि माघस्य उपरि तत्पूर्ववर्तिनाम् अन्येषाम् अपि कालिदासादीनाम् प्रभाव अस्ति, किन्तु तस्य उपरि सर्वाधिक प्रभाव भारवे अस्ति। माघस्य उपरि भारवे विविधरूप गम्भीर व्यापकश्च प्रभाव अस्ति। सर्वप्रथमम् शिशुपालवधस्य रचनाया आदर्श एव भारवे किरातार्जुनीयम् अस्ति। किरातार्जुनीये शिशुपालवधे च विविधम् साम्यम् वर्तते। अनयो उभयो महाकाव्ययो कथानकयो मूलस्रोत महाभारतम् अस्ति। उभयो प्रारम्भ 'श्री' शब्देन भवति। किरातार्जुनीयस्य प्रत्येकम् सर्गस्य अन्त 'लक्ष्मी' शब्देन, अथ च शिशुपालवधस्य प्रत्येकम् सर्गस्य अन्तिमे पद्ये 'लक्ष्मी पर्यायस्य 'श्री' शब्दस्य प्रयोग अस्ति। उभयो प्रथमे सर्गे सन्देशस्य कथनम् अस्ति, अथ च द्वितीये सर्गे राजनीतिविषयक सम्वाद अस्ति। उभयो काव्ययो कश्चन ऋषि नायकस्य पथप्रदर्शनम् करोति। उभयो काव्ययो यस्य कस्यचित् पर्वतस्य यत्किञ्चित्प्रकारकम् आश्रयणम् कृतम् वर्तते। उभयोश्च यस्य कस्यचित् पर्वतस्य सालङ्कारम् वर्णनम् अस्ति। उभयो काव्ययो दूतप्रेषणम् अस्ति, उभयोश्च परस्परविरुद्धपक्षधरयो कयोश्चन द्वयो मध्ये विवादस्य वर्णनम् अस्ति। उभयो काव्ययो चित्रबन्ध युद्धवर्णनम् अस्ति। उभयो काव्ययो द्वन्द्वयुद्धात् पूर्वम् सेनयो युद्धम् भवति।

उभयो काव्ययो अप्सरसाम् विहारस्य, सन्ध्याया रात्रे , चन्द्रोदयस्य, ऋतूनाम्, यात्राया , अन्येषाम् च एतादृशानाम् तथ्यानाम्, व्यापाराणाम् दृश्यानाम् वा यथास्थानम् वर्णनम् अस्ति। एतदतिरिक्तम्, उभयो काव्ययो वर्णनक्रमे अपि साम्यम् उपलभ्यते।

माघेन विभिन्नेषु स्थलेषु भारवे भावा अपि गृहीता सन्ति, अथ च तेन काव्यशैली तु प्राय भारविप्रवर्तिता एव अनुसृता अस्ति। इत्थम् माघ भारविणा गम्भीररूपेण व्यापकरूपेण च प्रभावित अस्ति।

५—कवित्वम्—यतो हि उक्तप्रकारेण माघ विषयस्य वर्णनशैल्याश्च दृष्ट्या भारवे व्यापकरूपेण अनुसरणम् करोति, अत यद्यपि इदम् कथयितुम् शक्यते यत् माघे मौलिकताया अभाव वर्तते, किन्तु पुनरपि स यतो हि स्वकीयया प्रतिभया स्वकीयाम् वर्णनशलीम् उदात्ताम् कृत्वा उदात्तरूपेण वर्णनीयम् विषयम् प्रस्तौति, अत अस्मिन् अंशे तस्य मौलिकत्वम् अपि स्वीकर्तुम् शक्यते। एतदतिरिक्तम्, तस्य विभिन्ना भावा , विचारा , कल्पना , वर्णनानि च इत्यादिकम् अपि अन्यत् बहु मौलिकम् अस्ति। तस्य कवित्वस्य प्रमुखा विशेषता निम्नप्रकारेण प्रस्तोतुम् शक्यन्ते—

(अ) कलापक्षस्य प्राधान्यम्—यतो हि माघेन भारवे तस्या एव शैल्या अनुसरणम् कृतम् अस्ति यस्याम् इतिवृत्तस्य भावानाम् च अपेक्षया कलात्मकस्य प्रदर्शनस्य एव प्राधान्यम् भवति अत माघस्य कवित्वे स्वभावत कलापक्षस्य प्राधान्यम् अस्ति। माघस्य प्रत्येकम् वर्णनीयम् वस्तु साधारणरूपेण वर्णितम् न सत् अलङ्कारविभूषितरूपे वर्णितम् अस्ति। कलात्मिका रमणीयता माघस्य काव्ये पदे पदे दृष्टिपथम् आयाति। कलापक्षस्य प्राधान्यात् हेतो माघस्य कवित्वस्य भावपक्ष कलापक्षेण प्राय आक्रान्त वर्तते। यद्यपि विभिन्नेषु स्थलेषु तस्य काव्येन अयम् सकेत दीयते यत् माघस्य भावपक्षे अपि पर्याप्तम् सामर्थ्यम् अस्ति, अथ च यदि स स्वकालीनानाम् कलाप्राधान्यमम र्थनपराणाम् काव्यसम्बन्धिनाम् रूढानाम् मान्यतानाम् वशीभूत च अभविष्यत् चेत्, तस्य कवित्वम् भावपक्षस्य दृष्ट्या अपि अतीव उत्कृष्टम् अभविष्यत्, किन्तु वस्तुस्थितिस्तु इदम् एव वर्तते यत् स्वकालप्रभावात् माघे कलापक्षस्य एव प्राधान्यम् वर्तते। कलापक्षस्य दृष्ट्या माघस्य काव्यम् अतीव उत्कृष्टम् अस्ति। तस्य काव्यशैल्या मुख्या गुणा प्रौढता, उदात्तता, ओजस्विता प्रभावोत्पादकता, लालित्यम्, आलकारिकता च इत्यादय सन्ति एता दृशस्य शैल्या कारणात् तस्य काव्यम् अतीव प्रौढम्, उदात्तम्, ओजस्वि, प्रभावोत्पादकम्, ललितम् अलङ्कृतम् च अस्ति।

(आ) चित्रणकौशलम्—माघे अपूर्वम् चित्रणकौशलम् अस्ति। तस्य भावचित्राणि वस्तुचित्राणि च अतीव रमणीयानि सन्ति। कलापक्षस्य

प्राधान्यात् हेतो तत्र आलकारिकता तु न्यूनाधिकरूपेण वर्तते एव । निदर्शनार्थम् एकम् स्निग्धम् भावचित्रम् अस्मिन् रूपे द्रष्टुम् शक्यते यत—

'या या प्रिया प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।
नि शकमन्या सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नुरिमं कटाक्षै ॥'
(३।१६)

रैवतकपर्वतस्य चित्रस्य रूपे एकम् सुन्दरम् आलकारिकम् वस्तुचित्रम्—प्रकृतिचित्रम्—अपि अस्मिन् रूपे द्रष्टव्यम् अस्ति यत्—

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-
वहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरय विलम्बिघण्टा
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥' (४।२०)

एवमेव माघस्य स्वाभावोक्तिपूर्णानि विभिन्नानि चित्राणि अतीव सुन्दराणि सहृदयैं प्रशसितानि च सन्ति ।

(इ) 'माघे सन्ति त्रयो गुणा '—कस्यचन प्राचीनस्य भारतीयसमालोचकस्य मतम् अस्ति यत 'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिन पदलालित्य माघे सन्ति त्रयो गुणा ।' इतिप्रकारेण माघ कालिदासस्य उपमाविन्यास, भारवे अर्थगौरवम्, दण्डिन पदलालित्यम्, इति त्रय अपि गुणा सन्ति । अत्र विषये इदम् वक्तव्यम् अस्ति यत् यद्यपि माघेन उपमाया अन्यषाम् च साहृश्यमूलकानाम् अलकाराणाम् सुन्दर प्रयोग कृत अस्ति, किन्तु पुनरपि स अस्मिन् विषये कालिदासस्य साम्यम् कर्तुम् न शक्नोति । यथा च तत्कृतं अनपेक्षितरूपेण विस्तृतं वर्णन ज्ञायते, तेन अर्थगौरवाय अपि पर्याप्तम् महत्त्वम् न दत्तम् अस्ति तेन वस्तुत स्वेन एव उल्लिखितस्य 'महीयास प्रकृत्या मितभाषिण ' इत्यस्य नियमस्य यथावत् पालनम् न कृतम् । यदवधि पदलालित्यस्य सम्बन्ध अस्ति, अयम् गुण निश्चितरूपेण माघे पर्याप्ततया वर्तते । विभिन्नेषु स्थलेषु तु तस्य सानुप्रासम् पदलालित्यम् अतीव रमणीयम् अस्ति, यथा हि—

'मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥' (६।२०)

वस्तुत माघस्य सस्कृतभाषाया उपरि अपूर्व अधिकार अस्ति यद्वशात् स यथेष्टरूपेण ललिताम् पदावलीम् विन्यस्तुम् समर्थ अभवत् ।

अस्तु ! एवम् माघ कलाप्रधानम् दृष्टिकोणम् दधत् उत्कृष्ट कवि अस्ति । तस्य काव्यम् च विभिन्नेषु स्थलेषु भावरमणीयताम् दधत् अपि तदपेक्षया कल्पनाचमत्कारम् प्रचुरतररूपेण दधत्, अथ च ललिताम् अलङ्कृताम् च पदावलीम् धृत्वा स्वम् रमणीये रूपे उतस्थापयत कलात्मकताया दृष्टे अतीव उत्कृष्टम् अस्ति ।

५५

महाकवि. भवभूति

१ परिचय—'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' इत्यादिरूपे बहुश प्रशसित महाकवि भवभूति महान् नाटककार सन् सस्कृतस्य महत्सु नाटककारेषु केवलम् कालिदासात् एव द्वितीय मन्यते। अयम् स्वकीयनाटकानाम् प्रस्तावनासु स्वकीयम यम् परिचयम दत्तवान् अस्ति तदनुसारेण अयम अधुना 'बरार' इति नाम्ना प्रसिद्धस्य विदर्भदेशस्य पद्मपुर' नामकस्य नगरस्य निवासी आसीत्। अयम् उदुम्बरवशीय ब्राह्मण आसीत्। अस्य पितामहस्य नाम 'भट्टगोपाल', पितु नाम 'नीलकण्ठ', मातृश्च नाम 'जातुकर्णी' आसीत्। अनेन स्वस्य निदश 'श्रीकण्ठपदलाञ्छन' इतिरूपे अपि कृत अस्ति येन सूच्यते अस्य प्रारम्भिकम् नाम अथवा विरुदम् उपनाम वा 'श्रीकण्ठ' इति आसीत्। कल्हणस्य राजतरङ्गिण्या ज्ञायते यत भवभूति कान्यकुब्जाधिपते यशोवमण आश्रित कवि आसीत्।

२—स्थितिकाल—भवभूते स्थितिकालस्य उत्तरसीमा ८०० ईसवीय वर्षात् अनन्तरम् न गच्छति, यतो हि वामनेन (८०० ई०) स्वकीयायाम् काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ उत्तररामचरितस्य 'इय गेहे लक्ष्मी' (१।३८) इति पद्यम् उद्धृतम् अस्ति। एतदनन्तरम् तु तस्य विविधरूप निर्देश उपलभ्यते एव। राजशेखर (९०० ई०) स्वम् भवभूते अवतारम् कथितवान् अस्ति। सोमदेवेन (९५९), धनञ्जयेन (९९५ ई०), मम्मटेन (११०० ई०) च स्वकीयासु रचनासु भवभूतिरचनाभ्य उद्धरणानि दत्तानि सन्ति। भवभूते स्थितिकालस्य पूर्वसीमा ईसवीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्द्धे वर्तमानात् बाणात् पूर्वम् न गच्छति, यतो हि बाणेन स्वकीये हर्षचरिते भासकालिदासादिभि प्रसिद्ध कविभि सह भवभूते उल्लेख न कृत अस्ति। इत्थम् भवभूते स्थितिकाल प्राय ६५० ईसवीयवर्षस्य ७५० ईसवीयवर्षस्य च मध्ये प्रतीयते। कल्हणस्य राजतरङ्गिण्या वाक्पतिराजस्य च 'गौडवहो' इति प्राकृतकाव्यस्य आधारेण इदम् सभावयितुम् शक्यते यत् भवभूते स्थिति ७०० ईसवीयवर्षस्य समीपे आसीत्।

३—रचना —भवभूते नाटकत्रयम् उपलभ्यते—महावीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितम् च। एतदतिरिक्तम्, कतिपुचित् प्राचीनेषु सूक्तिसग्रहेषु तत्प्रणीतरूपे कानिचित् एतादृशानि पद्यानि अपि सगृहीतानि उपलभ्यते यानि तस्य उपलब्धे उक्ते नाटकत्रये न प्राप्यन्ते। उक्ते नाटकत्रये 'महावीरचरितम्' भवभूते प्रथमम् नाटकम् अस्ति। अस्मिन् सप्त अङ्का सन्ति येषु रामायणस्य प्राय प्रारम्भत आरभ्य वनवासात् प्रत्यावृत्तस्य रामस्य राज्याभिषेकपर्यन्ता कथा वर्णिता अस्ति। 'मालतीमाधवम्' भवभूते द्वितीयम् नाटकम् अस्ति। अस्मिन् दश अङ्का सन्ति येषु मालत्या माधवस्य च कल्पनाप्रसूता प्रणयगाथा वर्णिता अस्ति। 'उत्तररामचरितम्' भवभूते अन्तिमम् नाटकम् अस्ति। अस्मिन् सप्त अङ्का येषु राज्याभिषेकोत्तरवर्त्ति रामचरितम् वर्णितम् अस्ति। इदम् नाटकम् भवभूते उत्कृष्टमम् नाटकम् अस्ति।

४—नाट्यकला - यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, भवभूतिना केवलम् त्रीणि नाटकानि एव लिखितानि येन सूच्यते यत स नाटकप्रणयने अतिशयिताम् रुचिम् धत्ते स्म। तत्प्रणीतषु त्रिषु नाटकेषु प्रथमम्—महावीरचरितम्—नाट्यकलाया दृष्ट्या सफलम् सत् न प्रतीयते। एवमेव तस्य द्वितीयम् नाटकम्—मालतीमाधवम्—अपि उत्कृष्टम् नाटकम् मन्तुम् न शक्यते, यद्यपि तत्र महावीरचरितस्य अपेक्षया नाट्यकलाया कश्चन विकास दृष्टिगोचर भवति। 'उत्तररामचरितम्' अवश्यम् एव तस्य उक्तस्य नाटकद्वयस्य अपेक्षया अधिकम् उत्कृष्टम् नाटकम् अस्ति। वस्तुत इदम् नाटकम् एव भवभूते नाट्यकलाया चूडान्तनिदर्शनम् अस्ति, फलतश्च केवलम् अस्य एव नाटकस्य आधारे तस्य नाट्यकलाया मूल्याङ्कनम् कर्तुम् न्याय्यम् अस्ति। यथा च उत्तररामचरितस्य अध्ययनेन ज्ञायते, यद्यपि भवभूतौ उत्कृष्टस्य नाटककारस्य योग्यता अस्ति, किन्तु यत तस्य नाट्यकला कवित्वेन अतिशयितरूपेण आक्रान्ता जाता अस्ति, अत तस्य नाटकीययोग्यताया उपयोग उन्मुक्तरूपेण भवितुम् न अशक्नोत्, फलत स नाट्यकलाया दृष्ट्या उत्कृष्टम् नाटकम् स्रष्टुम् समर्थ न अभवत्। तस्य उत्कृष्टतमम नाटकम उत्तररामचरितम् अपि कवित्वस्य दृष्ट्या यावत् उत्कृष्टम् अस्ति, नाट्यकलाया दृष्ट्या तावत् उत्कृष्टम् नास्ति यद्यपि प्राचीनस्य भारतीयसमीक्षाशास्त्रस्य अनुसारेण नाटकम् अपि दृश्यकाव्यरूपे काव्यस्य एव एका विधा मन्यते, अय च यद्यपि रसस्य एकस्य नाटकीयतत्त्वस्य रूप स्वीकरणेन संस्कृतनाटके कवित्वस्य अपि उपयोग अस्ति, किन्तु पुनरपि यत नाटकस्य स्वकीयम् असाधारणम् वैशिष्ट्यम् अपि भवति, अत तत्र कवित्वस्य तावान् एव प्रयोग अपेक्षित अस्ति येन तस्य नाटकीयम् वैशिष्ट्यम् न

नश्येत् अर्थात् अन्येषाम् नाटकीयतत्त्वानाम् निर्वाहे बाधा न उपस्थिता स्यात्। भावप्रवणेन भवभूतिना अत्र विषये पर्याप्तम् ध्यानम् न दत्तम् अस्ति।

यद्यपि भवभूतिना एकेन नाटककारेण इव मूलस्रोतस प्रख्यातम् इतिवृत्तम् आदाय तत्र नाटकानुरूपम् मौलिकम् परिवर्तनम् कृत्वा नाटकोचितरूपेण कथावस्तुन विन्यासम् कर्तुम् प्रयास कृत अस्ति, किन्तु पुनरपि वस्तुसङ्घटने शैथिल्यम् जातम् अस्ति, यतो हि बहुषु स्थलेषु भावानाम् अनपेक्षितरूपे अतिरञ्जितेन अभिव्यञ्जनेन विस्तृतै वर्णनैश्च वस्तुप्रवाहे उद्वेगकर अवरोध जात अस्ति। वस्तुत उत्तररामचरिते भावानाम् अन्तर्द्वन्द्वस्तु वर्तते, किन्तु तत्र नाटकीयचमत्कारोत्पादको घटनानाम् घात प्रतिघातौ न स्त। अनेन एव प्रकारेण उत्तररामचरिते बहून कथोपकथनानाम् प्राय स्वाभाविकत्वम् नास्ति, यच्च नाटकेषु आवश्यकम् वर्तते। तत्र विन्यस्तानि कथोपकथनानि बहुषु स्थलेषु कवित्वस्य अतिशयितप्रयोगवशात् गद्यकाव्यस्य अशभूतानि इव अथ च क्लिष्टानि जातानि सन्ति।

उत्तररामचरिते सीतारामादीनाम् मुख्यानाम् पात्राणाम् चरित्रचित्रणम् तु प्राय सफलम् एव कथयितुम् शक्यते। अपेक्षितस्य करुणाजनकस्य वातावरणस्य स्रष्टौ अपि भवभूति सफल जात अस्ति, अथ च अस्य नाटकस्य यत् करुणरसाभिव्यञ्जनरूपम उद्देश्यम् वर्तते, तत्र अपि तेन पूर्णतया साफल्यम् प्राप्तम् अस्ति। इत्थम् इदम् एव कथयितुम् शक्यते यत् कवित्वेन अतिशयितरूपेण आक्रान्त अपि भवभूते नाट्यकला स्वकीयम् पर्याप्तम् प्रकर्षम् प्रदर्शयितुम् शक्ता जाता एव अस्ति।

५ – कवित्वम्—भवभूते कवित्वम् अतीव उत्कृष्टम् वर्तते। यदा तस्य नाटकानि नाटकरूपे न दृष्टानि सन्ति काव्यरूपे दृश्यन्ते, तदा तानि उच्चकोटिकानाम् काव्यानाम समकक्षताम् कुर्वन्ति प्रतीयन्ते। तस्य 'उत्तररामचरितम्' तु कवित्वस्य दृष्ट्या अतीव अपूर्वम् अस्ति। तत् उत्कृष्टाया काव्यकलाया सुन्दरम् निदर्शनम अस्ति। भवभूते कवित्वस्य मुख्या विशेषता सक्षिप्ततया निम्नरूपे प्रस्तोतुम् शक्यन्ते—

(अ) भावपक्षस्य प्राधान्यम् —भवभूते कवित्वस्य मुख्यम् वैशिष्ट्यम् इदम् वर्तते यत् तत्र भावपक्षस्य प्राधान्यम् अस्ति। यद्यपि काव्यक्षेत्रे भारवे समयात् भावपक्षस्य अपेक्षया कलापक्षस्य प्राधान्यम जातम् आसीत्, किन्तु भवभूते कवित्वम् स्वकालप्रभावात् प्राय उन्मुक्तम सत् भावपक्षस्य प्राधान्यम् धत्ते। यद्यपि भवभूतौ पाण्डित्यपूर्णस्य कलात्मकस्य प्रदर्शनस्य अपि यत्र कुत्रचित् प्रवृत्ति दृश्यते, किन्तु मूलत स भावप्राधान्यवादी एव कवि प्रतीयते। तेन कवित्वस्य पक्षद्वयम्—भावपक्ष कलापक्षश्च—अपि समन्वितरूपेण आश्रित्य कलाया भावाभिव्यञ्जनस्य अर्थाभिव्यक्तेः वा

अङ्गरूपे साधनरूपे वा एव प्राय प्रयोग कृत अस्ति, केवलम् प्रदर्शनार्थम् तस्या स्वच्छन्द प्रयोग प्राय न कृत अस्ति।

(आ) गम्भीरा प्रभावोत्पादिका च रसाभिव्यक्ति —भावपक्षस्य प्राधान्यम् रक्षता भवभूतिना विभिन्नानाम रसानाम् भावानाम् च गम्भीरा प्रभावोत्पादिका च रसाभिव्यक्ति प्रस्तुता अस्ति। अस्मिन् विषये स पूर्णत सफल वर्तते। वस्तुत मानसीयानाम भावानाम् विश्लेषणे मार्मिके चित्रणे च भवभूति अतीव कुशल अस्ति। स भावानाम् गूढतमाम् अपि दशाम् अतीव कुशलतया अभिव्यनक्ति।

(इ) 'एको रस करुण एव'—यद्यपि भवभूतिना स्वकीयासु कृतिषु विभिन्नानाम् रसानाम् भावानाम् च अभिव्यक्ति साफल्येन सह कृता अस्ति, किन्तु तेन करुणरसस्य तत्सम्बन्धिनाम् भावानाम् च अभिव्यञ्जने तु स्वकीयम् अभूतपूर्वम् नैपुण्यम् प्रकटितम् अस्ति। अस्य रसस्य अभिव्यञ्जने तस्य उपमा दुर्लभा अस्ति। अत एव सहृदयै समालोचकै तस्य अस्मिन् विषये 'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते', इत्यादिरूपेण बहुश प्रशसा कृता अस्ति। वस्तुत भवभूति करुणरससम्राट अस्ति। स स्वेन अभिव्यक्तस्य करुणरसस्य प्रमुखे अभिव्यञ्जनस्थले 'उत्तररामचरिते' स्वयम् एव कण्ठश घोषितम् करोति यत्—

'एको रस करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्न पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्॥
(उ० च० ३।४७)

इत्थम् भवभूते अनुसारेण मूलत एक एव करुण रस अस्ति य विभिन्नानाम् विभावादीनाम् निमित्तानाम् भेदात् विभिन्नानाम् रसानाम् रूप तथैव परिणमते यथा जलम् मूलत एकम् एव सत् निमित्तभेदात् आवर्तबुद्बुदतरङ्गादीनाम विकाराणाम् रूपे परिणमते।

उत्तररामचरिते भवभूतिना साफल्येन सह करुणरसस्य अभिव्यञ्जनाय तस्य पृष्ठभूमि प्रथम अङ्के एव चित्रदर्शनस्य अथ च तदनन्तरम् रामोत्सङ्गे सीताशयनस्य नियोजनेन प्रस्तुता, यस्या आधारेण पश्चात् अभिव्यक्तस्य करुणरसस्य अधिकतरा तीव्रता जाता। चित्रदर्शनेन स्मृतिपथम् समागच्छताम् अतीतानाम् वृत्तान्तानाम् स्मरणेन करुणरसस्य बिन्दूनाम् वर्षणम् इत एव आरब्धम्। एकस्य चित्रस्य दर्शनेन राम अश्रुमोचनपूर्वकम् स्मरति—

'जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसग्रहे।
मातृभिश्चिन्त्यमानाना ते हि नो दिवसा गता॥' (१।१९)

जन्मस्थाने वृत्तस्य सीताहरणस्य चित्रम् प्रदर्शयन् लक्ष्मण मध्ययम् कथयति—

'अथेद रक्षोभि कनकहरिणच्छद्मविधिना,
तथा वृत्त पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि।
जन्मस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै,
अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्॥ (१।२८)

इदम् चित्रम् दृष्ट्वा रामस्य हृदये या व्यथा जाता सा इत्यम् हृदयग्राहिरूपे अभिव्यक्ता अस्ति यत्—

'अय त बाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसर,
विसर्पन् धाराभिलुठति घरणी जर्जरकण।
निरुद्धोऽप्यावेग स्फुरदधरनासापुटतया,
परेशामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदय॥' (१।२९)

पश्चात् तृतीयस्य अङ्कस्य प्रारम्भे तु सीतावियोगजन्यदीर्घशोकसन्तापेन रामस्य दशा एव एतादृशी जाता अस्ति यत्—

'अनिर्भिन्नो गम्भीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथ।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रस॥' (३।१)

एतदनन्तरम्, रामस्य तु 'अनिर्भिन्न' करुण रस उद्दामम् प्रवहति एव, सहैव सम्पूर्णम् वातावरणम् एव करुणरसमयम् भवति। दीर्घकालीनस्य वियोगस्य अनुभूते अनन्तरम् रामम् दृष्ट्वा सीताया हृदयस्य एतादृशी विविधभावपूर्णा दशा भवति यत्—

'तटस्थ नैराश्यादपि च कलुष विप्रियवशात्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन्झटिति घटनास्तम्भितमिव।
प्रसन्न सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणम्,
द्रवीभूत प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव॥' (३।१३)

सीतासख्या वनदेवताया वासन्त्या हृदये या अन्तर्गूढा व्यथा वर्तते सा एवम् प्रभावोत्पादकरूपेण अभिव्यक्ता वर्तते यत्—

'त्व जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीयम्
त्व कौमुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे।
इत्यादिभि प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धाम्,
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥' (३।२६)

रामस्य तु व्यथापूर्णा दशा एव विलक्षणा अस्ति याम् च तमसा एवम् अभिव्यनक्ति—

'इद विश्व पाल्य विधिवदभियुक्तेन मनसा,
प्रियाशोका जीव कुसुममिव घर्मो ग्लपयति।

स्वय कृत्वा त्याग विलपनविनोदोऽस्य सुलभस
तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ (३।३०)

स्वयम् राम स्वकीयाम् इमाम् शोकव्यथापूर्णाम् दशाम् एवम प्रकटयति—

'दलति हृदय शोकोद्वेगाद् द्विधा तु न भिद्यत
वहति विकल कायो मोह न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाह करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिमर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥' (३।३१)

अथ च

'हा हा देवि स्फुटति हृदय ध्वसते देहबन्ध
शून्य मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,
विष्वड् मोह स्थगयति कथ मन्दभाग्य करोमि ॥ (३।३८)

अस्मिन् अङ्के एतादृशम् करुणरसपूर्णम् वातावरणम् उपस्थितम् भवति यत् अस्य अन्ते तमसा भवभूते इमाम् मान्यताम् घोषयितुम् विवशा भवति यत्—'एको रस करुण एव निमित्तभेदात्' इति । एतदनन्तरम् अपि अस्मिन् नाटके विभिन्नेषु स्थलेषु करुणरसस्य प्रभावोत्पादिका अभिव्यञ्जना वतन । वस्तुत भवभूति करुणरसस्य आचार्य एव वतते । करुणप्राधान्यवादिना भवभूतिना उदात्तस्य दाम्पत्यप्रेम्ण अभिव्यञ्जनम् करुणरसस्य एव अङ्गरूप कृतम् अस्ति ।

(ई) चित्रणकौशलम्—भवभूति अपूर्वम् चित्रणकौशलम् धत्ते । तेन प्रकृत्यादीनाम् सर्वेषाम् अपि पदार्थानाम् अथ च पुरुषस्य रूपदशादीनाम् स्वाभाविकम् चित्रणम् कृतम् अस्ति । तेन प्रकृते रूपद्वयम्—कोमलम् कठोरम् च—अपि स्वाभाविकरूपेण चित्रितम्, यस्य च दर्शनम् मुख्यत तस्य उत्तररामचरिते प्राप्तुम् शक्यते । अनेन एव प्रकारेण भवभूतिना पुरुषस्य रूपदशादीनाम् चित्रणम् अपि अतीव कुशलतया कृतम् अस्ति । निदर्शनार्थम्, अत्र अस्मिन् रूपे कृतम् कुशस्य वीरोचितपुरुषत्वस्य चित्रणम् प्रस्तोतुम् शक्यते यत्—

'दृष्टितृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा,
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुता दधान,
वीरो रस किमयमेत्युत दर्प एव ॥

(उ० च० ६।१९)

एवमेव भवभूतिकृतानि अश्वादीनाम् चित्रणानि अपि अतीव स्वाभाविकानि सन्ति ।

(उ) अलङ्काराणाम् स्वाभाविक प्रयोग—मूलत भवभूति अलङ्कारान् प्रति कञ्चन विशिष्टम् मोहम् दधत् न प्रतीयते। स प्राय अनलङ्कृत रूपेण एव वर्णनीयस्य वस्तुन वर्णनम् करोति, अथ च पुनरपि स्वकीयम् वर्णनम् अतीव प्रभावान्वितम् रमणीयम् च सम्पादयति। किन्तु यदि स कुत्र अपि अलङ्काराणाम् प्रयोगम् करोति, तत्र स तेषाम् अकृत्रिमम स्वाभाविकम् वा एव प्रयोगम् करोति। भवभूतिना मौलिकीनाम् उपमानाम् आविर्भाव कृत अस्ति। उपमाविन्यासे तस्य इदम् वशिष्ट्यम् वर्तते यत् स प्राय द्रव्यस्य उपमायाम् कञ्चन गुणम् प्रस्तौति, अथ वा मूर्तस्य वस्तुन उपमायाम् कञ्चन अमूर्त म् भावम् प्रस्तौति।

(ऊ) विषयानुरूपा शैली—यद्यपि भवभूते वर्णनशैली मुख्यत गौडी वर्तते यस्याम् प्रौढत्वम् ओज, समासभूयस्त्वम् च प्राय भवति, किन्तु स वर्णनीयविषयानुरूपम् वदर्भ्या शैल्या अपि प्रयोगम् करोति यत्र समासरहिता सरला, मधुरा, ललिता च पदावली भवति। वस्तुत भवभूते भाषायाम् अपूर्व अधिकार अस्ति, अथ च स शब्दानाम् शोभने विन्यासे च अतीव निपुण अस्ति येन स झटिति एव वर्णनीयविषयानुरूपम् स्वकीयाम् भाषाम् शैलीम् च परिवर्तयति। यदा स भयकराणाम् युद्धादीनाम् पदार्थानाम, दृश्यानाम् वा, अथ च प्रकृते प्रचण्डस्य रूपस्य वर्णनम करोति तदा स ओजस्विनीम् समासबहुलाम च शैलीम् आश्रयति, अपरत यदा स कोमलानाम् भावानाम् व्यञ्जनाम् करोति तदा स सरलाम, मधुराम्, ललिताम् समास रहिताम् च शैलीम् आश्रयति।

(ए) अर्थानुरूप नाद—भवभूति अभिव्यञ्जनीयस्य वर्णनीयस्य वा अर्थस्य अनुरूपम् पद्येषु नादम् उत्पादयितुम् अपि अतीव निपुण अस्ति। तस्य शब्द वर्ण्यस्य वस्तुन स्वरूपम् स्वत एव आभासितम् ध्वनितम् वा भवति।

अनेन एव प्रकारेण भवभूते छन्द कौशलम् अपि अपूर्वम् अस्ति। स कदाचित् छन्दस नादात्मकतया एव अभिव्यञ्जनीयम् भावम् अभिव्यक्तम् करोति।

अस्तु! उक्तप्रकारेण भवभूति स्वकीयासु कृतिषु भावपक्षस्य कला पक्षस्य च अपूर्वेण समन्वयेन उत्कृष्टम् कवित्वम् प्रकटयति येन स उच्च कोटिकानाम् कालिदासदीनाम् महाकवीनाम् पङ्क्तौ स्थानम् अधिकर्तुम् योग्य अस्ति। स उत्कृष्ट नाटककार अस्ति न वा, इत्यत्र कामम् विवाद स्यात्, किन्तु स उत्कृष्ट महाकवि अस्ति, इत्यत्र तु कश्चन विवाद एव न भवितुम् शक्नोति।

५६

महाकवि श्रीहर्ष

१—परिचय :—प्रसिद्धस्य 'नैषधीयचरितस्य' महाकाव्यस्य रचयिता महाकवि श्रीहर्ष संस्कृतसाहित्ये सम्माननीयम् स्थानम् अधिकरोति। अयम् स्वग्रन्थेषु स्वकीयम् पर्याप्तम् परिचयम् दत्तवान् अस्ति। तदनुसारेण अस्य पितुः नाम 'श्रीहीर' मातुश्च नाम 'मामल्लदेवी' आसीत्। अयम् विभिन्नेषु शास्त्रेषु अतीव विचक्षण आसीत्। दर्शनशास्त्रे अथ च तत्रापि विशिष्टतः अद्वैतवेदान्ते अस्य अद्भुता गति आसीत्। अयम् कान्यकुब्जेश्वरस्य जयचन्द्रस्य सभायाम् अतीव सम्मानितरूपे तिष्ठति स्म। यथा च तदुक्तेन 'ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्' इति उल्लेखेन ज्ञायते, कान्यकुब्जेश्वर जयचन्द्र तस्मै ताम्बूलद्वयम् आसनम् च दत्वा तम् सम्मानयति स्म।

२—स्थितिकाल :—ऐतिहासिकानाम् अनुसारेण कान्यकुब्जेश्वरस्य जयचन्द्रस्य राज्यकाल ११६६-११६५ ईसवीयवर्षेषु आसीत्, अत तत्समकालीनस्य श्रीहर्षस्य स्थितिकाल निर्विवादरूपेण ईसवीयद्वादशशतकस्य उत्तरार्ध मन्यते।

३—रचना :—महाकविना श्रीहर्षेण अनेकेषाम् ग्रन्थानाम् रचना कृता अस्ति। 'नैषधीचरितम्' तस्य प्रसिद्धम् महाकाव्यम् अस्ति। 'खण्डनखण्डखाद्यम्' तस्य उत्कृष्टकोटिक दार्शनिक ग्रन्थ अस्ति। एतत्प्रसिद्धग्रन्थद्वयातिरिक्तम् अपि तेन स्थैर्यविचारणम्, नवसाहसाङ्कचम्पू, शिवशक्तिसिद्धिश्च इत्यादीनाम् ग्रन्थानाम् रचना कृता अस्ति। एतेषु, 'नैषधीयचरितम्' द्वाविंशतिसर्गात्मकम् महाकाव्यम् अस्ति, यस्मिन् नलदमयन्त्यो प्रेम्ण विवाहस्य च कथा वर्णिता अस्ति। अस्या कथाया मूलस्रोत महाभारतस्य 'नलोपाख्यानम्' अस्ति।

४—कवित्वम् :—महाकवे श्रीहर्षस्य कवित्वस्य प्रकाशकम् मुख्यत तस्य 'नैषधीयचरितम्' महाकाव्यम् अस्ति। अस्य महाकाव्यस्य अनुशीलनेन ज्ञायते यत् काव्यक्षेत्रे भारवे समयात् या कलाप्रधाना कलाप्रदर्शनात्मिका

वा शैली प्रवृत्ता अभवत्, तस्या चरम प्रकर्ष अस्मिन् महाकाव्ये प्राप्यते भारविसमये प्रवृत्ताया उक्ताया शैल्या माघस्य काव्ये पर्याप्त विकास जात, किन्तु श्रीहर्षम् प्राप्य तु सा स्वीयम् चरमोत्कर्षम् एव प्राप्तवती। श्रीहर्षस्य कवित्वस्य मुख्या विशेषता सक्षेपत निम्नरूपे प्रस्तोतुम् शक्यन्ते—

(अ) कलापक्षस्य प्राधान्यम्—उक्तप्रकारेण उक्ताया कलाप्रधानाया शैल्या परमोत्कृष्टरूपस्य आश्रयणात् हेतो श्रीहर्षस्य कवित्वे कलापक्षस्य पूर्णत प्राधान्यम् वर्तते। कलापक्षस्य प्राधान्यम् भारवे माघस्य च कवित्वे अपि वर्तते, किन्तु पुनरपि तत्र भावपक्ष कलापक्षेण एतावता बलेन प्रकर्षेण वा सह न आक्रान्त वर्तते यावता बलेन प्रकर्षेण वा स श्रीहर्षस्य कवित्वे आक्रान्त वर्तते। एतदेव कारणम् यत् भारतीयै समालोचक समानाम् कला-प्रधानाम् शैलीम् आश्रयत्सु कलाप्राधान्यवादिषु भारविमाघश्रीहर्षेषु कला त्मकप्रदर्शनस्य दृष्ट्या श्रीहर्ष 'तावद् भा भारवेर्भाति यावद्माघस्य नोदय। उदिते नैषधे काव्ये क्व माघ क्व च भारवि ॥' इत्यादिरूपे उत्कृष्टतम घोषित अस्ति। यतो हि अत्र तुलनार्थम् भावप्राधान्यवादिनाम् कालिदासा-दीनाम् कवीनाम् परिग्रहणम् न कृतम् अस्ति, अपि तु कलाप्रधान्यवादिनाम् एव कवीनाम परिग्रहणम कृतम् अस्ति, अत स्पष्टम् अस्ति यत् उक्तरूपेषु समालोचनावाक्येषु कलात्मकप्रदर्शनस्य दृष्ट्या एव श्रीहर्षस्य उत्कृष्टत्वम् घोषितम् अस्ति। फलत एतादृशानाम् वाक्यानाम् इदम् अपि तात्पर्यम् सूचि तम् भवति यत् कलापक्षस्य न्यूनताया अनुपातेन भावपक्षस्य प्राधान्यस्य दृष्ट्या एतेषाम् कवीनाम् उत्कृष्टतायाम् क्रमविपर्यय स्वत एव अस्ति अर्थात् श्रीहर्षात् माघ, अथ च माघात् भारवि उत्कृष्ट अस्ति। अस्तु! श्रीहर्षस्य कवित्वस्य इदम् मुख्यम् वशिष्ट्यम् अस्ति यत् तत्र कलापक्षस्य भावपक्षस्य उपरि पूर्ण साम्राज्यम् वर्तते। कलात्मकम् प्रदर्शनम् एव श्रीहर्षस्य कवित्वस्य परमम् उद्देश्यम् प्रतीयते। इदमेव कारणम् अस्ति यत् इतिवृत्तस्य परम-सक्षिप्तत्वात् अपि कलात्मकप्रदर्शनस्य माध्यमभूतै विभिन्नै विस्तृत अथ च कदाचित् पुनरुक्तै अपि वर्णनै नैषधीयचरितस्य महाकाव्यस्य द्वाविंशति-सर्गात्मकम् विशालम् परिमाणम् जातम् अस्ति।

(आ) कल्पनाचमत्कार —कलापक्षस्य प्राधान्यात् हेतो श्रीहर्षस्य कवित्वे इदम् वशिष्ट्यम् स्वभावत एव वर्तते यत् तत्र अद्भुतानाम कल्पना-नाम् चमत्कार अस्ति। किमपि वस्तु स्यात्, तस्य वर्णने श्रीहर्ष विभिन्ना अद्भुता कल्पना उद्भावयति। वस्तुत अस्मिन् विषये तस्य उपमा दुर्लभा एव अस्ति। दमयन्तीमुखसौन्दर्यस्य वर्णनम् कुर्वन् श्रीहर्ष कल्पनाम् उद्भाव यति यत्—

'हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्ती वदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥' (२।२५)

दमयन्तीशरीरे कुचद्वयस्य उपयोगिताया विषये कविः कल्पनाम् करोति यत्—

'अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥' (२।३१)

'अपवर्गे तृतीया' इति पाणिनिसूत्रस्य प्रतिपाद्यस्य विषये कविः कल्पनाम् उद्भावयति यत्—

'उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥' (१७।७०)

अनेन उदाहरणेन स्पष्टम् अस्ति यत् श्रीहर्षेण उद्भावितासु कल्पनासु चमत्कारस्तु अस्ति एव, सहैव तत्र विनोदः व्यङ्ग्यम् च अपि वर्तेते ।

(इ) अलङ्कारविन्यासनैपुण्यम्—श्रीहर्षः विभिन्नानाम् अलङ्काराणाम् विन्यासे अतीव निपुणः अस्ति । सः स्वकीयम् काव्यम् प्रायः सर्वत्र एव अलङ्कृतवान् अस्ति । कलापक्षस्य प्राधान्यात् हेतोः श्रीहर्षस्य अलङ्कारविन्यासः तावान् स्वाभाविकः नास्ति यावान् सः कलाप्रदर्शनहेतुकः वर्तते । फलतः सः स्वकीयम् अलङ्कारविन्यासकलानैपुण्यम् प्रदर्शयितुम् बहुशः श्लेषालङ्कारम् विन्यस्य स्वकीयम् काव्यम् क्लिष्टम् अपि करोति । पुनरपि इयती वार्त्ता अवश्यम् अस्ति यत् अद्भुतानाम् कल्पनानाम् उद्भावनात् हेतोः श्रीहर्षेण प्रयुक्तेषु अर्थालङ्कारेषु अपूर्वम् सौन्दर्यम् समागतम् अस्ति ।

(ई) पदलालित्यम्—श्रीहर्षस्य पदलालित्यम् 'नैषधे पदलालित्यम्' इत्यादिरूपे बहुशः प्रशंसितम् वर्तते । वस्तुतः श्रीहर्षः ललितायाः पदावल्याः प्रयोगस्य विषये उत्कृष्टः कलाकारः अस्ति । तत्प्रयुक्ता ललिता पदावली पदे-पदे पाठकान् विमोहयति । यतः अस्याः पदावल्याः निदर्शनम् प्रायः समग्रम् अपि नैषधीयचरितम् अस्ति, अतः तत्र एव अस्याः दर्शनम् कर्तुम् उचितम् अस्ति ।

(उ) पाण्डित्यम्—श्रीहर्षस्य पाण्डित्यम् उत्कृष्टम् आसीत् । यथा च अत्रैव पूर्वम् उक्तम्, सः विभिन्नेषु शास्त्रेषु अतीव विचक्षणः आसीत्, अथ च दर्शनशास्त्रे तस्य अद्भुता गतिः आसीत् । फलतः तस्य कवित्वस्य इदम् अपि वैशिष्ट्यम् जातम् अस्ति यत् तत् अपूर्वेण पाण्डित्येन युक्तम् अस्ति । बहुषु स्थलेषु अतिशयितरूपे पाण्डित्यप्रदर्शनात् हेतोः तस्य काव्यम् क्लिष्टम् अपि जातम् अस्ति, किन्तु इयम् क्लिष्टता एतादृशी वर्तते या कविना ज्ञानपूर्वकम् प्रयत्नात् समानीता स्यात्, अपि तु एतादृशी नास्ति या स्वतः एव समागता अस्ति, यथा च सः स्वयम् एव कथयति—

'ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खल खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थि समासादय—
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥

इत्थम् पाण्डित्यपूर्णत्वात् हेतोः नैषधम् विदुषाम् वस्तु जातम् अस्ति, फलतश्च तस्य विषये समालोचकैः 'नैषधं विद्वदौषधम्' इत्यादिरूपाः उद्गाराः प्रकटिताः सन्ति।

अस्तु इत्थम् महाकविः श्रीहर्षः कलाप्राधान्यवादी उत्कृष्टः कविः अस्ति, अथ च तत्प्रणीतम् महाकाव्यम्—नैषधीयचरितम्—कलात्मकेन दृष्टिकोणेन उत्कृष्टम् काव्यम् अस्ति। यद्यपि इदम् काव्यम् भावानुभूतिलालसान् सहृदयान् रमणीयभावाभिव्यक्तिमाधुर्येण रसनिर्भरान् कृत्वा प्रभावितान् न करोति, तथापि तत् कलाचमत्कारप्रियान् जनान् कल्पनाचमत्कारेण चमत्कृतान् कृत्वा पूर्णतः प्रभावितान् कर्तुम् शक्तम् अस्ति, फलतश्च स्वस्य, अनेन वैशिष्ट्येन हेतुना तत् 'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः' इत्यादिरूपैः बहुशः प्रशंसितम् अपि जातम् अस्ति।

'सत्य शिव सुन्दरम्'

१—स्रोतस परिचय —आधुनिकीनाम् भारतीयभाषाणाम् साहित्यसमीक्षा क्षेत्रे कस्माच्चित् कालात् सत्य शिव सुन्दरम्' इत्यस्य चर्चा अधिकम् श्रूयमाणा वर्तते। यत अस्या पदावल्या स्वरूपम् एतादृशम् वर्तते येन अत्र भारतीयत्वम् प्रतिभाति, अत अनया आपातत इयम् प्रतीति भवति यत् इयम् पदावली मूलत प्राचीनस्य भारतीयसमीक्षाशास्त्रस्य संस्कृतसमीक्षाशास्त्रस्य वा कस्यचित् ग्रन्थस्य पदावली अस्ति, अथवा कस्य अपि संस्कृतकाव्यस्य पदावली अस्ति, अथवा कस्यचित् भारतीयदर्शनशास्त्रसम्बन्धिन ग्रन्थस्य पदावली अस्ति, अथ च यदि इयम् पदावली उक्तेषु ग्रन्थेषु कस्यचित् नास्ति चेत् तदा अस्याम् निहित सिद्धान्त मूलत कश्चन भारतीयदर्शनशास्त्रीय भारतीयसमीक्षाशास्त्रीय वा सिद्धान्त अस्ति, किन्तु यथा च हिन्द्यादीनाम् भारतीयभाषाणाम् आचार्यरामचन्द्रशुक्लादिभि साहित्यसमीक्षकै अपि स्वकीयेषु ग्रन्थेषु स्पष्टीकृतम् अस्ति, वस्तुत न तु इयम्, पदावली एव मूलत कस्यचित् भारतीयस्य संस्कृतग्रन्थस्य वर्तते न च अस्याम् निहित सिद्धान्त एव मूलत कश्चन भारतीयदर्शनशास्त्रीय भारतीयसमीक्षाशास्त्रीय वा सिद्धान्त अस्ति, अपि तु अस्याम् पदावल्याम् निहित भाव मूलत विदेशीयसाहित्यसमीक्षाक्षेत्रे—संभवत आङ्लसाहित्यसमीक्षाक्षेत्रे—उद्भूत यश्च भारतीयै अपि समालोचकै आधुनिकीनाम् भारतीयभाषाणाम् साहित्यसमीक्षाक्षेत्रे गृहीत, अथ च स अनया संस्कृतपदावल्या अभिव्यक्त । यतो हि अस्याम् पदावल्याम् निहित भाव भारतीयाया परम्परागताया विचारधाराया प्रतिकूल नास्ति, अपि तु तस्या आदर्शम् पूर्णतया अप्राप्नुवन् अपि तया समञ्जस भवति, अत अयम् आधुनिके भारतीयसमीक्षाशास्त्रे ससम्मानम् गृहीत चर्चितश्च वर्तते ।

२—समीक्षाशास्त्रस्य सम्बन्धेन स्वरूपस्य परिचय —अस्याम् पदावल्याम् निहितस्य भावस्य सिद्धान्तस्य वा विदेशीयसमीक्षाशास्त्रे आधुनिके

च भारतीयसमीक्षाशास्त्रे यथा व्यवहारः कृतः वर्तते तदनुसारेण अस्य स्वरूपम् अस्ति यत् काव्यादिके भाववाङ्मये अभिव्यक्तम् तथ्यम् वस्तु वा 'सत्यम्', 'शिवम्', 'सुन्दरम्' च स्यात् अर्थात् तत् तथ्यम् वस्तु वा 'सत्यम्' अर्थात् यथार्थम् स्यात्, यथार्थात् अपेतम् न स्यात्, सहैव तत् 'शिवम्' अर्थात् हितकरम् कल्याणकरम् वा स्यात्, व्यक्तेः, समाजस्य, राष्ट्रस्य, मानवतायाः, जगतः कस्य अपि अंशस्य वा अहितम् न कुर्यात्, अथ च तत् 'सुन्दरम्' अर्थात् एतादृशे कलात्मके रूपे अभिव्यक्तम् स्यात् येन तत् सुन्दरम् प्रतीयमानम् सत् रञ्जनम् कुर्यात्।

अत्र 'सत्यम्' इति पदम् अर्थपक्षेण अनुभूतिपक्षेण वा सम्बन्धम् दधत् निर्दिशति यत् प्रतिपाद्यः अर्थः अभिव्यङ्ग्यः वा भावः यथार्थः स्यात्, 'शिवम्' इति पदम् मुख्यतः उक्तेन एव पक्षेण, किन्तु सहैव अभिव्यक्तिपक्षेण अपि सम्बन्धम् दधत् निर्दिशति यत् विद्यमानेषु अनन्तेषु तथ्यभूतेषु अर्थेषु भावेषु वा केवलम् ते एव प्रतिपादनाय अभिव्यञ्जनाय वा उपादेयाः ये जगद्धितकराः स्युः, केन अपि प्रकारेण जगतः अहितम् सम्पादयन्तः अर्थाः भावाः वा परिहार्याः, अथ च तथ्यभूतानाम् एषाम् शिवानाम् अर्थानाम् भावानाम् च अभिव्यक्तिः अपि एतादृशे रूपे करणीया यत्र जगद्धितम् सम्पद्येत, 'सुन्दरम्' इति पदम् मुख्यतः अभिव्यक्तिपक्षेण, किन्तु सहैव अर्थपक्षेण अनुभूतिपक्षेण वा सम्बन्धम् दधत् निर्दिशति यत् तथ्यभूतानाम् शिवानाम् सुन्दराणाम् भावानाम् च एतादृशी कलात्मिका अभिव्यक्तिः सम्पाद्या येन ते सुन्दररूपे अभिव्यक्ताः सन्तः स्वकीयेन सौन्दर्येण हेतुना ग्राह्याः स्युः, तत्फलस्वरूपम् च जगत्कल्याणम् स्यात्। एवम् अस्य सिद्धान्तस्य अनुसारेण काव्यस्य भाववाङ्मयस्य वा 'शिवम्' अर्थात् जगत्कल्याणम् एव मुख्यम् उद्देश्यम् अस्ति।

अत्र 'सत्यम्' इति पदम् यथार्थात् अपेतस्य काल्पनिकस्य आदर्शस्य परिहारम् कुर्वत् यथार्थस्य प्रतिष्ठाम् करोति, 'शिवम्' इति पदम् अहितसम्पादकस्य घोरस्य यथार्थस्य परिहारम् कुर्वत् वास्तविकस्य अर्थात् यथार्थयुक्तस्य आदर्शस्य प्रतिष्ठाम् करोति, अथ च 'सुन्दरम्' इति पदम् एतादृशम् आदर्शम् ग्राह्यरूपे सम्पादयति। एवम् अत्र समन्वयात्मकः दृष्टिकोणः वर्तते।

केवलम् 'सत्यम्' दर्शनस्य विज्ञानस्य च विषयः अस्ति, 'सत्यम्' 'शिवम्' च धर्मशास्त्रस्य अन्येषाम् च सामाजिकानाम् शास्त्राणाम् विषयः अस्ति, अथ च 'सत्यम्', 'शिवम्', 'सुन्दरम्' च काव्यस्य भाववाङ्मयस्य वा विषयः अस्ति।

३—लोकेन सम्बन्धः—उक्तस्य भावस्य सिद्धान्तस्य वा लोकेन अपि सम्बन्धः वर्तते। लोके हि सत्यस्य प्रतिष्ठा अस्ति। कामम्, वा जनाः लोकव्यवहारे यस्मिन्, कस्मिन् अंशे न्यूनाधिकरूपेण असत्यस्य प्रयोगम् कुर्युः, किन्तु पुनरपि सर्वे परतः सत्यस्य एव अपेक्षाम् कुर्वन्ति, ते असत्यम् न

वाञ्छन्ति, यतो हि लोक सत्ये प्रतिष्ठित वर्तते, यदि सर्वे जना असत्यस्य एव व्यवहारम् कुर्युश्चेत् लोकस्य विप्लव एव जायते। अत सत्यम् तु मूलत अपेक्षितम् वर्तते। किन्तु लोके सर्वम् सत्यम् शिवम् एव नास्ति अथवा सर्वम् सत्यम् सर्वस्मै शिवम् नास्ति, अत जना लोकव्यापकात् सत्यात् तावदेव सत्यम् गृह्णन्ति, यावत् तेभ्य शिवम् भवति अथवा सत्यस्य एतादृशं रूपम् प्रयोगम् उपयोगम् वा कुर्वन्ति येन तत् तेभ्य शिवरूपम् स्यात्। इयदवधि लोके उपयोगिताया क्षेत्रम् अस्ति। किन्तु यत जनानाम् हृदये सौन्दर्यम् अनुभवितुम् परमा तृष्णा वर्तते, अत ते शिवम् उपयोगि वा अपि तदेव सत्यम् उपयोगाय अभिवाञ्छन्ति यत् सुन्दरम् अपि भवति अथवा उपयोजनीयम् सत्यम् रुच्यनुकूलम् सुन्दरम् कृत्वा उपयुञ्जते। इदम् कलाया क्षेत्रम् अस्ति।

केषाञ्चित् मतम् अस्ति यत प्रत्येकम् सत्यम्, शिवम् सुन्दरम् च भवति, किन्तु इदम् कामम् कस्य अपि उत्कृष्टस्य तत्त्वज्ञस्य अनुभूते विषये वस्तुभूत स्यात्, किन्तु सामान्यत ग्राह्य न प्रतीयते। यदि सर्वम् अपि 'सत्यम्, शिवम् सुन्दरम् च स्वीक्रियते चेत् सत्यम्' इति कथनेन एव 'शिवम्' 'सुन्दरम्' च इत्यपि कथितम् भवति, पुन 'शिवम्' 'सुन्दरम्' च इति विशेषणभूतयो पदयो आनर्थक्यम् एव भवति। एतदतिरिक्तम्, यत सत्यम् देशकालव्यक्तिपरिस्थित्यादिनिरपेक्षम् सत् सर्वत्र, सदा, सर्वेभ्य, सर्वासु परिस्थितिषु च सत्यम् एव तिष्ठति, अथ च तस्य शिवत्वम् सुन्दरत्वम् च देशकालादिसापेक्षम् सत् यदा एकत्र, एकदा, एकस्मै एकस्याम् परिस्थितौ च तिष्ठति अनुभूयते वा तदा अन्यत्र, अन्यदा, अन्यस्मै, अन्यस्याम् परिस्थितौ च न तिष्ठति अनुभूयते वा, अत सत्यत्वस्य, शिवत्वस्य, सुन्दरत्वस्य च अन्तरम् स्पष्टम् अस्ति। यत सत्यत्वम् वस्तुन स्वरूपनिरूपकम् तत्त्वम् अस्ति, तदा शिवत्वम् सुन्दरत्वम् च वस्तुन स्वरूपविशेषके तत्त्वे स्त। एवम् 'सत्यम्' 'शिवम्', 'सुन्दरम्' च इति त्रयाणाम् अपि पदानाम् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पूर्वोक्ता मोद्देश्यता च अपि यथावद्रूपेण तिष्ठति।

४—साधनाक्षेत्रेण सम्बन्ध -'सत्य शिव सुन्दरम्' इत्यत्र निहितस्य भावस्य साधनाक्षेत्रेण अपि सम्बन्ध अस्ति। ज्ञानमार्गिणाम् मुख्यत सत्येन प्रयोजनम् अस्ति, कर्ममार्गिणाम् धर्मानुष्ठानपरायणानाम् वा शिवेन सत्येन प्रयोजनम् अस्ति, यदा च भक्तिमार्गिणाम् भक्तानाम् वा शिवेन सुन्दरेण च सत्येन प्रयोजनम् अस्ति, अत सत्यस्वरूप मङ्गलमयश्च भगवान् तेभ्य सुन्दररूपे सदा एव नित्ये लोके विराजते, अत्र च यथावसरम् अवतीर्ण भवति। यत काव्ये भक्तौ च समानरूपेण 'सत्य शिव सुन्दरम्' इति पूर्णरूपे अपेक्षितम् भवति, अत अस्मिन् विषये अनयो परस्परम् कश्चन सम्बन्ध अपि भासमान भवति, य समीक्षकै अनुसन्धेय वर्तते।

५—भारतीयेन आदर्शेन तुलना—'सत्य शिव सुन्दरम्' इत्यत्र निहिते आदर्शे, एतत्समाने च 'सत्य प्रियहितञ्च यत्' इत्यादिरूपे अभिव्यक्ते भारतीये परम्परागते आदर्शे इयत् अन्तरम् वर्तते यत् यद्यपि भारतीये आदर्शे 'सत्यम्', हितरूपम् 'शिवम्' च यथावद्रूपेण स्वीक्रियेते, किन्तु तत्र 'सुन्दरम्' इत्यस्य स्थाने 'प्रियम्' इति स्वीक्रियते, यतो हि सुन्दरत्वस्य अपेक्षया प्रियत्वस्य हृदयेन अधिक सम्बन्ध अस्ति। इदम् अनिवार्यम् नास्ति यत् सुन्दरे मन रमताम् अथ च एवम् तत् रमणीयम् स्यात् एव, किन्तु मनस प्रिये स्वभावत एव अनिवार्यत तत् रमते, फलत सुन्दरम् कदाचित् रमणीयम न सत् ग्राह्यम न भवेदपि, किन्तु प्रियम् तु सर्दैव रमणीयम् सत् अवश्यम एव ग्राह्यम् भवति। इदम् सर्वविदितम् अस्ति यत् अनेकश सुन्दरम् अपि प्रियम् न भवति, फलतश्च तत् ग्राह्यम् अपि न भवति, पुन एतादृशेन सुन्दरेण किम् यत् प्रियम् न सत् ग्राह्यम् न भवेत्। इत्थम् 'सुन्दरम्' इत्यस्य कदाचित् अग्राह्यत्वे तदा तस्य उद्देश्यस्य एव समाप्तत्वेन तत् निरर्थकम् भवति, यदा च 'प्रियम्' इत्यस्य सर्वदा ग्राह्यत्वेन तस्य उद्देश्यस्य कदापि समाप्तत्वाभावात् तत् सर्वदा सार्थकम् तिष्ठति। एवम् भारतीये आदर्शे अधिकतररूपेण सार्थकता, व्यापकता, तथ्यानुकूलता च वर्तते। वस्तुत इदम् सांस्कृतिकम् अन्तरम् वर्तते। यत्र विदेशीया संस्कृतय भौतिक्य सत्य बाह्यरूपप्रधाना सन्ति तत्र भारतीया संस्कृति आध्यात्मिकी सती आभ्यन्तरभावप्रधाना अस्ति। फलत विदेशीयासु संस्कृतिषु बाह्यरूपद्योतकम 'सुन्दरम्' इति अङ्गीकृतम् वर्तते, तत्र भारतीयायाम संस्कृतौ आभ्यन्तरभावद्योतकम् 'प्रियम्' इति स्वीकृतम् वर्तते।

अस्तु। उक्तप्रकारेण 'सत्य शिव सुन्दरम्' इत्यत्र निहित सिद्धान्त एतादृश व्यापक सिद्धान्त वर्तते य काव्ये, लोके, साधनाक्षेत्रे च समानरूपेण व्यवहर्तुम् शक्यते, किन्तु पुनरपि अस्मिन् अधिकतराम् व्यापकताम्, अथ च भारतीयसंस्कृते आदर्शस्य अनुकूलताम् सम्पादयितुम् अस्मिन् अयम् परिष्कार आवश्यक वर्तते यत् 'सुन्दरम्' इत्यस्य स्थाने 'प्रियम्' इति अङ्गीकृत्य अस्य द्योतिका पदावली एवंविधा स्यात् यत्—

'सत्य शिव सुप्रियम्' इति

५८

हिन्द्याम् सस्कृतस्य प्रभाव

१ - सस्कृतस्य हिन्द्या जोवनाधायकत्वम्—यदि क अपि हि द्याम् सस्कृतस्य प्रभावम् पृच्छेत् चेत् अयम प्रश्न तथैव भविष्यति, तथा च क अपि 'आत्मा वै जायत पुन ' इनि वचनानुसारेण पितु स्वस्य एव रूपान्तरे इव जाते पुत्रे तज्जनकस्य प्रभावम् पृच्छेत । वस्तुन यथा पुत्रस्य सम्पूणम् मौलिकम् स्वरूपम पितृस्वरूपस्य एव रूपान्तरम् अस्नि तथव हिन्द्या सम्पूणम् अपि मौलिकम् स्वरूपम् सस्कृतस्वरूपस्य एव रूपान्तरम वतते । यथा वाल स्वपितु स्वकोयम् मौलिकम् स्वरूपम समादाय इतस्तत किञ्चिद् वाह्यम रूपम् अपि गृह्णाति, तथव हि दी स्वकीयम् सम्पूणम् अपि मौलिकम् स्वरूपम सस्कृतात गृहीत्वा इतस्तत किञ्चित वाह्यम् रूपम् अपि गृहीत-वती अस्ति किन्तु तस्या जीवनाधायकम् सवम् अपि रूपम् सस्कृतस्य एव वतते ।

२—शब्दावल्या दृष्टे हिन्द्या सस्कृताधारकत्वम्—कस्या अपि भापाया द्विविधम् रूपम भवति—स्वकीयम् भापासम्वन्धि रूपम्, स्वसाहित्य-सम्बन्धि रूपम् च । भापासम्वन्धिनि स्वकीये रूपे शब्दावली एव प्रमुखायते । हिन्दीभापाया शब्दावलीम् दृष्ट्वा अस्मिन् तथ्य सन्देह एव न अवशिष्यते यत तस्या स्वरूपम् सस्कृताधारकम् एव अस्ति । तस्या शब्दावल्याम् सर्वाधिका सख्या सस्कृतशब्दानाम् एव वतते । तेपु अपि वहवस्तु 'तत्सम' पदवाच्या स्वरूपे एव वतमाना सन्त हिन्दीभापायाम् प्रयुज्यन्ते, यथा—'नगर', 'पुस्तक' 'विद्यालय इत्यादिका, अये च वहव सस्कृते प्रयुज्यमानात् स्वकीयात् मौलिकस्वरूपात काञ्चन प्रच्युतिम् प्राप्य 'तद्भव' रूपे प्रयुज्य-माना विराजन्ते, यथा—'गाँव', 'मुँह', 'हाथ' इत्यादिका । अवशिष्टा अल्पीयास शब्दा हिन्दीभापाया स्वतन्त्रा भापान्तरीया वा शब्दा वतन्ते, यथा—'झापडी', 'सडक', 'शहर' इत्यादिका किन्तु उक्तप्रकारेण तस्या शब्दावल्याम् साम्राज्यम् तु सस्कृतशब्दानाम् एव वतते । यदि सर्वेऽपि सस्कृतशब्दा हिन्दीत वहिर्गच्छेयुश्चेत् तस्या किञ्चिदपि स्वरूपम्

तथैव न अवशिष्टम् स्यात् यथा मृण्मयात् घटात् मृद बहिर्गमने घट एव न अवशिष्येत ।

३—व्याकरणस्य दृष्ट्या हिन्द्याः संस्कृताधारकत्वम्—कस्याश्चित् अपि भाषायाः भाषासम्बन्धिनि स्वकीये रूपे अपरम् मुख्यम् अङ्गम् व्याकरणम् भवति । हिन्दीभाषायाः व्याकरणम् कियत् संस्कृतव्याकरणाधारकम् वर्तते, इति कथनस्य एव आवश्यकता नास्ति । तस्य सर्वम् अपि मङ्घटितम् स्वरूपम् संस्कृताधारकम् एव अस्ति । सञ्ज्ञासर्वनामविशेषणक्रियाव्ययादिका सर्वाऽपि विभिन्ना वाक्याङ्गा, तेषाम् च लिङ्गवचनकारकादीनि, परस्परम् सम्बन्धप्रकारश्च इत्येतत् सर्वम् यत्किञ्चित् अन्तरेण अपवादेन वा सह संस्कृतव्याकरणाश्रितम् एव वर्तते ।

४—साहित्यस्य दृष्ट्या हिन्द्याः संस्कृताधारकत्वम्—यदा हिन्दीभाषायाः साहित्यसम्बन्धिरूपम् समवलोक्यते तदापि अस्य एव तथ्यस्य पुष्टिः भवति यत् हिन्दीसाहित्यम् संस्कृतसाहित्यस्य एव परम्पराम् बहुदूरपर्यन्तम् धारयत् वर्तते । साहित्यशास्त्रीया ये नियमाः संस्कृतसाहित्यशास्त्रे मौलिकरूपेण समुद्भूताः पल्लविताश्च, ते एव यथावत् हिन्दीसाहित्यशास्त्रेण अपि गृहीताः तेषाम् एव च हिन्दीसाहित्यसर्जने पालनम् कृतम् क्रियमाणम् च वर्तते । साहित्यस्य विभिन्नानाम् काव्यनाटककथाख्यायिकादीनाम् विधानाम् अङ्गानाम् वा स्वरूपम्, शब्दार्थसम्बन्धः, शब्दशक्तयः, रस-भाव-रसाभास भावाभास रीति गुण दोषालङ्कारादयश्च, इत्येतत् सर्वम् संस्कृतसाहित्य शास्त्रीयम् एव अस्ति, यच्च हिन्दीसाहित्यशास्त्रे परिगृहीतम् हिन्दीसाहित्यरचनायाम् च अनुगम्यमानम् वर्तते । यद्यपि साम्प्रतम् हिन्दीसाहित्यशास्त्रे साहित्यशास्त्रान्तरेभ्यः अपि किञ्चित् अभिनवम् गृह्यमाणम् नवीने हिन्दीसाहित्ये च अनुगम्यमानम् जातम्, किन्तु पुनरपि तत्र मूलाधारभूतम् तु संस्कृतसाहित्यशास्त्रीयम् तत्त्वम् अस्ति ।

एतदतिरिक्तम्, हिन्दीसाहित्ये यत्किञ्चिदपि गण्यमानम् वस्तुजातम् अस्ति, तस्य अपि सर्वाधिकः भागः संस्कृतसाहित्यात् एव गृहीतः वर्तते । उदाहरणार्थम्, सूरसाहित्यम् श्रीमद्भागवतपुराणम् आधारम् कृत्वा, तुलसीसाहित्यम् च संस्कृतभाषायाम् निबद्धानि विभिन्नानि वाल्मीकीयरामायणादीनि रामायणानि समाश्रित्य रचितम् वर्तते ।

अस्तु ! इत्थम् स्वयम् भाषास्वरूपस्य दृष्ट्या समीक्ष्येत तत्साहित्यस्वरूपस्य दृष्ट्या वा समीक्ष्येत, सर्वथा एव हिन्दी संस्कृतेन प्रभाविता गोचरीभवति । प्रभाविता एव नहि, अपि तु सा स्वकीयेषु अपि रूपेषु संस्कृतस्य एव भूमिकाम् विशिष्टेन वेषेण सह अभिनयन्ती वर्तते ।

५९

महापुरुषचरितम्

१—महापुरुषाणाम वन्दनीयत्वम—अखिलकोटिब्रह्माण्डनायकस्य भगवत स्तुतिषु गीतम् वतते यत्—'वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्' इति। यद्यपि इदम् वाक्यम् भगवत विषये सूक्तम वर्तते किन्तु अस्मिन् विश्वे प्रादुर्भूतानाम् महापुरुषाणाम विषये अपि इदम् सूक्तम् भवति, यतो हि ते अपि महापुरुषस्य भगवत कस्याश्चन विभूते अशभूता एव भवन्ति यथा च स्वयम भगवता श्रीकृष्णेन स्वीयायाम गीतायाम् उक्तम् अस्ति—

'यद् यद् विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्व मम तजोऽशसभवम् ॥ (१०।४१)

एवञ्च महापुरुषा वन्दनीयचरणा एव भवन्ति। महापुरुषाणाम् सताम् सङ्ग न तेषाम् सेवया च मानवस्य सवविधम् कल्याणम भवति। स स्वविषयकम् जगद्विषयकम् परमात्मविषयकम् च यथाथम् ज्ञानम प्राप्तुम् शक्नोति येन स तत्त्वज्ञ सन् दुरितात् विरत भवति, स्वकीयम् वैयक्तिकम् भौतिकम् आध्यात्मिकम् च कल्याणम ससाध्य समाजस्य, राष्ट्रस्य विश्वस्यच उक्तम् उभयविधम् कल्याणम् साधयितुम शक्नोति। वस्तुत सताम् सङ्ग सवम् अपि साधयितुम समथ, अत एव नीतिशास्त्रकारै कथितम् अस्ति—

'सत्सङ्गति कथय किं न करोति पु साम्।'

२—महापुरुषाणाम आधारणत्वम—अस्मिन् निखिले अपि विश्वे जनानाम् जननमरणे प्रतिक्षणम् भवत, न जाने कियन्त जना प्रतिक्षणम उत्पद्यन्ते, कियन्तश्च म्रियन्ते। किन्तु वस्तुतस्तु जात स एव मन्यते येन जातेन 'स जातो येन जातेन याति वश समुन्नतिम्' इत्यादिप्रकारेण कुलम्, देश, विश्वस्य सकला अपि जातिश्च समुन्नतम् प्राप्नोति, यस्मात् मानवजाति कञ्चन प्रकाशम् प्राप्नोति, किञ्चित् पथप्रदर्शनम् प्राप्नोति, यस्य च प्रेरणया सर्वं अपि जन स्वात्मकल्याणाय प्रयतते। महापुरुषा एतादृशा

एव भवन्ति। तेषाम् जन्म साधारणानाम् जनानाम् इव जन्ममात्रम् न भवति, अपि तु तेषाम् जन्मन रूपे एकम् एतादृशाम् अद्वितीयम् दिव्यम् ज्योति एव जागर्ति यत् सर्वस्मिन् अपि काले मानवजातये प्रकाशकम् वितरति। महापुरुषा असाधारणव्यक्तित्वसम्पन्ना पुरुषा भवन्ति, फलतश्च तेषाम् कर्माणि साधारणानि न भूत्वा पूणत असाधारणानि भवन्ति। यथा भगवता श्रीकृष्णेन स्वविषये 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' इति उक्तम्, तथैव सर्वेषाम् अपि महापुरुषाणाम् विषये इदम् कथयितुम् शक्यते यत् तेषाम् जन्म कर्म च दिव्यम् एव भवति।

महापुरुषा एतावत्शक्तिसम्पन्ना असाधारणा पुरुषा भवन्ति यत् तेषाम् कृते मोक्षप्राप्त्यै अपि *सर्वसाधारणवत् गृहत्यागस्य आवश्यकता नास्ति*, अपि तु ते स्वकीयेन ज्ञानबलेन निरपेक्षभावेन च गृहे एव सन्त मोक्षम् अपि साधयन्ति, यथा च उक्तम् अस्ति –

'गृहेऽपि मोक्ष पुरुषोत्तमानाम्।

३ – ***महापुरुषचरितस्य असाधारणरूपेण शिक्षाप्रदत्वम्***—मानवजाति शास्त्राणाम् उपदेशेभ्य तथा शिक्षाम् ग्रहीतुम् न शक्नोति, यथा च सा महापुरुषचरितेभ्य शिक्षाम् गृह्णाति। एतदेव च कारणम् वर्तते यत् उपदेशकेषु विभिन्नेषु शास्त्रेषु सत्सु अपि भगवान् स्वात्मचरितेन मानवजातिम् शिक्षिताम् कर्तुम् आविर्भूत भवति। यदा यदा लोकजीवनधारकम् धर्मम् प्रति जनानाम् अरुचि भवति, लोकजीवनविनाशकम् च अधर्मम् प्रति तेषाम् अभिरुचि भवति, तदैव च भगवत भगवद्विभूतिभूतानाम् वा महापुरुषाणाम् आविर्भाव भवति। महापुरुषा असाधारणेन आदर्शभूतेन वा स्वात्मचरितेन मानवजीवनस्य आदर्शम् प्रदर्श्य लोकजीवनमर्यादाम् स्थापयन्ति, यथा च भगवता रामेण आदर्शभूतम् मानवजीवनम् यापयता लोकजीवनमर्यादा स्थापिता यत्फलस्वरूपम् च स मर्यादापुरुषोत्तम' इति विरुदेन समलङ्कृत वर्तते। भगवत रामस्य आदर्शभूतम् चरितम् विभिन्नै कविभि स्वकाव्येषु सग्रथितम् यस्य अनुशीलनम् कृत्वा जन स्वजीवनस्य आदर्शम् जानाति, आदर्शभूतम च जीवनम यापयितुम् प्रेरणाम् गृह्णाति।

प्रत्येकम महापुरुषे कापि एतादृशी असाधारणता असाधारण गुण वा भवति, येन जीवनस्य किमपि क्षेत्रम् अवश्यम् एव प्रकाशितम् भवति। कोऽपि महापुरुष साहसस्य मूर्ति भवति, जनाश्च तच्चरितेन शुभोद्योगाय साहसम् कर्तुम् प्रेरणाम् गृह्णन्ति। कोऽपि त्यागमूर्ति भवति, जनाश्च तच्चरितेन त्यागाय प्रेरिता भवन्ति। एवमेव विभिन्नानाम् महापुरुषाणाम् जीवनेषु विभिन्ना गुणा असाधारणरूपेण अभिव्यक्ता भवन्ति, जनाश्च फलत तेषाम चरितै प्रेरिता सन्त तान् गुणान् स्वजीवने अवतारयितुम्

प्रयतन्ते, येन ते अपि महापुरुपवत् किञ्चित् साफल्यम् प्राप्य स्वजीवनम सफलम् कुर्वन्ति। भगवत रामस्य, भगवत कृष्णस्य, शिविहरिश्चन्द्रादीनाम् पौराणिकानाम् राज्ञाम्, गौतमबुद्धमहावीरतिलकगान्धिसदृशानाम् महात्मनाम् बहूनाम देशभक्तानाम् वीरपुरुपाणाम् वीराङ्गनानाम् च, बहूनाम साधुपुरुपाणाम साध्वीनाम च महिलानाम चरितेभ्य मानवजाति विपुलाम प्रभावशालिनीम् शिक्षाम ग्रहीतुम शक्नोति। एतदेव च कारणम, निश्चित यत् एतेपाम चौरवान्वितम चरितम विभिन्नेपु ग्रन्थेपु वर्णितम् अस्ति, यतो हि तेन भविष्यन्त अपि जना सदैव शिक्षाम ग्रहीतुम् शक्नुयु। अस्माकम् देशे भारते तु रामायणमहाभारतपुराणादय विशाला ग्रन्था महापुरुपाणाम् चरित एव पूर्णा वर्तन्ते।

महापुरुपा 'मुहूर्तं ज्वलित श्रेयो न च धूमायित चिरम्' इत्यादि—रूपेण प्रतिपादितस्य आदर्शस्य एव निदर्शनम प्राय प्रस्तुवन्ति। ते अल्पीयसा एव कालेन तादृशानि असाधारणानि कार्याणि सम्पादयन्ति यादृशानि साधारणजना अनेक जन्मभि अपि सम्पादयितुम न शक्नुवन्ति। उदाहरणार्थम्, श्रीमता शकराचार्येण स्वल्पेन एव कालेन सनातनस्य वैदिकधर्मस्य पुनरुत्थानम कृतम्, अतिगम्भीराणाम् ग्रन्थानाम् रचना कृता अथ च वेदान्तस्य एतादृशी एका अद्वैतवादिनो विचारधारा प्रवाहिता या इदानीम अपि जनान् प्रभावितान् कुर्वती वर्तत।

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतराजन' इतिवाक्यानुसारेण साधारणा जना महापुरुपाणाम आचरणस्य एव अनुकरणम् कुर्वन्ति। यद्यपि विभिन्नेपु शास्त्रेपु सदाचरणस्य विभिन्ना उपदेशा वर्तन्ते, किन्तु तेपाम् तादृश प्रभाव जनेपु न भवति, यादृश प्रभाव महापुरुपचरितस्य भवति, यतो हि शास्त्राणाम उपदेशा केवलम शब्दमया सिद्धान्ता सन्ति, यदा च महापुरुपाणाम चरितम तेपाम् एतादृशम् व्यावहारिकम प्रत्यक्षम् उदाहरणम् भवति येन इदम निश्चितम भवति यत् अमुकम् कार्यम करणीयम् कर्तुम शक्यम वर्तते, अत जना तदेव अनुसरन्ति। अतएव सूक्तम वर्तते यत

'श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य वच प्रमाणम।
धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया
महाजनो येन गत स पन्था ॥'

अस्तु। इत्थम स्वजीवनम् आदर्शभूतम सफलम् च कर्तुम जनै सर्वदा महापुरुपचरितम अनुशीलनीयम्, अनुकरणीयम्, च। यत यादृशी यथार्था शिक्षा प्रेरणा च महापुरुपचरितानाम् अनुशीलनेन प्राप्ता भवति तादृशी केन अपि अन्येन उपायेन प्राप्तुम न शक्यते, अत अस्माभि सततम महापुरुप-
चरितम अनुशीलनीयम् एव।

६०

'सङ्घे शक्ति कलौ युगे'

१—वर्तमानकाले सङ्घस्य एव शक्तिमत्त्वम्—इयम् पौराणिकी उक्ति वर्तते यत्-'सङ्घे शक्ति कलौ युगे' इति। अस्याम् उक्तौ वर्तमान काल एव पौराणिकानाम् भाषायाम् 'कलौ युगे' इति रूपेण अभिहित वर्तते। फलतश्च अस्या उक्ते तात्पर्यम् अस्ति यत् वर्तमाने काले युगे वा सङ्घ सङ्घटने वा एव शक्ति वर्तते, न तु कस्याञ्चित् एकस्याम् एव व्यक्तौ। वर्तमानकालीनानाम् विभिन्नानाम् समाजराजनीत्यादिसम्बन्धिनीनाम् व्यवस्थानाम् समीचीनतया निरीक्षणेन अस्या उक्ते सत्यम् पूर्णतया स्पष्टम् भवति। यद्य यत्र कुत्र अपि शक्ति दृश्यते सा केवलम् सङ्घबलेन एव, न तु व्यक्ति बलेन।

प्राचीनानाम् इतिहासपुराणसम्बन्धिनाम् ग्रन्थानाम् अवलोकनेन ज्ञायते यत् पुरातने काले एक अपि पुरुष विलक्षणेन सामर्थ्येन सम्पन्न सन् गुरुतराणि कार्याणि कर्तुम समर्थ बभूव। तस्मिन् काले बहव पुरुषा स्वशरीरेण महाबलिष्ठा आसन् यथा रामायणे वर्णिता रावणादय वर्णिता भीमादय। ते एकाकिन एव स्वबलेन महत् कार्यम् कर्तुम शक्ता बभूवु। बहव पुरुषा स्वास्त्रविद्याकौशलेन शक्तिसम्पन्ना सन्त अतिमानवम् चरितम् कर्तुम समर्था अभवन, यथा रामायणे वर्णिता रामलक्ष्मणादय, महाभारते च वर्णिता कृष्णार्जुनादय। बहवश्च पुरुषा स्वयोगबलेन स्वतपस्याबलेन च एकाकिन एव अपारशक्तिसाध्यानि विचित्रतराणि कार्याणि कर्तुम् समर्था बभूवु, यथा रामायणमहाभारतपुराणेषु वर्णिता वसिष्ठविश्वामित्रव्यासादय महर्षय। किन्तु साम्प्रतम् न तु स्वशरीरेण एव महाबलिष्ठ कोऽपि पुरुष वर्तते, न च अस्त्रविद्याकौशलयुक्त एतादृश कोऽपि वर्तते य केवलम स्वयम् एव अस्त्रविद्याबलेन शक्तिसाध्यानि विचित्राणि कार्याणि कर्तुम् पारयेत्, न च एतादृश एव कोऽपि पुरुष वर्तते य स्वयोगबलेन तपस्याबलेन वा स्वकीयाम काम् अपि अघटितघटनापटीयसीम शक्तिम् प्रदर्शयेत्। इदानीम् तु सर्वाणि कार्याणि सङ्घबलेन एव साधनीयानि

दृश्यन्ते । फलतश्च सवत्र सङ्घस्य एव महात्म्यम श्रूयते, यस्मिन् कस्मिन् सङ्घे सगमनाय एव च मानवानाम् प्रवृत्ति परिलक्ष्यते ।

२—सामाजिके क्षेत्रे सङ घस्य शक्ति —वतमानकाले सर्वासु सामाजिकीषु व्यवस्थासु सङ्घवद्धानाम् एव जनानाम प्रावल्यम् वतते । ये जना सघटिता सन्ति, ते याम् काम् अपि सामाजिकीम परम्परागताम रीतिम रूढिम वा परित्यक्तुम शक्नुवन्ति, न कोऽपि तान् निवारयितुम् आलोचयितुम् वा शक्त भवति । किन्तु यदि कोऽपि व्यक्तिविशेष व्यक्तिगतरूपेण काम् अपि रीतिम परित्यजति चेत तस्य वहिष्कार भवति । अनेन एव प्रकारेण नवीनाम् अपि कामपि रीतिम् सङ घवद्धा पुरषा समाजे पवतयन्ति अन्ये च पुन तान् अनुगच्छन्ति एव, न तु तस्य विरोधम् प्रदशयन्ति । पूवम् या निम्ना जातय समाजे तिरस्कृता अभवन्, ता इदानीम् सङ घवद्धीभूय उच्चजातिभि सह समानताम् अनुभवन्त्य वतन्ते । इदम् सङ्घशक्ते एव महात्म्यम् । एवमेव इदानीम् समाजे छात्राणाम् विभिन्ना सङ्घा वतन्ते, शिक्षकाणाम् अपि सङ्घा सन्ति, कवीनाम अपि सङ्घा विद्यन्ते, अन्येषाम् अपि साहित्यिकानाम् सङ्घा राजन्ते सगीतज्ञानाम् अन्येषाम् च विभिन्नानाम् कलाकाराणाम् अपि सङ घा विराजन्ते, किम् वहुना, अद्यावधि लज्जावतीरूपे म यमानानाम् महिलानाम् अपि विभिन्ना सङ्घा विलसन्ति । तात्पर्यम् इदम् यत् इदानीम् समाजे सङ्घानाम् सङ्घ एव उत्थित वर्तते । एतादृशी अवस्था कथम् जाता इति चेत् —'सङ्घे शक्ति कलौ युगे' ।

३—आर्थिके क्षेत्रे सङ घस्य शक्ति —आर्थिकेषु क्षेत्रेषु अपि दृश्यते यत् सवत्र विभिन्ना सङ्घा एव विराजन्ते । यदि कोऽपि एकाकी श्रमिक भवति चेत्, तस्य तु कोऽपि समीचीनतया वार्ताम् अपि न शृणोति, किन्तु यदव एकाकिन श्रमिका सङ्घटिता भवन्ति, तदव ते शक्तिशालिन जायन्ते, अथ च तथा एव मन्यन्ते । सर्वे तेषाम् सम्मानम् कुवन्ति, तेषाम् वार्ताम् च आदरेण सह शृण्वन्ति । विभिन्ना राजनतिका नेतार तेषाम् चरणचुम्बनम् कुवन्ति । तेषाम् स्वामिन तेषाम् वेतनवृद्धिम् कुर्वन्ति । शासकीया जना अपि तेभ्य विभ्यति । तेषाम् कल्याणाय च विभिन्ना योजना घोषयन्ति । फलतश्च इदानीम् देशे श्रमिकाणाम् असख्या सङ्घा समुत्पन्ना सन्ति । अनेन एव प्रकारेण विभिन्नानाम् व्यवसायिनाम् अपि विभिन्ना सङ घा वतन्ते । प्रकाशकानाम् सङ्घा सन्ति, व्यवसायिनाम् लेखकानाम अपि सङ्घा सन्ति, विभिन्नानाम् श्रमचारिणाम् अपि च सङ घा विराजन्ते । 'वैङ्क' पदवाच्यानाम् अधिकोषाणाम अपि सङ्घा समुत्पन्ना सन्ति । उद्योगिनाम् अपि सङ्घा सन्ति । एवम् सर्वत्र एव आर्थिकेषु क्षेत्रेषु सङ्घानाम् महिमा व्याप्त अस्ति ।

आर्थिके क्षेत्रे सङ्घस्य इयत् प्रबलम् माहात्म्यम् जातम् अस्ति यत् इदानीम् सम्पत्तौ कस्य अपि वैयक्तिक अधिकार सैद्धान्तिकदृष्ट्या उचित न मन्यते, अपि तु तस्याम् जनसङ्घस्य समग्रस्य राष्ट्रस्य वा सामूहिक अधिकार उचित मन्यमान वर्तते। फलत एतादृशस्य अधिकारस्य अधिकात् अधिकतरे रूपे सम्पादनाय विश्वस्य विभिन्नेषु देशेषु प्रबलानि आन्दोलनानि सचाल्यमानानि वर्तन्ते। अनेकेषु देशेषु इमानि आन्दोलनानि सफलानि अपि जातानि। अस्माकम् देशे भारते अपि एतादृशी भावना शनै शनै तरङ्गायमाना वर्तते। फलत अद्य अत्रापि इदम् सिद्धान्तरूपेण मन्यमानम् वर्तते यत्—'समाजवादोऽभ्युदयैकहेतु' इति।

४—राजनैतिके क्षेत्रे सङ्घस्य शक्ति—राजनैतिकेषु क्षेत्रेषु तु सङ्घशक्ते प्रबलता प्रसिद्धा एव वर्तते। राजनैतिकेषु क्षेत्रेषु सङ्घाय इयत् महत्त्वम् दत्तम् वर्तते यत् प्राचीनकाले मध्यकाले वा एकस्य राज्ञ रूपे व्यक्तिविशेषेण जनताया शासनस्य या प्रथा आसीत् ताम् इदानीम् कोऽपि सोढुम् प्रस्तुत नास्ति। इदानीम् तु सर्वत्र एव प्राय इदम् एव भावना वर्तते यत् स्वयम् समग्राया जनताया सङ्घेन एव तस्या शासनम् स्यात्। एतत्फलस्वरूपम् अद्य विश्वस्य कस्मिन् अपि देशे एकस्य राज्ञ रूपे व्यक्तिविशेषस्य राज्यम् नास्ति, यदि कुत्र अपि राज्ञ पदम् वर्तते अपि चेत् तत् केवलम् नाम्ने एव वर्तते। वस्तुत तत्र तेन शासनम् न क्रियते, अपि तु जनताया सङ्घेन निर्वाचितेन मन्त्रिमण्डलेन क्रियते। इदानीम् तु अस्मिन् विषये प्राय सर्वत्र इदम् एव सिद्धान्तरूपे मन्यमानम् वर्तते यत्—

'सर्वेषाम् राज्यतन्त्राणा लोकतन्त्र विशिष्यते।'

लोकतन्त्रस्य स्वरूपम् अस्ति यत् समग्रेण अपि लोकेन अर्थात् राज्यस्य समग्राया जनताया समूहेन सङ्घेन वा लोकस्य तन्त्रम् अर्थात् शासनम् लोकाय अर्थात् तस्य कल्याणाय स्यात्। यद्यपि लोकतन्त्रम् अङ्गीकृतवत्सु देशेषु अस्य लोकतन्त्रस्वरूपस्य पूर्णतया निर्वाह कृत न वर्तते, किन्तु तथापि तत्र सङ्घस्य शक्तिवशात् न्यूनातिन्यूनम् सैद्धान्तिकरूपेण तु लोकतन्त्रम् एव स्वीकृतम् वर्तते। एतदतिरिक्तम्, यत्र लोकतन्त्रम् नास्ति, तत्र अपि व्यक्तिविशेषस्य शासनम् नास्ति, अपि तु यस्मिन् कस्मिन् रूपे सङ्घस्य एव शासनम् वर्तते। इदम् राजनैतिकेषु क्षेत्रेषु स्वीकृतस्य सङ्घस्य परमस्य महत्त्वस्य प्रमुखम् निदर्शनम् अस्ति।

राजनैतिकेषु क्षेत्रेषु सङ्घस्य इयम् शक्ति सुविदिता एव वर्तते यत य एकाकी भवति तम् तत्र कोऽपि पृच्छति एव नहि, कामम् स महाविद्वान् भवेत्, चरित्रवान् भवेत् परोपकारी भवेत्, देशभक्त भवेत्, जनसेवक वा भवेत्, किन्तु यदैव कोऽपि पुरुष सङ्घम् सङ्घटनम् वा विधाय तस्य नेता भवति, तदा कामम् स अशिक्षित अर्धशिक्षित वा स्यात्, स

विभिन्नासु विधानसभादिकासु सस्थासु सदस्यत्वेन निर्वाचित भवति, मन्त्रि पदम् अपि च अलङ्करोति। ग्रामसभानाम् ग्रामपञ्चायतनानाम् वा निर्वाचने, नगरपालिकानाम् नगरनिगमानाम् वा निर्वाचने, क्षेत्रीयविकाससमिते 'जिला' पदवाच्यस्य मण्डलस्य परिषदश्च निर्वाचने, विधानसभाविधानपरिषदो लोकसभाया, राज्यसभायाश्च निर्वाचने, राष्ट्रपपिपदस्य च निर्वाचने स एव जन निर्वाचित भवति यस्य सङ्घ भवति। मन्त्रिमण्डलस्य अध्यक्ष सदस्यश्च अपि स एव भवति येन सह स्वानुयायिनाम् सङ्घस्य शक्ति भवति। फलत विभिन्नराजनैतिकदलरूपा विभिन्ना राजनैतिका सङ्घा देशे प्रसृता सन्ति। किम् बहुना, इदानीम् तु केषाञ्चित् राष्ट्राणाम् अपि विभिन्ना 'नाटो सीटो' इत्यादिका सङ्घा सन्ति, अथ च सर्वेषाम् विश्वराष्ट्राणाम् अपि एक महान् सङ्घ 'सयुक्तराष्ट्रसङ्घ' इत्यभिधया सह विराजते।

अस्तु! इत्थम् वर्तमानकाले सर्वत्र सङ्घे एव शक्ति वर्तते। फलतश्च इदानीम् सङ्घस्य महत् माहात्म्यम् जातम् अस्ति। अस्माभि अपि 'सङ्घे शक्ति कलौ युगे' इति उक्तिम् अनुसृत्य सर्वदा सङ्घटितै एव भाव्यम्, न तु कदाचिद् विघटितै, यतो हि सङ्घटिता जना एव इदानीम् स्वम् अभीष्टम सम्पादयितुम् पारयन्ति।

६१

'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमत्तमम्

१—आरोग्यस्य पुरुषार्थसाधारणम् प्रति मूलसाधनत्वम्—'धर्मार्थ काममोक्षणामारोग्य मूलमुत्तमम्' इत्यादीनाम सूक्तीनाम अभिप्राय स्पष्ट एव वर्तते यत् सर्वेषाम् पुरुषार्थानाम् मूलसाधनम आरोग्यम् एव अस्ति। भारतीयपद्धत्यनुसारेण पुरुषस्य सर्वेऽपि अभीष्टा पदार्था धर्म, अर्थ, काम मोक्ष, इति चतुर्षु पुरुषार्थपदवाच्येषु वर्गेषु विभाजिता सन्ति। एषाम पुरुषार्थानाम् प्राधान्याप्राधान्यदृष्ट्या केचन कमपि एकम् पुरुषार्थम् प्रधानम् मन्यन्ते, केचन कमपि अपरम पुरुषार्थम प्रधानम् मन्यन्ते। यथा अर्थ-प्राधान्यवादिनाम् कथनम् अस्ति यत्—'अर्थ एवक पुरुषार्थ।' अन्येषाम् मतम अस्ति यत्—'धर्मार्थकामा सममेव सेव्या' इति। वस्तुतस्तु मोक्ष एव भारतीयसंस्कृतौ परमपुरुषार्थ मन्यते, अन्ये च पुरुषार्था गौणा पुरुषार्था मन्यन्ते, किन्तु एतेऽपि उपेक्षणीया न सन्ति। अस्तु! एतेषाम चतुर्णाम् पुरुषार्थानाम् यानि विभिन्नानि साधनानि सन्ति, तेषु यत्किञ्चित् साधनम् यस्मै कस्मैचित् एकस्मै पुरुषार्थाय आवश्यकम वर्तते, तत तद् यस्मै पुरुषार्थाय अपि आवश्यकम् स्यात् इति अनिवार्यनियम नास्ति, अपि तु कदाचित् एकस्य पुरुषार्थस्य सिद्धये यत् साधनम अनिवार्यरूपेण साधकत्वेन अपेक्षितम भवति, तदेव पुरुषार्थान्तरस्य सिद्धौ बाधकम भवति। किन्तु पुनरपि एकम साधनम् एतादृशम् वर्तते यत् सर्वेषु पुरुषार्थेषु समान रूपेण सर्वप्रमुखतया च अनिवार्यत अपेक्षितम् भवति। तत् साधनम् एतादशम अस्ति यत् तेन विना कस्यापि पुरुषार्थस्य सिद्धि शशशृङ्गाय माणा एव भवति, यतो हि तेन विना विविधपुरुषार्थप्राप्त्यपेक्षितानि विभिन्नानि साधनानि उपादातुम् सम्पादयितुम् च शक्यन्ते एव नहि। फलतश्च तत् साधनम् विविधपुरुषार्थसाधनानाम् आधारभूतम् साधनम् सत् पुरुषा

र्थानाम् परममूलसाधनत्वम् बिभर्ति। किम् तत् साधनम् यत् उक्तप्रकारेण गौरवशालि सत् सर्वेषाम् पुरुषार्थानाम् परमम् मूलम्? अस्यैव प्रश्नस्य समुचितम् उत्तरम् 'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम्' इत्यादिकासु सूक्तिषु दत्तम् आस्ते।

२—आरोग्यस्य धर्मम् प्रति मूलसाधनत्वम्—वस्तुत सर्वेषाम् पुरुषार्थानाम् आरोग्य एव परमम् मूलम्। निदर्शनार्थम्, यदि पुरुष धर्मकाम अस्ति चेत् तस्य सर्वप्रथमम् अपेक्षितम् वस्तु आरोग्यम् एव अस्ति। धर्मार्जनार्थम् शुद्धा उदात्ताश्च हार्दिका भावा आवश्यका भवन्ति, ततश्च तेषाम् अभिव्यक्ति क्रियासु परिणति वा समपेक्षिता भवति। किन्तु य जन रुग्ण एव वर्तते तस्य हृदये प्राय खिन्नता, निराशता, उदासीनता, अवसन्नता च इत्यादीनाम् मलिनानाम् अनुदात्तानाम् च एव भावानाम् साम्राज्यम् भवति, धर्मक्रियाप्रेरणाप्रादानान उदात्तानाम् भावानाम् तु तत्र जन्म एव प्राय सदुर्लभम् अस्ति। यदि कथञ्चित् तत्र धार्मिका उदात्ता भावा उद्भूता अपि सन्तु नाम, तथापि तेषाम् लोकसेवा-लोक संग्रह यज्ञ दान-तप-पूजा परोपकारादिकासु धार्मिकीषु क्रियासु परिणतिस्तु नितराम् असम्भवा एव भवति। रुग्णो हि जन वाञ्छन् अपि कथम् श्रमसाध्यानाम् उक्तानाम् क्रियाणाम् सम्पादने समर्थं भविष्यति। इत्थम् धर्मार्जने आरोग्यस्य परममूलसाधनता स्पष्टा वर्तते। अत एव सूक्तिरियम् समुचितम् एव प्रतिपादयति यत्—'शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम्' इति।

३—आरोग्यस्य अन्यपुरुषार्थान प्रति मूलसधनत्वम्—धर्मात् अन्येषाम् पुरुषार्थानाम् विषयेऽपि आरोग्यस्य आवश्यकता स्वप्रतिपादनाय अतिवर्णनम् न अपेक्षते। रुग्णो हि जन पूर्वम् तु अर्थोपार्जनाय समीचीनतया समुत्सहते एव न, यदि समुत्सहतेऽपि चेत् तदा स बहुलायामप्रयाससाध्यानाम अर्थसाधनानाम् सम्पादने स्वात्मानम् पूर्णतया असमर्थम् एव प्राप्नोति। एवमेव रुग्ण जन पूर्वम् तु कामोपभोगोत्साहरहित एव भवति, यथाकथञ्चित् कामोपभोगतृष्णोऽपि भवति चेत्, कामानाम सम्पादने सम्पादितकामानाम च उपभोगे नितराम् असमर्थ एव भवति। मोक्षसाधनेऽपि रुग्ण जन अक्षम एव, यतो हि स स्वास्थ्यम् विना कथम् अन्त करणशोधकानाम् कर्मणाम् अनुष्ठानम् करिष्यति? कथञ्च पुन मोक्षसाधनभूतानाम यमनियमासन-प्राणायाम प्रत्याहार धारणाध्यानसमाधीनाम्] श्रवण मनन निदिध्यासनानाम् च नियमत अनुष्ठानम् विधास्यते? अस्वस्थ एव सन् कथम् तदा एव स्वस्थ अर्थात् स्वरूपस्थ भविष्यति?

इत्थम् उक्तप्रकारेण पुरुषार्थचतुष्टये कस्यापि सिद्धि स्वास्थ्यम् विना न सम्भवति। वस्तुत जीवनस्य किमपि कार्यम् स्वास्थ्यम् विना साफल्येन सह सम्पादयितुम् एव न शक्यते। जीवनस्य कस्मिन् अपि क्षेत्रे

प्रवेश क्रियताम्, युत्रापि च कर्मणि प्रवृत्ति विधीयताम्, सर्वत्र एव स्वास्थ्यस्य परमावश्यकता भवति, नीरोगता सर्वत्र एव अपेक्षिता भवति। अत पुरुषार्थकामेन जीवनसाफल्यकामेन वा जनेन 'शरीरमाद्य खलु धर्म-साधनम्', 'धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम्' इत्यादिवचनेषु निहितम् हितोपदेशम् अनुसृत्य सर्वदा स्वशरीरारोग्यम् सम्पादनीयम्, कथमपि च स्वास्थ्यम् न विनाशनीयम्। स्वास्थ्यम् हि जीवनस्य परमम् रत्नम् अस्ति, अस्मिन् च रत्ने नष्टे जीवने किमपि न अवशिष्यते।

६२

व्यायाम स्वास्थ्यसाधनम्

१—व्यायामस्य अवश्यविधेयत्वम्—इदम् तु सुविदितम् एव यत् स्वास्थ्येन विना जीवनस्य किमपि कार्यम् समीचीनतया साफल्येन च न सम्पादयितुम् शक्यते। अवस्थो हि जन पदे-पदे विफलताम् अनुभवति। स्वास्थ्यम् जीवनस्य अमूल्यम् रत्नम् वर्तते। अस्य अमूल्यस्य रत्नस्य सरक्षणाय यथा समुचितभोजनादिकानि विभिन्नानि वस्तूनि आवश्यकानि सन्ति, तथैव व्यायामोऽपि परमावश्यक वर्तते। वस्तुत शरीरस्य प्रत्येकम् अङ्गानाम् व्यवस्थितरूपेण सम्वर्धनाय, स्वास्थ्यस्य सरक्षणाय, शरीरस्य च बलवत्त्व-सम्पादनाय व्यायाम अतीव आवश्यक अस्ति। एतदेव च कारणम् विद्यते यत् स्वाभाविकरूपेण एव बालक शैशवकाले व्यायाम सम्पाद्यते। शिशव सर्वदैव स्वकीयानाम् हस्तपादादिकानाम् अङ्गानाम् आयामम् कुर्वते, अयम् एव च तेषाम् व्यायाम वर्तते। शिशूनाम् अनया चेष्टया प्रकृति शिक्षाम् ददाति यत् 'सर्वदैव व्यायाम विधेय' इति।

२—शारीरिकबलस्य अथ च तत्सम्पादनहेतुत्वेन व्यायामस्य महत्त्वम्—यद्यपि अद्य शारीरिकबलस्य तादृशम् महत्त्वम् न दृश्यते यादृशम् प्राचीनकाले आसीत् यदा हि शारीरिकबलसम्पन्न एव पुरुष विजयी भूत्वा स्वकार्याणि साधयितुम् शक्त भवति स्म, यदा च पुरुषस्य सर्वम् अपि जीवनम् केवलम् शारीरिकबले निर्भरम् आसीत्, किन्तु पुनरपि शारीरिकबलस्य आवश्यकता साम्प्रतम् अपि नगण्या नास्ति। वस्तुत शारीरिकबलस्य सार्वकालिम् महत्त्वम् अस्ति। अद्यापि तेन विना जीविकोपार्जनात् आरभ्य राष्ट्रसरक्षणपर्यन्तम् किमपि कार्यम् विधातुम् न शक्यते। अद्यापि जीवनसङ्ग्राम कठिन एव वर्तते। यो हि अधिकम् परिश्रमम् कर्त्तु म् शक्नोति, स एव सफलीभवति। अधिकश्च परिश्रम शारीरिकबलेन एव कर्त्तु म् शक्यते। दुर्बलो हि पुरुष शीघ्रम् एव श्रान्त भूत्वा स्वकार्यात् विरमति, बलवांश्च पुरुष बहुकालपर्यन्तम् कार्यनिरत सन् साफल्यम् प्राप्नोति। दुर्बल पुरुष सघर्षेषु व्यथित भवति, फलतश्च स पद-पदे

खिन्न भवति, अन्ततश्च स आत्मविश्वासहीनोऽपि जायते। अपरतश्च, बलवान् पुरुष सर्वान् सघर्षान् उत्तरति, समागता विपत्तीश्च धैर्येण सहते, सर्वदा च उत्साहेन, साहसेन, आत्मविश्वासेन च युक्त तिष्ठति। एवञ्च इदानीम् अपि जीवनसाफल्यस्य तत्त्वम् शारीरिके बले निहितम् वर्तते। शारीरिकबलस्य च सम्पादनस्य परमम् साधनम् व्यायाम अस्ति। फलत शारीरिकबलसम्पादनाय स्वास्थ्यसरक्षणाय च व्यायामस्य अनल्पा उपयोगिता वर्तते।

३—व्यायामस्य प्रकारा —व्यायामस्य अनेके प्रकारा भवन्ति, यथा-भ्रमणम्, कूर्दनम्, जलसन्तरणम्, सूर्यनमस्कार, शरीरस्य दण्डायमानतासम्पादनम्, शरीरस्य उत्थापन-स्थापन-क्रिया, विभिन्नानि आसनानि, विभिन्नाश्च क्रीडा, इत्यादय। एतेषु भ्रमणम् अतीव सरलम् सर्वसाम्यम् च सत् परमलाभकारि वर्तते। आत्मरुचे अनुसारेण कोऽपि व्यायामप्रकार अङ्गीकर्त्तुम् शक्यते, किन्तु व्यायाम अवश्यम् एव करणीय वर्तते।

४—व्यायामस्य नियमा —व्यायामसम्पादनाय कतिपयानाम् नियमानाम् अपि पालनम् आवश्यकम् वर्तते। सर्वप्रथमम् तु व्यायामस्य विषयेऽयम् नियम पालनीय वर्तते यत् व्यायाम सर्वथा मुक्ते वाते वातावरणे वा स्यात्। तादृशे स्थले यत्र वातावरोध वर्तते, व्यायामकरणेन कोऽपि लाभ नास्ति, अपि तु तद्विपरीतम् हाने एव सम्भावना भवति।

द्वितीयश्च नियम ध्येय अस्ति यत् प्राय सर्वेषाम् अपि अङ्गानाम् व्यायाम जायेत येन सर्वाङ्गानाम् लाभ स्यात्।

तृतीयश्च नियम अस्ति यत् व्यायाम नियतरूपेण स्यात्। एकस्मिन् दिने व्यायाम कृत, पुन सप्ताहानाम् अवकाश गृहीत, एतेन कोऽपि लाभ नास्ति, शरीराङ्गपीडा एव हस्तगता भविष्यति। एवमेव व्यायाम प्रतिदिनम् नियते समये करणीय।

चतुर्थोऽयम् नियमोऽस्ति यत् 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' इति उक्तम् अनुसन्धाय व्यायामातिरेकम् न कुर्यात्। तावान् एव व्यायाम आवश्यक, यावता शरीरे साधारणी श्रान्ति समुत्पद्येत। श्रान्ते अतिरेकेण हाने सम्भावना भवति, अङ्गानि च शिथिलानि भवन्ति। व्यायामस्य मात्रया शनै शनै वर्धनीयम्, न तु एकपदे एव। मानसिकपरिश्रमम् कुर्वद्भि जनै एतादृशा व्यायामप्रकारा सम्पादनीया येषु मनोरञ्जनम् अपि स्यात्। एतेभ्य भ्रमणम् परमोपयुक्तम् वर्तते, मनोरञ्जनकर्य क्रीडाश्च अपि उपयोगिन्य सन्ति।

उक्तनियमानाम् पालनेन सह व्यायामसम्पादनेन परम लाभ भवति, स्वास्थ्यम् सुरक्षितम् तिष्ठति, बलवत्ता वर्धते मन प्रसन्नम् तिष्ठति, कार्येषु रुचि वर्धते, जीवने च सफलता चरणचुम्बनम् करोति। फलत सदैव नियतरूपेण व्यायाम विधेय। स्वास्थ्येन सर्वम् साध्यते, किन्तु स्वास्थ्यस्य विषये अपि इदम् ध्येयम् वर्तते यत्—'व्यायाम स्वास्थ्यसाधनम्' इति।

६३

'नास्त्युद्यमसमो बन्धुः'

१—उद्यमस्य बन्धुत्वम्—जनस्य जीवने विविधानाम् साध्यानाम् साधने, आपतताम् कष्टानाम् निवारणे, उपस्थितानाम् गूढानाम् समस्यानाम् च समाधाने ये सहायका भवन्ति, ते एव तस्य 'बन्धवः' इति उच्यन्ते। अतः एव मातापितरौ, गुरवः, सखायः, कौटुम्बिकाः परिजनाः, सम्बन्धिनः, सहयात्रिणः, स्वदेशवासिनः, अन्येऽपि च सर्वे सहायकाः जनाः बन्धुकोटौ समाविशन्ति। यतः उक्तेषु विषयेषु स्वकार्ये उद्यमः अपि सहायकः भवति, अतः सोऽपि एकः 'बन्धुः' अस्ति। जनस्य वर्तमानेषु एतेषु विभिन्नेषु बन्धुषु महत्तमः बन्धुः कः अस्ति यः सर्वदा एव तस्य अनिवार्यतः सहायकः वर्तते चेत् इत्येव कथनीयत्वेन आपतति यत् 'नास्त्युद्यमसमो बन्धुः' इति।

२—उद्यमस्य सर्वेषु बन्धुषु उत्कृष्टतमत्वम्—वस्तुतः जनस्य जीवने स्वसाध्यसाधनाय, कष्टनिवारणाय, समस्यासमाधनाय, जीवनसंघर्षोत्तरणाय च यावान् सहायकः स्वोद्यमः भवति, न तावान् अन्यः कोऽपि। माता सर्वान् बन्धून् अतिशेते, किन्तु यदि स्तनन्धयः बालः स्तन्यपानार्थम् स्तनचूषणे स्वोद्यमम् न कुर्यात् चेत् माता किम् करिष्यति। यदा अनेन प्रकारेण स्तनन्धयैः अपि सामर्थ्यहीनैः बालैः सर्वेषु मातापित्रादिषु बन्धुषु वर्तमानेषु अपि स्वोद्यमेन एव स्वसाध्यम् साधयितुम् शक्यते, पुनः अन्येषाम् सामर्थ्ययुक्तानाम् प्रौढानाम् जनानाम् का कथा। तस्मात् नितराम् स्वसाध्यसाधनाय स्वोद्यमः एव सर्वथा समाश्रयणीयः। तेषाम् तु सहायतार्थम् बन्धवः अपि तथा सर्वदा उपस्थातुम् न शक्नुवन्ति, यथा ते स्तनन्धयस्य बालस्य सहायतार्थम् पदे-पदे वर्तन्ते।

पिता धनस्य कियतीम् अपि मात्राम् पुत्राय संरक्षिताम् निदध्यात्, किन्तु यदि पुत्रस्य तद्रक्षणे तत्सम्वर्धने च उद्यमः न स्यात् चेत् तत् धनम् अवश्यम् एव अशेषतः नाशम् गच्छेत्। गुरुः कियता अपि स्नेहेन अध्यवसायेन च सः स्वशिष्याय विद्याम् दद्यात्, किन्तु यदि शिष्यस्य तद्ग्रहणधारणयोः उद्यमः न स्यात् चेत् सर्वा अपि गुरुदत्ता विद्या विफला एव भवति।

एवमेव सखाय, कौटुम्बिका, परिजना, सम्बन्धिन स्वदेशवासिन, राजपुरुषा, राजान, अन्येऽपि च सर्वे जना कियतीम् अपि सहायताम् कुर्यु, यदि जनस्य स्वोद्यम नास्ति चेत् सर्वा अपि सहायता व्यर्था एव भवति। न कोऽपि बन्धु सर्वदा जनस्य समीपे स्थातुम् शक्नोति, समीपे स्थित्वा अपि न जनस्य सर्वाम् स्थितिम् ज्ञातुम् शक्नोति, ताम् ज्ञात्वा अपि च न सर्वदा तदनुरूपम् कार्यम् कर्तुम् शक्नोति। सर्वेषु कालेषु सर्वासु अवस्थासु च जन स्वयम् एव केवलम् स्वात्मना सह आस्ते, अत स्वोद्यम एव स्वस्य वास्तविक बन्धु वर्तते, न अन्य कोऽपि। अत एव भगवता गीताकारेण समीचीनम् एव उपदिष्टम्—'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु' इति।

३—**स्वोद्यम जगदीश्वरश्च**—जगदीश्वर भगवान् यद्यपि जनस्य सर्वोत्तम बन्धु मन्यते किन्तु सोऽपि जनस्य स्वशरणवरणाय उद्यमम् अपेक्षते। सोऽपि तस्य एव सहायताम् करोति य स्वसहायताय स्वोद्यमम् करोति। भगवान् जनाय स्वप्राप्तिम् अपि तदा एव कारयति यदा स समुचितम् उद्यमम् करोति अन्यथा 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य' इत्युपनिषद्वचनानुसारेण स स्वोद्यमरूपेण बलेन विना भगवत्प्राप्ते विरहित एव तिष्ठति। एवम् स्वोद्यम सर्वाधिक बन्धुस्तु भवति एव, स परमेश्वरादिकोऽपि बन्धु भवति। एवञ्च इदम् सूक्तम् एव वर्तते यत् 'नास्त्युद्यमसमो बन्धु' इति।

४—**उद्यमस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु साफल्यजनकत्वम्**—अयम् दिनं दिनं अनुभव वर्तते यत् य जन सर्वदा उद्योगपरायण वर्तते, स सर्वत्र एव स्वकीये वैयक्तिके, सामाजिके, आर्थिके, राजनैतिके च जीवने साफल्यम् प्राप्नोति, स स्वोद्योगेन एव विद्याया धनस्य च उपार्जनम् कृत्वा विद्वान् धनवांश्च भवति, समाजे स सम्मानित भवति, स स्वोद्योगेन जनानाम् सङ्घटनम् कृत्वा तेषाम् मतबलेन विभिन्नासु राजनैतिकीषु संस्थासु उच्चपदानि अधिकरोति शासने च अधिकारम् गृह्णाति। वस्तुत सर्वविधा लक्ष्मी तस्य एव पुरुषस्य वरणम् करोति, य सततम् उद्योगपरायण वर्तते, तथा च उक्तम् अस्ति—'उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी' इति।

इदानीम् विकासो मुखेषु विभिन्नेषु राष्ट्रेषु विभिन्ना योजना प्रवर्तिता सन्ति। शासनस्य महान् अभिनिवेश वर्तते यत् आसाम् योजनानाम् साफल्यम् स्यात्, किन्तु यदि राष्ट्रवासिन जना उदासीनता उद्योगविहीनाश्च वर्तन्ते चेत् सर्वा अपि योजना विफला एव भवन्ति। अपरतश्च, यदि जनानाम् समुद्योग भवेत् चेत् सम्पूर्णस्य राष्ट्रस्य समुन्नति भवति, जनानाम् अपि वैयक्तिम कल्याणम् भवति। तात्पर्यम् इदम् यत् जीवनस्य यावन्त अपि साध्या धर्मार्थकामादय वर्तन्ते, राष्ट्राणाम् च समष्टिरूपेण यावन्ति प्राप्तव्यानि लक्ष्याणि वर्तन्ते, तत् एतत् सर्वम् उद्योगसाध्यम् एव वर्तते।

यदि जन स्वकीयम् पौरुषम् उद्योगम् वा उपेक्ष्य केवलम् स्वभाग्ये एव निर्भर भवति चेत् तस्य विनाश एव निश्चित भवति। भाग्यम् तु यत् करिष्यति तत करिष्यति एव, जनेन स्वपौरुषम् अपि समीचीनतया उपयोजनीयम्, येन पुरुषत्वस्य सार्थकता स्यात —'दैव निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या'। विश्वेऽस्मिन् यावन्त अपि महापुरुषा अभवन् ते स्वोद्योगेन एव तादृशा अभवन्, न तु हस्तस्य उपरि हस्तस्य निधानेन। वयम् अपि यदि अभिलषाम यत् जीवने साफल्यम् प्राप्नुयाम चेत अस्माभि अपि सर्वदा उद्योगपरायण भाव्यम् अर्थात् सर्वदा सर्वोत्तम बन्धु स्वोद्यम समाश्रयणीय।

कतिचन जना 'सन्तोष एव पुरुषस्य पर निधानम्' इतिसदृशानि वाक्यानि अनुसृत्य यथाप्राप्तेन एव पदार्थेन यथाप्राप्तया एव स्थित्या वा सन्तोषम् कृत्वा प्रगतये न प्रयतन्ते, किन्तु इयम् मन स्थिति उचिता नास्ति। उक्तस्य वाक्यस्य इदम् एव तात्पर्यम् वर्तते यत् कस्मैचित् अपि पदार्थाय अतितृष्णा न कर्तव्या अथ च प्राप्तुम् अशक्याय पदार्थाय तृष्णा न कर्तव्या। अस्य इदम् तात्पर्यम् नास्ति यत प्रगतये दु स्थितिनिवारणाय वा प्रयत्न एव न कर्तव्य।

कतिचन जना 'सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैव', 'भाग्य फलति सर्वत्र न च विद्या न पौरुषम्' इतिसदृशानि वाक्यानि अनुसृत्य सर्वम् भाग्यस्य उपरि निक्षिप्य प्रयत्नात् विरता भवन्ति, किन्तु इयम् अपि मन स्थिति उचिता नास्ति। यथा च इदानीम् एव पूर्वम् कथितम्, भाग्यम् तु यत् करिष्यति तत् करिष्यति एव जनेन अपि तु स्वप्रगतये किञ्चित् विधेयम्। अत्र विषये इदम् ध्येयम् वर्तते यत् भाग्यम् अपि स्वतन्त्रम् वस्तु नास्ति, अपि तु 'पूर्वजन्मकृत कर्म तद् दैवमिति कथ्यते' इतिरीत्या कर्मण उद्यमस्य वा एव एकम् अपरम् रूपम् वर्तते। अत उद्यम एव प्राधान्यम् धत्ते। स एव भाग्यम् अपि निर्मापयति।

अस्तु! इत्थम् इदम् पुनरावर्तयितुम् आवश्यकता नास्ति यत् सर्वाभि दृष्टिभि जनस्य उद्यम एव तस्य सर्वोत्तम बन्धु अस्ति अत स एव सर्वात्मना समाश्रयणीय वर्तते।

६४

आदर्श नागरिक

१—राष्ट्राय आदर्शनागरिकस्य महत्त्वम्—सामान्यतया कस्यापि राजस्य प्रत्येकम् सदस्य, यस्य राज्यात् कतिचन अधिकारा प्राप्ता भवति, यस्य च राज्यम् प्रति कानिचित् कर्त्तव्यानि पालनीयानि भवन्ति, तस्य राज्यस्य नागरिका भवन्ति, किन्तु राज्यस्य सर्वेऽपि नागरिका, आदर्शनागरिका न भवन्ति, आदर्शे नागरिके किञ्चित् अधिकम् अपेक्षितम् वर्तते। समाजस्य राज्यस्य च सुखम्, शान्ति, कल्याणम्, सुव्यवस्था, समुन्नति, शक्ति, गौरवम् च इत्येतत् सर्वम् आदर्शनागरिकेषु एव अवलम्बितम् वर्तते। यस्मिन् समाजे राज्ये च आदर्शनागरिकाणाम् यावदेव आधिक्यम् भवति, तावदेव तस्य समाजस्य राज्यस्य च सुखित्वम्, कल्याणवत्त्वम्, समुन्नतत्वम् सुव्यवस्थितत्वम्, शान्तिमत्त्वम्, बलवत्त्वम्, गौरवपूर्णत्वम् च भवति।

२—आदर्शनागरिकस्य साधारणनागरिकात् विशिष्टत्वम्—आदर्शनागरिके साधारणात् नागरिकात् निश्चितरूपेण किञ्चित् वशिष्टयम् भवति। यथा च इदानीम् एव उक्तम्, सर्वसाधारण नागरिक राज्यात् कतिचन अधिकारान् प्राप्नोति, राज्यम् प्रति च केषाञ्चित् कर्त्तव्यानाम् पालनम् तस्मात् अपेक्षितम् भवति। सर्वसाधारण नागरिक राज्यात् प्राप्तानाम् अधिकाराणाम् प्रयोगम् समुचितरूपेण न करोति, राज्यम् प्रति स्वकर्त्तव्यानाम् पालनम् च समीचीनतया न करोति। किन्तु आदर्श नागरिक स्वकीयम् उत्तरदायित्वम् समीचीनतया जानाति, स स्वाधिकाराणाम् प्रयोगम् स्वकर्त्तव्यानाम् च पालनम् सर्वदा सम्यग् रूपेण एव विदधाति। उदाहरणार्थम्, प्रत्येकम् नागरिकाय राज्यात् अयम् अधिकार दत्त वर्तते यत् स शासनस्य अनुचितानाम् कार्याणाम् समालोचनम् कर्तुम् शक्नोति अथ च तदनुसारेण उचितरीत्या शासनस्य नीते विरोधम् कर्तुम् शक्नोति, किन्तु बहव नागरिका स्वम् उत्तरदायित्वम् अविगणय्य स्वाधिकारस्य च सीमानम् अविज्ञाय असंयतायाम् अशिष्टायाम् च भाषायाम् असंयतरूपेण शासनस्य आलोचनाम् तस्मिन् वैयक्तिकान् आक्षेपाश्च कुर्वन्ति, येन जनहितस्य स्थाने

जनानाम् अहितम् एव भवति, अशान्तिश्च वर्धते। आदर्शं नागरिक अस्य अधिकारस्य प्रयोगम् समुचितरूपेण कुर्वन् फलनश्च शासनम् तदनुचितकार्याणि प्रति ध्यानम् दातुम् प्रेरयन् जनहितम् साधयति।

अनेनैव प्रकारेण प्रत्येकम् नागरिकाय राज्यात् मताधिकार दत्त वर्तते येन स गुणयुक्तान् योग्यान् जनसेवकान् स्वमतबलेन राज्यशासनाधिकारे नियुक्तान् करोति। बहव नागरिका अस्य अधिकारस्य महत्त्वम अनाकलय्य धनलोभेन, सङ्कुचितसाम्प्रदायिकभावनया, अनुचितप्रभावादिकेन अन्येन कारणेन वा यस्मै कस्मैचन गुणविहीनाय अयोग्याय जनाय स्वमतम् ददति येन समाजस्य राजस्य वा अहितम् एव भवति। किन्तु आदर्श नागरिक स्वमताधिकारस्य महत्त्वम् पूर्णरूपेण जानन् प्रत्याशिनाम् गुणदोषान् समीचीनतया समीक्षते, पुनश्च स्वेच्छया, न तु केनचित् अनुचितेन प्रभावेण गुणयुक्ताय प्रत्याशिने स्वमतम् ददाति, येन जनकल्याणम् एव भवति।

प्रत्येकम् नागरिकस्य अयम् अपि अधिकार प्राप्त वर्तते यत् स राज्यस्य विभिन्नासु संसदादिकासु संस्थासु जनमतबलेन गत्वा शासने स्वयोगदानम् करोति। किन्तु बहव नागरिका तत्र गत्वा स्वार्थसाधनम् एव कुर्वन्ति, जनहितम् च सर्वदा एव उपेक्षन्ते। अपरतश्च आदर्शं नागरिक निर्वाचित सन् स्वस्य उत्तरदायित्वस्य समीचीनतया निर्वाहम् कुर्वन् स्वार्थ भावनाम् समूलम् निरस्य सर्वदा जनहितसाधनाय एव प्रयतते।

आदर्श नागरिक स्वाधिकारान् इव स्वकर्तव्यानि प्रति अपि सदा जागरूक भवति। सर्वेषाम् नागरिकाणाम् इदम् कर्तव्यम् वर्तते यत् ते राज्यस्य विधानस्य विधीनाम् च पालनम् कुर्यु, राज्याय करम् दद्यु, राज्यकार्येषु रुचिम् निधाय तत्र सहयोगम् दद्यु, राष्ट्रगौरवम् च सर्वथा रक्षेयु। किन्तु बहव नागरिका विधानस्य उल्लङ्घनम् कुर्वन्ति, विधीनाम् च पालनम् न कुर्वन्ति, करापहरणम् कुर्वन्ति, राज्यकार्येषु काञ्चन अपि रुचिम् न दधते, राज्याय सहयोगदानस्थाने तत्र विघ्नम् उपस्थापयन्ति, सहैव च एतादृशानि अनेकानि कार्याणि कुर्वते येन राष्ट्रगौरवम् हीनम् भवति, अपरतश्च आदर्श नागरिक एतेषाम् सर्वेषाम् अपि कर्तव्यानाम् पालनम् निष्ठया सह करोति। तात्पर्यम् इदम् यत् यत्र सर्वसाधारण नागरिक राज्यसम्बन्धिनाम् साधारणानाम् अपि स्वकीयानाम् अधिकाराणाम् प्रयोगम् कर्तव्यानाम् च पालनम् समीचीनतया न करोति, तत्र आदर्श नागरिक एतत् सर्वम् पूर्णेन उत्तरदायित्वेन सह निष्ठया करोति। इदम् एव च आदर्शनागरिकस्य साधारणनागरिकात् वैशिष्ट्यम् अस्ति।

३—आदर्शनागरिकस्य गुणा —यथा च आदर्शनागरिकस्य उक्तेन

वैशिष्ट्येन स्पष्टम् अस्ति, तस्मिन् कतिचन गुणा अपेक्षिता भवन्ति। सर्वप्रथमम् तु तस्य स्वराष्ट्रेण सह पूर्णम् तादात्म्यम् आवश्यकम् वर्तते। तस्य सर्वम् अपि कार्यजातम् राष्ट्रहिताय एव भवेत, राष्ट्रस्य हिताहितम् तस्य स्वकीयम् हिताहितम् स्यात्। राष्ट्रीयताया भावना तस्मिन् मूर्त रूपेण सर्वदा जागृता तिष्ठेत्। राष्ट्रगौरवम् तस्य सर्वोपरिभूतम् लक्ष्यम् स्यात्। स्वकीयराष्ट्राभिमानम स स्वाभिमानरूपेण मन्येत। फलतश्च स्वार्थस्य, स्वपरिवारहितस्य, साम्प्रदायिकताया, प्रान्तीयताया, दलबन्धास्य च सङ्कुचिता भावना तस्य हृदये अस्मिन् रूपे न तिष्ठेयु येन राष्ट्रस्य अहितम् स्यात्। स स्वार्थम् साधयितुम्, स्वपरिवारहितम् च कर्तु म्, अथ च स्वभाषाम्, स्वजातिम्, स्वसम्प्रदायम् स्वप्रान्तम्, स्वदलम् च प्रति निष्ठाम् रक्षितुम् स्वतन्त्र अस्ति, किन्तु इयम् स्वतन्त्रता कदापि राष्ट्रहितस्य राष्ट्रनिष्ठायाश्च मार्गे बाधिका न स्यात्, अपि तु सर्वदा एव तदङ्गरूपेण तिष्ठेत्। तस्य राष्ट्रहितभावना राष्ट्रनिष्ठा च एतादृशी स्यात यत् स आवश्यकतायाम् सत्याम् राष्ट्ररक्षार्थम् स्वबलिदानम् अपि कर्तु म् सदा सन्नद्ध स्यात्।

आदर्शे नागरिके अन्ये गुणा ते एव स्यु ये च आदर्शे मानवे अपेक्षिता भवन्ति। निदर्शनार्थम्, स स्वशरीरेण स्वस्थ भवेत्, अस्वस्थो हि जन न तु स्वकल्याणम् एव कर्तु म् समर्थ भवति, न च जाते, समाजस्य, राष्ट्रस्य वा एव कल्याणम् कर्तु म् शक्नोति। स स्वमनसा अपि स्वस्थ तिष्ठेत् स्वस्थेन एव मनसा जन सर्वम् निष्ठया विवेकेन च कर्तु म पारयति, न तु अस्वस्थेन मनसा।

आदर्श नागरिक सुशिक्षित अपि स्यात्। तस्य शिक्षाया प्रधानम् उद्देश्यम् च इदमेव स्यात् यत् स आदर्श मानव नागरिकश्च सन् स्वस्य समाजस्य, राष्ट्रस्य, विश्वस्य च भौतिकम् आध्यात्मिकम् च कल्याणम् यथाशक्यम् साधयेत्। महिलानाम् अपि नागरिकत्वात् तासाम् अपि शिक्षाया इदम् प्रधानम उद्देश्यम् स्यात्। पुरुषाणाम महिलानाम् च शिक्षाया एतदतिरिक्तम् उद्देश्यम् विशिष्टरूपेण स्वस्वक्षेत्रसम्बन्धि भवितुम शक्नोति, अथ च तेन भाव्यम अपि, किन्तु उभयेषाम् शिक्षाया समानरूपेण प्रमुखम उद्देश्यम तु उक्तम् एव स्यात्। एतेन 'स्त्रीशिक्षा कीदृशी स्यात्' इति प्रश्नस्य अपि उत्तरम् दत्तम् भवति।

एतदतिरिक्तम्, आदर्श नागरिक प्रमुखत ज्ञानशक्तिसम्पन्न, विवेकयुक्त विचारवान्, चरित्रवान्, उदारहृदय, सयमी, जनसेवापरायण, परोपकारी, सत्यनिष्ठ, आप्त, उत्तरदायित्वयुक्तश्च स्यात्।

उक्तै गुणै सम्पन्ना आदर्शा नागरिका एव राष्ट्रस्य विभूतय

भवन्ति। तेषाम् आधारे एव राष्ट्रस्य जीवनम् गौरवम् च सुरक्षितम् भवति। तेषाम् आधारे एव लोकतन्त्रम् सफलम् भूत्वा अस्मिन् रूपे प्रशंसनीयम् भवति यत्—

'सर्वेषां राज्यतन्त्राणां लोकतन्त्रं विशिष्यते।'

फलतः अस्माकम् इदम् सर्वप्रथमम् कर्तव्यम् अस्ति यत् वयम् सर्वदा आदर्शनागरिकगुणान् स्वात्मनि विकासयेयुः येन वयम् वर्तमानस्य लोकतन्त्रस्य साफल्यम् सम्पादयन्तः राष्ट्रकल्याणेन सह स्वात्मकल्याणम् साधयितुम् समर्थाः स्याम।

६५

'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी'

१—प्रास्ताविकम्—'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इत्यत्र यद्यपि जननी जन्मभूमिश्च, इत्यनयो उभयो अपि शब्दश स्वर्गात् गरीयस्त्वप्रतिपादनात् मुख्यविषयत्वम् प्रतीयते, किन्तु यत जनन्या वत्सलत्वात सुखप्रदत्वेन स्वर्गतुल्यत्वम् सर्वसाधारणजनानुभाव्यम अस्ति, अथ च अपरत जन्मभूमे सुखप्रदत्वेन स्वर्गतुल्यत्वम् जनन्यपेक्षया न्यूनतररूपेण एव जनानुभाव्यम् अस्ति, एवञ्च जन्मभूमे स्वर्गस्य च स्थानविशेषत्वनिरूपितम् समानत्वम् अपि अस्ति, अत स्पष्टम् अस्ति यत् अत्र जन्मभूमि एव प्रस्तुत मुख्य वा विषय अस्ति, अथ च अत्र जननी केवलम् तस्या इव जन्मभूमे स्वर्गात् गरीयस्त्वसूचनाय अप्रस्तुतरूपे परिगृहीता वतन। यतो हि अलङ्कारविन्यासेन सह समानधर्मयो प्रस्तुताप्रस्तुतयो एकधर्माभिसम्बन्ध कथ्यते एव, अत अत्रापि अलङ्कारस्य विन्यासेन प्रस्तुतभूताया जन्मभूमे अप्रस्तुतभूतायाश्च जनन्या 'स्वर्गादपि गरीयसी' इतिरूपे एक समान धर्म कथित अस्ति। इत्थम् अस्याम् उक्तौ जन्मभूमे एव मुख्यविषयत्वात् तस्या एव विषये अत्र किञ्चित वक्तव्यम् अस्ति।

२—जन्मभूमे स्वरूपम्—यद्यपि सर्वा अपि विश्वभूमि अखण्डरूपेण एका एव वर्तते, अतश्च विश्वेऽस्मिन् यत्र कुत्रापि जातानाम् जनानाम सर्वा अपि विश्वभूमि जन्मभूमि एव कथयितुम् शक्यते, किन्तु यतो हि स्वयम् 'जन्मभूमि', इति शब्द एव सूचयति यत् स्वजन्मभूमिम् अतिरिच्य अन्या अपि भूमय वर्तन्ते यदपेक्षया जनस्य जन्मन भूमि एव एका वैशेष्येण 'जन्मभूमि', इति कथ्यते, न इतरा, अन्यथा एकस्याम् एव अखण्डायाम् भूमौ सत्याम उक्तशब्दप्रयोगस्य आवश्यकता एव न अनुभूयमाना स्यात्, अत स्वेतरभूमिभिन्ना स्वतन्त्रसम्प्रयुक्ता एका विशिष्टा भूमि एव जनस्य जन्मभूमि भवति। या इयम् भूमि या अखण्डायाम् अपि विश्वभूमौ वैशेष्येण 'जन्मभूमि' इति कथ्यते, इति जिज्ञासा समाधानायम् तथ्यम् इदम् अनुस्मरणीयम् भवति यत् सर्वा अपि विश्वभूमि भौगोलिकदृष्ट्या

विभिन्नेषु भागेषु विभक्ता वर्तते। सर्वेषाम् भूभागानाम् परस्परभिन्नम् भौगोलिकम् वातावरणम् स्वरूपम् च अस्ति। अत एव एकस्मिन् भूभागे जात जन भागान्तरेषु जातेभ्य जनेभ्य स्वत एव भिन्न सन् एवम् परिचीयते यत् अयम् तद्भूभागीय जन, इति। एकस्मिन् भूभागे जातानाम् जनानाम् एका सांस्कृतिकी परम्परा अपि भवति या भूभागान्तरीयाभ्य विभिन्नाभ्य सांस्कृतिकपरम्पराभ्य पृथक् स्वानुरूपतया स्वतन्त्ररूपेण विकसितम स्वकीयम् स्वतन्त्रम् स्वरूपम् धत्ते। एतत्स्वरूपानुकूलम् एव जना स्वकीयाम् भाषाम्, वेशभूषाम्, विचारधाराम् विभिन्नेषु धार्मिक सामाजिक-राजनैतिकादिक्षेत्रेषु व्यावहारिकीम् पद्धतिम् च आत्मीयरूपेण दधते। फलतश्च ते कुत्रापि गत्वा स्वम् आन्तरिकम् स्वरूपम् न तु स्वत विस्मरन्ति, न च तत् स्वेतरभिन्नासु सांस्कृतिकपरम्परासु पालितेभ्य जनेभ्य तिरोहितम् एव भवति। प्रत्येकम् भूभागे राजनैतिकम् अपि च एकम् रूपम् भवति यदनुसारेण सर्वेऽपि भूभागा नितान्तम् एव परस्परभिन्नत्वेन तिष्ठन्ति। एवम् प्रत्येकम् भूभाग भौगोलिक सांस्कृतिक-राजनैतिक-दृष्टिभि स्वेतरभूभागभिन्नम् स्वतन्त्रम् स्वरूपम् धत्ते, अत एक स्वतन्त्रव्यक्तित्ववान् भूभाग सन् 'देश' 'राष्ट्रम्' वा इति व्यवह्रियमाण स्वतन्त्ररूपेण विराजते, अथ च स एव तत्र जातानाम् जनानाम् 'जन्मभूमि' इति व्यवह्रियते।

राष्ट्राणाम् भौगोलिकदृष्ट्या यत् स्वतन्त्रम् भौगोलिक व्यक्तित्वम् वर्तते, तत् तेषाम् शरीरम् अस्ति, यच्च तेषाम् राजनैतिकदृष्ट्या स्वतन्त्रम् शासकीयम् राजकीयम् वा व्यक्तित्वम् वर्तते, तत् परिधानमात्रम् अस्ति, किन्तु यत् तेषाम् सांस्कृतिकदृष्ट्या आध्यात्मिकम् आन्तरिकम् स्वतन्त्रम् व्यक्तित्वम् वर्तते तत् तेषाम् वास्तविकम् जीवनाधायकम् स्वरूपम् अस्ति। एतादृशा स्वतन्त्रव्यक्तित्ववन्त अनेके परस्परभिन्ना देशा एकस्याम् अपि विश्वभूमौ सन्ति। फलतश्च जनानाम् स्वजन्मदेश एव तेषाम् जन्मभूमि भवति, न तु सर्वा अपि विश्वभूमि।

३—जन्मभूमे स्वर्गात् गरीयस्त्वस्य हेतु —जनस्य पूर्णम् अपि व्यक्तित्वम् स्वजन्मदेशव्यक्तित्वस्य एव एक अंश भवति, अत अंशभूत जन स्वांशिभूताय स्वजन्मदेशाय स्वत एव स्वाभाविकरूपेण स्निह्यति। कोऽपि जन स्वजन्मदेशात् वियुक्त सन् तम् प्राप्तुम् तथैव त्वरते, यथा कोऽपि स्तनन्धय बाल स्वजननीवियुक्त ताम् प्रति त्वरते, यतो हि जन सर्वतोभावेन तथैव स्वजन्मदेशाश्रित भवति यथा बाल सर्वथा स्वजनन्याश्रित भवति। स्वदेशात् यर्हि जन स्वस्वरूपेण एव विच्छिन्नमूल भवति, अत स्वात्मस्नेही जन स्वत एव स्वराष्ट्रस्नेही भवति।

स्वकीया ममतामया जननी, हितसाधनतत्पर वत्सल जनक, स्नेह सुस्निग्धहृदया भ्रातर, रमणीया रसधारास्रोतस्विनी प्रियतमा

अङ कालङ् करणोपकरणस्वरूपा प्रिया वत्सा, समसुखदु खा स्नेहिन कौटुम्बिका हरिजना, सखाय, सम्बन्धिनश्च, इत्येवरूपम् स्वगृहस्य यत् आन्तरिकम् आध्यात्मिकम् स्वरूपम् अस्ति, तत् किमाधारकम् किमूलकम् वा अस्ति ? इदम् स्वजन्मदेशरूपमहागृहाध्यात्मिकस्वरूपाधारकम् एव। अत स्वगृहस्नेही जन स्वदेशस्नेही भवति।

परम्परागतरूपेण बहो कालात् निवसनाम् पूर्वपुरुषाणाम् सन्तानस्वरूपा, समानाचारविचारपरायणा, सामाजिक-राजनैतिक सांस्कृतिकादिसूत्रेषु समानरूपेण परस्परम् निबद्धाश्च स्वदेशवासिन भ्रातर अपि स्वजन्मदेशाधारका एव सन्ति, स्वदेशात् बहि ते क्व उपलब्धुम् शक्या ? अत समानसूत्रनिबद्धस्वजनस्नेही जन स्वत एव स्वदेशस्नेही भवति।

उक्तेभ्य विभिन्नेभ्य हेतुभ्य जन्मभूमि स्वाभाविकस्य अतिशयितस्नेहस्य विषय भवति, यच्च एतादृशस्य स्नेहस्य प्रेम्ण वा विषय अर्थात् स्वाभाविकरूपेण अतिप्रियम् भवति तत् स्वभावत एव परमाह्लादकम् परमानन्ददायकम् वा भवति, यच्च परमानन्ददायकम् भवति तत् सुखदायकरूपे मन्यमानात् स्वर्गात् अपि अधिकतरम् आनन्दम् वितरत् तस्मात् गरीय भवति। फलत जन्मभूमि स्वाभाविकरूपेण प्रियत्वात् स्वर्गात् अपि अधिकतरम् आनन्दम् वितरन्ती तस्मात् अपि गरीयसी वर्तते।

४—जन्मभूमे स्वर्गात गरीयस्त्वे जननीतुल्यत्वम—स्वाभाविकस्य अतिशयितस्नेहस्य विषयत्वेन परमानन्ददायकत्वात् स्वर्गात् गरीयस्त्वे स्वजन्मभूमि स्वकीयजननी इव अथवा अपरा जननी एव वर्तते, यतो हि जनन्या उत्सङ्गे इव तस्या सुविस्तीर्णे विशाले वा मङ्गलमये उत्सङ्गे सर्वेऽपि सत्पुत्रा स्नेहिन भ्रातर इव निश्चिन्तरूपेण प्रेम्णा क्रीडन्त, विचरन्त, खादन्त, पिबन्तश्च, अथ च सहैव कदाचित् कलहायमाना अपि यथोत्तरम् वर्द्धमाना पुष्टा भवन्ति, स्वर्गापेक्षया अपि च अत्र अधिकतरम् सुखम् अनुभवन्ति।

अस्तु ! इत्थम् केन अपि जननीजन्मभूमिभक्तेन यत् इदम् अनुभूतम् यत्—'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इति, तत् यथार्थम् एव अनुभूतम्। यस्य एतादृश दिव्य अनुभव नास्ति स एक दुर्भग एव पुत्र वर्तते स्वजन्मभूमिरूपिण्या जनन्या।

६६

अस्माकम् देश[1]

१—'अस्माकम देश' इति प्रयोगस्य विषय —यद्यपि सकलम् अपि विश्वम् अखण्डरूपेण एकम् एव वर्तते, अतश्च निखिलम् अपि विश्वम् सर्वेषाम् जनानाम् 'अस्माकम् देश' इति प्रयोगस्य विषय भवितुम् शक्नोति, किन्तु तथापि यतो हि सर्वम् अपि विश्वम् भौगोलिकदृष्ट्या विभिन्नेषु भागेषु विभक्तम् वर्तते, यद्वशात् सर्वेषाम् भूभागानाम् परस्परभिन्नम् भौगोलिकम् वातावरणम् स्वरूपम् च अस्ति, सहैव च प्रत्येकम् भूभागानाम् स्वतन्त्ररूपेण विकसितम् स्वकीयम् सांस्कृतिकम् राजनैतिकम् च स्वरूपम् वर्तते, अथ च एवम् प्रत्येकम् भूभाग भौगोलिकसांस्कृतिक राजनैतिक-दृष्टिभि स्वेतरभूभागभिन्नम् स्वतन्त्रम् स्वरूपम धत्ते, अत स एक स्वतन्त्रव्यक्तित्वसम्पन्न भूभाग सन् 'देश' 'राष्ट्रम् वा इति व्यवह्रियमाण स्वतन्त्ररूपेण विराजते, स एव च तत्र जातानाम् जनानाम् 'अस्माकम् देश' इति प्रयोगस्य विषय भवति ।

२—अस्माकम् देश भारतवर्षम—अस्माकम् देश भारतवर्षम् अपि विश्वस्य एतादृशेषु विभिन्नेषु भागेषु अन्यतम वर्तते । सोऽपि भौगोलिक-सांस्कृतिक-राजनैतिक दृष्टिभि स्वेतरभूभागभिन्नम् स्वतन्त्रम् स्वरूपम् धत्ते । स्वतन्त्रव्यक्तित्वसम्पन्न अयम् देश विश्वस्य प्राचीनतमेषु महत्सु देशेषु अन्यतम अस्ति । विश्वेऽस्मिन् वर्तमानकाले विद्यमानानाम् बहूनाम् राष्ट्राणाम् यदा अस्तित्वम् अपि नासीत्, तदापि भारतवर्षम् गौरवपूर्णेन स्वकीयेन व्यक्तित्वेन सह विराजते स्म । राष्ट्राणाम् भौगोलिकदृष्ट्या यत् स्वतन्त्रम् भौतिकम् व्यक्तित्वम् भवति, तत् तेषाम् शरीरस्थानीयम् भवति, यच्च तेषाम् राजनैतिकदृष्ट्या स्वतन्त्रम् शासकीयम् राजकीयम् वा व्यक्तित्वम्

१—अथवा—'धन्या भारतभू प्रणाम्यवसुधा प्रत्ना च तत्संस्कृति ।'

अथवा

'धन्योऽयं भारतो देश प्रत्ना तस्य च संस्कृति ।'

भवति, तत् तेषाम् परिधानमात्रम् भवति, किन्तु यत् तेषाम् सांस्कृतिक-दृष्ट्या आन्तरिकम् स्वतन्त्रम् व्यक्तित्वम् वर्तते, तत् तेषाम् वास्तविकम् जीवनाधायकम् स्वरूपम् अस्ति। विश्वेऽस्मिन् साम्प्रतम् वर्तमानानाम् बहूनाम् राष्ट्राणाम् तु भौगोलिकम् व्यक्तित्वम् अपि स्वल्पकालीनम् एव वर्तते, व्यक्तित्वप्राचीनतायाम् भारतवर्षेण सह तेषाम् कापि तुलना एव नास्ति। यदा तेषाम् शरीरस्थानीयम् भौगोलिकम् व्यक्तित्वम् एव स्वल्पकालीनम् वर्तते, तदा तेषाम् आत्मस्थानीयस्य आन्तरिकस्य सांस्कृतिकस्य स्वरूपस्य कथा एव का! तत्तु राष्ट्राणाम् भौगोलिकव्यक्तित्वस्य प्राप्तेः अपि अनन्तरम् उद्भूतम् विकसितम् च भवति। अपरतश्च भारतवर्षस्य भौगोलिकम् राजनैतिकम्, सांस्कृतिकम् च व्यक्तित्वम् अतिशयितरूपेण प्राचीनम् वर्तते।

३—भारतवर्षस्य शरीरस्थानीयम् भौगोलिकम् व्यक्तित्वम्—भारत-वर्षस्य शरीरस्थानीयम् भौगोलिकम् व्यक्तित्वम् अतीव पुष्टम् मनोहारि च वर्तते। विभिन्नैः हिमालयादिभिः पर्वतैः, गङ्गा सिन्धु नर्मदा-कावेरी-ब्रह्मपुत्र-सरयू-यमुनादिकाभिः पवित्रसलिलाभिः सरिताभिः, सर्वतः प्रसृताभिश्च वन-राजिभिः समन्वितम् समुद्रपरिवृतम् च अस्य भौगोलिकम् विशालम् व्यक्ति-त्वम् पुष्टम् सत् सर्वतः मनोहरम्, धनधान्यसम्पन्नम् सुजलम्, सुफलम्, सस्य-श्यामलम् च विराजते। अत एव च तत् बहूनाम् विदेशीयानाम् शासकानाम् आकर्षणस्य वस्तु जातम्।

भारतवर्षस्य भौगोलिकम् व्यक्तित्वम् विभिन्नैः असंख्यैः तीर्थैः समन्वितम् सत् तीर्थीभूतम् एव वर्तते यस्य तीर्थरूपाणाम् विभिन्नानाम् स्थलानाम् यात्राम् कृत्वा जनाः विविधान् धार्मिकाध्यात्मिकादीन् लाभान् प्राप्नुवन्ति।

४—परिधानस्थानीयम् राजनैतिकम् व्यक्तित्वम्—भारतवर्षस्य परि-धानस्थानीयम् राजनैतिकम् व्यक्तित्वम् अपि सदैव गौरवपूर्णम् अतिष्ठत। प्राचीनकाले शौर्यपराक्रमसम्पन्नैः आर्यैः इदम् सर्वथा एव दुर्दमनीयम् कृतम्। यद्यपि मध्यकाले भारतस्य राजनैतिकम् रूपम् किञ्चित् विशृङ्खलितम् जातम्, विदेशीयैश्च शासकैः स्वायत्तीकृतम्, किन्तु वर्तमानकाले पुनस्तत् स्वकीयाम् वास्तविकयाम् गौरवयुक्तायाम् स्थितौ वर्तते। अद्य भारतम् एकस्य व्यापकस्य लोकतन्त्रस्य रूपे विधानेन परिधानेन सह विराजमानम् विश्वस्य राजनतिके मञ्चे गौरवेण सह सुशोभते।

५—जीवनाधायकम् सांस्कृतिकम् व्यक्तित्वम्—अस्माकम् देशस्य भारतस्य जीवनधायकम् यत् आन्तरिकम् सांस्कृतिकम् व्यक्तित्वम् वर्तते, तत् अतीव प्राचीनम्, महिमान्वितम्, तेजोमयम् च वर्तते। इदम् व्यक्तित्वम् प्रागैतिहासिककालीनम् वर्तते। इदम् एतावत् प्राचीनम् यत् यदा बहूनाम् राष्ट्राणाम् जन्म अपि न जातम्, जातानाम् च राष्ट्राणाम् यदा आन्तरिकम् स्वकीयम् सांस्कृतिकम् स्वरूपम् अपि न उद्भूतम् विकसितम् वा, तदा

अस्माकम् देश स्वकीयेन तेजस्विना सास्कृतिकेन स्वरूपेण विराजमान विश्वे स्वप्रभया प्रकाशमान आसीत् । तदा पृथिव्याम् वर्तमाना मानवा चारित्रिकीम् शिक्षाम् भारतात् एव गृहीतवन्त आसन्, यथा च धमशास्त्रकारेण मनुना स्मृतम्—

'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रज मन ।
स्व स्व चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्या सवमानवा ।।

भारतवर्षस्य चारित्रिकी शिष्टाचारसम्बन्धिनी वा शिक्षा अतीव उच्चस्तरीया अनुकरणीया च वर्तते । अत्र 'मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।' इत्यादिरूपेण अयम उपदेश दत्त वर्तते यत् मातापितरौ आचार्य अतिथिश्च, एते सर्वे देवरूपे अनुभाव्या सेव्याश्च सन्ति । सहैव 'पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते' इत्यादिवाक्यानुसारेण माता परमगौरवशालिनी वर्तते । अत्र 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वर । गुरु साक्षात् पर ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नम ।' इत्यादिरूपेण गुरु आचार्य वा परमश्रद्धेय परममान्यश्च मत । अत्र 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।' इत्यादिरीत्या इदम् अपि शिक्षा दत्ता वतते यत् जनै नारीणाम् यथोचितम् सम्मानम् कायम्, तासाम् तिरस्कार न विधेय । तात्पयम् इदम् यत् अत्र जीवनस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु व्यवहरणीया उन्नता चारित्रिकी शिक्षा दत्ता वर्तते या भारतीयसस्कृते गौरवम् प्रकटयति । इयम् अपरा वार्ता यत् इदानीम् भारतीया अस्या शिक्षाया यथोचितरूपेण पालनम् कुर्वन्ति न वा ।

प्रागैतिहासिके काले वैदिकानाम् महर्षीणाम् अपि पूर्वजै यस्या आधारशिला स्थापिता, यस्याश्च मूलतत्त्वानि विश्वस्य प्राचीनतमे वेदचतुष्टयात्मके वाङ्मये सुनिहितानि विद्यन्ते, सा भास्वती भारतीया सस्कृति विभिन्नकालानुरूपम् स्वविकासम् कुर्वती साम्प्रतम् अपि मघषसङ्कुलाय विश्वाय किमपि दातुम् समर्था तिष्ठति ।

अस्माकम् देशस्य भारतस्य सास्कृतिकम् व्यक्तित्वम् एतावत् प्रभावशालि दुदमनीयम् च वर्तते यत् राजनैतिकदृष्ट्या कदाचित् पराभूतम् अपि भारतम् सास्कृतिकदृष्ट्या कदापि पराभूतम् न अभूत, अपि तु अनया दृष्ट्या तु स्वयम् तेन एव न केवलम् विश्वस्य विभिन्नानि राष्ट्राणि एव प्रभावितानि कृतानि, अपि तु स्वयम् विदेशीया स्वशासका अपि प्रभाविता कृता । अतएव च भारतस्य तस्य प्राचीनाया सस्कृतेश्च विषये इदम् समुचितरूपेण कथनीयत्वेन आपतति यत्—

'धन्या भारतभू प्रकामवसुधा प्रत्ना च तत्सस्कृति ।'[1]

---

१ अथवा — धन्योऽय भारतो देश प्रत्ना तस्य च सस्कृति ।

६—**अस्माकम् देशस्य गौरवम्**—अस्माकम् गौरवपूर्णः देशः, यस्मिन् विश्वस्य प्राचीनतमम् वेदस्वरूपम् वाङ्मयम् भारतीयवाङ्मयरूपेण विराजते, यस्मिन् विविधतत्त्वप्रकाशकानि शास्त्राणि विद्यन्ते, यस्य सम्पूर्णम् अपि वाङ्मयम् विश्ववाङ्मयस्य अपूर्वः निधिः वर्तते, यत्र मननशीलाः मुनयः, तत्त्वद्रष्टारः महर्षयः, योगध्यानपरायणाः योगिनः, तपोनिरताः तपस्विनः, स्वचरित्रेण मानवजीवनस्य आदर्शप्रकाशकाः महापुरुषाः महात्मानश्च, शौर्य-पराक्रमयुक्ताः अपि क्षमाशीलाः अनुकरणीयचरित्राः राजानश्च जन्म गृहीतवन्तः, यत्रत्या संस्कृतिः मानवसंस्कृतेः एकम् आदर्शभूतम् स्वरूपम् अस्ति, यत्रत्यैः महानुभावैः विश्वेऽस्मिन् सदा शान्तिसन्देशः प्रसारितः, यः सदैव शरणागतरक्षकः अभूत्, यस्य आत्मा बहुशः आक्रान्तः अपि सन् दुर्दमनीयरूपेण जीवन् अतिष्ठत्, यः इदानीम् अपि जगते किमपि दातुम् योग्यः सन् तत् दातुम् प्रस्तुतः वर्तते, अस्माकम् गौरवस्य हार्दिकस्नेहस्य च वस्तु अस्ति। इमम् प्रति अस्माकम् तथैव आत्मीयता अस्ति यथा जन्मदातारौ स्वमातापितरौ प्रति। अस्माकम् देशः देवानाम् अपि स्पृहणीयः अस्ति, यथा हि—

'गायन्ति देवाः किल गीतकानि,
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते-
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्।'

अस्माकम् अखिलकोटिब्रह्माण्डनायकस्य भगवतः चरणारविन्दयोः इदम् एव हार्दिकी प्रार्थना अस्ति यत्—

विजयताम् अस्माकम् देशः! विजयताम् भारतमाता!

